

МУЛК ҲУҚУҚИ

ДАРСЛИК

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

И.Зокиров, О.Оқюлов, М.Баратов, Қ.Меҳмонов

МУЛК ҲУҚУҚИ

**Ҳуқуқшунослик ихтисослиги бўйича олий ўқув юртлари
магистратура талабалари учун дарслик**

Тошкент – 2006

УДК. 347.2/.3+347.23

67.404.1

М 85

Мазкур дарслик ТДЮИ Ўқув-услубий кенгашининг 2006 йил 26 январдаги мажлиси № 6 сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Зокиров И., Окюлов О., Баратов М., Мехмонов Қ.
Мулк ҳуқуқи/ Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф.
И.Б.Зокиров. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. -398 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия
вазирлиги. ТДЮИ.

ББК 67.404.1я73

Тақризчилар: юридик фанлари доктори, профессор Б.Б.Самархужаев,
юридик фанлари номзоди Б.Н.Тошев.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар бугунги кунда турмушимизнинг барча жабҳаларини қамраб олди ва у муваффақиятли амалга оширилмоқда. Айниқса, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тўғрисида миллий дастур қабул қилинганидан сўнг, шунингдек ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиз либерализациялаштириш томон кетаётган бир пайтда бу соҳадаги ишлар янада фаоллашди. Мазкур дарслик ҳам ана шу вазифалардан келиб чиқиб яратилди. Маълумки, мулкый муносабатлар жуда кенг камровли. айни пайтда мураккаб муносабатлардир. Уларни мунтазам тушуниб бориш, таҳлил қилиб бориш, шарҳлаш лозимлигини даврнинг ўзи тақозо қилмоқда. Мазкур китоб ҳам ушбу муносабатлар билан яқиндан танишишга хизмаг қилса, ажабмас.

Дарслик олий ўқув юрглари магистрантлари ва талабалари, амалиёт ходимлари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

№522-2006 Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

© И.Зокиров; О.Окюлов, М.Баратов, Қ.Мехмонов.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2006 йил.

КИРИШ

Маълумки, мулк масаласи қадимдан кишиларни оҳанрабодек ўзига тортиб келган. Кишиларнинг ўзларида мавжуд бўлган мол-мулкларининг чўғига қараб жамиятдаги мавқеи белгиланган. Инсоният тарихи шуни кўрсатмоқдаки, мулк (қундалик истеъмолидаги тил билан айтганда – бойлик) қа интилиш барча макон ва замонларда бўлган. Дарҳақиқат, файласуфлар даъво қилишганидек, мол-мулк, аниқроғи, хусусий мулк жамиятда муҳим усткурма бўлган ижтимоий-сиёсий тузилма – давлатнинг пайдо бўлишида ва шаклланишида ҳал қилувчи рол ўйнаган. Мулк, мол-мулк деймиз. Хўш, биз у ҳақда нималарни, қанчалик биламиз? Бугунги замонавий шарт-шароитларда унинг таърифи, ҳуқуқий режими қандай? Оддий фуқаронинг, давлат-шунос ва цивилист, шунингдек иқтисодчи олимнинг, раҳбарнинг у ҳақдаги фикри қандай? Соҳани тартибга солувчи миллий қонунчиликда ушбу масала қандай ҳал қилинган ва бу ҳол халқаро хусусий ҳуқуқда қандай аҳамият касб этган, улар ўртасидаги нисбат нимада? Суд амалиёти қаёққа қараб кетаяпти?

Бир сўз билан айтганда, қўлингиздаги мазкур дарсликда шу ва шу каби кўплаб масалаларга маълум маънода жавоб топишингиз мумкин.

Сирасини айтганда, ушбу масалаларнинг катта кўпчилиги Фуқаролик ҳуқуқи деб аталмиш серкирра, кенг кўламли ҳуқуқ соҳасида ҳам тартибга солинади, ўрганилади. Аммо шуни айтиш керакки, фуқаролик ҳуқуқи ва мулк ҳуқуқи бир-бирисиз яшай олмайди. Улар бир-бирини тўлдиради. Айтмоқчимизки, мазкур дарсликда айтиладиган айрим фикр-мулоҳазалар сиз билган “оддий ҳақиқатлар” тарзида туюлиши мумкин. Аммо ушбу лойиҳада шунга ҳаракат қилиндикки, фуқаролик ҳуқуқи, мулк ҳуқуқига доир муқаддам чоп этилган нашрлардан фарқли ўларок, қўйилган масалаларнинг мазмун-моҳиятига чуқурроқ кириб боришга ҳаракат қилинди. Зеро, бунда дарслик асосан магистрантларга мўлжалланганлиги ҳам ҳисобга олинди.

Юқорида айтганимиздек, мазкур дарсликни ёритишда соҳада қалам тебратган ва бу ҳақда бизгача нимадир фикр, ғоя билдирган мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларидан ижодий фойдаланилди, айрим ўринларда улар билан сиртдан баҳс-мунозараларга ҳам киришилди. Шунингдек, дарсликни яратишда муқаддам чоп этилган

шундай турдаги нашрлардан, мавжуд анъаналардан ҳам фойдаланишга тўғри келди.

Бугунги ислохотлар даври мамлакатимизнинг ҳар бир фукаросидан ислохотларда оддий кузатувчи бўлиб эмас, балки фаол иштирокчиси бўлишни, ўз хиссасини қўшишни талаб этмоқда. Шу маънода муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ушбу дарсликни Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талаблари, амалдаги қонун ҳужжатлари, халқаро ҳуқуқ нормалари ва суд амалиётидан келиб чиқиб, фан дастури доирасида тайёрланган илмий-услубий нашр дейиш мумкин.

Муаллифлар ишда учраши мумкин бўлган айрим камчиликлар ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазаларни самимий қабул қиладилар ва миннатдорчилик билдирадилар.

1-БОБ. МУЛК ҲУКУКИ ВА БОШҚА АШЁВИЙ ҲУКУҚЛАР ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР. МУЛК ҲУҚУКИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1. Мулкнинг иқтисодий ва юридик маънодаги тушунчалари

Маълумки, мулк қадимдан барча кишилик жамиятини ва у жамият аъзолари ҳисобланган фуқароларни оҳанрабодек ўзига тортиб келган. Зеро, кишиларнинг ўзлари тўплаган мол-мулкига¹ қараб, уларнинг жамиятдаги, ижтимоий турмушдаги мавқелари белгиланган. Жамиятнинг иқтисодий негизи – мавжуд мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафақат юридик мазмунга, балки иқтисодий маънога ҳам эга. Кишилар меҳнати билан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилган” бойликлар ҳар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, аниқроғи ижтимоий-иқтисодий мақоми вужудга келади. Мулккий муносабатларсиз иқтисодий муносабатлар, ишлаб чиқариш жараёни ўз мазмунига эга бўлмайди.

Мулк биринчидан, кишининг ашёга нисбатан эгаллик ҳис-туйғуси билан боғлиқ, иккинчидан, ушбу ашё хусусида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатдир. Демак, бир сўз билан айтганда, мулк ашё ва унга нисбатан эгаллик ҳисси билан боғлиқ муносабатдир.

Ашё – моддий кийматга эга бўлган ҳамда иқтисодий муносабатларнинг предмети бўладиган, кишиларнинг эҳтиёжларини қондира оладиган нарсалардир.

Демак, ашё бизнинг атрофимизни ўраб турган жамики нарсалардир. Ашё келгусида мулк ҳуқуқи объектига айланади, яъни кишиларда мулк ҳуқуқини вужудга келтиради. Аммо шуни айтиш керакки, ҳамиша ҳам ашё кишиларнинг мулкига айланавермайди. Ашёлар тайинланишларига ва ҳуқуқий режимига кўра, қуйидагича фарқланади:

Ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари бўлган ашёлар. Илгари мазкур иқтисодий таснифдаги ашёларга биринчи даражадаги аҳамият берилган эди². Яқин-яқинларгача давлат мулки

¹ Бу ерда асосан ҳеч бир миллий давлатлар қонунчилигида ҳуқуқий режим таъсири остида қайд қилинмаган бойлик назарда тутилмоқда.

² Гражданское право. Учеб.: в 3 т. Т. 1. -6-изд., перераб. И доп. //Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев и др. Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. –М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. -255 с.

ва фуқароларнинг хусусий мулки ўртасидаги фарк бу ҳолат билан боғланар эди. Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш воситалари нафақат давлат балки фуқароларнинг хусусий мулки объектлари бўлиши мумкинлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бундай таснифлаш ўзининг аҳамиятини йўқотди. Шу билан бирга ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларининг ҳуқуқий режимини бир-бирига мос деб бўлмайди. Масалан, автомобил мулкдори унга нисбатан шахсий мақсадлардагина ишлатилиши ёки ишлаб чиқариш воситаси (масалан, солиққа тортилиши, ишлатиш учун зарур рухсатномалар олиш, ишлаб чиқариш хусусиятларини сақлаб қолиш ва ҳ.к.) сифатида фойдаланишига кўра кенг доирадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Фуқаролик муомаласидаги (масалан, кийим-кечак, уй-жой, озиқ-овқат каби), чекланган фуқаролик муомаласидаги (масалан, ёпиқ акциядорлик жамияти акциялари, ов милтиғи каби) ва фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар (масалан, давлатнинг мутлак мулки ҳисобланган ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи каби). Қонда тарикасида ашёлар ва бошқа фуқаролик ҳуқуқи объектлари эркин равишда бегоналаштирилиши ёки турли хил фуқаролик-ҳуқуқий битимлар ва бошқа асосларда универсал ҳуқуқий ворислик (ворислик, юридик шахсни қайта ташкил этиш) тартибида бир шахсдан бошқа шахсга ўтиши мумкин¹.

Баъзи ашёлар давлат ва жамият хавфсизлиги, давлатнинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, аҳолини соғлиғини сақлаш ва ҳ.к. туфайли фуқаролик муомаласида бўлиши чекланиши мумкин².

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар амалдаги қонунчиликка кўра, фуқаролик-ҳуқуқий битим предмети бўлиши мумкин бўлмаган ашёлардир. Бундай мулкларга аввало давлат мулки объектлари, йўллар, дарёлар, жамоат бинолари ва иншоотлари, миллий кутубхоналар, ҳайвонот олами, ўсимлик дунёси объектлари ва ҳ.к.лар киради. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган мол-мулклар рўйхати амалдаги қонунчиликда белгилаб қўйилади³.

Мулккий муносабатлар – жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатлардир. Мулкчилик, биринчидан

¹ Гражданское право. Учеб.: в 3 т. Т. 1. -6-изд., феврал. И доп. //Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев и др. Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. –М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. –259 с.

² Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддаси янги таҳририда.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддаси янги таҳририда.

инсоннинг бойлиги бўлмиш ашё, буюм ёки бошқа нарсага нисбатан эгалик ҳис-туйғуси билан боғлиқ муносабат, иккинчидан, ана шу бойлик, неъмат хусусида кишилар ўртасида вужудга келган муносабатдир. Кишилар буюмларни, неъматларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганики бўлган неъматларни ўзлаштириб бўлмайди. Мулк соҳибни ўз мулкига мустақил таяниб иш кўради. Мулксиз ўзганинг мулкани ижарага олувчи ёки мулкдорга ёлланиб ишловчи шахс тўлиқ маънода ҳали мустақил эмас. Неъматлар икки йўсинда: ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситалари ва ишлаб чиқариш натижалари сифатида ўзлаштирилади.

Мулкчилик бу – масъулият билан манфаатнинг узвий бирлиги ҳисобланади. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, феъл-атворини иқтисодий мотивацияси (сабабини) юзага чиқаради¹.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчилик муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шахсни мулкдан бегоналашувига асосланган ижтимоий алоҳида имтиёзли мавқега барҳам берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк тапқил этиши мустахкамлаб қўйилди².

Табиат бойликлари ва киши меҳнати натижалари шахслар томонидан айрим-айрим ҳолда ўзлаштирилмай, балки биргаллашиб ва ўзаро ҳамкорлик билан ўзлаштирилади. Бинобарин, мулк табиат нарсаларини ўзлаштиришда кишилар ва уларнинг жамоалари ўртасида бўлган муносабатни, яъни ижтимоий муносабатни, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини билдиради.

Юқорида айтганлардан маълум бўлишича, мулк ишлаб чиқаришнинг зарур шarti ва ишлаб чиқарилган бойликларнинг ўзлаштирилиши натижаси ҳисобланади.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида ҳам таърифланиши мумкин.

¹ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назария. -Т.: Меҳнат. 1995. -133 б.

² Раҳмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительное исследование). -Т.: Адолат. 1995. -34 б.

Юридик маънодаги “мулк” тушунчаси тўғрисида тўхталиб шуни айтиш керакки, шахслар томонидан табиат бойликларини, ашёларини ўзлаштиришда бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар тизими юридик маънодаги “мулк” тушунчасида қўлланилади. Бу маънодаги мулк мулк ҳуқуқи (субъектга тегишли соф маънодаги субъектив ҳуқуқ сифатида эмас, балки муайян ҳуқуқ соҳаси) сифатида кўрилади.

Мулк ҳуқуқи тушунчасининг юридик таърифи ФКнинг 104-моддасида берилган. Унга мувофиқ, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборатдир. Бу таъриф мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан муносабатининг барча ҳуқуқий жиҳатларини қамраб олади. Шу билан бирга, ушбу таърифда учинчи шахсларнинг мулкдор мулкига муносабатларининг энг муҳим қонуний асоси қаролатилган. Яъни, мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишдан муҳофазалай олиши императив меъёр сифатида мустаҳкамланган. Бу ҳам эса, ўз навбатида мулкдор мулк ҳуқуқини мажбурий маънода “муқаддаслиги”ни ифодалайди.

2. Мулк ҳуқуқининг мазмуни

Мулк ҳуқуқи ўз навбатида икки маънодаги: объектив ва субъектив маънодаги мулк ҳуқуқига бўлинади.

Объектив маънодаги мулк ҳуқуқи деганда, табиат ашёларини ижтимоий ўзлаштиришнинг мавжуд заҳираларини, усулларини белгилаш, тартибга солиш ва мустаҳкамлаш учун халқ манфаатларини кўзлаб белгиланган тадбирларни ифодаловчи ҳуқуқ нормалари йиғиндиси назарда тутилади. Чунончи, мулк тўғрисидаги умумий қоидалар объектив ҳуқуқ нормалари ҳисобланади.

Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи деб айрим шахслар, яъни ҳуқуқ субъектларининг (давлат, юридик шахслар ва фуқароларнинг) объектив ҳуқуқ нормалари асосида келиб чиқадиган мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқларига айтилади.

Мулкни ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатини кўзлаб эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузилишлардан бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи

гушунчалари мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этади. Субъектив мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бу элементлар мулк эгасига қонун билан белгиланган доираларда берилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни ва ФКнинг 164-моддасида белгиланишича, мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра, ўз хоҳиши ва манфаатларини кўзлаб эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Шу маънода мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда, ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўз манфаатларини кўзлаб, бировнинг (учинчи шахсларнинг) таъйикисиз, ғайриҳуқуқий таъсирсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай ҳолатда зўрлик, таъйик кўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоҳиш-иродаси эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади. Айни вақтда мулкдорнинг ўз хоҳишига кўра иш тутиши қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкдорнинг мулкий ҳуқуқни ўз хоҳишига кўра амалга оширишда унинг манфаати ётади. Бу манфаат бевосита унинг ўзига, яқинларига ёки бошқаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, ота-она вояга етмаган фарзанди номига банкка омонат пул маблағи кўйганда ҳам, гарчи бунда учинчи шахснинг манфаати кўзлагандай бўлса ҳам, аслида мулкдорнинг ҳаракати замирида ота-она сифатидаги бурчи ётади. Мулкдорнинг ўзи хоҳишига кўра ёки манфаатига зид равишда мулкий битимлар тузишига мажбур қилиш, умумий қоида бўйича бундай битимлар ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Юқорида айтганимиздек, мулк ҳуқуқи уч элемент – мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдан ташкил топади.

Мулкни эғаллаш ҳуқуқи мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирон жойда сақлаб туришдир. Мулкни қонунга мувофиқ равишда ўз қўлида ёки ўз эрки-иродаси таъсири остида сақлаб турган шахс мулкни эғаллаш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ, аввало, мулк эгасига тегишли бўлади. Аввало деганимизнинг боиси шундаки, мулкни эғаллаш ҳуқуқи қонун ёки шартномага асосан бошқа шахсда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, мулк шартнома бўйича ижарага берилганида, вақтинча текин фойдаланиш учун топширилишида, омонатга қўйилишида ёки маъмурий далолатномаларга биноан вақтинча сақлаш учун бирон

ташкилот ёки фуқароларга ўтказилишида эғалик ҳуқуқи мулк эғаси ҳисобланмаган шахсда ҳам бўлиши мумкин.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда сақлаб туришга қонуний эғаллаш деб айтилса, қонуний асослар бўлмаётган туриб бировларга қарашли мулкни эғаллаш, масалан, бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни қўлда сақлашга қонунсиз эғаллаш деб айтилади.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – мулкнинг фойдали хусусиятларини ўзлаштириш, мулкдан иқтисодий маънода фойда куришдир. Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи шу мулкни эғаллаш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Мулкни эғалламай, қўлда сақламай туриб ундан фойдаланиб ҳам бўлмайди. Масалан, мулк ижараси шартномасига мувофиқ, ижарага берувчи даставвал мулкни ижарага олувчига қонун ёки шартномада кўзда тутилган тартибда топширади. Топшириш билан бир вақтда ижарага олувчида мулкка нисбатан эғалик қилиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади ва у шундан сўнг ижарага берилган мол-мулкдан фойдаланиши мумкин. Мулкдан ишлаб чиқаришда ёки қўлданлиқ ҳаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истемол қилинади ёки муайян вақт давомида аста-секин эскиради.

Агар бировнинг мулкидан фойдаланиш қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмаётган туриб амалга оширса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш ҳисобланади. Масалан, ўғирланган ёки йўқотилган мулкдан фойдаланиш.

Мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи – мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳуқуқдир.

Мулк эғаси тасарруф этиш ҳуқуқига бидоан мулк юзасидан хилма-хил битимлар, шартномалар, қўнончи, ашёни сотиш, ҳади қилиш, ижарага қўйиш тўғрисида шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай қераксиз бўлиб қолса, мулк эғаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирон-бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу ҳуқуқ мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан мол-мулкдан гаров нарсаси сифатида фойдаланиши ёки унга бошқача йўллар билан вазифа юклаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Бу ҳуқуқнинг қўлдан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгаллик ҳуқуқи ҳам қўлдан кетади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш ҳуқуқи, ижарага беришда ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бировга ўтса, ашёнинг сотилиши ёки ҳады қилинишида эса субъектив мулк ҳуқуқининг ҳар уч элементи: эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам бутунлай бошқа шахсга (янги мулкдорга) ўтади.

Айрим ҳолларда, чунончи, мулкни йўқотиш, ўғирлатиш ҳолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлса ҳам, эгаллик ҳуқуқини қонунда белгиланган ҳолларда ва муддатларда ўзи сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўғирлатилганида, унинг кимнинг қўлида бўлишлиги аниқланганидан сўнг қонун билан белгиланган уч йиллик даъво муддати давомида талаб қилиб олинishi мумкин. Акс ҳолда мулкка нисбатан бўлган эгаллик ҳуқуқи йўқолади. Умуман олганда мулкни тасарруф этиш элементи кимда бўлса, шу шахс (гарчи мулкнинг қўлида, яъни эгалигида ёки фойдаланишида бўлмаса ҳам) мулкдор ҳисобланади. Зеро, тасарруф этиш элементи мулкнинг шакли ва ҳуқуқий мақомига қараб муайян ҳужжатлар (ордер, тилхат ва ҳ.к.) билан тасдиқланади.

Мулк эгалари ўзларига тегишли мулк ҳуқуқидан ғайриқонуний мақсадларда, бировнинг зарарига фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Мулкдор ҳуқуқлари ва ваколатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида баён қилинган бўлиб, унга асосан мулкдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Бу Конституциявий норма ФКнинг 172-моддасида батафсил талқин қилинган. Ушбу моддага асосан мулкдор ўз мулкый ҳуқуқларини амалга оширишдан қуйидаги шартларига амал қилиши лозим:

1. Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт;

2. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур (масалан, кўчмас мулк-ер участкаси эгаси қўшни ер участкаси эгаси қўшни ер участкасининг

эгасидан зарур ҳолларда, бошқа ер участкаларининг эгаларидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган ҳолда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақли. Одатда, сервитут пиёдалар ва транспорт йўли, электр, алоқа, газ ёки сув қувурлари ўтказиш учун зарур бўлиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер эгасини мулк ҳуқуқидан асло маҳрум қилмайди. Сервитутдан фойдаланувчи билан ер участкаси эгаси ўртасида сервитут ҳақида битим тузилиб, у қўчмас мулкка оид битимлар каби рўйхатдан ўтказилади. Сервитут белгиланган участканинг эгаси агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир (ФКнинг 173-моддаси);

3. Мулкдор ўзининг устуңлик мавқеини сунистеъмом қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас;

4. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Мулк ҳуқуқининг мазмунида нафақат мулкдорнинг ҳуқуқлари, балки мол-мулкни сақлаб туриш бурчи ҳам ётади. ФКнинг 174-моддасига асосан, ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулк эгасининг зиммасида бўлади. Агар мулкдор бу мажбуриятни бажармаса, баъзи ҳолларда унинг мулккий ҳуқуқлари чегаралаб қўйилиши ёки мол-мулк ундан олиб қўйилиши ҳақида даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин (масалан, ФКнинг 190-моддасида кўзда тутилган асослар бўйича).

3. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг олинishi ёки йўқотилиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг олинishi асосларида жамиятнинг иқтисодий тизими ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг олинishi: дастлабки ва ҳосила асосларига бўлинади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан субъектив фуқаролик ҳуқуқи илгари

ҳеч кимга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг ҳукуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Мулк ҳуқуқининг дастлабки асосда вужудга келиши:

биринчидан, табиат неъматларини ўзлаштириш;

иккинчидан, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш;

учинчидан, эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олиниши;

тўртинчидан, эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам ҳужажидексиз билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, хазиналар (бошқа усулда яширилган нарсалар) топиллиши ҳолларида юз беради.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишида эгаллик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ўзига ҳосдир. Мулкдор бўлмаган, лекин қўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошқора ва узлуксиз эгаллик қилган шахс бу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини олади, яъни тўла маънода мулкдор ҳуқуқларига эга бўлади (ФКнинг 187-моддаси).

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг дастлабки асосларидан яна бири ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантиришдир. ФКнинг 189-моддасида кўрсатилишича, қонун ҳужжатларида ёввойи мевалар, ёнғок, замбурғлар, резавор мевалар ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларини йиғиш йўли билан фуқаролар мулкига айлантириш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилиши мумкин. Бундай тартибда мулк ҳуқуқи ўрмонлардан қўзикорин, мевалар териш, дант-у тоғлардан доривор гиёҳлар тўплаш, дарё ва қўллардан балиқ овлаш орқали вужудга келиши мумкин. Бирок, маълумки, ушбу мулк объектлари ўсган мавжуд ҳудуд хусусий мулк ҳуқуқи асосида бошқага тегишли бўлмаслиги лозим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органида рухсат (лицензия) олинган бўлиши талаб этилади. Айни вақтда балиқ ва бошқа жониворларни овлаш овга рухсат берилган мавсумдагина йўл қўйилади, акс ҳолда овланган жониворлар мусодара қилиниб, ов қуроллари олиб қўйилиши ва уларга нисбатан тегишли жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

Эгасиз ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳам дастлабки асосда вужудга келади. Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум ашё эгасиз ашё

ҳисобланади. Эгасиз кўчар ашёларга нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Бундай ашё тегишли давлат органи ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органи аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи органда ҳисобга олиниб, уч йил ўтгач тегишли давлат органи талаби асосида суд томонидан давлатга ўтказилиши мумкин.

ФКнинг 192-моддасида топилмага нисбатан мулкый ҳуқуқларнинг вужудга келиши хусусиятлари белгиланган. Унда кўрсатилишича, йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан биронтасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган ашёни шу шахсга қайтариши шарт. Башарти, ашё бинода ёки транспортда топилган бўлса, у шу бинонинг ёки транспорт воситасининг эгаси бўлмиш шахсга топширилмоғи лозим. Топилма топширилган шахс ашёни топиб олган шахснинг ҳуқуқларини қўлга киритади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади. Башарти, топилган ашё қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номаълум бўлса ёки унинг манзили бўлмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тўғрисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилиши шарт.

ФКнинг 193-моддасига асосан олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниқланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини қўлга киритади (агар у бу ҳуқуқдан воз кечса, топилма давлат мулкига ўтади).

ФКнинг 196-моддасида хазинага нисбатан мулк ҳуқуқини вужудга келиши хусусиятлари белгилаб қўйилган. Хазина деб эгасини аниқлаш мумкин бўлмаган ёки қонунга биноан ҳуқуқларини йўқотган, ерга кўмилган ёки бошқача усулда яширилган пул ёки қимматбаҳо буюмларга айтилади. Яшириб қўйилган мол-мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бўлган шахсга ва хазинани топган шахс мулкига агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, тенг улушларда тегишли бўлади.

Хазина у яшириб қўйилган ер участкаси ёки бошқа мол-мулк эгасининг мулкдорининг розилигисиз қазишма ишларини олиб борган ёки бойлик қидирган шахс томонидан топилган тақдирда, бу хазина у топилган ер участкасининг ёки бошқа мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига

кирадиган ашёлардан иборат хазина топилган тақдирда, улар давлат ихтиёрига ўтади. Бироқ хазина топилган ер участкаси эгаси ва хазинани топган шахс хазина қийматининг эллик фоизи миқдорда мукофот олишга ҳақли.

Хазина топиш учун казишма ва қидирув ишларини олиб бориш меҳнат ёки хизмат вазифаларига кирадиган шахслар (масалан, археологлар, геологлар)га нисбатан юқоридаги қондалар қўлланиламайди (ФКнинг 196-моддаси, 5-банди).

Мулкка нисбатан эгаллик ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила усули деганда муайян шахс томонидан мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки мулк эгасининг ҳуқуқига боғлиқ бўлган усул назарда тутилади. Бу усулда мулк ҳуқуқининг маълум ашёга нисбатан пайдо бўлиши ёки бу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг илгари маълум шахсга тегишли бўлиши билан боғлиқдир. Шу маънода мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳақида сўз юритилади. Бинобарин, ҳосила усули бўйича мулк ҳуқуқи вужудга келганда, мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқни бир шахсдан иккинчи шахсга кўчирилиши тўғрисида сўз боради. Масалан, олди-сотди шартномаси тузилиши йўли билан ашёга нисбатан эгаллик ҳуқуқи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бўлади.

Мулк ҳуқуқининг ҳосила усулида вужудга келишига мисол қилиб олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш, қарз шартномалари, шунингдек қонун ва васият бўйича мерос олиш, давлат мулкни хусусийлаштириш орқали олинишини кўрсатса бўлади.

Фуқаролик кодексининг 185-моддасида кўрсатилганидек, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё топширилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Агар ашёни бировга ўтказиш тўғрисидаги шартнома нотариал гувоҳлантирилиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлса, эгаллик ҳуқуқи бундай шартнома нотариал гувоҳлантирилган ёки рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан вужудга келади.

Қонунда уй-жой (квартира) га мулк ҳуқуқининг вужудга келиши белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида қурилаётган янги уй-жойга мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келиши белгиланган.

Бир ёки бир неча шахслар томонидан қурилаётган уй-жой қурилиш тамом бўлгунча ва рўйхатдан ўтказилгунча маҳаллий ҳокимият органларининг рухсатсиз бошқа шахсга берилиши мумкин

эмас. Давлатга қарашли уй-жой (квартира) га мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Кооператив уй-жойга, квартирага, гаражга, чорбоққа ва бошқа биноларга мулк ҳуқуқи кооператив аъзоси пай бадалларини батамом тўлаб бўлгандан кейин вужудга келади (ФКнинг 210-моддаси). Баъзи ашёларга нисбатан эса эгалик ҳуқуқи ашё топширилишидан сўнг ёки ашёнинг қиймати тўла ёки қисман тўлангандан сўнг вужудга келиши белгиланиши мумкин.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказилган ҳолда, агар бундай ўтказиш тегишли органлардан рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлса, ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи шартноманинг қайд қилиниши пайтидан эътиборан вужудга келади.

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқининг ўтиш пайти қонунда муқаррар белгиланиши бировга ўтказилаётган ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари, яъни бунинг натижасида етказилган зарар қимнинг зиммасида бўлишлигини белгилаш ҳам қатга аҳамиятга эгадир.

ФКнинг 175-моддасида белгиланган қоида бўйича мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавфи, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, етказилган зарар мулк эгасининг зиммасида бўлади.

Агар ашёларни бировга ўтказувчи шахс топширишни ёки олувчи уларни қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари кечиктирган тарафда бўлади. Масалан, сотиб олувчи қурилиш материалларини қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилишидан келган зарарни ўз зиммасига олади.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари ҳам хилма-хил. Бу усулларни қуйидагича туркумлаштириш мумкин:

1) мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқини бекор бўлиши (масалан, мол-мулкни сотиш, ҳада қилиш ва ш.к.);

2) мол-мулкни тугатиш ва ҳисобдан чиқариш (йўқ қилиб ташлаш) ёки нобуд бўлиши натижасида мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши (ФКнинг 198-моддаси);

3) мулкдорнинг эрки, иродасидан ташқари мол-мулкнинг олиб қўйилиши орқали мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши. Мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва

тартибда мулкдонинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибда йўл қўйилади (ФКнинг 199-моддаси).

Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибда бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФКнинг 199-моддаси, 2-банди).

Ашёларга нисбатан эғалик ҳуқуқи баъзи ҳолларда мулк эғасининг эркидан ташқари ҳам бекор бўлиши мумкин. Масалан, ашёлар табиий офатлар, ёнғин, сув тошқини, зилзила натижасида тасодифан нобуд бўлишида мулк ҳуқуқи мулк эғасининг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда бекор бўлади. Баъзи ҳолларда, чунончи, қарзни қоплаш учун ижро варақаси бўйича ҳақ ундирилишида ёки мол-мулкнинг мусодара қилинишида эғалик ҳуқуқи мулк эғасининг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда бекор бўлиши мумкин.

4. Мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (36,53,54-моддалар), ФК (164, 165, 172, 228, 231-моддалари) ва бошқа қонунларда мулк ҳуқуқининг қуйидаги асосий тамойиллари ўз ифодасини топган:

1. Ўзбекистон Республикасида мулк дахлсиз, мулкдорнинг мулкӣ ҳуқуқи қонун билан кафолатланади ҳамда мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин;

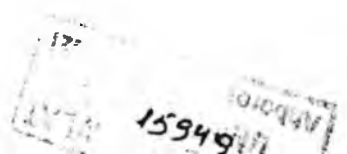
2. Иқтисодиёт самарали амал қилишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига ёрдам берадиган ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига руҳсат берилади.

3. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади.

4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишга ҳақли.

5. Мулкӣ ҳуқуқнинг амалга оширилиши атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат ҳуқуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.

6. Ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли.

5. Мулк шакллари

Иқтисодий маънодаги мулк шакллари дейилганда моддий неъматларни ўзлаштириш усулларининг йиғиндиси тушунилади. Бундай усуллар якка тартибда ёки жамоат бўлиб ёхуд давлат томонидан амалга оширилиши мумкин¹.

Юридик маънодаги мулк шакли моддий неъматларни муайян субъектларга тегишли бўлишини (бириктириб қўйишликни) мустаҳкамловчи ва тегишли мулкнинг ҳуқуқи режимини белгилувчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 167-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Хусусий мулк;
2. Оммавий мулк.

Давлат мулк шаклларини ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шаклларини бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимининг узвий бирлиги асосий мезон ҳисобланади. Ўз навбатида хусусий мулк шакли қуйидаги кўринишларда (турларда) намоён бўлади:

- а) якка шахсга (индивидга) тегишли мулк (фуқаролар мулки);
- б) нодавлат юридик шахслар мулки.

Оммавий мулк таркибига қуйидагилар киради:

- а) Ўзбекистон Республикаси мулки;
- б) маъмурий-худудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

¹ Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит. 1991. -45-46 б.

2-БОБ. ХУСУСИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ

1. Хусусий мулк ҳуқуқининг тушунчаси, мазмуни ва аҳамияти

Яқин ўтмишимиздан маълумки, шўро замонларида тузумнинг иқтисодий негизини социалистик мулк ташкил қилиб, у устувор хусусиятга эга эди. Фуқароларнинг хусусий мулки алоҳида шаклда бўлмасдан, социалистик мулкдан ташкил топадиган мулкнинг бир кўриниши деб қаралиб келинди. Фуқаролар мулки объектлари чегараланган эди. Чунки фуқаролар мулки унинг шахсий эҳтиёжини таъминлашга қаратилган “шахсий мулкдан иборат” деб белгиланган эди. Мулкдор бўлиш ҳақида эса, тасаввур ҳам қилиб бўлмас эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш ва ҳуқуқий давлат қуриш ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини қайта кўриб чиқишни тақазо этди. Бу иқтисодий ислохотлар мулкчилик муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, у 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасида “Мулкчилик тўғрисида”¹ги қонун ва унга киритилган бир қатор ўзгаришларга асосан белгиланди.

Бу Республика тарихида мулк ҳақидаги биринчи яхлит қонун эди. Ушбу қонун ўз даври учун ўта муҳим, прогрессив аҳамиятга эга эди (кейинчалик мулкий муносабатларнинг айрим жиҳатлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ҳам нормаланди). Ҳар бир давлат, жамият ва айни вақтда оила, фуқаро учун ҳам мулк биринчи моддий манба ҳисобланади. Мулкчилик масаласининг ижобий ҳал қилиниши, айниқса, тегишли қонун ҳужжатининг қабул қилиниши соҳадаги бўшлиқни тўлдирди.

Дарҳақиқат, бозор иқтисодиёти шароитида хусусий мулк объектлари доираси ҳам табиий равишда кенгайиб боради. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг амалга киритилиши фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг қонуний асосларини белгилаб берди. Унда мулк шакллари ҳам аниқлик киритилди. Жумладан, фуқароларнинг мулки “хусусий мулк” деб белгиланиши диққатга сазовордир. Хусусий мулк бозор муносабатларининг таркиб топиши ва ривожланишида, унинг учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишда, бу муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда, уларнинг хатти ҳаракатларини тартибга солишда ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисида” қонуни. –Т.: Ўзбекистон. 1991. –30 б.

учун зарур бўлган ҳуқуқий қафолатлар ва чораларни белгилашда ўзига хос муҳим аҳамиятга эга.

Хусусий мулк ташкил топмасдан туриб, бозор муносабатларига ўтиш ҳақида ҳар қандай фикрлар хом ҳаёлдир¹. Мамлакатимизда хусусий мулк ва унинг асосида вужудга келадиган муносабатлар, у билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш, уларни ишлаб чиқишда бир қанча мураккаб муаммоларни тўғри ва изчил ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданок, Ўзбекистон кучли ҳуқуқий демократик давлат, фуқаролик жамияти куришни, бозор муносабатлари орқали мустаҳкам моддий заминни шакллантиришни ва ҳақиқий мулкдорлар синфини вужудга келтиришни мақсад қилди. Шубҳасиз, “бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шарти кўп укладли иқтисодиётни ва рақобатлашиш муҳитини шакллантиришнинг ҳуқуқий, ташкилий шарт-шароитларини вужудга келтиришдан иборат”² эди. “Шу сабабли иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг ғоят муҳим вазифаси давлат мулки монополизимини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантиришдан иборат”³ бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин» деб кўрсатилган (53-модда, 2-қисм). Хусусий мулкнинг Асосий қонунда мустаҳкамланиши, унинг иқтисодий бозор муносабатларида ҳуқуқий тартибга солинишини белгилайди ҳамда уни бошқа мулк шакллари билан тенг шароитларда ҳимоя қилинишини қафолатлайди.

Хусусий мулк ҳақида жуда кўплаб цивилист олимлар тадқиқот олиб борганлар. Шу ўринда хусусий мулк ўзи нима? – деган савол туғилиши табиий ҳолдир. Амалдаги фуқаролик қонунчилигига таянган ҳолда, хусусий мулк хусусий шахсларга тегишли бўлган, ҳар хил асосларда ўзлаштириладиган мол-мулклар деб тушуниш мумкин бўлади.

Мол-мулк атамаси чекланган ҳолда, тор маънода шарҳ қилинган тақдирда фақат маълум шахсга тегишли мулккий ҳуқуқларларнинг

¹ Раҳмонкулов Х. Р. Ишонов Б. А. Фуқаролик қонунининг янги талқини. // Халқ сўзи. 1993 йил 25 ноябр.

² Қаримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. -Т.: Ўзбекистон. 1995. -45 б.

³ Ўша асарда. 45-46-бетлар.

активларинигина (мулкни талаб қилиш ҳуқуқларинигина) ўз ичига олади. Агар “мол-мулк” атамаси кенг маънода шарҳланса, шахснинг фақат ҳуқуқларинигина, яъни активигина назарда тутилмай, балки унинг учинчи шахс олдида бўлган мажбуриятлари, яъни пассиви ҳам назарда тутилади.

Хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар ва нодавлат юридик шахслардир (хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фонд кабилар).

Моддий бойликларни якка тартибда ўзлаштириш ҳар хил иктисодий муносабатлар натижасида амалга оширилиши мумкин. Биринчидан, ишлаб чиқариш натижасида, яъни ўзининг ёки ширкат эгалигидаги ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиб ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш (ўзлаштириш): иккинчидан, мулкдорнинг бевосита ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этмасдан, ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишда ёлланма меҳнатни жалб этиш натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларини ўзлаштириши; учинчидан, тақсимлаш ёки қайта тақсимлаш жараёнида ўзлаштириш¹ хусусий мулкнинг иктисодий мазмунини беради.

Хусусий мулк ҳуқуқи ҳақида баъзи олимлар- хусусий мулк бу даромад олиш мақсадида ўз мол-мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир дейишса, бошқа бирлари хусусий мулк-бу ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий шахсларга тегишли бўлишлигидир деб кўрсатади. А.С.Пашков, Е.А.Суханов ва бошқаларнинг фикрича хусусий мулк ҳуқуқида ёлланма меҳнат ҳам ўз аксини топиши зарур².

Хусусий мулкнинг тарихий моҳиятидан ва ҳозирги жаҳон мамлакатларида бўлган хусусий мулк тушунчаларидан келиб чиқиб, уларнинг ижобий томонларини ҳисобга олган ҳолда уни қонунчилигимизга жорий этдик. Шуларни ҳисобга олиб хусусий мулк ҳуқуқи деб – хусусий шахснинг (мулк эгасининг) ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ва ёлланма меҳнатни қўллашда иштирок этиши ҳамда бошқа асосларда вужудга келадиган мол-мулк муносабатларини тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар йиғиндиси тушунилади. Бу хусусий мулк ҳуқуқининг объектив маъносини беради. Ушбу таъриф хусусий мулк билан боғлиқ бўлган

¹ Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. –М.: Юридлит. 1991. -134с.

² Пашков А. С. Собственность и труд: правовые аспекты взаимодействия.//Государство и право. 1991. №11. 19-28 с.

ҳамма муносабатларни ўз ичига камраб олиб, уларни ҳуқуқ нормаларида мужассамланганини белгилаб беради. Хусусий мулк эгаси ўз ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этиши мумкин, яъни мулкдор ишлаб чиқаришда жисмонан қатнашиб, у ёки бу ҳаракатни амалга оширади. Бу унинг ишчи, техник, ходим мутахассис ва бошқа ходимлардан бири бўлиб иштирок этишида кўринади. Мулкдорнинг билвосита яъни ёлланма меҳнатни жалб этиш билан ишлаб чиқаришда қатнашиши деганда, ўз ишлаб чиқаришига ўзга шахслар билан шартнома ёки келишув асосида ёлланма ишчи кучини жалб этишди, у ёки бу воситалар билан иштирок этиши тушунилиб, у мулк эгасининг ишлаб чиқаришни ташкил қилишида, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган эғалигида ҳар хил моддий маблағлар билан иштирокида кўринади.

Хусусий мулкнинг бошқа ҳуқуқий асосларда вужудга келиши деганда фуқаронинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этишидан, мерос олиш натижасида ҳар хил битимлар тузиш асосида ва бошқа қонун йўл қўйган асосларда вужудга келадиган мол-мулклар тушунилади. Бу мулкнинг муносабатларни тартибга солиш ва мустақамлаш ҳуқуқ нормаларида мужассамланган бўлиб, улар хусусий мулк ҳуқуқини ташкил этади.

К.А.Улыбкиннинг таъкидлашича, хусусий мулк ҳар бир фуқарога юқори даражада хусусий тадбиркорлик имкониятини амалга оширишни, ўзида мустақиллик, тиришқоқлик, таваккалчиликни намоён этиши зарур. Булар хусусий мулкнинг асосий ривожланиш белгилари бўлиб, уларсиз тараққиёт ҳам бўлмайди¹.

Шунинг учун фуқаролар ўзларининг мавжуд имкониятларидан тўлиқ фойдаланиб, хусусий мулк ривожланишини амалда кўрсатмоқда. Шунингдек хусусий мулк инсонларда иқтисодий фаоллик, кучли қизиқиш ва қатъий жавобгарлик ҳиссини уйғотиш хусусиятига эгадир. У иқтисодий ҳаётни ривожлантиришнинг муҳим элементи бўлиб, боқимандалик ва истеъмол ҳолатларига чек қўяди. У хусусий мулк эгасидан тўғри ҳисоб-китоб қилишни, жонбозлик кўрсатишни, эртанги кун учун жон куйдиришни талаб қилади.

Ҳар бир инсон дунёга келиши билан баъзи ҳолларда она қорнидан бошлаб хусусий мулк ҳуқуқига эга бўлади ва вафот этгунга қадар бу ҳуқуқ ундан ажралмайди. Бу ҳақда Ўзбекистон Республи-

¹ Улыбкин К. А. Социалистическая собственность без иллюзий и догм. -М.: Высшая школа. 1990. -60 с.

каси Конституциясида (36-модда), Фуқаролик кодексида (577-модда) ва бошқа қонун ҳужжатларида кўрсатилиши ҳам буни тасдиқлайди.

Ҳозирги индивидуал мулк шакллариининг тараққиёти - хусусий мулк билан характерланади. Бунда ҳукукий тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у мулккий муносабатларнинг туб моҳиятини очиб беради. Хусусий мулкни юридик шаклсиз тасаввур этиш қийин. Хусусий мулкда муайян мол-мулкнинг қатъий кимга тегишлилигини, бошқа ҳеч кимга тегишли эмаслигини ҳукукий таъминлаш зарурдир. Шунинг учун биринчи навбатда мол-мулкнинг мулк эгасига қатъий тегишлигини ҳукукий мустақкамлаш зарур. Агар бу қонунларда кўрсатилмаса бирор низо вужудга келса, уни ҳал этиш мумкин бўлмайди. Агар бу ҳуқук нормаларида ўз аксини топса, мулкдорнинг ихтиёридан ташқари бирон йўл билан улар қўлидан кетганда уни талаб қилиб қайтариб олишга ҳақли бўлади. Бундай ҳукукий тизимнинг ривожланиши хусусий рим ҳуқуқида дастлаб ўз аксини топган эди. Унда биринчи навбатда мулкдорнинг ашёвий ҳуқуқларини қатъий ҳимоя қилиш мутлақ характерга эга эди¹.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг мазмуни унинг юқорида берилган тушунчасидан келиб чиқади. Унга асосан фуқаролар хусусий мулки муносабатларини ҳукукий тартибга солишнинг асосий вазифаси шундан иборатки, у ҳар бир фуқаронинг ўз мол-мулкига бўлган ҳуқуқларини ўз хоҳишига кўра амалга оширишда тўлиқ эркинликларга эга бўлиш ва бу ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни қатъий ҳимоя қилиш билан боғлиқдир. Бу фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг мазмунини ва мулкдорнинг асосий ҳуқуқларининг характерини беради.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг мазмунини мулк эгасининг мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини ташкил этади.

Мулк ҳуқуқининг мазмунини учта элементи (ҳуқуқдорлик) ташкил этади, улар мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдир. Бундай мулк эгасининг ҳуқуқлари бизнинг қонунчиликка хорижий юридик одатга кўра кириб келган. Ҳуқуқдорлик ҳақида машҳур Наполеон Кодексининг 554-моддасида “Мулк – бу ашёдан имконияти мутлақ даражада фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир...”² – деб кўрсатилган. Бунда мулк ҳуқуқининг мазмуни элементларидан бири эгалик қилиш ҳуқуқи

¹ Новицкий И. Б. Римское частное право. –М.: 1949. -16-17 с.

² Французский Гражданский кодекс 1804 года. –М.: Юридизд. 1941. -153 с.

ҳисобга олинмайди. Мулкдор мол-мулкка эгалик қилмас экан, ўз-ўзидан маълумки, бошка ҳуқуқларга ҳам эга бўла олмайди. Бунга қўшимча қилиб, 1814 йили рус юристи В.Г.Кукольник “мулкдор ашёга эгалик қилиши, фойдаланиши ва уни эркин тақсимлаши (тасарруф этиши) мумкин¹, – деди. Ушбу фикр қонунчиликда ҳозиргача мавжуд бўлиб, у собиқ Иттифок ҳудудида ташкил топган барча давлатлар мулк ҳуқуқининг мазмунига асос қилиб олинган. Бу ҳуқуқий нормалар хусусий ҳуқуқнинг асосини ташкил этган.

Мусулмон ҳуқуқида ҳам мулк масаласи доимий диққат - марказда бўлган. Мусулмон ҳуқуқига қўра, мулкдорга қуйидаги ҳуқуқлар тегишли бўлган: фойдаланиш ҳуқуқи (манфаат), эгалик ҳуқуқи (қабз), даромад олиш ҳуқуқи (таъмлик) ва тасарруф этиш ҳуқуқлари². Унда эгалик ҳуқуқи бошка ҳуқуқлардан устун турган.

Мулккий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий вазифаси мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан мутлақ мулккий ҳуқуқини амалга оширишни таъминлашдан иборат.

Бозор муносабатлари тобора ривожланиб бораётган ҳозирги кунда миллий қонунчилигимиз тизими ўзгарди. Ҳаётнинг ҳар қандай соҳасида туб иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бунда мулккий ҳуқуқлар ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга. “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуннинг 1-моддасида “Мулкдор ўзига тегишли мулкка ўз ихтиёрига қўра эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади”, – деб кўрсатилганлиги диққатга сазовордир. Чунки ушбу норманинг аҳамияти улкан ҳисобланади.

Юқоридагиларга асосланиб, фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг мазмунини фуқароларнинг ўз хоҳишига қўра ўзига тегишли мол-мулкка хусусий эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқлари ташкил этади. Бу ҳуқуқ нормаси мустақил Республикаимизнинг Фуқаролик кодексида мустаҳкамлаб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу ҳолатни қуйидагича издхлаш мумкин: биринчидан, мулк ҳуқуқининг асл моҳиятини очиб беради, иккинчидан, мулкдорда мол-мулкка нисбатан ҳўжайинлик туйғусини мужассамлайди; учинчидан, мулкдорнинг ҳуқуқлари илгари қонунлардагидек қатъий белгилаб берилмаган бўлиб, у ўз мол-мулкидан ўз хоҳишига қараб ҳар қандай ҳаракатни содир этиши мумкин.

¹ Кукольник В. Начальные основания российского частного гражданского права. – С-Пб. 1813. -98 с.

² Ахмеджанов У. М. Институт собственности в мусульманском праве. Автореф. к. ю. н. 1963. -14 с.

Мулқдорнинг ҳуқуқларидан бири эгалик қилиш ҳуқуқи бўлиб, бу ҳақда юридик адабиётларда бир қатор фикрлар илгари сурилган. Эгалик қилиш ҳуқуқи деганда, шахснинг ашё устидан фактик ҳукмронлиги тушунилади.

Биринчи навбатда “эгаллаш” ва “эгалик қилиш” терминларининг маъносига эътибор беришимиз зарур. “Эгаллаш” – бу тазйик билан ҳукмронлик қилиб бирор нарсани кўлга киритишдир. Эски қонунчиликда бу сўз мулкдорнинг ҳуқуқларидан бири ўрнида ишлатилган эди. Ўша даврларда юридик адабиётларда ҳам шу сўз ишлатилган.

“Эгаллаш” сўзини мулк эгасининг ҳуқуқларидан бири сифатида қўллаш бу ҳуқуқнинг моҳиятини тўғри ёритмайди. “Эгалик қилиш” сўзи бирор бир нарсани (мол-мулкни кўлида ушлаб туриш, сақлаш маъносини беради. Шунинг учун “эгаллаш” сўзи ўрнига “эгалик қилиш” сўзи ўринлироқдир.

Юқоридагиларга асосланиб, эгалик қилиш ҳуқуқи шахсларнинг мол-мулкни ўз қўлларида ушлаб туриш имконияти бўлиб, уни ўз ҳўжалиги ҳисобига киритади. Бу тушунчани кенг маънода берилган бўлиб, у мулкдорнинг эгалик қилиш ҳуқуқини тўлиқ очиб беради. Бу биринчидан, қонун томонидан берилган имкониятлар қайси мол-мулклар шахс эгалигида бўлиши мумкинлигини белгилайди; иккинчидан, шу мол-мулклар шахснинг кўлида эканлигини кўрсатиб, бошқа шахслар унга нисбатан бегона сифатида туриши зарур.

Мулк ҳуқуқи мазмунининг элементи ҳисобланган фойдаланиш ҳуқуқи доираси бугунги кунда кенгайди. Илгариги қонунларда фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларидан фойдаланишда ёлланма меҳнатни қўллашга руҳсат берилмаган бўлса, ҳозирги амалдаги қонунчиликда фуқаролар ўзларининг хусусий мулк ҳуқуқидан фойдаланишда ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши мумкинлиги, ҳатто ёлланма ишчи кучини жалб этишга руҳсат этилиши кўрсатилган.

Фуқаролар хусусий мулкларидан бевосита ўзлари ёки бошқа шахсларга бериб қўйиш билан фойдаланиши мумкин. Улар бу ҳуқуққа асосан ўз мол-мулклари асосида хусусий корхоналар ташкил этиши ҳам мумкин. У корхона муассиснинг мулкидан юридик шахс сифатида фойдаланади ва унга шартномада кўрсатилган миқдорда олинган фойдадан фоиз тўлаб туради.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқидан фойдаланишда мол-мулкни гаровга қўйиши, ижарага бериши ва бошқа йўллар билан унинг

фойдали хусусиятларини олиши мумкин. Бунда мол-мулк эгаси бўлмаган шахс фойдаланишида бўлади.

Қонунда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда фуқаро хусусий мулкдан хоҳлаган тартибда, фақат атроф-табиий муҳитга зарар етказмаслиги, бошқа фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқладиган манфаатларини бузмаслиги шарт билан, фойда олишни кўзлаб, мулкий жавобгарликни ўз зиммасига олган ҳолда фойдаланиши кўрсатилган.

Шуни айтиш керакки, мулкдор нафақат мулкий манфаатдорликни ўйлаши керак, балки манфаатдорликнинг иккинчи томони бўлган мол-мулкни саклаш вазифасига ҳам эътибор бермоғи зарур. У мулкни асраш ва таъмирлаш, давлат солиғини тўлаш, хўжалик юритишда унга етказилган зарарларни қоплаш учун қилинадиган сарф-ҳаражатлардан иборат¹. У ўз навбатида қонунларда мужассамланиши зарур.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг асосий хусусиятларидан бири мол-мулкдан фойдаланишда даромад (фойда) олишдир. Мулкдан фойдаланиш тартиби тўлиқ мулкдорнинг эрк-иродасига боғлиқдир.

Ушбулардан келиб чиқиб, фойдаланиш ҳуқуқи – қонунга асосланиб, мулк эгасининг эрк-иродаси билан мол-мулк имконияти даражасида эксплуатация қилиб, унинг фойдали хусусиятларини ҳамда ундан даромад ва ҳосил олиш тушунилади.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи мазмунини асосий элементларидан бири – тасарруф этиш ҳуқуқидир. Тасарруф этиш ҳуқуқи деб одатда мулкдорнинг ашёни юридик тақдирини белгилаш имконияти тушунилади. Бунда мулк эгасининг мулкни тасарруф этишдаги ҳуқуқ доираси тўлиқ кўрсатилмасда унга тўғри тушунча берилган. Тасарруф этиш ҳуқуқининг мазмуни фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи мазмуни билан боғлиқ бўлиб, мол-мулкдан мулкдорнинг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш учун фойдаланилади. Шунинг учун тасарруф ҳуқуқи фойдаланиш ҳуқуқи билан куп жихатдан ўзаро боғлангандир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, тасарруф этиш ҳуқуқи мулкдорнинг ўз ихтиёрига кўра мол-мулкнинг юридик тақдирини белгилаш имконияти бўлиб, у соқит қилиш, ташлаб юбориш ва бошқа усулларда амалга оширилади.

¹ Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. – М.: Юр.лит. 1991. - 10 с.

2. Хусусий мулк ҳуқуқига оид қонун ҳужжатлари ривожланиши ва уни такомиллаштириш муаммолари

Жамиятнинг иқтисодий негизи - мавжуд мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафақат юридик мазмунга, балки иқтисодий маънога ҳам эга. Кишилар меҳнати билан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилган” бойликлар ҳар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, аниқроғи ижтимоий-иқтисодий мақоми вужудга келади.

Мулкчилик муносабатлари азалдан инсонлар ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, у ҳозирги кунга қадар ҳар бир кишини қизиқтириб келган. Бу муносабатларда мулк тушунчаси, унинг шакллари ва турлари тўғрисида фикрлар ривожланиб борди.

Маълумки, илк мулк тушунчасининг вужудга келиши, бу ижтимоий мулкчилик шакли деб юритилди. У дастлаб ибтидоий жамоа тузумига тегишли бўлиб, табиат бойликларини ижтимоий тарзда ўзлаштиришдан иборат эди. Бу мулк ўз ривожланиш босқичларига қараб уруг, фратрия ва қабила мулкларига бўлинган. Бундай хулосалар ҳозирги кундаги илм-фан тараққиёти талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди. Чунки ҳар қандай индивид ёки коллектив ўзига тегишли бўлган ашёга нисбатан ўзимники (меники) деган муносабатда бўлади. Шу маънода ўзлаштириш - бу моддий бойликларни кимнингдир эгаллигига ўтиши бўлиб, мулкка нисбатан кимдир ўзимники (меники) деб қараса, кимдир шу мулкка “бегонаники” деган муносабатда бўлади¹.

Кимдир ишлаб чиқариш воситаларига ва маҳсулотларига “ўзимники” деб қараса, кимдир буларга “бегонаники” деб қарайди. Бу сиз умуман мулк йўқдир. Шунинг учун, олимларнинг фикрича “ўзлаштириш” ва “бегоналаштириш” ўзаро жуфт бўлиб, бири иккинчисисиз яшай олмайди. Худди шу нуктаи-назардан ҳар қандай мулк хусусийдир².

Юқоридагиларга асосланиб, дастлаб вужудга келган мулк шакли бу хусусий мулкдир. Фалсафий қарашларга кўра, ҳар бир индивид онгининг ривожланишида дастлаб унга нима зурар бўлса, шуларни эгаллашга ҳаракат қилади. Унинг онгида ўз шахсияти биринчи

¹ Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. –М.: Юр.лит. 1991. -7с.

² Толстой Ю. К. К учению о праве собственности //Правоведение. 1992. №1. -15 с.

ўринда туради. Шунинг учун дастлаб одамнинг пайдо бўлиши билан табиат бойликларини ўзлаштириш ўртасида узвий боғланиш мавжуд.

Ҳусусий мулк – бу хусусий шахсларга тегишли мулк бўлиб, мулкдор ўз мулкига хусусий тарзда эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Хусусий мулкни қонуний ҳимоя қилиш ва қафолатлаш кишилиқ жамиятида давлатнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлиб, давлатнинг пайдо бўлиши билан ҳуқуқ ҳам вужудга келди. Ҳуқуқнинг дастлабки вазифаси хусусий мулкни қўриқлашдан иборат бўлди. Шу даврдан бошлаб хусусий мулк ҳуқуқи ривожланиб келди. Кишилиқ жамиятининг тараққиётида хусусий мулк ҳуқуқини эксплуатация характерида деб белгиланган бўлса, ҳозирги кунда бу эксплуатация характери йўқолиб бормоқда.

Хусусий мулк ҳуқуқи дастлаб кўчар мулкларга татбиқ этилди. Унга асосан хусусий мулк ҳуқуқининг объектларини шахсларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган мулклар, истемол характеридаги мол-мулклар, кийим-кечаклар, зеб-зийнатлар, уй анжомлари, рўзғор буюмлари, чорва моллари ва бошқалар ташкил этди.

Мусулмон ҳуқуқида хусусий мулк ҳуқуқига катта эътибор берилган. Қуръонга асосан хусусий мулк мукаддас ва дахлсиз бўлиб ҳисобланади.

Рим ҳуқуқидаги қвирит мулки ва peregrinлар мулки ўртасидаги фарқ бўлганидек, мусулмон ҳуқуқи ҳам туб мусулмон араблар ва мусулмон динини қабул қилган аҳоли билан мусулмон бўлмаган, лекин мусулмон давлатига қарамлигини тан олиб, ўз динини сақлаб қолган аҳоли - зимминлар мулк ҳуқуқи ўртасида фарқ бўлган.

Мусулмон ҳуқуқида ерга бўлган хусусий мулк ҳуқуқи тўғрисида ҳар хил фикрлар мавжуд бўлиб, баъзи муаллифлар шарқда ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи бўлмаган дейди, бошқа бирлари ерга хусусий мулк ҳуқуқи бўлиб, у кенг ривожланган деб тушунтиради. Хусусий мулк эгасига мулкдан фойдаланиш (манфаат), эгаллаш (кабз), даромад олиш (томлик) ва тасарруф этиш ҳуқуқлари берилган¹.

Хусусий мулк билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солишда “Ҳидоя” муҳим роль ўйнаган². Унга кўра мулкни эгаллаш ҳуқуқи исботлаш воситаларидан бири бўлиб, ашё кимнингдир

¹ Ахмеджанов У. М. Институт собственности в мусульманском праве. 1963. -13-14 с.

² *Хидоя. Комментарий мусульманского права.* Т. 1-4. –Т.: 1893.

эгалигида мустаҳкамланган бўлмаса, унда тузилган битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди, яъни юридик кучга эга бўлмайди.

Ўрта Осиёда ер ва сув мулк ҳуқуқининг объекти сифатида амлок (давлат) ёки мулк (хусусий шахсларга) тегишли бўлган. Давлат ерларининг деҳқонларга доимий, муддатсиз ва мерос қолдириш ҳуқуқлари билан фойдаланишга берилган. Агар давлат амлок ерларни хусусий шахсларга сотган бўлса, у ҳолда ер “мулк” категориясига киритилган.

Бу даврда вақф мулки кенг тарқалган ва ривожланган эди. Юридик адабиётларда мусулмон қонунлари бўйича вақф мулки деганда - диний муассаса ёки ташкилотга маълум мақсадда тақдим этилган мулклар тушунилган. Вақф мулки мачит қуриш, қабристонларни тиклаш, кутубхоналар учун, камбағалларга ёрдам бериш ва бошқалар учун сарфланган. Унинг объектлари, ер, узумзорлар, боғлар, тегирмонлар, бинолар ва бошқа реал ашёлар бўлиши мумкин. Вақф мулки бир умрга тасдиқланган бўлиб, фуқаролик муомаласидан чиқарилган ҳисоблансада, аммо мулкни бошқарувчи уни ижарага бериш ҳуқуқига эга бўлган. Бошқа мулкни вақфга топширишда у юридик расмийлаштирилиши керак эди. Вақфга топширувчининг аризасига кўра вақфнома ҳужжати тўлдирилган, унинг қонунийлиги қозилар томонидан тасдиқланган. Унда вақфга топширилган мулкни хусусий белгиларини кўрсатиб, уни нима мақсадда топширилаётганлиги, топширувчининг исми-шарифи ва гувоҳлар мутавалли (бошқарувчи)нинг номлари кўрсатилган. Мулкдан келган фойда белгиланган мақсадда сарфланиши шарт, аммо бир қисми мутаваллининг шахсий истеъмолини қондириш учун сарфланиши мумкин¹ бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли бўлган мулклар хусусий мулк ҳисобланиб, улар қуйидагича табақаланган: мулки-хурри-холисс (ҳар қандай давлат ва бошқа солиқлардан озод қилинган) мулклар эгалари, катта ер эгалари ва феодаллар ҳисобланган; мулки-хирож ва мулки-ушри (ҳазинага фойданинг ўндан бир қисмини тўловчилар) мулк эгаларига деҳқонларга киритилган.

Катта ер эгалари ерларида ерсиз фуқаролар ва мардикорларни ёлланма ишчи кучи сифатида ишлатган. У даврда хусусий мулк объектларига ер, сув, уй-жойлар, бинолар, боғ-роғлар, экинлар, иш хайвонлари, маҳсулот берувчи чорва моллари, паррандалар, ишлаб

¹ Несколько слов о вукуфах. Средняя Азия. 1910. №2. -12 с.

чиқариш воситалари, пул ва унинг ўрнини босувчи қимматбаҳо металллар, уй анжомлари ва бошқалар киритилган.

Ўрта Осиё халқларининг Чор Ҳукумати томонидан босиб олинганлиги Туркистон ўлкасида Подшо ҳукумати томонидан белгиланган қонунлар жорий этилишига олиб келди. 1886 йилдаги Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низомга асосан ерлар: давлат мулки ва хусусий мулкка ажратилди.

Хусусий мулк ҳуқуқига деҳқонлар томонидан сотиб олинган ва бошқа қонуний актлар асосида олинган ерлар: шаҳар аҳолисига берилган, шаҳарга тегишли бўлган ер участкалари, мулки-хурри-холисс ерлари, подшо ҳукумати томонидан эгалланмаган ерлар киритилди. Бошқа ҳамма ерлар давлат мулки деб белгиланди¹.

Шу даврдан Туркистон ўлкасида мавжуд феодал муносабатлар ўрнини капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари эгаллай бошлади. Кичик корхоналар ўрнини анча катта бўлган саноат корхоналари эгаллади. Хусусий корхоналар ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллай бошлади. Уларга хусусий пахта тозалаш, ёғ ишлаб чиқариш, тоғ қазилма бойларини қазиб олувчи ва бошқа корхоналар вужудга келди. Майда хусусий мулк шакли қосибчиликда, ҳунармандчиликда ва саноатда хусусий корхоналар кенг ривожланди.

1917 йилги инқилоб Ўрта Осиёга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Шўролар тазйиқи остида бирин-кетин, дастлаб Туркистонда, сўнгра Хоразм хонлигида, Бухоро амирлигида инқилоб куч ишлатиш натижасида мавжуд тузумни афдариб ташлади.

Инқилобдан сўнг мамлакат ривожланишида социалистик ғоялар устунлик қилиб, капиталистик ишлаб чиқаришдан бутунлай воз кечилди. Натижада иқтисодиётда катта қийинчиликлар вужудга келди. Бунинг асосий сабабларидан бири мулкчилик жаҳон тараққиётида синалмаган шакллари жорий этилиши бўлди. Бундай ислохотнинг амалга оширилиши капитализмдан тўлиқ ҳолос бўлиш ва коммунистик ғояни кўқларга кўтаришга, уни ҳар томонлама устун деб кўрсатиш кераклигини билдирар эди. Шўро инқилоби ғалаба қилган барча жойларда ёппасига хусусий мулкни тугатиш, уни миллийлаштириш мусодара ва реквизиция қилиш бошланди. Ер, сув, банклар, телефон-телеграф, ер ости қазилма бойликлари, транспорт ва бошқа асосий ишлаб чиқариш корхоналари давлат мулки деб эълон қилинди.

¹ Положение об управлении Туркестанским краем. –Т.: 1911. –54-57 с.

Юқорида биз кўрсатиб ўтган ҳолат то мамлакатимиз мустақилликка эришгунига қадар давом этди. Хусусий мулк ҳуқуқини легаллашуви Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришиши, бозор муносабатларига ўтиш билан узвий боғлиқ. Ундан олдин амалда бўлган совет ҳуқуқи тизимида хусусий мулк ҳуқуқи мавжуд эмас эди. Марксизм-ленинизм мафқураси хусусий мулк жамиятидаги барча тенгсизликлар, эксплуатация асоси, капиталистик жамиятни иқтисодий негизи сифатида қараб, кишиларда унга қарши нафрат руҳини тарбиялашга ҳаракат қилди. Бироқ хусусий мулкка асосланган жамият ва ижтимоий социалистик мулкчиликка асосланган жамият мусобақасида хусусий мулк ўз афзалликларини кўрсатди. Худди шу сабабли ҳам хали совет давридаёқ хусусий мулкни чала-ярим реабилитация қилиш бошланди деб айтиш мумкин.

1990 йил 31 октябрда Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Унинг 6-моддасида фуқароларнинг мулки яқка тартибдаги мулк: шахсий ва хусусий мулкдан иборат бўлади деб кўрсатилган эди. Унинг 8-моддасида хусусий мулк даромад олиш мақсадида мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқини ифодалайди деб кўрсатилган, шунингдек хусусий мулк ёлланма меҳнатни қўллашликка ҳам асосланиши белгилаб қўйилган. Кўриниб турибдики, қонун чиқарувчи бу даврда хусусий мулкка нисбатан марксистик доғмалар таъсири остида бўлган¹.

Бозор муносабатлари тизимида хусусий мулкнинг алоҳида ўрни ва алоҳида мақомга эга эканлиги 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида алоҳида таъкидланади. Давлатимизнинг Асосий Қонунида мулк шаклларида фақат хусусий мулк бевосита кўрсатиб ўтилди. Конституциянинг 53-моддасида хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир деб эълон қилиниши мамлакатимиз ҳуқуқ тизимида хусусий мулк ҳуқуқини ҳар томонлама ривожлантириш учун негиз бўлиб хизмат қилди.

Бозор иқтисодиёти хусусий мулк, тадбиркорлик, эркин рақобат ва шартномалар экинлигига таянади. Ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти учун унинг мулкий негизи – хусусий мулк бўлиш лозим.

¹ Хусусий мулкка нисбатан марксистик қарашларни танқиди ҳақида қаранг: Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиш ва бекор бўлишнинг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2005. 8-11-бетлар.

Бироқ мустақилликнинг илк даврида республикамиз ўтмишдан мерос бўлиб қолган иктисодиётга эга эди. Ушбу иқтисодиётни сифати жиҳатдан ўзгартириш учун қўйиладиган биринчи қадам давлатга қарашли мол-мулкларни иктисодиётга таълуқли қисмини хусусийлаштириш талаб этилар эди. Худди шу сабабли ҳам 1991 йил 19 ноябрда “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Ушбу қонун мамлакатимизда хусусий мулкни кенг қўламда вужудга келишига асос бўлди. Энг аввало фуқаролар ўзларини яшаб турган квартираларини хусусийлаштириб олдилар, кейин савдо ва майда ишлаб чиқариш корхоналари хусусийлаштирилди.

1994 йил 21 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони чиқарилди. Унга кўра савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек, улар жойлашган ер участкаларини жисмоний ва юридик, шу жумладан, хорижий шахсларга хусусийлаштириладиган объектларни сотиб олишда улар фойдаланадиган маблағларнинг манбалари бўйича декларацияни улардан талаб қилмаган ҳолда танлов асосида хусусий мулк қилиб сотишга рўхсат берилди.

Фуқароларнинг товарлар келтиришни ва ички бозорни тўлдиришни таъминлайдиган хусусий-тадбиркорлик фаолияти ҳар томонлама рағбатлантириш, майда, улгуржи, шу жумладан, оилавий асосдаги савдо тузилмаларини ташкил этиш бутун чоралар билан қўллаб-қувватлаш чоралари белгиланди.

Нақд чет эл валюталари ва МДҲ мамлакатлари пул бирликлари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва хорижий фуқаролар томонидан республикага келтириш ва четга чиқариш бўйича чеклашлар бекор қилинди.

Ушбу Фармон хусусий мулкни мустаҳкамланишида жуда муҳим роль ўйнади деб айиш мумкин.

1995 йил 5 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида” Фармони чиқарилди. Унга кўра хусусий мулкнинг асосий ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бири бўлган хусусий корхоналар ташкил этиш ва улар фаолиятини йўлга қўйиш, уларни моддий-техника, ахборот ва кадр ресурсларига эришишда

давлат корхоналари билан тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш чоралари белгилаб қўйилди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштирувчи ва қайта ишловчи, истеъмол моллари, ишлаб чиқариш-техника аҳамиятидаги маҳсулотларни, бинокорлик материалларини ишлаб чиқариш, шунингдек қурилиш фаолияти билан, таъмирлаш, қайта қуриш, майиший ва коммунал хизматлар билан шугулланувчи хусусий корхоналар рўйхатга олингандан бошлаб дастлабки икки йил давомида даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилиндилар.

Хусусий корхоналарда ёлланиб ишлайдиган ходимлар сонига нисбатан ҳеч қандай чеклашлар бўлмаслиги белгилаб қўйилди.

Хусусий корхоналарни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, қайта ташкил этишга, техника ускуналари билан жиҳозлашга сарф қиладиган маблағлари солиқ солинадиган базадан чиқарилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги Қарори билан “Хусусий тадбиркорлик тўғрисида” Низом тасдиқланди. Унда хусусий корхонани ташкил этиш тартиби ва рўйхатдан ўтказиш хусусий корхона мулки ва унинг фаолияти, унда ишчи кучини ёллаш ва меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби, хусусий корхонани тугатиш асослари белгилаб қўйилди.

1995 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари тўғрисида” Қарор қабул қилди. Ушбу қарорга хусусийлаштирилиши, сотилиши ва сотиб олиниши мумкин бўлмаган мол-мулклар ва Вазирлар Маҳкамаси рухсати асосидагина хусусийлаштирилиши мумкин бўлган объектлар, мол-мулклар Рўйхати илова қилинди. Ушбу норматив ҳужжат хусусий мулк объектлари доирасини аниқ белгилаб берди. Мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ривожининг тажрибаси асосида муайян мезонлар ишлаб чиқилди. Бунга кўра:

- давлатга мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли объектлар (ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари, табиий ресурслар, ер ресурслари ва ш.к.);

- мамлакат мудофааси, ҳавфсизлиги учун зарур объектлар (жанговар қурол-яроғлар, портловчи моддалар, ўқ дорилар ва ш.к.);

- кишиларни нормал ҳаёт кечиришлари учун зарур объектлар (энергетика комплекслари, темир йўл излари ва бошқалар);

- давлат бошқарув объектлари, кишилар ҳаёти, соғлигини сақлаш юзасидан кишилар ихтиёрига бериш мумкин бўлмаган

объектлар (санитария, ёнгин назорати, стандартлаштириш ва метеорология хизмати, наркотик ва заҳарли моддалар, ишлаб чиқарувчи корхоналар ва ҳ.к.) дан ташқари қолган барча объектлар хусусий мулк бўлиши мумкинлиги белгилаб қўйилди.

Хусусий мулкни аниқ-равшан ҳуқуқий мақоми 1995-1996 йилларда қабул қилинган ва 1997 йил 1 мартдан бошлаб кучга киритилган Фуқаролик Кодексида ўзига хос тарзда белгилаб қўйилди деб айтиш мумкин. ФК нинг 16-боби хусусий мулкка бағишланган. Унда хусусий мулк ҳуқуқи тушунчаси, субъектлари, объектлари, уй-жой (квартира)га мулк ҳуқуқининг вужудга келиш тартиби, кўп квартиралли уйдаги квартира эгалари мол-мулки тўғрисидаги нормалар ўз ифодасини топган. Хусусий мулк ҳуқуқи мазмунининг бойишига ФКнинг мулк ҳуқуқи умумий қоидалари янада такомиллаштирилиши ҳам муҳим ҳисса қўшди деб айтиш мумкин. Хусусан мулк дахлсизлиги, мулк ҳуқуқини амалга ошириш шартлари, сервитут ҳуқуқи мазмуни, мол-мулкни саклаш вазифаси, мулк ҳуқуқини вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари бўйича нормалар хусусий мулкни фуқаролик муомиласида нормал ҳаракатланиш учун барча юридик шарт-шароитларни яратиб беришга хизмат қилади деб таъкидлаш ўринли бўлур эди.

ФК нафақат моддий ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқини балки интеллектуал фаолият натижалари учун мутлақ ҳуқуқларни амал қилиш механизмини ҳам ўрнатди. Натижада ихтиролар, фойдалли моделлар, саноат намуналари, фан, адабиёт, санъат асарлари, компьютер дастурлари ва шу кабиларга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар асосида “хусусий мулк” сифатида тижорат муомиласида бўлиш имкони яратилди.

Уй-жой Кодекси, “Қимматбаҳо қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида”ги Қонун қабул қилиниши ушбу объектларни хусусий мулк сифатида эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилишнинг юридик асосларини мустаҳкамлади.

Хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар ҳуқуқий мақомининг аниқ белгилаб қўйилиши ҳам хусусий мулкни кўпайиши ва мустаҳкамланиши, кишилар фаровонлигини оширишга хизмат қилиш имкониятларини кенгайтирди.

Хусусий мулкдорлар ўз манфаатлари, хохиши ва имкониятларидан келиб чиқиб ўзлари учун мақбул хўжалик юритувчи субъект шаклини танлаб олишлари мумкин. Хўжалик юритувчи субъектларни ҳар бири муайян соҳаларда ва муайян

максадларда хусусий мулкни самарали бошқариш имконини беради. Ҳар бир ҳўжалик юригувчи субъектда хусусий мулкдор сифатидаги ваколатларни тақсимлаш ва амалга оширишнинг ўзига хос ташкилий-тузилмавий механизмлари мавжуд ва амалиётда улар мувафакқиятли равишда қўлланилмоқда.

Хусусий мулк ҳуқуқини мустаҳкамланишида жиноят қонунчилиги ва маъмурий қонунчилик ҳам алоҳида роль ўйнайди. Агар совет даврида фуқароларни шахсий мулки ва давлат мулкани жиноят-ҳуқуқий муҳофаза қилишда нотенгликлар бўлса (масалан, фуқарони мол-мулкни ўғирлаганилик учун давлат мол-мулкни ўғирлаганликка нисбатан камроқ жазо санкциялари белгиланган эди), 1995 йилда қабул қилинган Жиноят Кодексда бундай ҳолатга барҳам берилди. Оммавий мулк ҳам, хусусий мулк ҳам бир хилда ҳуқуқий муҳофаза остига олинди. Хусусий мулк ҳуқуқига қарши ҳар қандай тажовузлар (ўғрилик, босқинчилик, талончилик, фирибгарлик ва бошқача тарздаги талон-тарожлар) учун жазо муқаррарлиги, хусусий мулкни мустаҳкамланишида муҳим аҳамиятга эга.

Президентимиз И.А. Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида жиноят қонунларини либераллаштириш бўйича янги нормалар қабул қилди. Мол-мулкни мусодара қилиш жиноий жазо сифатида Жиноят Кодексдан чиқариб ташланди. Агар фуқаролар мол-мулки фақат хусусий мулк эканлигини назарга олсак, ушбу чора хусусий мулк ҳуқуқини қафолатлашда муҳим кадам бўлганлигини қайд этиш лозим.

Суд-ҳуқуқ ислоҳотларини изчиллик билан амалга оширилиши, айниқса, умумий судларнинг ихтисослашуви орқали фуқаролик судларини ташкил топиши, ҳўжалик судлари тизимини мустаҳкамланиши ҳам хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишни ташкилий тизимини шаклланишида ижобий аҳамиятга эга бўлди.

Жамиятда мулкдорлар синфини шакллантириш ва мустаҳкамлаш нафақат давлат иқтисодий сиёсатини, балки давлат ижтимоий-сиёсий фаолиятининг ҳам стратегик максадларидан бири сифатида белгилаб қўйилди. Мулкдорлар синфи эса асосан хусусий мулкдорлар эканлиги ўз-ўзидан равшан.

Айни вақтда хусусий мулк ҳуқуқини ҳар томонлама ривожлантириш бўйича давлат ғамхўрлиги кишиларга хусусий мулкни қўпайтириш баҳонасида ғайриқонуний фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини бермаслигини унутмаслик керак.

2000 йиллар бошида мамлакатимиз ички бозорига сифатсиз чет эл товарларини импорт қилиш ҳоллари кучайди. Бундай фаолият билан якка тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтмаган жисмоний шахслар шуғулланар эдилар. Албатта мокки савдогарчиликда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги Фармонда белгиланган имкониятлардан яхлит ва унумли фойдаланди, юртимизда истеъмол бозорини тўлдиришда муҳим ҳисса қўшди. Бирок мокки савдогарларни аксарият қисми маданий-маърифий бозор тузилмалари тизимидан ўрин олишга ҳаракат қилмади. Улар давлат рўйхатидан ўтмасдан, илгаригидай турист ниқоби остида чет элдан товарлар импорти билан шуғулланишда давом этди. Улар томонидан келтирилган товарлар сифатсиз бўлишидан ташқари бозорларда ҳеч қандай назорат-касса аппаратларисиз, харидорларга чек берилмасдан сотилар эди. Бу эса нақд пул массасини муомилада бўлишини назорат қилиш, тегишли солиқ ундирилишига тўсқинлик қилар, зарур ҳолларда эса истеъмолчилар ҳуқуқларини химоя қилиш имкониятини чеклар эди.

Худди шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2006 йил 6 майда “Жисмоний шахслар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига товарлар олиб келишни тартибга солиш тўғрисида”, 2002 йил 20 августда “Лицензиялашни бекор қилиш ҳамда истеъмол товарларини олиб келиш ва Ўзбекистон Республикаси ички бозоридан сотишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2002 йил 5 декабрда “Ўзбекистон Республикасига истеъмол товарларини олиб келишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарорлари, 2002 йил 6 августда “Мамлакатимизда нақд пул муомиласини янада такомиллаштириш, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш тизимини кенгайтириш, шунингдек, банкдан ташқари бўладиган пул муомиласини қисқартириш ва тадбиркорларни солиқ тўлашдан бўйин товлашини олдини олиш мақсадида пул маблағларини банкдан ташқари муомиласини янада қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорлар асосида ғайриқонуний олиб келинган ва сотилаётган товарлар, ҳуқуқбузарлик содир этиш воситаларини маъмурий тартибда мусодара қилиш, белгиланган тартибни бузган хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқароларга жуда катта миқдорларда молиявий санкциялар қўллаш белгилаб қўйилди.

Хусусийлаштириш пайтида ишлаб чиқариш объектларига кўшимча равишда корхоналарни социал инфратузилмалар (боғчалар, маданият уйлари, дам олиш, спорт-соғломлаштириш бинолари, кутубхоналар ва х.к.) текин ёки рамзий ҳақ асосида берилган эди. Ушбу объектдан самарасиз фойдаланганлиги ёки бузиб ташлагани ҳоллари аниқланди. Шундай сабабли баъзи хусусийлаштириш далолатномалари суд тартибида бекор қилинди. Айни вақтда хусусийлаштирилган китоб дўконлари тижорат объектларига айлантирилиб, мақсадли фойдаланиш шартига риоя қилинмаган бўлса хусусийлаштиришни бекор қилиш чора-тадбирлари белгиланди.

Зоҳиран қараганда ушбу чора-тадбирлар хусусий мулк ҳуқуқини заифлаштиришга хизмат қиладигандай туюлади. Бироқ аслида ушбу норматив ҳужжатлар хусусий мулк объектларини ғайриқонуний равишда фуқаролик муомиласига киритилиш имкониятларинигина чекларди холос. Бозор муносабатлари ривожланиб борган сари хусусий мулкдорларда қонунга риоя қилиш, иттифоқчилик ҳиссини мустаҳкамлаш муҳим вазифа бўлиб қолиши англаб етилди.

Айни вақтда мамлакат иқтисодиётида хусусий мулкни миксиёси ва улушлари ортиб бориши. Кенг тадбиркорлар оммаси хусусий мулк орқали ҳам ўз моддий фаровонлигини, ҳам мамлакат фаровонлигини таъминладилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 январда чиқарган “Ўзбекистон иқтисодида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонига кўра корхоналар устав фондида давлат акциялари пакети 25 ва ундан кам фоиз улушни ташкил этганда, бу улушнинг фонд бозорида босқичма-босқич сотилиши, хусусийлаштирилган корхоналар акцияларидан дивидент кўринишида фуқаролар олган даромадлари 5 йил муддатга солиқдан озод этилганлиги, давлат ва давлатнинг ишончли вакилига тегишли бўлган акция пакетининг ишончли бошқарувчи розилигисиз кузатув кенгашининг қарорини қабул қилиб бўлмаслиги ҳақидаги тартиб бекор қилиниши белгилаб кўйилди. Ушбу чора-тадбирлар бевосита хусусий мулк мавқеини кўтарилишига, хусусий мулк ҳуқуқи мазмуни бойишига олиб келди.

Аграр секторда хусусий мулкни мустаҳкамланишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартда чиқарган “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Фармони муҳим роль ўйнади.

Ушбу Фармонда фермер хўжалигининг янгича ҳуқуқий мақоми - хусусий корхона эканлиги белгилаб қўйилди ва улар кишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида етакчи ўрин эгаллаши таъкидланди. Фермер хўжалигини хусусий корхона сифатидаги ҳуқуқий мақомини унинг мол-мулкани бошқариш имкониятларини яхшилади (илгари фермер хўжалиги мол-мулки унинг аъзолари мол-мулкидан таркиб топиб, фермер хўжалиги бошлиғи уни ишончнома асосида бошқарар, муҳим қарорлар қабул қилиш учун эса умумий йиғилиш чақирилар эди, бу эса мол-мулкни оператив бошқарилишига имкон бермас эди).

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2005 йил 14 июнда чиқарилган “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳмоя тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони хусусий мулк ҳуқуқи юридик кафолатлари тизимини янада мустаҳкамлади. Унга кўра тадбиркорлик субъектларини банклардаги ҳисобварақлар бўйича операцияларни тўхтатиб қўйиш, молиявий санкцияларни қўллаш, ҳуқуқбузарлик предметларини давлат даромадиги ўтказиш ҳуқуқий таъсир кўрсатиш чоралари фақат судлар томонидан қўлланиладиган бўлди. Илгари бундай чоралар айрим назорат органлари, жумладан солиқ идоралари томонидан қўлланар ва бунда етарли ҳуқуқий асослар ва фактик далил исботлар борлигига ҳар доим ҳам етарли эътибор берилмас, натижада хусусий мулкдорлар манфаатларига путур етиш ҳоллари учрар эди. Ҳуқуқий таъсир чоралари суд томонидан қўлланганда ҳар томонлама холислик, объективлик ва қонунийлик таъминланади.

Хусусийлаштирилган турар жойлардаги умумфойдаланиш объектларидан фойдаланишни йўлга қўйиш зарурати турар-жой ширкатлари тузилишига олиб келди. 2006 йил 3 апрелда қабул қилинган “Хусусий мулкдорлар уй-жой ширкатлари тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Унинг асосий вазифаси хусусий уй-жойлар яхши сакланиши ва яхшиланишини таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 9 январда чиқарган «Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига кўра собиқ ширкатларнинг мева-сабзавотчилик ва узумчилик экин майдонларидаги боғлар ва узумзорлар фермерларга ким ошди савдоси орқали сотилиши белгиланди. Бу эса кишлоқ хўжалигида хусусий мулкка асосланган ишлаб чиқариш хўжалик юритиш тизимини мутлақо устуворлигига олиб келди.

Иктисодиётда хусусий мулкчиликни янада кенгайтириш ва унинг ролини ошириш, бизнесни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш ҳамда хусусий тадбиркорликни ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлаш, хусусийлаштирилган корхоналар билан банд бўлган ер участкаларидан мақсадли ва самарали фойдаланишни таъминлаш, шунингдек уй-жой бозори ва ипотекани ривожлантириш учун кучли рағбатлантирувчи омилларни вужудга келтириш мақсадларида 2006 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Юридик шахслар ва фуқароларнинг бинолари ва иншоотлари билан банд бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Фармони чиқарилди. Унга асосан Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари – резидентлари мулк ҳуқуқи асосида ўзларига тегишли ёки улар томонидан хусусийлаштирилаётган бино ва иншоотлар, ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари жойлашган ер участкаларини, шунингдек, мазкур объектларга туташ ер участкаларини, қўлланадиган технология жараёнлари, шаҳар қурилиш норма ва қоидаларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган миқдорда хусусийлаштириш ҳуқуқига эга бўлдилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари – резидентларига яқка тартибда уй-жой қуриш ва турар-жой биносига хизмат кўрсатиш учун ажратилган ер участкаларини хусусийлаштириш ҳуқуқига ҳам эга бўлдилар. Хусусийлаштириш ихтиёрийлик асосида амалга оширилади. Фармонда хусусийлаштирилган ер участкаси оборотда, жумладан, харид қилиш-сотиш, айирбошлаш, ҳада қилиш, мерос, фойдаланиш (ижарага бериш) бўйича битимлар тузишда чекланмаган, гаров, шу жумладан банклар ва бошқа кредит муассасаларидан, кредит олиш учун гаров бўлиб хизмат қилиш мумкинлиги кўрсатилди.

Юқорида хусусий мулк ҳуқуқини Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизимида вужудга келиши ва ривожланишини хронологик (даврийлик) тартибида кўриб чиқилди. Бунда хусусий мулк ҳуқуқига қандайдир жиҳатдан тааллуқли бўлган барча қонунлар ва қонуности ҳужжатларини ўрганиш мақсад қилиб қўйилмаслиги табиий. Фақат хусусий мулк ҳуқуқини ривожига жиддий таъсир кўрсатган норматив манбаларгагина эътибор қаратилди.

Ушбу даврий ривожланишни муайян босқичларга ажратиш мумкинми деган савол қўйилиши мумкин. Тарихий мжиҳатдан

олганда ғоя қисқа бўлган даврни муайян ривожланиш босқичларига ажратиш ғоя шартли бўлиши мумкин.

Биринчи босқичда (1990 йил октябридан 1993 йил майга қадар) хусусий мулк фуқаролар мулк ҳуқуқининг бир тури сифатида эътироф этилди.

Иккинчи босқичда (Конституция қабул қилингандан ва мулкчилик тўғрисидаги қонунга ўзгартиришлар киритилгандан бошлаб) хусусий мулк иқтисодиётда муҳим мавқени эгаллай бошлади.

Учинчи босқич ФК кучга кириши билан бошланди, бунда хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар бозор тизимида етакчи мавқени эгаллади.

Хусусий мулк ҳуқуқи бўйича қонун ҳужжатларини ривожланиш жараёни ўз-ўзича рўй бермаганлигини қайд этиш лозим. Ушбу ривожланиш жараёни муайян мантиқий асосда рўй берган. Бошқача айтганда хусусий мулк ҳуқуқини ривожини мамлакатимизда амалга оширилган бозор ислохотларини ҳар бир босқичи, ҳар бир йўналиши вазибаларини бажариш фақат хусусий мулк ҳуқуқига янги сифат ўзгаришлари ёки хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини самарали ташкил этиш билангина амалга оширилиши мумкин эди. Худди шу сабабли ҳам хусусий мулк ҳуқуқини мамлакатимизда ривожланиш босқичларини алоҳида даврий туркумлари асосида белгилаш асло хато бўлмаган бўлур эди. Бозор иқтисодиётини илк қадамлари хусусийлаш орқали амалга оширилди. Аграр соҳадаги туб қайта қуришлар кишлоқда аввал ширкат, кейин хўжаликларни ҳуқуқий ҳолатини ривожлантиришни тақазо этди. Мамлакатимиз иқтисодиётига янги техника ва технологиялар, янги сармоялар манбаини таъминлаш чет эл инвестицияларини хусусий мулк сифатидаги алоҳида юридик кафолатларини белгилаб қўйишни тақазо этди. Банк-молия соҳасидаги ислохотлар хусусий тижорат банкларини, қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантириш, фонд биржаларини, хусусийлаштириш инвестицион фондларини, акциядорлик жамиятларини ривожланишига туртки берди. Аҳолини иш билан таъминлаш эса кичик бизнес субъектларини алоҳида имтиёзли ҳуқуқий мақомини яратилишига сабаб бўлди. Бундан бозор иқтисодиётини ҳар қандай ривожини хусусий мулкнинг ривожини, хусусий мулкнинг ҳар қандай ривожини бозор иқтисодиётининг ривожини сифатида қаралиши мумкин деган хулосага келишга имкон беради.

Бозор ислохотларидан ташқари хусусий мулк ҳуқуқини ривожига иқтисодийдаги жорий ҳолат, дунё бозоридаги муайян вазият ҳам таъсир кўрсатди деб айтиш мумкин жумладан, дунёда ахборот ресурслари ва тизимини тижоратда кенг қўлланиши уларни хусусий мулк объекти сифатидаги ҳуқуқий ҳолатига ижобий таъсир килди. Векселларни тўлов воситаси сифатида қўллаш бу соҳада катъий чораларни кўришни талаб этди.

Албатта жорий ҳолат ва амалиёт муаммолари хусусий мулк ҳуқуқи тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ривожига таъсирини бир ёклама баҳолаш мумкин эмас. Айрим ҳолатларда улар таъсирида чекловчи нормалар қабул қилинган бўлса, бошқа ҳолатда аниқлик киритувчи нормалар киритилди, учинчи ҳолатда хусусий мулкдорлар имкониятилари кенгайтирилди. Бироқ жорий ҳолат ва амалиёт таъсири ҳам, ушбу таъсир натижасида киритилган ўзгаришлар ҳам жиддий бўлмай, балки жузъий характерга эга деб баҳолаш ўринли бўлур эди.

Хусусий мулк ҳуқуқий асослари ўз аҳамияти бўйича тафсифланганда юридик кучи бўйича иерархияда Конституция, ФК ва жорий қонунлар энг юқори ўринни эгаллайди деб айтиш мумкин.

Бироқ хусусий мулк ҳуқуқий асослари тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари алоҳида ўринни эгаллайди. Гарчи, у ўз моҳиятига кўра норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида қонун ости ҳужжати ҳисоблансада, бироқ амалдаги мавқеи анча юқори эканлигини таъкидлаш лозим. Бу қуйидагиларда намоён бўлади:

-биринчидан, Президент Фармонларида жуда кўп ҳолларда иқтисодий ислохотларнинг муайян босқичини мақсади, вазибалари, уларни амалга ошириш усуллари ва воситалари, ҳуқуқий таъминлаш масалалари ўз ифодасини топган бўлади;

-иккинчидан, Президент Фармонларида қонунларни келгусида такомиллаштиришнинг концептуал асослари мужассамланади;

-учинчидан, баъзи ҳолларда Президент Фармонларида ҳуқуқий тизим учун туб сифат ўзгаришларини бошлаб берувчи нормалар мавжуд бўлади (масалан, ерга нисбатан хусусий мулкчилик илк маротаба Президент Фармони орқали жорий этилган эди).

Бунинг сабаби шундаки, Президент Фармонлари нафақат норматив ҳужжат, балки мамлакат иқтисодий-ҳуқуқий ривожини бўйича давлат раҳбари стратегик мақсадларини акс эттирувчи сиёсий ҳужжат ҳамдир.

Хусусий мулкнинг ҳуқуқий асослари тизимида қонун ости ҳужжатлари салмоғи катта эканлигини ҳам қайд этмоқ лозим. Гап бу ўринда нафақат Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, Низомлари тўғрисида балки, Марказий банк, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Божхона қўмитаси ва шу каби давлат идоралари томонидан чиқарилган қарорлар, қўлланмалар, низомномалар тўғрисида бормоқда. Уларда хусусий мулкни айрим объектлари: пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар, валюта маблағлари, транспорт воситалари, айрим турдаги корхоналарга нисбатан эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилиш хусусиятлари белгилаб берилади. Ушбу норматив ҳужжатларда барча маҳкамавий ҳужжатлар каби қуйидаги салбий жиҳатлар ҳам мавжудлигини эътироф этиш лозим:

-биринчидан, уларда уни ишлаб чиққан маҳкамавий манфаатлар мустаҳкамланиши ҳоллари учрайди;

-иккинчидан, улар қонунлардаги нормаларни бевосита ижро механизмини яратишда тўсиқлар қўйиши мумкин;

-учинчидан, маҳкамавий ҳужжатларни сифат даражаси ва бошқа норматив ҳужжатлар билан уйғунлиги ҳам ҳар доим талаб даражасида бўлавермайди.

Бироқ, булар ўтиш даврини муваққат қийинчиликлари ҳисобланади ва кейинги босқичларда бартараф этилиши мумкин.

Энг асосийси, ҳозирги босқичларда хусусий мулк ҳуқуқий бўйича қуйидаги ижобий ютуқларга эришилди:

-биринчидан, хусусий мулк иқтисодиётда, тадбиркорликда етакчи мулк шакли сифатида ҳуқуқий мақомга эга бўлди;

-иккинчидан, хусусий мулкнинг айрим объектларига нисбатан мулк ҳуқуқини амалга ошириш хусусиятлари қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилди;

-учинчидан, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг моддий ва процессуал жиҳатлари шакллана бошланди.

Бироқ цивилистика фани фақат эршилган ютуқларни қайд этиш билангина чекланиб қолмаслиги лозим. Фуқаролик ҳуқуқи, тадбиркорлик ҳуқуқи хусусий мулк ҳуқуқини истиқболда ривожланиш масалаларини таҳлил этиши лозим. Афсуски хусусий мулк ҳуқуқини ривожлантиришнинг назарий амалий жиҳатлари бўйича ҳуқуқ фанлари кенг қамровли концептуал ишланмаларга эга эмас. Тўғри, академик Х.Раҳмонқулов, доцент Х.Азизов, проф.Ш.Рўзиназаров, хусусан сўнгги вақтларда юридик фанлари номзоди, иқтидорли олим В.Эргашев томонидан бу соҳада жиддий

тадқиқотлар ўтказилди ва айрим йўналишлар бўйича жиддий натижаларга эришилди. Аммо булар етарли эмас. Оммавий мулкни хусусий мулкка трансформациясининг энг оптимал шакллари, мулкдорлар синфини шакллантиришнинг назарий-ҳуқуқий масалалари, хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар устав фондларини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш масалалари, тадбиркорликда ва маиший турмушда хусусий мулкни қўллаш хусусиятлари ва бошқа катор муаммолар бўйича ишланмалар мавжуд эмас. Бу эса хусусий мулк ҳуқуқи норматив асосларини ривожлантиришнинг назарий негизлари заифлигини англатади.

Хусусий мулк бўйича қонунларни ривожлантиришда муҳим масалалардан бири бу - оммавий мулк ва хусусий мулк юридик тенглигигина эмас, балки амалий тенглигини ҳам таъминлашдан иборат. Қонунларда умумий юридик тенглик эълон этилган. Бироқ баъзи норматив ҳужжатларда давлат мулкининг имтиёзли хусусиятлари ўз ифодасини топган ҳолатлар учраб туради. Суд амалиётида ҳам хусусий мулкдорларга нисбатан муайян беътиборлик ҳолларига барҳам берилмаган.

Маълумки, давлат мулкини бошқарувчи, тасарруф этувчи органлар ўз фаолияти давомида норматив ҳужжатлар қабул қилиш ваколатларига эгадирлар. Умумий қоидада бундай норматив ҳужжатлар фақат оммавий мулкка тааллуқли бўлиши лозим. Бироқ амалда бундай норматив ҳужжатлар таъсир кучи хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар, хусусан, давлат улуши мавжуд ёки мавжуд бўлмаган акциядорлик жамиятлари фаолиятига ҳам тааллуқли бўлмоқда. Бундай ҳолатларга чек қўйиш лозим.

Хусусий мулк объектларининг доираси ниҳоятда кенг ва хилма-хилдир. Уларни иқтисодий турли соҳаларида қўллаш ҳам ўз хусусиятларига эга. Ушбу ҳолатлар албатта ҳуқуқий тартибга солишда ўз мужассамини томоғи шарт. Ҳозирга қадар қонун ижодкорлигида ушбу ҳолатга муайян даражада эътибор бериб келинди. Фикримизча, келгусида ҳам хусусий мулкнинг алоҳида объектларига нисбатан мулк ҳуқуқини амалга ошириш хусусиятлари ва иқтисодийнинг, тадбиркорликнинг муайян соҳаларида уларни қўллаш масалаларига қонунларни ривожланиш истиқболида алоҳида эътибор бериш лозим.

Хусусий мулк тўғрисидаги қонунларни, норматив ҳужжатларни тизимга солиш, бирхиллаштириш (унификациялаштириш) ва ҳатто

кодификациялаштириш масалалари ҳам чуқур ўрганишни талаб этади. ФКда хусусий мулк ҳуқуқи бўйича нормалар ниҳоятда умумий характер касб этишидан кўз юмиб бўлмайди. Ерга, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи масалалари деярли ҳаволаки нормалардан иборат.

Хусусий мулк ҳуқуқининг алоҳида ҳуқуқий кафолатлари, хусусийлаштирилган объектларга нисбатан даъво муддатининг қатъийлиги масаласи ФКда ўз ифодасини топиши лозим эди.

ФКнинг хусусий мулк ҳуқуқига нисбатан таъсир кучи хусусий мулк тўғрисидаги нормаларда эмас, балки мулк ҳуқуқи тўғрисидаги умумий нормаларда намоён бўлмоқда. Бинобарин, хусусий мулк бўйича ФК жиддий қайта таҳрирга муҳтож. Агар бу амалга оширилса хусусий мулк тўғрисида махсус қонун қабул қилишга зарурат бўлмаслиги мумкин.

В.Эргашев хусусий мулк ҳуқуқини мустақкамлашда мулк ҳуқуқининг национализация, реквизиция орқали бекор бўлишининг қонун асосларини белгилаб қўйиш муҳим деб ҳисоблайди ва улар тўғрисида махсус қонунлар қабул қилиш таклифини илгари суради¹. Фикримизча, ушбу фикрлар қонун чиқарувчи орган томонидан эътиборга олинishi лозим.

Хусусий мулк ҳуқуқига тажовузларга нисбатан жиноят қонунчилиги ва маъмурий жавобгарлик чоралари кучайтирилмоғи лозим. Жинойи жазоларни либераллаштириш ҳуқуқбузарни мулкий масъулияти, жиноят оқибатларини бартараф этиш бурчидан озод қилиш деган гап эмас.

Тадбиркорлик соҳасида хусусий мулкни мусодара қилиш чораси фавқулодда ҳуқуқий таъсир чораси сифатида қаралиши керак. Уни бўлар-бўлмасга қўллайвериш хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлигига энг кўп даражада путур етказмоқда.

Хусусий мулк ҳуқуқини такомиллаштиришда ривожланган мамлакатлар қонунчилик тажрибаси, шунингдек мамлакатимизда ҳуқуқни қўллаш амалиёти, хусусан, суд амалиётини умумлаштириш муҳим манба бўлишини ҳам асло унутмаслигимиз керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорларидан иборат кучли қатламнинг мавжуд бўлиши, унинг

¹ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиш ва бекор бўлишнинг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Тошкент. 2005. 19-22-бетлар.

сиёсий асоси эканлигини таъкидлаб кўрсатган эди¹. Демак, хусусий мулк ҳуқуқини доимий ривожлантириб ва кўпайтириб бориш, унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш ва юридик мақомини мустақамлаш нафақат иқтисодий ислоҳотларни зарурий шарти, балки мамлакатимизда сиёсий демократик ва ижтимоий институтлар барқарорлигининг ҳам зарур шартидир.

3. Хусусий мулк ҳуқуқи субъектларининг ваколатлари

Ҳар бир фуқаролик ҳуқуқи субъекти фуқаролик ҳуқуқи объектларига нисбатан муайян ҳуқуқларга эга бўлишига потенциал имкониятлар мавжуд. Хусусий мулк объектларига нисбатан ҳам худди шундай деб айтиш мумкин. Кенг маънода олганда фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектларига муайян фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мазмунига қараб хусусий мулк объектларига нисбатан ҳатто мулкдор бўлмаган тақдирда ҳам турли ваколатларга (масалан, ижара ҳуқуқи, текин фойдаланиш, сервитут ва ҳ.к.) эга бўлиши мумкин. Бироқ фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари хусусий мулк объектларига нисбатан мулкдор сифатида намоён бўла олмайди. Масалан, оммавий-ҳуқуқий тузилмалар, шу жумладан давлат ҳеч қачон хусусий мулк объектга нисбатан мулкдор бўла олмайди. Аниқроғи, агар давлат муайян мол-мулкка нисбатан мулкдор бўлса, у ҳолда ушбу мол-мулк хусусий эмас, оммавий мол-мулк бўлиб ҳисобланади. Ҳудди шу сабабли ҳам, ФКнинг 208-моддаси мазмунидан келиб чиқиб, хусусий мулк объектларига нисбатан мулкдор сифатидаги ваколатларга қуйидагилар эга деб айтиш мумкин:

- фуқаролар;
- хўжалик жамиятлари ва ширкатлари;
- кооперативлар (ишлаб чиқариш ва матлубот кооперативлари);
- жамоат бирлашмалари;
- ижтимоий фондлар;
- давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслар.

Хусусий мулк ҳуқуқи В.Эргашевнинг фикрича “Хусусий мулкдорнинг ашё ёки бошқа моддий ва номоддий неъматлар устидан давлат томонидан кафолатланган ва жамият манфаатлари йўлида

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. -196 б.

чегараланган ҳукмронлигидир”¹. Ушбу ҳукмронлик муайян ҳуқуқ сифатида баҳоланар экан, у ҳам ўз навбатида муайян таркибий қисмларга бўлиниб кетиши табиий. Ҳар қандай субъектив ҳуқуқ (муайян ашёга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи субъектив ҳуқуқ ҳисобланади) ҳуқуқ эгасига муайян хатти ҳаракатларни содир этиш, неъматдан баҳраманд бўлиш, ўз манфаатларини қаноатлантириш ваколатини, имкониятини беради. Шу маънода олганда ҳуқуқ - бу муайян ваколатлар мажмуи сифатида баҳоланиши мумкин.

Хусусий мулк ҳуқуқи бўйича мулкдор ваколатлари қонунларда аниқ белгилаб қўйилган. Ушбу ваколатлар қуйидаги асослардан вужудга келади:

а) мулкдорнинг умумий ваколатларини белгиловчи нормалардан;

б) хусусий мулкдор ваколатларини белгиловчи нормалардан;

в) хусусий мулк ҳуқуқининг айрим объектларига нисбатан ваколатларни белгиловчи нормалардан;

Айни вақтда шунинг ҳам унутмаслик керакки, айрим хусусий мулк ҳуқуқи субъектларини ўз ваколатларини амалга ошириш хусусиятларини белгиловчи асослар ва тартиб ҳам мавжуд (масалан, акциядорлик жамиятида ваколатларни бошқарувчи АЖ органлари).

Мулкдор ваколатлари ва хусусий мулкдор ваколатлари ўртасида жиддий тафовутлар мавжуд эмас. Мулкдор ваколатлари Конституциямизнинг 54-моддасида, ФК нинг 164-моддасида, хусусий мулкдор ваколатлари эса ФК нинг 207-моддасида белгилаб қўйилган. Агар уларни қиёсий таҳлил этсак, у ҳолда Конституциянинг 54-моддаси ва ФК нинг 207-моддасига нисбатан ФК нинг 164-моддаси низоҳатда кенг мазмунли эканлигини кўриш мумкин.

Худди шу сабабли ҳам хусусий мулкдор ваколатларини мулк ҳуқуқини умумий конструкциясини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Тарихийлик нуқтаи назаридан мулкдор ваколатлари Рим хусусий ҳуқуқида ҳам, мусулмон ҳуқуқида ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Рим хусусий ҳуқуқида мулкдор ваколатлари қуйидаги элементлардан таркиб топган:

а) *ius utendi* (ашёдан фойдаланиш ҳуқуқи);

б) *ius possidendi* (ашёни эгаллаш ҳуқуқи);

¹ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишига бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. /Номзодлик диссертацияси автореферати/ Тошкент, 2005й., 6-б.

- с) *ius abutendi* (ашёни тасарруф қилиш ҳуқуқи);
- д) *ius fruendi* (ашёни ҳосил, даромадларини, фойдали хусусиятларини олиш ҳуқуқи);
- е) *ius vindicandi* (ашёни қонунсиз эгаллаб турган шахсдан ўзига қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқи);

Рим ҳуқуқшунослари мулкдорнинг ушбу бешта ваколатлари тўлиқ асосда мулк ҳуқуқининг мазмунини очиб бермаслиги мумкин, чунки мулк ҳуқуқининг эгаси ўз мол-мулкидан қонунларга зид бўлмаган барча тарзда фойдаланишга ҳақлидир деб ҳисоблаганлар¹.

Мусулмон ҳуқуқида ҳам мулкдор ваколатлари қуйидаги турларга бўлинган:

- а) мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи (қабз);
- б) мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи (манфаат);
- в) мол-мулкдан даромад олиш ҳуқуқи (таъмлик);
- г) мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи (тасарруф)².

Мамлакатимиз цивилистика фани ҳам мулк ҳуқуқини кўп ҳолларда мулкдорнинг анъанавий триада ваколатлари шаклида қарашган. Бироқ, 1996 йилда қабул қилинган Фуқаролик Кодекси мулк ҳуқуқи мазмунини бойитди ва уни кенгроқ маънода талқин этди. Бу эса бозор муносабатлари шароитида мулкдор имкониятларини доирасини кенгайтирди деб айтиш мумкин.

ФКнинг 164-моддасининг таркибий қисмлари ажратиблиб таҳлил этилганда мулкдорнинг ваколатлари ва ушбу ваколатларни амалга оширишнинг умумий асослари келиб чиқади. Бунга кўра мулкдор ўзига қарашли мол-мулкка ўз ҳохиши билан ва ўз манфаатларини қўзлаб:

- а) эгалик қилиш ҳуқуқига эга;
- б) фойдаланиш ҳуқуқига эга;
- в) тасарруф этиш ҳуқуқига эга;
- г) ўзининг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Кўриб турибмизки, ушбу ваколатлар мазмуни рим хусусий ҳуқуқи бўйича мулкдор ваколатлари билан деярли мос келади (фарқи шундаки, амалдаги қонунларда мулкдорни ўз мол-мулкидан ҳосил-даромадлар олиш ҳуқуқи ажратиб кўрсатилмаган).

¹ Топилдиев В. Рим ҳуқуқи. – Тошкент. 2006. 96-б.

² Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2005. 30-б.

Қонунда мулкдор ваколатларини амалга оширишда мулкдор эрки-иродаси ва мотивация (сабабларига) алоҳида урғу берилади. Бу бежиз эмас. Мулкдор ўз мулккий ваколатларини амалга оширганда энг аввало ўз хоҳиши билан ҳаракат қилади. Хоҳиш вужудга келиши учун эса унинг асосида мотивация (сабаб) ётади. Мулкдор мотивациясиз ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Қонун мулкдорни ваколатларни амалга ошириш мотивацияси сифатида ўз манфаатларини кўзлашини кўрсатади. Манфаат-ҳуқуқ эгаси эришиши лозим бўлган самара, натижа. Айнан манфаат мулкдорни ундовчи омил ҳисобланади. Манфаат ғоят кенг ва хилма-хил кўринишларда намоён бўлади. Манфаат фақат мулкдор шахсий эҳтиёжлари, унинг яқинлари эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиши ҳам, бироқ, амалда бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, мулкдор ўз пул маблағларини ҳайрия мақсадларида сарфлаши бир қарашда мулкдор манфаатларига эмас, балки ҳады, хайр эҳсон олувчи манфаатларига қаратилгандай бўлиб туюлади. Бироқ мулкдор бунда моддий манфаатларни эмас, балки маънавий манфаатни ҳам кўзлаган бўлишини назардан қочирмаслик лозим.

Қонунда мулкдорни ўз манфаатини кўзлаб ваколатларни амалга ошириши умумий асос сифатида белгиланган. Бу хусусий мулк ва оммавий мулк учун бир хилда бўла олмайди. Агарда оммавий мулк субъектини “ўз манфаатлари” мазмуни аниқроқ бўлса, хусусий мулк ҳуқуқи субъектини “ўз манфаатлари” муайян шарт-шароит ва вазиятлар билан боғлиқ. Шу сабабли ҳам мулкдорнинг “ўз манфаати” оммавий мулк субъектидан кўра хусусий мулк субъектига кўпроқ қаратилган ва аниқроқ мазмун касб этади деб айтиш мумкин. Албатта “ўз манфаати” йўлида ҳаракат қилиш деганда субъектни фақат тор доирадаги, худбинларча манфаатини тушунмаслик лозим. Мулкдорнинг ўз манфаати муайян ҳуқуқий доирада бўлиши талаб этилади. Унинг мезонлари ФК нинг 172-моддасида мулк ҳуқуқини амалга ошириш шартларида белгилаб қўйилган. Бошқача айтганда мулкдорларни ўз ваколатларини амалга ошириши бошқа субъектларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланаётган манфаатларини бузилмаслиги лозим. Агарда мулкдор вазият тақазосига кўра муайян ҳудудда ёхуд бозорда мулкдор бўлгани сабабли устун мавқега эга бўлса, у ушбу мавқени сунистьемол қилиб, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини камситадиган ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас. Шунингдек, мулкдор қонунларда назарда тутилган ҳолларда,

шартларда ва доирада бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишга йўл кўйишга мажбур (масалан, ФК нинг 173-моддасида белгиланган ҳолларда). Мулкдор ўз ваколатларини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур. Демак, хусусий мулкдорнинг хоҳиш ва манфаатлари мутлақ, абсолют бўлмай, балки муайян ҳуқуқий доирада бўлиши талаб этилади.

Хусусий мулкдорнинг “ўз манфаати” мазмунини очиб беришда субъектнинг кимлиги, агар юридик шахс бўлса, унинг ҳуқуқий ҳолати ҳам ҳисобга олинishi лозим. Хусусий мулкдор фуқаро бўлганида ёхуд хусусий корхона бўлганида манфаатларни белгилаш ягона жисмоний шахсга бориб тақалади ва унинг манфаатларидан келиб чиқилади. Бошқача айтганда бунда субъект манфаати монолит, бир-бутун тарзда намоён бўлади ва манфаатлар тўқнашуви кузатилмайди.

Бироқ хусусий мулкдорлар умумий биргаликдаги мол-мулкка нисбатан ваколатларини амалга оширишда манфаатлар бирлиги кузатилмаслиги мумкин. Ёхуд худди шундай ҳолат кўп сонли муасисларга, иштирокчиларга эга бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларида ҳам тез-тез содир бўлиб туради. Бунда АЖнинг ёхуд МЧЖнинг умумий йиғилиши ёки кузатув кенгаши йиғилишида иштирокчиларнинг бир неча гуруҳлари ҳар бир субъектнинг “ўз манфаатини” турлича талқин қилади. Албатта, бундай корхоналарда юридик шахс номидан қарор қабул қилишнинг ўзига хос тартиби, процедуралари мавжуд. Бироқ ушбу тартиб бўйича қабул қилинган қарорлар асосида хўжалик юритувчи субъектни мулкдор сифатида ўз ваколатларини амалга оширишга асос бўлган мотивация негизида ҳар доим ҳам ушбу юридик шахснинг “ўз манфаатлари” ётавермайди. Баъзан охир-оқибатда юридик шахснинг “ўз манфаатини” умумий йиғилишда ўз фикрини ўткази олмаган иштирокчилар гуруҳи ифодаланиши маълум бўлади. Бу эса келгусида иштирокчилар (акциядорлар) ўртасида ихтилофларга, бўлинишларга, суд орқали узоқ муддатли низолашувларга сабаб бўлади.

Ҳозирча юридик шахсларни мулкдор сифатидаги ваколатларни амалга оширганида “ўз манфаатларидан” келиб чиқиши, бу манфаатларни қай даражада англаб етиши, уларни юридик изҳор қилиш шакллари мулк ҳуқуқи назариясида етарли даражада тўлиқ ўрганилмаган. Тўғри, шунга ўхшаш муаммолар фуқаролик ҳуқуқининг кичик тармоғи бўлган корпоратив ҳуқуқда маълум

даражада изланишлар предмети сифатида қаралмоқда¹. Бирок, бунда муаммо мулк ҳуқуқини амалга ошириш масаласи орқали эмас, балки корпоратив бошқарувни оптимал моделларини топиш муаммолари нуқтаи назаридан қўйилган. Шу сабабли ҳам мулк ҳуқуқи назариясида ушбу янги муаммога алоҳида эътибор бериш масаласини қўйиш ўринли бўлур эди. Ҳозирги вақтда суд амалиётида мулк ҳуқуқи тушунчаси таркибига кирувчи ушбу хусусият беъэътибор қолдирилмоқда. Амалиётда мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунда таъқиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни содир этиши мумкин деган аксиомадан келиб чиқилмоқда деб айтиш мумкин. Бирок келгусида мулкдор ўз ваколатларини амалга оширишда “ўз манфаатларидан келиб чиқиши” тўғрисидаги новелла ҳуқуқий тартибга солишда муайян оқибат вужудга келтириш эҳтимоли йўқ эмас. Айниқса хусусий мулк ҳуқуқида бу масала долзарб аҳамият касб этишини башорат қилиш мумкин.

ФКнинг 164-моддасида мулкдор ўз ваколатларини ўз ҳоҳишига кўра амалга ошириши кўрсатилади. Мулкдор ваколатларини амалга оширишда мотивация (сабаблантириш) мулк ҳуқуқи субъектида ҳоҳиш, истакни келтириб чиқаради. Демак, мулкдорни ўз манфаатини англаб этиши унда ҳоҳишни вужудга келтиради ва у томонидан муайян мақсадли ҳаракатлар содир этиш, ваколатларни амалга ошириш бошланади. Ҳар қандай субъект, ҳатто импульсив ҳаракатлар содир этадиган фуқарода ҳам, агар бу ҳаракатлар мулкдор сифатидаги ваколатларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлса жараёнлар юқоридаги кетма-кетликда (манфаатни англаш - ҳоҳишни вужудга келтириш - ҳаракатлар содир этиш) содир бўлади.

Бу ўринда ҳоҳиш ўзи нима, у ўзига хос руҳий-иродавий ҳолат сифатида кечадиган кечинмами, унинг ҳуқуқий муносабатларда намоён бўлиши ва ҳуқуқий баҳоланиш хусусиятлари мавжудми деган савол туғилиши табиий. Субъектнинг ҳоҳиши, яъни у ўзи ҳоҳлаб, мақсад қўйиб ҳаракат содир этиши, агар ушбу ҳаракат ҳуқуқбузарлик сифатида баҳоланса жиноят ҳуқуқида, маъмурий ҳуқуқда ва ҳатто фуқаролик ҳуқуқида ҳам қасддан қилинган ҳуқуқбузарлик сифатида баҳоланади ва бу ҳолат айбни энг оғир шакли, кучайтирилган жавобгарлик чорасини кўриш учун асос сифатида баҳоланади². Бирок

¹ Масалан, С.Фуломов АЖ да йирик ва майда акциядорлар, АЖ менеджерлари ва акциядорлар ўртасидаги зиддиятлар ва уларни бартараф этишни ҳуқуқий воситалари тўғрисидаги масалаларни тадқиқ этган. Гулямов С. Корпоративное право. –Т.: ТГЮИ. 2004.

² Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, баъзи жиноят таркибларида ҳуқуқбузарни манфаат қўзлаб ҳаракат қилиш, мотивацияси қилмишни баҳолашда жиддий аҳамиятга эга.

мулкдорнинг ўз ваколатларини ўз хоши билан амалга ошириши нормал, кундалик, одатдаги ҳуқуқий муносабатларда содир бўлади. Бу ҳуқуқбузарлик ёхуд ҳуқуққа хилоф ҳаракат эмас, уни салбий баҳолаш учун ҳеч қандай асос йўқ. Аксинча, қонун мулкдор ваколатларини ўз хоши билан амалга оширишни белгилаб, унга легал ҳолат, мақом бермоқда (ҳудди “ўз манфаати” каби). Нима учун қонун чиқарувчи мулк ҳуқуқи тушунчасини белгилашда бунга урғу бермоқда деган савол туғилиши ҳам мумкин. ФКнинг 9-моддаси 1-қисмида фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хошиларига кўра тасарруф этадилар деб белгилаб қўйилган. Демак, агар ФКнинг 164-моддасида мулк ҳуқуқи тушунчасида мулкдор ўз ваколатларини ўз хошига кўра амалга оширади деб кўрсатилмаган ҳолда, ФК 9-модда 1-қисми орқали бундай қоида мантиқий равишда мавжудлиги равшан эди деб айтиш мумкин. Бироқ бундан ФКнинг юқоридаги новелласи ортиқча ёки ноўрин деб хулоса чиқаришга шошилмаслик керак. Ушбу новелла муайян юридик юкка эга эканлигини аниқлаш учун “ўз хоши” субъектда қандай намоён бўлишини таҳлил этмоқ лозим.

Ҳошини манфаат асосида англаб етиш ва у асосда ҳаракат қилиш учун мулкдорнинг икки ҳолати муҳим:

- ақлий-интеллектуал ҳолат;
- ирода ҳолати.

Ақлий-интеллектуал ҳолат субъектни ўз хатти-ҳаракатларини англаб етиш, уни оқибатларини олдиндан кўра билиш, унга интилиш ҳолатидир.

Ирода ҳолати ўз хатти-ҳаракатлари субъект томонидан нафақат идрок этиш, балки ирода қилиш, бошқаришни англатади. Инсон томонидан энг оптимал, мақбул қарорлар ва уларни ҳаракатлари субъектни ақлий ҳолати ва ирода ҳолати уйғунлигида содир бўлади. Ақл ва ирода бир-бирини назорат қилади, субъектни номақбул хоши ва ҳаракатлардан тийиб туради. Ҳошиш категорияси ҳаракатга туртки берувчи рухий-психологик ва ирода ҳолати. Ҳошиш ҳудди шу хусусияти билан истак, орзудан фарқ қилади. Субъект орзуси, истаги нореал ёки уни амалга ошириш ҳаракатлари даражасига ўсиб етмайдиган ҳолатда қоладиган бўлиши мумкин. Бироқ ҳошиш инсон амалий фаолиятининг бир босқичи, дастлабки босқичларидан бири сифатида баҳоланади.

“Ҳохиш” категорияси билан боғлиқ яна бир хусусият шундан иборатки, ҳохиш мулкдорнинг “ўз ҳохиши” бўлиши лозим. Субъектнинг “ўз ҳохиши” билан ҳаракат қилиши қуйидагиларда намоён бўлади:

а) ҳохиш асосида мулкдор англандан эҳтиёжи, манфаати ётади;

б) ҳохиш эркин равишда, ташқи таъйиқларсиз шаклланади (агарда ҳохишнинг вужудга келиши ташқи нокулай таъсирлар сабабли рўй берса ҳам, бу субъект эрки-иродасига ҳилоф равишда ҳохишни шаклланишига олиб келмаслиги лозим);

в) ҳохиш асосида мулкдор ўз ваколатларини амалга ошириш бўйича хатти-ҳаракатларни содир этади.

Субъектнинг ўз ҳохиши бўйича ҳаракат қилмаслиги фуқаролик ҳуқуқида муайян оқибатларни вужудга келтиради. Бошқача айтганда субъект эрки-иродасига ташқи таъйиқ содир бўлади, у эркин бўла олмайди. Холбуки эркинлик ҳар қандай субъект ҳуқуқий ҳолатининг муайян зарурий таркибий қисми ҳисобланади. Субъектни ўз ҳохишига зид ҳаракат қилиши орқали тузилган битимлар ҳақиқий саналмайди.

ФКнинг 123-моддасида субъектнинг ўз ҳохишига, эрки-иродасига зид равишда тузилганлиги сабабли ҳақиқий саналмайдиган битимларнинг турлари кўрсатилган. Бунга қуйидагилар қиради:

- зўрлик таъсирида тузилган битим;
- кўркитиш таъсирида тузилган битим;
- оғир ҳолатлар юз бериш таъсирида тузилган;
- бир тараф вакилини иккинчи тараф билан ёлғон ниятда келишиши.

Янглишиш таъсирида тузилган битим ҳам ўз ҳуқуқий табиатига кўра субъектнинг ўз ҳохишига зиддай туюлади. Бироқ битим тузаётган вақтда субъектни ўз ҳохиши мавжуд бўлади.

Жисмоний шахслардан фарқли равишда юридик шахсларнинг “ўз ҳохиши” орқали ҳаракат қилиши муайян хусусиятларга эга. ФКнинг 45-моддасига кўра юридик шахс қонунларга ва таъсис ҳужжатларига мувофиқ иш олиб борадиган ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширади ва мажбуриятларини бажаради. Баъзи ҳолларда юридик шахс органи эмас, унинг яккабошчи раҳбари - мансабдор шахси бундай ваколатларга эга. Қонунда юридик шахс-номидан ҳаракат қилиш ваколатига эга бўлган шахсларнинг учинчи тури ҳам мавжуд: “Қонунда назарда тутилган ҳолларда юридик шахс ўз иштирокчилари орқали фуқаролик

хуқуқларига эга бўлиши ва бурчларини ўз зиммасига олиши мумкин” (ФКнинг 45-моддаси 2-қисми).

Бинобарин, фуқаролик қонунларида юридик шахс номидан ким ҳаракат қилишга ваколатли бўлса, унинг ҳохиши юридик шахснинг “ўз ҳохиши” сифатида кўрилиши лозим. Баъзи ҳолларда бир юридик шахснинг ўзида мулкӣ ҳуқуқларни тасарруф қилиш бир неча тузилмалар ўртасида тақсимлаб, чегаралаб кўйилган (масалан, АЖда оддий битимларни АЖ бошқаруви раиси тузади, йирик битимларни АЖ кузатув кенгаши тузади, жуда йирик миқдорлардаги битимларни эса АЖ умумий йиғилишигина тузишга ҳақли).

Бирок, юридик шахснинг ҳохиш-иродаси унинг номидан ҳаракат қилувчи органни мутлақ ҳохиши сифатида қаралмаслиги лозим. ФКнинг 45-моддаси 3-қисмида кўрсатилишича “Қонунга ёки юридик шахс таъсис ҳужжатларига мувофиқ юридик шахс номидан иш олиб борадиган шахс ўзи вакил бўлган юридик шахс манфаатлари йўлида ҳалол ва оқилона иш олиб бориши керак. У юридик шахс муасислари (иштирокчилари, аъзолари) талаби билан, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса юридик шахсга етказилган зарарни тўлаши шарт”. Демак, юридик шахс номидан ҳаракат қилувчи тузилма, орган, мансабдор шахс юридик шахс номидан ҳаракат қилганида эркин эмас, балки муайян қоидалар асосида ҳаракат қилади. Энг асосийси, унинг ҳаракатлари юридик шахс учун ижобий самара келтиришга қаратилиши лозим. Афсуски, амалиётда хусусий мулк субъектлари бўлган юридик шахслар мулкӣ ваколатларини амалга оширишда унинг органлари ёхуд мансабдор шахслари юридик шахс манфаатларидан эмас, балки бошқа ғараз манфаатлардан келиб чиқиши, ўз ҳохишларини юридик шахс ҳохиши сифатида намоён этиши каби ҳолатлар учраб туради. ФКда, бошқа қонунларда битимларни ҳақиқӣ эмас деб топиш, зарар етказганлик учун жавобгарлик, мол-мулкдан тайинланиш мақсадига номувофиқ фойдаланиш, юридик шахсни банкротликка олиб бориш каби ҳолатлар учун жавобгарлик чоралари мавжуд. Бирок улар сабабга эмас, оқибат бўйича кўриладиган юридик чоралардир. Муаммони ҳал қилиш кўп жиҳатдан корпоратив бошқарувни оқилона ташкил этиш, унинг ҳуқуқӣ асосларини белгилаш билан боғлиқ. Фикримизча, ҳўжалик жамиятлари ва ширкатларни (хусусий мулкка мансуб юридик шахсларнинг асосий қисми улар ҳисобланадилар) умумий йиғилишни олиб бориш, чақириш, қарорлар қабул қилиш ва уни расмийлаштириш, қарорлар ижросини назорат таомиллари -

процедураларини батафсил қатъий белгилаб қўйиш, кузатув кенгашлари ва бошқарув фаолиятини ташкил этишда ҳам юридик шахс манфаатини англаб етишга, унинг ўз ҳохишни ифода этишга қаратилган юридик механизмини ишлаб чиқиш ва жорий этиши талаб этилади.

В.Эргашев мулкдор ваколатлари триадаси (учлиги) мулкдорнинг мол-мулкка нисбатан ҳуқуқларини тўлиқ ҳажмини ва моҳиятини ифода этмайди, шу сабабли ҳам “ўз ҳохиши” билан ва “ўз манфаатларини кўзлаб” категориялари айнан мулкдор билан мулкдор бўлмаган шахсларнинг мол-мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқларини фарқлашга хизмат қилади ва мулк ҳуқуқининг мутлақ муносабат эканлигини исбот этиб, мулкдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда тўла мустақил эканлигини англатади деб кўрсатади¹. Айни вақтда шунини ҳам эслатиб ўтиш ўринлики, баъзи цивилист олимлар мутлок муносабатлар доирасини кенгроқ олади. Масалан, Р.Рўзиев ижарачини ижарага олинган мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлари ҳам мутлақ, у ҳатто мулкдорга нисбатан ҳам талаб қўя олади (ижарага олинган мол-мулкни ўзига берилишини талаб қилиш, ижарага олинган мол-мулкдан фойдаланишга тўсқинлик қилмасликни талаб қилиш). Бу ҳолда мулкдор ва мулкдор бўлмаган субъектларни мутлақлик ҳолати анча мураккаблашади. Р.Рўзиев фикр-мулоҳазасини чуқур таҳлил этиш масаласини қўймаган ҳолда айтиш мумкинки, мулкдор ҳуқуқлари ҳар доим бирламчи, шартномавий асосда мол-мулк олувчи ҳуқуқлари иккиламчи характерга эга. Демак, мулкдор ҳуқуқларини мутлақлик даражаси ҳар доим юқорирокдир.

Бироқ “ўз манфаатларини кўзлаб” ва “ўз ҳохиши билан” категориялари мазмунини аҳамиятини жуда ҳам ошириб юбориш ноўрин. Аслини олганда фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари бу муносабатларда ўз манфаатларини кўзлаб ва ўз ихтиёрлари, ҳохишлари билан иштирок этишлари ҳаммага маълум оддий ҳақиқат ва аксиомадир. Ушбу ҳолатлардан ҳар қандай чекинишлар муайян ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтиради ва субъект ҳуқуқларини бузиш сифатида баҳоланади. Шу маънода олганда ФКнинг 164-моддасида юқоридаги категориялар эслатма, таъкид функцияларини кўпроқ бажариши тўғрисида тасаввур туғилади. Бироқ ҳуқуқни қўллаш амалиётида улардан самарали фойдаланиш усуллари ва воситалари ишлаб чиқилса, мулк ҳуқуқи ва

¹ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Тошкент. 2005. 11-б.

айникса хусусий мулк ҳукуқи нормаларини такомиллаштиришда уларни қўллаш хусусиятлари ва мазмуни янада чуқурлаштирилсагина “ўз ҳохиши билан”, “ўз манфаатларини кўзлаб” деган иборалар мулк ҳукуқида янги сифат ўзгаришларига сабаб бўлиши тўғрисида гапириш мумкин.

Мулкдор ваколатларини тизимида мол-мулкни эгаллаш ҳукуқи марказий ўринни эгаллайди. Эгаллаш ҳукуқи ўз моҳиятига кўра мулкдорга бошқа ваколатларни ҳам амалга ошириш имконини беради. Мол-мулкни эгалламасдан туриб мулкдор ундан на фойдалана олади ва на тасарруф эта олади. Эгалик қилиш ҳукуқи мазмунига цивилист олимлар томонидан турлича таърифлар берилган. Бунда ҳар бир олим ушбу ваколатни муайян қирраларини очиб кўрсатишга, урғу беришга ҳаракат қилган. Тегишли адабиётларда улар ўз ифодасини топган. В.Эргашев “эгалик қилиш ҳукуқи - мол-мулкни ўз қўлида ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини берувчи жойда сақлаб туриб, мулкдорга ашё устидан унинг хўжалик ҳукмронлигини амалга оширишни юридик таъминланган имкониятидир” деб ҳисоблайди¹. Бунда эгалик қилиш ҳукуқи кенг маънода тушунилади:

а) мол-мулкни мулкдорни ўз қўлида ушлаб туриш, сақлаб туриш - фактик эгалик қилиш;

б) мол-мулкни гарчи ўз қўлида сақламаса ҳам, фактик эгалламаса ҳам, унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини берувчи жойда сақлаб туриш.

Ҳар иккала ҳолатда ҳам мулкдор мол-мулк устидан хўжалик ҳукмронлигини амалга ошириш бўйича юридик имкониятга эга бўлади.

Юридик имконият ва амалий имконият, жисмоний имконият бир-бири билан боғлиқ имкониятлардир. Мулкдорнинг фактик эгалиги унинг амалий имкониятини таъминлайди. Амалий имкониятни ҳар доим мулкдорни ашёни ўз қўлида сақлаб туриши, ушлаб туриш маъносида тушунмаслик лозим. Эгалик қилиш ҳуқуқини ашёни қўлида ушлаб туриш сифатида талқин этиш реал воқеликка тўғри келмайди. Мулкдор барча мол-мулкига жисмонан эгалик қилиши шарт эмас. Қўл соати, қалам, ҳамён ва шу кабилар қўлда сақлаб туришга имкон беради. Бироқ, корхона, боғ-роғлар, ҳовли-жойлар, иморатлар каби мол-мулк объектларини қўлда сақлаб

¹ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Тошкент. 2005. 20-б.

туриш амалда мумкин эмас. Бундай ҳолатда мол-мулк объектини мулкдорнинг ўз эгалик ҳолатида, эгалик ҳуқуқини таъсири доирасида эканлиги ҳақида гапириш мумкин. Ушбу эгалик ҳуқуқининг таъсир доираси қандайдир масофа (мулкдор билан мол-мулк ўртасидаги масофа назарда тутилмоқда) билан чекланмайди. Энг муҳими, мулкдор ўзи ҳоҳлаган вақтда ўша мол-мулкка нисбатан ваколатларни амалга ошириш, юридик таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлмоғи лозим. Эгалик ҳуқуқини таъсирига нисбатан учинчи шахсларнинг тўсқинлиги бўлмаслиги шарт. Агар мулкдор томонидан эгалик қилиш ҳуқуқига нисбатан учинчи шахслар тўсқинлик қилса ёки мол-мулк бошқа шахснинг амалий эгалигида бўлса, у ҳолда эгалик қилиш ҳуқуқи тўлақонли равишда амалга ошмайди. Баъзи ҳолатларда мол-мулкка фактик эгалик учинчи шахсларда бўлади (масалан, ижарага беришда, мол-мулкни терминалларда сақлашда ва ҳ.к.). Мол-мулклар фуқаролик муомиласида бўлганда эгалик ҳуқуқини учинчи шахсларда бўлиши нормал ҳол ҳисобланади.

Якка тадбиркорлар ва юридик шахслар ўз пул маблағларини ўзларини фактик эгалигида сақлаш имкониятлари чегараланган. Пул маблағларини инкассация қилиш, яъни банкка сақлаш учун топшириш мажбурияти белгилаб қўйилган. Айниқса савдо ташкилотлари бу мажбуриятни қатъий бажаришлари, кундалик савдо тушумларини тегишли банкларга сақлаш учун топширишлари лозим. Бу пул маблағларини муомиласини назорат қилиш, даромадларни яшириб қолишни олдини олиш, инфляцияни жиловлаш мақсадларига хизмат қилади. Шу сабабли ҳам якка тадбиркорлар ва юридик шахслар банк ҳисобварағи шартномаси, нақд пул билан ишловчи субъектлар инкассация хизмати кўрсатиш шартномаси тузишлари шарт. Бироқ бу ҳолатни муайян салбий жиҳатлари ҳам маълум. Баъзи тадбиркорлик субъектлари ўзларига хизмат қилувчи банклардан нақд пулларини олиш имкониятлари чегараланган. Бу эса уларни нақд пул маблағларига нисбатан мулкдор сифатидаги ваколатларини амалга ошириш имкониятларини тўлақонли ва ўз вақтида содир бўлишга тўсқинлик қилмоқда. Албатта, пул муомиласи устидан, солиқларни тўланиши устидан давлат назорати зарур. Бироқ бундай давлат назорати мулк ҳуқуқини чеклаш, мулкдор ваколатларини эркин амалга оширишига тўсқинлик қилиш ҳисобига амалга оширилмаслиги лозим. Тадбиркорлик субъектларига ўз пул маблағларини эркин фактик эгалик қилиш имкониятлари берилиши мақсадга мувофиқдир.

Фикримизча, эгалик қилиш ҳуқуқи турли кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Ҳатто ижара каби шартномаларда мол-мулк ижарачи эгалигига топширилган тақдирда ҳам мулкдорни эгалик ҳуқуқининг муайян элементи сақланиб қолмоғи мақсадга мувофиқдир. Бошқача айтганда, мулкдор ўз мол-мулкидан фойдаланиш жараёнини ва сақланишини кузатиб бориш ҳуқуқи мавжуд бўлади. Албатта, бунда мулкдор мол-мулкни ижарачи томонидан шартнома асосида фойдаланишга ва бу билан боғлиқ фаолиятига ҳалакит бермаслиги шарт. Мулкдорни ўз мол-мулки сақланиши ва ундан фойдаланиши бўйича ҳуқуқи ва унинг мазмуни ФКнинг мол-мулк ижараси, мол-мулкни ишончли бошқариш каби шартномаларни тартибга солувчи нормаларида ўз ифодасини топиш мақсадга мувофиқдир. Бу мулк ҳуқуқи, айниқса хусусий мулк ҳуқуқи мазмунини янада бойитган, мулкдор ваколатлари доирасини кенгайтирган бўлур эди.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, эгалик қилиш ҳуқуқини фақат моддий ашёларга нисбатан қўллаш мумкин. Хусусий мулк объектлари сифатида фуқаролик муомиласида бўладиган интеллектуал мулк объектларига нисбатан мулк ҳуқуқи эмас, мутлақ ҳуқуқлар амал қилади. Мутлақ ҳуқуқлар мазмуни ФКнинг 1034-моддасида белгилаб қўйилган.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкый ҳуқуқлар, агар ФКда ёки бошқа қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек, бу мутлақ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс-ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади.

Ушбу белгиланган қоидага кўра, интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкый ҳуқуқлар ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Бунда назарда тутилган ҳуқуқлар фақат мулкый характерга эга бўлади, шахсий ҳуқуқларга нисбатан ушбу қоида тааллуқли эмас. Ўтказилаётган мулкый ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлардан келиб чикиши ва фақат ҳуқуқ эгасига тегишли бўлиши шарт. Мулкый ҳуқуқлар деганда интеллектуал мулк объектидан шахсан фойдаланиш ёки уни ҳақ эвазига фойдаланишга бериш бўйича ҳуқуқ эгасига тегишли ваколатлар тушунилади. Мулкый ҳуқуқ тўлиқ ўтказилганда ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқлардан маҳрум бўлади ва у учинчи шахсларда вужудга келади. Мулкый ҳуқуқ қисман ўтказилганда ҳуқуқ эгаси

унинг маълум қисмини ўзида сақлаб қолиб, қолган қисмини ўтказди. Мулккий ҳуқуқлар фақат шартнома асосида ўтказилади. Шартнома мулккий ҳуқуқ эгаси ва бу ҳуқуқ тўлиқ ёки қисман ўтказилаётган шахс ўртасида тузилади. Бундай шартномаларга нисбатан агарда қонунларда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ФКнинг 26-боби (шартнома тушунчаси ва шартлари), 27-боби (шартнома шартларини ўзгартириш ва шартномани бекор бўлиши) қоидалари қўлланилади.

Шартномада шартнома тузувчи тарафлар-интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ва мутлақ ҳуқуқдан вужудга келувчи мулккий ҳуқуқлар ўзига ўтказилаётган шахс номлари, агар мутлақ ҳуқуқ ваколатли давлат органи томонидан интеллектуал мулк объектга нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи асосида вужудга келган бўлса, ушбу ёрлиқ номи ва қайд рўйхати рақами, унинг амал қилиши муддати, ўтказилаётган мулккий ҳуқуқ мазмуни ва ҳажми, ундан фойдаланиш шартлари, муддати агар шартнома ҳақ бараварига тузилаётган бўлса, тўланадиган ҳақ миқдори ва тўлаш тартиби, мулккий ҳуқуқ қисман ўтказилганда ундан фойдаланиш устидан ҳуқуқ эгасининг назорат қилиш бўйича ваколатлари, тарафларнинг бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома шартларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлиги ва шу қабилар кўрсатилиши лозим. Шартнома тарафлар томонидан имзоланиб тегишли шаклда расмийлаштирилиши шарт.

Шартнома шакли турли интеллектуал мулк ҳуқуқи объектлари учун турлича бўлиши қонунларда белгилаб қўйилган. Муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан мулккий ҳуқуқлар ўтказилганда шартнома ёзма равишда тузилиб, нотариал гувоҳлантирилиши лозим. Мутлақ ҳуқуқ ваколати давлат органи томонидан интеллектуал мулк ҳуқуқи объектга нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома) асосида вужудга келган бўлса, бунда мулккий ҳуқуқни ўтказиш ҳақидаги шартнома ёзма тузилиб, нотариал гувоҳлантирилиб, ваколатли давлат идорасида рўйхатдан ўтказилиши лозим. Ушбу қоида ноу-хоуга нисбатан ҳам амал қилади. Акс ҳолда шартнома ҳақиқий саналмайди.

ФКда ва амалдаги қонунларда айрим интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлардан келиб чиқувчи мулккий ҳуқуқларни ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсларга ўтказиш масаласида юқоридаги қоидалардан истиснолар мавжуд. Масалан, ФК 110-моддаси 3-қисмига асосан товар чиқарилган жой номидан

фойдаланиш ҳуқуқини ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсга ўтказишга йўл қўйилмайди ва мабодо шундай шартнома тузилган бўлса, у ҳақиқий саналмайди. ФКнинг 1101-моддасида фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тартиби ва шартлари белгиланган бўлиб, у юқоридаги умумий қоидалардан фарқ қилади. ФКнинг 1105-моддаси 2-қисмига асосан, товар белгисига бўлган ҳуқуқни, башарти у, товар ёки унинг тайёрловчиси ҳақида чалғишга сабаб бўлиши мумкин бўлса, бошқа шахсга берилишига йўл қўйилмайди.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар мерос тартибида ҳуқуқ эгаси вафотидан кейин қонуний меросхўрларга ёки васият асосида бошқа шахсларга ўтади. Бунда вужудга келадиган муносабатларга нисбатан ФКнинг V бўлимида ворислик ҳақидаги белгиланган нормалар қўлланилади. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаси юридик шахс бўлса, бундай юридик шахс қайта ташкил этилган ҳолларда (уни бошқа бир юридик шахс билан қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажралиб чиқиши, яъни ФКнинг 49-моддасида белгиланган ҳолларда) мутлақ ҳуқуқ ҳуқуқий ворислик тартибида янги ташкил этилган юридик шахсга ўтади, қайта ташкил этишнинг бўлиш, ажратиб чиқариш ҳолларида янги вужудга келган юридик шахсларнинг қайси бирига мутлақ ҳуқуқ ўтиши уларнинг ўзаро келишуви асосида, бундай келишувга эришилмаган тақдирда суд томонидан белгиланади.

Қонунда мулк ҳуқуқининг ўзи яхлит ҳолда, шунингдек эгалик қилиш ҳуқуқи алоҳида фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя объекти бўлиши мумкинлиги белгилаб қўйилган. Унинг энг классик ва анъанавий шакли виндикацион даъво ҳисобланади. Мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ваколати мулк ҳуқуқида алоҳида элемент тарзида ФКнинг 164-моддасида белгилаб қўйилган. Шу сабабли ҳам уни куйида кўриб чиқамиз. Эгалик қилиш ҳуқуқининг ўзи ҳам алоҳида объект сифатида қаралганида мулкдор фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоядан ташқари маъмурий-ҳуқуқий, жиноят-ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланиши мумкин. Айрим ҳолларда мулкдор ўзини ўзи ҳимоя усулидан фойдаланиб, ўз мол-мулкни ўз эгалигига қайтаришга ҳақли (ФКнинг 13-моддасида белгиланган асосларда).

Ҳорижий давлатларда хусусий мулкдорлар ўз эгалик ҳуқуқини катъий қуриқлаш ва муҳофаза тизимидан фойдаланадилар. Бунда учинчи шахсларни хусусий мулк объекти доирасида бўлиш имкониятлари чекланади (иморатлар, ҳовлилар баланд деворлар

билан ўраб олинади, кириш-чиқишга хусусий кўриқчилар назорати асосида мулкдор рухсати билангина йўл қўйилади, бинолар ташқариси ва ичкараси махсус видеоқурилмалар орқали кузатиб турилади, хусусий мулк объектга кириш мумкин эмаслиги хақида огоҳлантириш ёзувлари қўйилади ва ҳ.к.). Албатта хусусий мулк эгасини бундай чораларни кўриши уни мулкдор сифатидаги ваколатлари доирасига киради. Бирок бунда учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига путур етмаслиги лозим.

Амалда мулкдорни мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига дахл қилувчи бир ҳолат бор: агар мулкдор мол-мулкни узоқ муддат қаровсиз қолдирса, у ҳолда мулк ҳуқуқини бекор бўлишига олиб келиши мумкин (кўчар мулкка 5 йил, кўчмас мулкка 15 йил). Қаровсиз қолдириш мулкдорни мулкдор сифатидаги ваколатларидан ушбу объектга нисбатан ҳеч қандай фойдаланмаслик, мулкдорлик туйғуларини бирон-бир тарзда намоён этмаслик, мулкдорлик вазибаларини бажармаслик ҳисобланади. Худди шу сабабли мулкдор мол-мулкни сақлаш, унга фактик эгалик ҳолатида объектга нисбатан муайян фаол ҳаракатларни содир этиши, бошқа учинчи шахсларга ҳам ўзининг ушбу объектга нисбатан мулкдор эканлигини бирон-бир тарзда намоён этиб туриши лозим.

Мулкдорнинг навбатдаги ваколати ўзига тегишли мол-мулкдан фойдаланиш ҳисобланади. Мол-мулкдан фойдаланиш-мулк ҳуқуқининг пировард мақсадидир. Мол-мулк ҳам, мулк ҳуқуқи ҳам ўз-ўзича аҳамиятга эга эмас, агар мулкдорга, инсониятга унинг фойдали хусусиятлари, муайян манфаатини қаноатлантириш хоссаси бўлмаса. Мулкдорни мол-мулкдан фойдаланиш ваколати мазмуни бўйича ҳам адабиётларда жуда кўп фикр-мулоҳазалар мавжуд. В.Эргашев мулкдорни мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи ашёдан ишлаб чиқариш ёки шахсий истеъмол жараёнида унинг фойдали хусусиятларини, яъни ундан ҳосил, маҳсулот, даромад олишликнинг юридик таъминланган имкониятидир¹ деб ҳисоблайди.

Мол-мулк объектлари қанчалик кўп ва хилма-хил бўлса улардан фойдаланиш шакллари ва усуллари ҳам шунчалик ранг-баранг ва хилма-хилдир. Уларнинг барчасини тасвирлаш ва тафсифлашни имкони йўқ, зеро, ҳуқуқий жиҳатдан олганда бу унчалик аҳамиятга ҳам эга эмас. Ташқи намоён бўлишига қараб мол-мулкдан фойдаланишни қуйидагича туркумлаш мумкин:

¹ Эргашев В. Фукаралар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Тошкент. 2005. 20-б.

- инсонни биологик-жисмоний эҳтиёжлари учун ишлатиладиган шахсий истеъмол товарлари (озик-овқатлар, кийим кечаклар, доридармонлар ва ҳ.к.);

- кундалик ҳаётда, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қўлланиладиган ашёлар (ишлаб чиқариш куруллари ва воситалари, транспорт воситалари, машиналар ва механизмлар ва ҳ.к.);

- инсонни маънавий эҳтиёжларини қаноатлантиришга, шахсни камол топишига хизмат қиладиган моддий ва номоддий неъматлар (фан, адабиёт, санъат асарлари, шу жумладан, дарсликлар, китоблар ва ҳ.к.).

Мулк ҳуқуқи, шу жумладан, хусусий мулк ҳуқуқида мулкдорнинг мол-мулкдан фойдаланиш ваколатлари унга мол-мулк объектидан ўзи хоҳлаган тарзда фойдаланиш, истеъмол қилиш ва ўз эҳтиёжларини қаноатлантириш бўйича юридик имкониятлар беради ва уларни амалга оширишни қамқолайди.

Айни вақтда мол-мулкдан ўзи хоҳлаган тарзда фойдаланиш ваколати умумий қоида бўлиб уни мутлақлаштириш ярамайди. Айрим мол-мулк объектларига нисбатан фойдаланиш қоидалари мавжуд. Ушбу қоидалар энг аввало кишилар ҳаёти, соғлиғи, экологик хавфсизлик, ижтимоий манфаатлардан келиб чиқиб белгиланган (масалан, автотранспорт воситаларидан фойдаланиш, баъзи мол-мулклардан фақат тайинланиш мақсадлари ва вазифаларига қўра фойдаланиш, товардан фойдаланиш қўлланмаларига риоя қилиш ва ҳ.к.).

Мол-мулкдан ҳуқуқ-тартибот ва ахлоқ асосларига номувофиқ равишда ғайритабiiй эҳтиёжлар ва майл-хохишларни қаноатлантириш муайян ҳолатларда жиноят ёхуд маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Айрим мол-мулклардан фойдаланиш жараёни устидан давлат назорати белгилаб қўйилган (ёнғин хавфсизлиги назорати, санитария хавфсизлиги назорати ва ҳ.к.).

Мулкдор мол-мулкдан фойдаланиш тартиби, усули, шакллари белгилашда ва амалга оширишда юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олмоғи лозим.

Тадбиркорлик соҳасида қўлланиладиган мол-мулклар баъзи ҳолатларда тегишли ҳужжатларда (бухгалтерия ва молиявий ҳужжатларда) қайд этиб борилади.

Мулкдорни ўз мол-мулкидан фойдаланиш ҳукуки унинг томонидан ёхуд у томонидан тайинланган шахслар томонидан амалга оширилади. Айни вақтда шуни ҳам унутмаслик керакки, конунда учинчи шахсларнинг мулкдор ҳохишидан қатъи назар унинг мол-мулкидан фойдаланиш ҳукуки белгилаб қўйилган ҳолатлар ҳам мавжуд (масалан, сервитут, вояга етмаган фарзандларни ўз ота-онасидан таъминот олиш ва уларни турар-жойидан фойдаланиш ҳукуки ва ҳ.к.).

Мол-мулкдан фойдаланишда ҳукукий нормалар билан бирга – ахлоқ-одоб нормалари ҳам қўлланилади. Масалан, мулкдор мол-мулкдан тежаб-тергаб, исрофгарчиликка йўл қўймасдан фойдаланиши лозим.

Айни пайтда мулкдорга ўз хусусий мулкидан фойдаланишда ҳар хил сунъий тўсиқлар қўйилмаслиги шарт. Масалан, фуқаро М. “Светлый” ва “Темный” номли пиво навларини яратиб патент олган ва уларни хусусий корхонасида ишлаб чиқармокчи бўлган. Гарчи пиво навларига олинган патентлар хусусий корхона бухгалтерия балансининг номоддий активлар бўлимида қайд этилган ва патент эгаси билан хусусий корхона эгаси бир шахс эканлигига қарамасдан солиқ идоралари ушбу пиво навларини ишлаб чиқариш учун патент эгаси ва корхона эгаси ўртасида лицензия шартномаси тузишни талаб этишган. Фақат маъмурий тартибда шикоят қилингандан кейин солиқ идорасини ғайриқонуний талаблари бекор қилинган.

Мулкдорнинг ўз мол-мулқига нисбатан учинчи ваколати бўлиб мол-мулкни тасарруф қилиш ҳукуки ҳисобланади. Мол-мулкни тасарруф этиш ҳукуки мулкдорнинг ўз ҳохиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб ашёнинг тақдирини белгилашнинг юридик таъминланган имконияти бўлиб, ашёга нисбатан турли хил юридик актларни содир этиш орқали амалга оширилади¹.

Мулкдор томонидан мол-мулкни тасарруф этиш бўйича юридик хатти-ҳаракатларни оқибатлари бўйича қуйидагича туркумлаш мумкин:

а) мулкдор томонидан мулк ҳукуқини ўзидан бегоналаштириш бўйича ҳаракатлар (сотил, ҳадя, рента, ҳайр-эҳсон ва бошқа шу каби шартномалар ва битимлар тузиш орқали);

б) мулк ҳукуқини ўзида сақлаб қолган ҳолда мол-мулкни бошқа шахсларга фойдаланишга бериш (масалан, ижарага бериш);

¹ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳукуқи вужудга келиш ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Тошкент. 2005. 20-б.

в) мол-мулкни қайта ишлаш, уни бошқа турдаги мол-мулкка ўзгартириш (масалан, боғ ёки томорқа ўрнига турар-жой бинолари куриш ёхуд аксинча);

г) мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш.

Фуқароларни ўз хусусий мол-мулкларини тасарруф этиш тартиби нисбатан содда бўлиб у мулкдор томонида тез ва осон амалга оширилади ва бунда муайян юридик расмиятчиликларга риоя этиш талаб этилмайди (кўчмас мулк объектлари, автотранспорт воситалари ва шу кабилар бундан мустасно).

Хўжалик юритувчи субъектларга тегишли бўлган хусусий мулк объектларини тасарруф этишнинг муайян юридик процедуралари мавжуд. Бунда энг аввало, юридик шахснинг тегишли ваколатли органи бу ҳақда қарор қилади, у қонун талаб қилган шаклда расмийлаштирилади, бухгалтерия ва молия ҳужжатларида расмийлаштирилади. Ушбу тартибни бузилиши мол-мулкни тасарруф этиш бўйича юридик ҳаракатларни ҳақиқий саналмаслигига ёки бекор қилинишига сабаб бўлади. Шунга қарамасдан хусусий мулк объектларини тасарруф қилиш тартиби оммавий мулк объектларига нисбатан соддароқ деб айтиш мумкин.

Бироқ шунга қарамай хусусий мулкдорлар томонидан ўз мол-мулкларини тасарруф этиш тартибини янада соддалаштириш, бу борада муайян эркинлаштириш тадбирларини амалга ошириш имкониятлари мавжуд. Масалан, юридик шахсларда мол-мулкни ҳисобдан чиқариш тартиби анча мураккаб. Агарда мол-мулкни амортизация муддати тугамаган бўлса, уни ҳисобдан чиқариш учун махсус далолатномалар, комиссиялар тузиш талаб этилади. Шу сабабли кўп корхоналарда гарчи мол-мулк фойдаланишга яроқсиз бўлса ҳам балансдан ўчирилмайди. Бу эса корхоналарнинг моддий активлари тўғрисида нотўғри маълумотларни берилишига сабаб бўлади.

Хусусий мулкдор - юридик шахслар мебель воситаларини яроқсизлиги сабабли ҳисобдан чиқарганда у ўтин ҳуқуқий режимига ўтади, автотранспорт воситалари, машиналар ва механизмлар эса металолом ҳуқуқий режимига ўтади. Ушбу ҳолларда ўзига хос бюрократик расмиятчиликларга риоя этиш талаб этилади. Бундай ҳоллар эса тадбиркорлик муомиласида хусусий мулк объектларидан самарали фойдаланиш жараёнига тўсқинлик қилади, хусусий мулкдорлар имкониятларини жиддий чеклайди.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул маблағларидан фойдаланиш, қимматбаҳо қоғозларни тасарруф қилиш соҳасини ҳам эркинлаштириш ва соддалаштириш имкониятлари мавжуд. Молия вазирлиги ва Марказий Банкнинг бу соҳадаги талай йўриқномалари қайта кўриб чиқилиши ва бекор қилиниши лозим.

Хусусий мулкнинг алоҳида турларини тасарруф қилиш тартибидан ташқари, хусусий мулк субъектлари таркиби бўйича ҳам тасарруф этишда ўзига хосликлар мавжуд. Юқорида уларнинг ичида энг содда тартиб фуқаролар хусусий мулкни тасарруф этиш тартиби эканлиги айtilган эди.

Агар мол-мулк объектига нисбатан бир неча мулкдорлар мавжуд бўлса бундай мулк умумий мол-мулк ҳисобланади. ФКнинг 218-моддасида умумий улушли мол-мулкни тасарруф этиш ва 225-моддасида эса, умумий биргаликдаги мол-мулкни тасарруф этиш тартиби белгилаб қўйилган.

Хусусий корхона ва унинг бир кўриниши бўлган фермер хўжалиги мол-мулки асосида якка шахснинг мол-мулки ётади. Тўғри, “Хусусий корхона тўғриси”даги Қонуннинг 12-моддаси, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуннинг 18-моддасига асосан устав фондини шакллантиришда хусусий корхона мулкдори (фермер) ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни барча мулкдорларни нотариал тасдиқланган розилиги асосида устав фондига киритиши мумкин. Бироқ, “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунда (14-модда) хусусий корхона якка бошқарилиши, хусусий корхона раҳбари корхона мол-мулкни якка ўзи тасарруф этиши белгиланган.

Тўлиқ ширкатда унинг мол-мулкни тасарруф этиш тўлиқ ширкатнинг умумий йиғилиши, ижро органи (агарда таъсис шартномасида уни ташкил этиш назарда тутилган бўлса) ёхуд тўлиқ ширкатнинг айрим иштирокчилари томонидан (бошқа иштирокчилар томонидан берилган ишончнома асосида) амалга оширилади. Бу “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 18, 19-моддалари умумий мазмунида ўз ифодасини топган.

Коммандит ширкатда ҳам юқоридаги тартибда, коммандит ширкатнинг тўлиқ шериклари томонидан унинг мол-мулкни бошқариш амалга оширилади. Коммандит иштирокчи ушбу жараёнда иштирок этишга ҳақли эмас (“Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 29-30-моддалари).

Умуман олганда хўжалик ширкатлари мол-мулкни бошқариш тартиби аниқ белгилаб қўйилмаган. Бинобарин, бу соҳада қонунларни такомиллаштириш соҳасида муайян имкониятлар мавжуд.

Масъулияти чекланган жамият мол-мулкни тасарруф этишнинг тартиби унинг иштирокчилари таркибига боғлиқ. Агарда МЧЖ якка иштирокчи томонидан ташкил этилган ва бошқариладиган бўлса, МЧЖ мол-мулкни тасарруф этиш тартиби ташқи жиҳатдан хусусий корхона мол-мулкни тасарруф этиш тартибидан фарқ қилмайди. Агарда МЧЖ иштирокчилари сони кўпчилиги сабабли мураккаб таркибли бўлса, у ҳолда унинг мол-мулкни бошқариш қуйидаги органлар томонидан амалга оширилади:

- МЧЖ умумий йиғилиши;
- МЧЖ кузатув кенгаши;
- МЧЖ ижро органи (директори);

“Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуннинг 43-моддасида тузилишидан манфаатдорлик бўлган битимлар билан боғлиқ мол-мулклар МЧЖ умумий йиғилиши томонидан тасарруф этилиши белгилаб қўйилган. Ушбу Қонуннинг 44-моддасига кўра йирик битимлар (жамият устав фондининг 25 фоизидан ортиқ қийматга эга битимлар) тегишли равишда МЧЖ умумий йиғилиши ёхуд кузатув кенгаши томонидан тузилади. Бошқа ҳолларда мол-мулк МЧЖ ижро органи томонидан амалга оширилади.

Акциядорлик жамиятида мол-мулкни тасарруф этиш тегишли равишда АЖ умумий йиғилиши, АЖ кузатув кенгаши ва ижро органи томонидан амалга оширилади. Улар ўртасида ваколатларни тақсимлаш Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Қонуннинг 89-90-моддалари (АЖни мол-мулкни тасарруфдан чиқариш билан боғлиқ йирик битимлар ва уни тузиш тартиби) 91-94-моддаларида тузилишдан манфаатдорлик бўлган битимлар орқали АЖ мол-мулкни тасарруф этиш ваколатига эга органлар ва тасарруф этиш тартиби белгилаб қўйилган.

Қонунларда айрим хўжалик юритувчи субъектлар мол-мулкни тасарруф қилиш тартиби ва бу ваколатлар турли органлар ўртасида бежиз тақсимлаб қўйилмаган. Бундай хўжалик юритувчи субъектларнинг:

- биринчидан, манфаатларини тўлақонли ва аниқ белгилаб олишга имкон беради;

- иккинчидан, тасарруф қилиш ваколати берилган орган хусусий мулкдор бўлган хўжалик юритувчи субъект хохиш ва эркини ўзида кўпроқ ифода этади;

- учинчидан, бундай тартиб хўжалик юритувчи субъект мол-мулкидан самаралироқ фойдаланишни таъминлайди;

- тўртинчидан, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари фаолиятини бошқаришда корпоратив бошқариш тизимини жорий этишга хизмат қилади;

Афсуски ушбу нормалар амалиётда тўлақонли ишламаяпти. Кўп ҳолларда ижро органи раҳбари мол-мулкни тасарруф этиш масаласини, гарчи у бошқа коллегиял орган ваколатига берилган бўлса ҳам, яққа ўзи ҳал этади ва баённомаларни сохталаштиради. Акциядорларнинг барчаси ўз ҳуқуқларидан тўла фойдаланмайди.

Бошқа жиҳатдан олганда айрим маҳаллий давлат ҳокимият ва идора органлари томонидан хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар мол-мулкни тасарруф қилишга ғайриқонуний равишда ва ўзбошимчалик билан аралашуви ҳолатларига барҳам берилмаган. Қундалик ҳаётда бундан акциядорлик жамиятлари, фермер ва ширкат хўжаликлари кўп жабр кўрмоқдалар. Баъзи, туман ва шаҳар ҳокимликлари уларни ўзига бўйсунувчи тузилма сифатида караш ҳоллари учрайди. Деярли барча хўжалик юритувчи субъектлар мажбурий равишда хайрия фаолиятига жалб этилишдан жабр кўрмоқдалар деб айтиш мумкин.

1999 йилда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти ва тадбиркорлар ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда хайрия фаолияти билан шуғулланиш тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқи эканлиги кўрсатилган эди. Бирок, 2000 йил 25 майда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти эркинликларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда тадбиркорлар ҳуқуқлари тизимида бу назарда тутилмади. Амалиётда эса бундан тадбиркорлик субъектлари хайрия фаолияти билан шуғулланиш уларнинг мажбурияти сифатида карашмоқдалар. Шу сабабли ҳам, юқоридаги Қонунга қўшимча киритиб, хайрия фаолияти билан шуғулланиш тадбиркорлик субъектининг ҳуқуқи эканлиги, бундай фаолият билан шуғулланишга мажбурлашга йўл қўйилмаслиги, шунингдек, иш ҳақидан, бюджет олдидаги мажбурий тўловлардан, кредиторлари олдида қарзлари бўлган тадбиркорлик субъектлари хайрия фаолияти учун маблағлар ажратиши таъқиқланиши белгилаб қўйилиши лозим.

Хусусий мулкдор ўз мол-мулкларини ўз манфаатларини кўзлаб, ўз хохишига кўра ва эркин равишда тасарруф қилишнинг қонуний ва амалий имкониятлари қатъий таъминланиши шарт.

Мулкдорнинг навбатдаги ваколоти у томонидан ўзининг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи ҳисобланади. Маълумки, мулкдорнинг ҳуқуқлари самарали ҳимоя қилинишдан бутун жамият манфаатдор. Давлат мулкый муносабатларнинг барқарорлигини, мулкдор ҳуқуқларини ҳар томонлама ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда ҳуқуқ тартибот тизими ва ҳуқуқ тизими, унинг барча соҳалари асосий роль ўйнайди. Мулк ҳуқуқига нисбатан ҳар қандай тажовузлар жиноят қонунчилиги билан (ўғрилик, талончилик, босқинчилик, фирибгарлик, ҳар хил бошқа талон-тарождлар), маъмурий қонунчилик билан ҳар томонлама қатъий муҳофаза остига олинган.

Фуқаролик қонунларида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда фуқаролик-ҳуқуқий воситалари тизими белгилаб қўйилган. Айниқса бунда мулк дахлсизлиги тамойили муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 166-моддасига кўра мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборат. Мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек, унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Қонунларда мулк ҳуқуқини бекор бўлишининг барча асослари (мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув мол-мулкка қаратилганда, мусодара, реквизиция, национализация) ва тартиби қонунларда белгилаб қўйилгани бу борада ўзбошимчаликлар бўлишини истисно этади.

ФКнинг 19-боби мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга бағишланган. Унда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг классик шакллари - виндикацион даъво ва негатор даъво қўллаш асослари белгилаб қўйилган.

Мулкдорни мол-мулкни бошқа шахс томонидан эгаллаб олинган ҳар қандай ҳолатда виндикация қўллаяйлади. Мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгаллигидан талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 228-моддаси). Негатор даъвога кўра мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузилиш эғалик

қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (ФКнинг 231-моддаси).

Мулкдор ўз ваколатларини амалга оширишда ўзига мулкдор сифатида юкланган мажбуриятларни бажариши лозим. ФКнинг 174-моддасида мулкдорнинг мол-мулкни сақлаш вазифаси белгилаб қўйилган. Унга кўра, ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдор зиммасидадир. Мулкдорни мол-мулкни сақлаш вазифаси қуйидагиларда намоён бўлади:

- мол-мулк солиғи ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш;
- қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулкни суғурталаш;
- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жорий ва капитал таъмирлаш ишларини бажариш;
- мол-мулкни асраб-авайлаб сақлаш, тегишли ҳолларда уни зарарсизлаштирилган ҳолда бузиб ташлаш (агар мол-мулк таркибига зарарли кимёвий моддалар кирса), утилизациялаш.

Мулкдор шунингдек, ФКнинг 172-моддасида белгиланган мулк ҳуқуқини амалга ошириш шартларига ҳам қатъий риоя қилиши талаб этилади.

4. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти тушунчаси

Фуқароларнинг хусусий мулк ҳуқуқи уларнинг асосий мулкый ҳуқуқи бўлиб, у фуқароларнинг бошқа ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлангандир. Асосий қонунимиз 36-моддасига мувофиқ, «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақлидир» деб кўрсатилган. Бу билан Конституциямиз фуқароларни хусусий мулк ҳуқуқининг субъекти бўлишлигини кўрсатади.

Е.А.Сухановнинг фикрича, хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар билан биргаликда, уларнинг оддий йиғиндиси (эр-хотин ва оила аъзолари) бўлиши мумкин¹.

Амалдаги қонунчиликдан келиб чиқиб, хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фақат фуқаролар (жисмоний шахслар) бўлиши назарда тутилгандир. Лекин хусусий мулк ўзининг тўлиқ моҳиятига эга бўлиб, у ҳам фуқароларга ҳам юридик шахсларга тегишли бўлган мулк шакли бўлиши керак.

¹ Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. – М.: Юр.лит. 1991. – 141с.

Хукукий муносабатда объект бўлмаганидек, фуқароларнинг хусусий мулк ҳуқуқи ҳам объектсиз мавжуд эмас. Унинг объектлари доираси жуда кенг ва хилма-хилдир.

Қонун билан ман этилган айрим ашёлардан тапқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин. Қуйидагилар фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари ҳисобланади:

-уй-жойлар, хонадонлар, дала ховлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзгор буюмлари;

-акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар;

-ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа хўжалик фаолияти соҳасидаги корхоналар, мулкий комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари;

-ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошқа натижалари;

-истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ҳар қандай бошқа мол-мулк қонунларга мувофиқ хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно.

Энг муҳими, хусусий мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди.

Энди ушбу объектлар ҳақида батафсил маълумотга эга бўлиш учун уларнинг ҳақида тушунчага эга бўлишимиз лозим бўлади.

Уй-жойли бўлиш қадим замонларданок кишилар учун энг муҳим ҳаётий масалалардан бири бўлиб келган. Уй-жой билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ўша қадим замонларданок ҳукукий жиҳатдан тартибга солинган. Ҳозирги кунга келиб, уй-жойга оид бўлган муносабатларни ҳукукий тартибга солиниши анча мукамал даражада ишлаб чиқилган. Ушбу соҳага тааллуқли қатор қонун ҳужжатлари мавжуд бўлиб, бу қонун ҳужжатларида уй-жойга нисбатан мулк ҳуқуқини вужудга келтиришнинг асослари санаб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексининг 22-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар қуйидаги йўллар билан турар-жойни хусусий мулк қилиб олиш ҳуқуқига эга:

-якка тартибда уй-жой куриш;

-якка тартибда курувчиларнинг ширкатлари томонидан уй-жой куриш;

-уй-жой облигацияларини олиш;

-уй-жой куриш ва уй-жой кооперативларида иштирок этиш;

-олди-сотди, ҳадя ва айирбошлаш шартномалари;

-умрбод таъминлаш шарти билан уй (квартира) ни бошқа шахсга бериш;

-мерос олиш;

-қонунда белгиланган тартибда хусусийлаштириш.

Кўриниб турибдики, турар-жойни хусусий мулк қилиб олишнинг биринчи, яъни дастлабки асосида якка тартибда уй-жой қуриш ҳисобланади. Якка тартибда уй-жой қуриш билан боғлиқ муносабатлар асосан, маъмурий-ҳуқуқий характердаги меъёрлар билан, ер ҳуқуқи ва қисман фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади¹. Якка тартибда қурилган уй-жой ушбу уй-жой жойлашган ҳудуднинг аҳамиятига қараб турли хил тартибда ва асосларда расмийлаштирилади ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилади ва шундан сўнг уй-жойга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келтирилади.

Қишлоқ жойларида уй-жойни якка тартибда қуриш учун дастлаб, якка тартибда уй-жой қуриш ва ҳўжалик юритиш учун ер беришни сўраб, ариза билан тегишли маҳалла кўмитаси орқали ширкат ҳўжалигининг бошқарув кенгашига мурожаат қилинади. Кенгаш якка тартибда уй-жой қуриш учун ер бериш тўғрисида қарор чиқаргач, белгиланган миқдордаги ер участкаси (бу тегишли ҳудуддаги аҳоли миграциясига қараб 0,6 гектардан 0,8 гектаргача бўлиши мумкин) ўлчаб берилади. Ажратиб берилган ер участкаси шу ҳудуднинг жойлашув картасига киритилади ва ариза берган шахс номига бириктирилади. Шундан сўнг фуқаро уй-жойни ўз маблағи ҳисобига ёки кредит ҳисобига ёхуд ўзга маблағлар ҳисобига қуради.

Умумий қоидага кўра, фуқаро ўзига ажратиб берилган ер участкасига икки йил мобайнида уй-жой қуришни бошламаса, ер участкаси ким томонидан ажратиб берилган бўлса, ўша орган томонидан олиб қўйилади.

Шаҳар жойларида якка тартибда уй-жой қуришда ер участкалари қишлоқ жойларидаги каби тартиб асосида ажратиб берилмайди. Чунки шаҳарда ер участкалари чекланган ва одатда деярли барча ер участкалари тегишли шахсларга мулк ҳуқуқи асосида бириктирилган бўлади. Шунинг учун ҳам шаҳар жойда якка тартибда уй-жой қуриш учун ер участкалари сотилади. Якка тартибда уй-жой қуриш учун ер участкалари ҳудуднинг аҳамиятига қараб, оддий ва ким ошди савдоси асосида сотилиши мумкин. Шундан сўнга ер

¹ Мухитдинова Ф. Ф. Право собственности граждан на жилище и его судебная защита по законодательству Республики Узбекистан. Автореф. канд. дисс. -Т.: 1997.

участкаси уни сотиб олган шахсга якка тартибда уй-жой куриш учун ажратиб берилади. Ажратиб берилган ер участкасига уй-жой куриб бўлингандан сўнг у шаҳар уй-жой рўйхатига киритилади ва уй-жой режаси тузилади.

Якка тартибда уй-жой курилатганда бир ҳолатга эътибор қаратиш лозимки, бунда курилган уй-жой тегишли режа ва чегарани бузмаслиги лозим. Яъни, уй-жойни фақатгина ажратиб берилган жойда қурилиши, белгиланган кўча, ариқ ва бошқа умумий фойдаланишдаги жойларга чиқиб кетилмаслиги талаб этилади.

Уй-жой режаси тузилгандан сўнг, унинг учун тегишли давлат органи (тегишли ҳокимлик) томонидан уй-жой ордери берилади ва у уй-жойга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келади.

Амалиётда кўпчилик ҳолатларда ўзбошимчалик билан уй-жой куриш ҳолатлари ҳам учрайди. ФКнинг 212-моддасига мувофиқ, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда якка тартибда қурилиш мақсадлари учун ажратилмаган ер участкаларида, шунингдек иморат куриш учун зарур рухсатнома олмасдан ёки архитектура ва қурилиш нормалари ҳамда қоидаларини жиддий бузган ҳолда курилган уй-жой, бошқа бино, иншоот ёки ўзга кўчмас мулк ўзбошимчалик билан қурилган иморат ҳисобланади.

Ўзбошимчалик билан иморат қурган шахс унга мулк ҳуқуқини ололмайди. Бу шахс қурган иморатини тасарруф этишга-соттишга, ҳада этишга, ижарага беришга, иморатга нисбатан бошқа битимлар тузишга ҳақли эмас.

Ўзбошимчалик билан иморат куриш натижасида ҳуқуқлари бузилган шахснинг ёки тегишли давлат органининг даъвоси билан бундай иморат суднинг қарорига биноан иморатни қурган шахс томонидан ёки унинг ҳисобидан бузиб ташланиши лозим.

Шахс ўзига қарашли бўлмаган ер участкасида ўзбошимчалик билан иморат қурган бўлса, унинг бу иморатига нисбатан мулк ҳуқуқи суд томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ эътироф этилиши мумкин.

Иморат курилган ер участкасининг мулкдори бўлган, унга умрбод мерос сифатида эгалик қилаётган, доимий эгалик қилаётган ва фойдаланаётган шахснинг ҳам ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан ҳуқуқи суд томонидан эътироф этилиши мумкин. Бу ҳолда иморатга нисбатан мулк ҳуқуқи эътироф этилган шахс иморат қурган шахснинг ҳаражатларини суд белгилаган миқдорда қоплайди.

Агарда ўзбошимчалик билан қурилган иморатнинг сақлаб қолиниши бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қурилган манфаатлари бузилишига сабаб бўлса, ёхуд фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдирса, юқорида кўрсатилган шахсларнинг ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан мулк ҳуқуқи эътироф этилиши мумкин эмас.

Якка тартибда қурилган уй-жой жойлашган ер участкасига шахсларда мулк ҳуқуқи эмас, ФКнинг 165-моддасига мувофиқ мулкдор бўлмаган эганинг ҳуқуқлари вужудга келади. Яъни, ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи. Ер участкасига нисбатан бу ҳуқуқлар шахс уй-жойига нисбатан мулк ҳуқуқини ўзидан бегоналаштирса, бошқа шахсга ўтади.

Ҳозирги кунда аҳоли сонининг ошиб бориши ва хусусий уй-жой салмоғининг ортиб бориши ҳамда ишлаб чиқаришдаги давлат улушининг камайиб бораётганлиги якка тартибда уй-жой қурилишини рағбатлантиришни тақазо этмоқда. Якка тартибда уй-жой қурилиши мамлакатда мавжуд бўлган аҳолини уй-жой билан таъминлаш муаммосини камайитиришга баҳоли қудрат ёрдам беради.

Қимматли қоғозлар мулквий ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий реквизитларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи ҳужжатлардир. Улар тақдим этилган тақдирда мазкур ҳуқуқларни амалга ошириш ёки бошқа шахсларга бериш мумкин бўлади. Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади. Қимматли қоғозларга облигация, вексель, чек, депозит ва жамғарма сертификатлари, банкнинг тақдим қилувчига пул бериладиган жамғарма дафтарчаси, коносамент, акция кабилар киради. Акциялар, облигациялар ва хазина мажбуриятларида акс этириладиган реквизитларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, депозит сертификатлари ва векселларда акс этириладиган реквизитларни эса Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилайди. Қимматли қоғозлар эгаси номи ёзилган ва тақдим этувчига тегишли деб кўрсатилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида (депозит сертификатлари ва векселлардан ташқари) Қимматли қоғозлар муомалага чиқариш ва уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасдиқлайди. Давлат рўйхатидан ўтказилган ҳамда белгиланган тартибда рўйхат рақамини олган қимматли қоғозларнигина Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқарилиши ва муомалада бўлишига йўл қўйилади. Давлат

рўйхатидан ўтказилмаган қимматли қоғозларни чиқариш ғайриқонуний ҳисобланади.

Акциялар ҳам бошқа қимматли қоғозлар сингари фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланади. ЎЗР “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 24-моддасига мувофиқ, акцияларнинг хиллари ва турлари (тоифалари) бўйича фарқланади. Акцияларнинг хиллари: эгаси ёзилган, эгаси ёзилмаган. Акцияларнинг турлари (тоифалари): имтиёзли, оддий. Акцияда кўрсатилган ва жамият акциядорларининг реестрига киритилган жисмоний ёки юридик шахсгана эгаси ёзилган акциянинг соҳиби бўлмиш акциядор деб эътироф этилади. Эгаси ёзилмаган акцияни сақловчи шу акциянинг эгасидир. Эгаси ёзилмаган акциялар жамият акцияларининг реестрига киритилмаган ҳолда бошқа шахсларга мулк қилиб берилади. Оддий (одатдаги) акциялар овоз берувчи бўлиб, уларнинг эгаларига дивидендлар олиш, жамиятнинг умумий йиғилишларида ва жамиятни бошқаришда ишгирок этиш ҳуқуқини беради.

Акциялар – акциядорлик жамиятининг устав фондига юридик ёки жисмоний шахс муайян ҳисса қўшганидан гувоҳлик берувчи, акция эгасининг мазкур жамият мулкидаги иштирокини тасдиқловчи ҳамда унга дивиденд олиш ва қоида тариқасида, ушбу жамиятни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини берувчи, амал қилиш муддати белгиланмаган қимматли қоғозлардир. Акциялар чиқариш тўғрисидаги қарор акциядорлик жамияти муассислари томонидан ёки акциядорларнинг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Сотиб олинган акция уни чиқарган акциядорлик жамиятига, башарти бу нарса жамият уставида назарда тутилмаган бўлса, сотилиши мумкин эмас. Давлат корхонаси очик акциядорлик жамиятига айлантирилганда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари давлат комиссияси билан биргаликда эмиссия рисоласини тасдиқлаши акциялар чиқариш тўғрисидаги қарор ҳисобланади.

Облигациялар фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланади. Облигациялар уларнинг эгаси пул маблағлари берганлигини тасдиқ этувчи ва қимматли қоғозларнинг белгиланган кийматини уларда кўрсатилган муддатда, қайд этилган фоиз тўланган ҳолда, башарти облигацияларни чиқариш шартларида ўзгача

қоидалар назарда тутилмаган бўлса, қоплаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғозлардир. Қуйидаги турлардаги облигациялар чиқарилади: республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари; корхоналарнинг облигациялари. Облигациялар оддий ва ютуқли, фоизли ва фоизсиз (мақсадли), эркин муомалада юритиладиган ёки муомала доираси чекланган қилиб чиқарилиши мумкин. Мақсадли облигацияларнинг рекузити облигациялар қайси моллар (хизматлар) учун чиқарилган бўлса, шу молларни (хизматларни) акс эттириши шарт. Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари тақдим этувчига тегишли қилиб чиқарилади. Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор тегишинча Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан қабул қилинади. Қарорда эмитент, облигацияларни чиқариш шартлари ва уларни тарқатиш тартиби белгилаб қўйилиши лозим. Корхоналарнинг облигациялари мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналар томонидан чиқарилиши мумкин. Облигациялар ўз эгаларига корхона бошқарувида қатнашиш ҳуқуқини бермайди. Корхоналар ва акциядорлик жамиятларининг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор тегишинча маъмурият ва ижроия органи (бошқаруви) томонидан қабул қилинади ҳамда баённома билан расмийлаштирилади. Корхоналарнинг облигацияларини эмитентларнинг устав фондини шакллантириш ва тўлдириш учун, шунингдек уларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ зарарларни қоплаш учун чиқаришга йўл қўйилмайди. Акциядорлик жамияти томонидан чиқарилган барча облигацияларнинг номинал қиймати жамиятнинг шакллантирилган устав фонди миқдоридан ошиб кетмаслиги лозим. Жамият томонидан облигациялар чиқаришга фақат жамият устав фонди тўлиқ тўланганидан кейин йўл қўйилади. Бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг облигацияларини чиқариш суммаси миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

ФКнинг 807-моддасига кўра чек берувчининг чекда кўрсатилган суммани чек сақловчига тўлаш ҳақида банкка ҳеч қандай шарт қўйилмаган топшириғи мавжуд бўлган қимматли қоғоз чек дейилади. Чек билан ҳисоб-китоб қилинганда фақат чек берувчининг чек бериш йўли билан тасарруф этишга ҳақли бўлган маблағлари сақланаётган банкгина чек бўйича пул тўловчи қилиб кўрсатилиши

мумкин. Шунингдек, чекни такдим этиш муддати ўтмагунча уни чақириб олишга йўл қўйилмайди.

Интеллектуал фаолият ижодий фаолият ҳисобланади. Бу кўп ҳолларда ақлий меҳнат кишилари – ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар, инженер-техник ходим ва бошқалар фаолиятининг маҳсуллариدير.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунлари интеллектуал фаолиятнинг қуйидаги натижаларини фарқлайди:

- ихтиро, фойдали модел, саноат намуналари;

- муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектлари – фан, адабиёт, санъат асарлари, аудиовизуал асарлар, радиоэшиттиришлар ва телекўрсатувлар, ЭҲМ учун дастурлар ва маълумот базалари.

Умумий қоида бўйича юридик шахснинг индивидуаллаштириш воситалари, жисмоний ва юридик шахсларнинг маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари ҳам интеллектуал фаолият натижаларига тенглаштирилади. Индивидуаллаштириш воситалари (фирма номи, маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари) турли субъектларни бошқаларидан фарқлаш, уларни бир-бирлари билан чалкаштириб юбормасликка хизмат қилади.

Интеллектуал фаолият натижалари ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан фуқаронинг ёки юридик шахснинг мутлақ ҳуқуқи эътироф этилади. Яъни, учинчи шахсга бу объектлардан фойдаланишга рухсат бериш ва таъқиқлаб қўйишга ўзигина ҳақли (юридик шахснинг фирма номи бундан мустасно бўлиб, учинчи шахсларга фойдаланиш учун берилиши мумкин эмас).

Интеллектуал фаолият натижалари фуқаролик қонунчилиги билан қўриқланиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши шарт:

1) ушбу натижа оригинал (ўзига хос) бўлиши;

2) тақрорланмаган бўлиши;

3) бирон-бир объектив шаклда ифода этилиши.

Давлат тасарруфидан чиқарилиши, хусусийлаштирилиши ва сотиб олинishi мумкин бўлмаган корхоналар ва мол-мулк турлари ҳамда гуруҳларининг Рўйхати Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунининг 4-моддаси янги таҳририда (2006 йил 3 апрел) келтирилган. Улар қуйидагилардир:

1. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;

2. Маданий мерос объектлари, давлат фондларини киритган ҳолда, шу жумладан китобларнинг, кино, фото ва фоноҳужжатлар архивлар ва илмий-тадқиқот муассасаларининг фондлари, музейлар ва музей бойликлари, шунингдек муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар;

3. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, валюта заҳирасининг, давлат мақсадли жамғармаларининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маблағлари, шунингдек, республиканинг олтин заҳираси.

4. Пул муомаласи бўйича хизмат кўрсатувчи давлат ташкилотлари, қимматли қоғозларни, орденларни, медалларни ва почта белгиларини чиқаришни таъминловчи корхоналари ва ташкилотлар;

5. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларнинг, Миллий ҳавфсизлик хизматининг ва Ички ишлар вазирлигининг корхоналари, муассасалари ва ҳарбий-техникавий мол-мулки (саноатда қайта ишлов берилгунга қадар, шунингдек, саноатда қайта ишлов берилиши мумкин бўлмаган мол-мулк).

6. Ионланувчи нурланиш манбаларидан фойдаланиб илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари олиб борувчи, рентген ускуналари, асбоб-ускуналар ва жиҳозларни ишлаб чиқиш, тайёрлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

7. Радиоактив моддаларни қавлат олиш, ишлаб чиқариш, ташиш, қайта ишлашни, радиоактив чиқиндиларни кўмиш, уран ва бошқа бўлинувчи материалларни, шунингдек, улардан ясалган маҳсулотларни реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8. Қурол-яроғ ва ўқ-дорилар, ҳимоя воситалари, ҳарбий-техника, эҳтиёт қисмлар, бутловчи қисмлар ва улар учун асбоб-ускуналар, портловчи моддалар, пиротехника маҳсулотлари, шунингдек, уларни ишлаб чиқариш учун махсус материаллар ва ускуналар ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар;

9. Овчилик ва спорт соҳасида фойдаланиладиган ўқотар қуроллар, улар учун ўқ-дорилар, шунингдек, тиг қурол (совға тарзидаги миллий пичоқлар бундан мустасно) ишлаб чиқариш,

таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

10. Кучли таъсир этадиган заҳарлар, гиёҳвандлик моддалари ва заҳарли моддаларни ишлаб чиқарувчи, шунингдек, таркибда гиёҳвандлик моддалари ва заҳарли моддалар бўлган экинлар экувчи, етиштирувчи ва уларга қайта ишлов берувчи корхоналар;

11. Ўзбекистон Республикасининг давлат заҳиралари. Фуқаро муҳофазаси ва сафарбарлик мақсадидаги объектлар ҳамда мол-мулк;

12. Атом энергетикаси объектларини (усқуналари, тизимлари ва аппаратларини ўрнатиш) ва стратегик аҳамиятдаги объектларни қуриш ва монтаж қилиш ишларини олиб бориш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни таъмирлашни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар ва ташкилотлар;

13. Портлаш хавфи бўлган ва заҳарли моддаларни ташишни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар;

14. Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари. Ҳарбийлаштирилган автоколонналар;

15. Санитария-эпидемиология станциялари. Суд-тиббий экспертизаси бюрolari. Атроф-муҳит ҳолатини назорат қилувчи ҳамда табиатни муҳофаза қилувчи хизматлар;

16. Даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари, жазони ижро этиш муассасаларининг корхоналари;

17. Махсус вазифаларни бажарадиган корхоналар (Республика махсус алоқа узели, 15361-рақамли Ҳарбий қисм, Электромагнит мослик маркази).

18. Қабристонлар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 11 апрелдаги 126-сонли қарорига 4-иловада “Фуқароларга хусусий мулк сифатида берилмайдиган ва кимошди савдоларини мерос қилиб қолдириш шarti билан умрбод эгалик қилиш учун сотилмайдиган ерлар” Рўйхати ҳам нормаланган. Унга қуйидагилар киpади:

1. Шаҳар ва шаҳарчалардаги умумий фойдаланишдаги ерлар (майдонлар, кўчалар, тор кўчалар, йўллар, соҳил бўйлари, истироҳат боғлари, скверлар, хиёбонлар, сувни муҳофаза қилиш зоналари, чўмилиш жойлари ва бошқалар).

2. Табиат ёдгорликлари, ботаника боғлари ерлари.

3. Соғломлаштириш ва тарихий маданий мақсадларга мўлжалланган ерлар.

4. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни қўриқлаш учун берилган ерлар.

5. Хавфли моддалар билан зарарланган ва биоген заҳарланишига учраган ерлар.

6. Шаҳарларни ривожлантириш бош режаларида, мукамал режалаштириш лойиҳаларида ва объектларни (савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларидан ташқари) жойлаштириш схемаларида назарда тутилган ерлар.

7. Бош йўлларга туташ ерлар.

8. Электр қуввати узатиш линиялари, кабель линиялари ва подстанциялар, иссиқлик, сув ва канализация трассалари ҳамда газ қувурлари, умумдавлат алоқа линиялари учун ажратилган ерлар ва улардаги иншоотлар, сув хўжалиги иншоотлари.

5. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объектларини турларга бўлиниши (классификацияси)

Фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ашёлар доираси ниҳоятда кенг бўлиб, булар жумласига хилма-хил буюмлар қиради. Улар:

Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар (ФКнинг 89-моддаси): истеъмол қилинадиган ашёлар бир қарра фойдаланиш натижасида бутунлай йўққа чиқадиган ёки жиддий равишда ўзгарадиган нарсалар (масалан, озиқ-овқат, хом-ашё кабилар) дир. Истеъмол қилинмайдиган ашёлар бирмунча узоқ вақт давомида ўзининг сифатини сақлайдиган нарсалар (масалан, бинолар, ускуналар, транспорт воситалари кабилар) дир.

Бундай ашёлар одатда қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган бўлади. Қайта қайта фойдаланиш давомида истеъмол қилинмайдиган ашёларнинг емирилиши ҳам аста-секин кечади. Истеъмол қилинмайдиган ашёлар жумласига: бинолар, ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ.к.лар қиради.

Хусусий ва турга хос аломатлар билан белгиланадиган ашёлар. Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар алоҳида, фақат ўзларигагина хос белгилари, ноёб, яъни ўзига хос, ёлғиз сифатлари бўлган ашёлар ҳисобланади. Ўзининг белгилари билан бошқа ўхшаш ашёларда ажралиб турадиган нарсалар, масалан, маълум кўчадаги, маълум сонли уй-жой хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё бўла олади.

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар жумласига ноёб, яъни ўзи бир дона бўлган ашёлар ҳам киради. Масалан, жаҳон биринчилигида чемпион бўлган от, кўхинур олмоси ва шу қабилар. Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқа ашёлардан муайян усулда белги қўйил ёки муҳр босиш, рақам қўйиш билан фаркланади.

Шу ўринда пулнинг қайси турдаги ашёга мансублиги хусусидаги масалага эътибор қаратиш зарур. Зеро, кўпчилик ҳолатларда пулнинг хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёми ёки турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёми деган савол туғилади.

Бир томондан қараганда, пулларда муайян белги ва рақам қўйилгани учун уни хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё дейил мумкин. иккинчи томондан қараганда пуллар бир турга хос, яъни уларнинг барчаси битта вазифани тўлов эквиваленти вазифасини бажаради.

Пулнинг ашёларнинг қайси турига (хусусий ёки турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларга) мансублиги масаласига жавоб ФКнинг 87-моддаси 2-қисмида ифодаланган. Ушбу нормага мувофиқ, хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлардан. Пулларни эса бошқаси билан алмаштириш мумкин (масалан, йирик пулни майда пулга ва аксинча).

Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар, сон, ўлчов ва оғирлик билан кўрсатиладиган нарсалар ҳисобланади. Масалан, 100 дона шифер, 100 метр чит, 100 тонна пахта ва ҳ.к. Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштира бўладиган ашёлардир. Шунинг учун ҳам бундай ашёларга нисбатан *persona non grata*нинг (яъни, тур нобуд бўлмади) қондаси қўлланилади. Фуқаролик ҳуқуқида ашёларнинг хусусий ва турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларга бўлиниши қатта аҳамиятга эга. Айниқса мажбуриятларни ижро этишда, бурчни натура ҳолида бажарилишида бундай бўлинишнинг ўрни бекиёс.

Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини йўқотмайдиган ашё бўлинадиган ашё ҳисобланади. Масалан, бир қоп ун, бир қоп картошка, бир бидон пахта ёғи каби.

Бўлинмайдиган ашёлар бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашё (бутун)нинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик (максадли) аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФКнинг 88-моддаси). Бўлинмайдиган ашёларга шкаф, стол, телевизор кабилар қиради.

Фукаролик ҳуқуқида ашёларнинг асосий ва мансуб ашёларга бўлиниши ҳам (ФКнинг 90-моддаси) ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Мансуб ашё деб асосий ашёга хизмат қилишга тайинланган ва умумий хўжалик мақсади жихатидан у билан боғлиқ бўлган нарсаларга айтилади. Масалан, асосий ашё қулф бўлса, унга мансуб ашё калитдир.

Мансуб ашё, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, асосий ашёнинг тақдирига боғлиқ бўлади. Бинобарин, асосий ашё тўғрисидаги шартлар мансуб ашёга ҳам доирдир. Масалан, бировнинг эгалигига ёки вақтинча фойдаланишига асосий ашё ўтса, мансуб ашё ҳам у билан бирга ўтади. Аммо қонун ёки шартномада бошқача ҳоллар ҳам белгиланиши мумкин, яъни асосий ашё бировга ўтказилганда мансуб ашёнинг колдирилиши тўғрисида алоҳида келишув ҳам бўлиши мумкин.

Мансуб ашёдан унинг таркибий қисмини ажратиш керак. Ашёдан уни зарарлантирмай ва қийматини жиддий равишда туширмай ажратилиши мумкин бўлмаган ҳар нарса ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади. Агар, масалан, велосипеднинг насоси мансуб ашё бўлса, автомашинанинг радиатори ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Мураккаб ашёлар. Агар турли хил ашёлар бирикманинг моҳияти билан белгиланадиган вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган яхлит бир бутунни ташкил этса, улар битта ашё (мураккаб ашё) ҳисобланади. Мураккаб ашё хусусида тузилган битим, агар шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, унинг таркибий қисмларига тааллуқли бўлади (ФКнинг 91-моддаси).

Баъзи ашёлар ҳосил ва даромад берадиган ашёлар бўлиши ва шу туфайли бу ҳосил ва даромадлардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш тўғрисидаги ишни ҳал этиш масаласи қўйилиши мумкин. Ашёнинг ҳосилва даромадлари тўғрисида Фукаролик кодексининг баъзи моддаларида кўрсатма берилади. Жумладан, ФКнинг 230-моддасида мулкни бировларнинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олишда даромад ва ҳаражатларнинг тўлиниши айтилади.

Ашёдан келадиган ҳосил ва даромадлар, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлса, ашё эгасига тегишлидир (ФКнинг 92-моддаси).

Шу ўринда фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти сифатида – қимматли қоғозлар ҳақида ҳам сўз юритишни маъқул деб топдик. Мустақиллик ва бозор иқтисодиёти натижасида қимматли қоғозларга нисбатан давлат монополиясининг барҳам топиши, иқтисодиётга товар-пул алмашинуви ва товар муомаласи учун хусусий мулк ривож ва хусусий мулкдор синфини яратиш учун қўшимча аҳамиятга эга бўлди.

Айниқса, қимматли қоғозларга нисбатан давлат монополиясининг барҳам топиши, иқтисодиётда товар-пул алмашинуви ва товар муомаласи учун хусусий мулк товарни ва хусусий мулкдорла синфини яратиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Қимматли қоғозларнинг тарихий шаклланиш анча узоқ жараёни бошидан кечирган ва улар давлат антик Римда вужудга келган. Қадимги Римда қўлланилган қимматли қоғозлар такомиллашиб, ҳозирги кўриниш касб этади.

Илк қимматли қоғозлар жуда оддий бўлиб, уларда қуйидаги саволлар ва жавобгар кўриниш акс этган: ваъда берасанми? Ваъда бераман, пул берасанми? Бераман. Ана шундай савол-жавоблар кўринишидаги ҳужжатлар – қимматли қоғозлар ҳуқуқий муносабатга киришувчи ҳар иккала томонга ҳам мажбурият юклаши билан характерланган.

Даставвал, ҳозирги оғзаки келишув шаклидаги қимматли қоғозлар, император Юстинианус даврига келиб ёзма шаклда тузила бошланди. Натижада ашёга, пулга бўлган ҳақ (ҳуқуқ ва талаб) қозоғ билан уйғунлашди ва бир вақтнинг ўзида ашёга бўлган ҳуқуқ ва қоғозга бўлган ҳуқуқ бирлашиб, умумий қоғозга нисбатан ҳуқуқ юзага келди. Шу тариқа ҳақ-ҳуқуқлар бирлашиб, улар асосида мана шундай - талаб қоғози пайдо бўлди.

XII асрга келиб, ҳақ-ҳуқуқларини ўзида ифодаловчи қоғоз турли хилдаги белги ва мажбурий ёзувларга эга бўлди. Бу эса қоғозларни аниқ ҳақ-ҳуқуқни ўзида намоён қилиб турувчи тимсолга айлантирди¹. Бундай қоғозлар кейинчалик кўрсатилган тўланиши шарт бўлган қимматли қоғозлар турининг келиб чиқишига асос бўлган.

¹ Назаров Ю. Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонунчилик. // Хужалик ва ҳуқуқ. 1996. №6. -32 б.

Ўша пайтлардаги қимматли қоғоз ўз эгасига берадиган ҳуқуқлар доираси жуда кўп бўлганлиги туфайли, қимматли қоғозлар секин-аста кўлдан кўлга ўта бошлади ва кейинчалик уларнинг бир шахсдан иккинчисига ўтиш жуда осон амалга ошарди.

Ўрта асрларга келиб кўпгина давлатлар (Англия, Германия, Франция) харажатларини қоплаш учун кўчмас мулк ўрнига хазина мажбуриятлари ва облигациялар чиқара бошладилар.

Фақатгина XVII асрга келиб, қимматли қоғозларнинг орқа томонидан имзо қўйишиб, бошқа кишига берилиши одат тусига кирди. Қимматли қоғозларга имзо қўйилиши қимматли қоғоз эгаларини осон алмашишига ва қимматли қоғозларнинг муомаллада қўлланилишини тезлатишга сабаб бўлди. Шунингдек, имзоларнинг пайдо бўлиши натижасида қимматли қоғозлар тўлова ва кредит бериш воситаси бўлиб хизмат қила бошлади. Қоғозлар XVII асрга келиб хиссали қимматли қоғоз - акция пайдо бўлган. XIX асрдан бошлаб қимматли қоғозлар ўзгариб, шаклланиб ва иқтисодий ҳаётда кенг қўлланиладиган ҳолатга ўтган.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида қатнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятлари нимага қаратилган бўлса, ушбу нарсалар фуқаролик ҳуқуқи объекти ҳисобланади.

Бошқача қилиб айтганда, жисмоний ва мулкчилик шаклидан қатъи назар, юридик шахслар фойдаланиши ва тасаввур этишини амалга ошира оладиган, эркин суръатда олиш, сотиш ҳуқуқи ва одоб-ахлоқ, меъёрлари билан чекланмаган ҳар қандай моддий нарсалар ва номоддий қийматликлар, қадриятлар бойлик ҳисобланиб, фуқаролик ҳуқуқининг объекти ҳисобланади.

Олдинги Фуқаролик кодексда фуқаролик ҳуқуқи объектларига фақат 5-модда бағишланган бўлиб, улардан иккита бошланғич моддалар (40-41-моддалар) да кўрсатилган нарсалар ва буюмлар “фақат алоҳида рухсатлар билан олинishi” ёки “белгиланган тартиб ва доиралардагина олди-сотди буюми бўлишлиги” ҳақидаги қоидалар назарда тутилган эди².

Фуқаролик ҳуқуқий ҳужжатларида моддий ва номоддий неъматлар бўйича ҳуқуқий муносабатларни вужудга келиши асослари аниқ кўрсатилмаган эди. Объектлар фақат дарсликларда атрофлича талқин қилинар эди. Янги Кодекса объектларни ҳуқуқий тартибга солишга йигирмата модда ажратилди. Бу фуқароларга, юридик

² Раҳмонкулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997. -221 б.

шахсларга мулкнинг турли шакллари асосида тадбиркорлик билан шуғулланиш учун кенг шароит ва тенг ҳуқуқ берилганлигидан далолат беради.

Қимматли қоғоз Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг таъбирича, моддий неъмат сифатида ўзига хос табиий хусусиятлари, аломатлари билан фуқаролар ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида мулкий муносабатларга нисбатан турли қоидаларни қўллашга сабаб бўлади.

Фуқаролик кодексининг 96-моддасига мувофиқ, қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади.

Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида қимматли қоғозлар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Ю.Назаровнинг фикрича, қимматли қоғоз (ҳужжат) мулкий характерга эга, яъни қимматли қоғоз ўз матнида қандайдир мулк ҳуқуқини ифодалайди. Лекин қимматли қоғозларнинг барчаси ўз матнида фақатгина мулкий ҳуқуқларни ифода этмайди, масалан, акция фақатгина мулкий ҳуқуқларни ўзида акс эттириб қолмасдан, ўзида номулкий ҳуқуқни-яъни ташкилотни бошқаришда овоз бериш ҳуқуқини ҳам ўзида мужассамлаштиради¹. Ушбу фикрга қўшилган ҳолда, шунини таъкидлаш лозимки, қимматли қоғозда ифодаланган номулкий ҳуқуқлар ҳам, худди мулкий ҳуқуқлар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши мумкин.

2. Қимматли қоғозда фақатгина ҳуқуқ ифодаланадиган ҳужжат матнининг аниқчилиги ва тушунарли эканлиги унда ифодаланган ҳуқуқ билан ҳамоҳанг бўлиши шарт. Бундан ташқари, қоғозда фақатгина ҳуқуқ мужассамлашиши лозим бўлиб, ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжуд бўлиши, шартномавий муносабатлар юзага келишига ҳамда қоғознинг қимматли (бирор бир мулкий қийматга эгаллиги) хусусиятига барҳам беришга ва уни бор йўғи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятини ифодаловчи битимга айлангирди.

3. Қоғоз ва унда мужассамлашган ҳуқуқ узвий боғлиқ бўлиб, қимматли қоғоз эгаси, қоғознинг субъекти ҳисобланади ва қоғоз бўйича ҳақни талаб қила олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Узвий боғлиқлик, қоғоз эгасининг қоғозда қайд этилган субъектдан мулкий ҳуқуқларни талаб қилиб олиши мумкинлигини таъминлай олиши билан изоҳланади. Ҳуқуқ қимматли қоғозни

¹ Назаров Ю. Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонунчилик.//Хўжалик ва ҳуқуқ. 1996.№6. -33 б.

тақдим эмас талаб қилишнинг мумкин бўлмаганидек, қимматли қоғоз тақдим этилганда қарздорнинг талабни бажаришидан бож тортиши ҳам мумкин эмас. Қоғозда ифода этилган ҳуқуқ унинг канчалик қийматга эгаллигини билдирса, қоғоз ана шу ҳуқуқни ҳақиқатдан ҳам мавжудлигини тасдиқлайди.

4. Қимматли қоғоз юридик ҳужжатларнинг бир тури ҳисобланади ва у керакли реқвизит (шарт)ларга тобе бўлмоғи шарт, яъни у керакли, шартли белгиларга эга бўлиши зарур. Қонун талабларида ифода этилган реқвизитлар (ёзувларнинг) мавжуд бўлмаслиги қоғознинг қимматли қоғоз эмаслигини билдиради.

6. Мулк объектларига нисбатан фуқароларда хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари

Бозор иқтисодиёти шароитида фуқароларнинг хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асосларидан энг кўп тарқалганларидан бири бу фуқаролик ҳуқуқий битимлардир. Битимлар ҳар хил турларга бўлиниши мумкин. Масалан, мол-мулкни олиш-сотиш, ҳадя, айирбошлаш, мулк ижараси ва бошқа қонун таъқиқламаган битимлар асосида вужудга келиши мумкин.

Мулк ҳуқуқини вужудга келишида ҳар доим муайян юридик факт мавжуд бўлади ва бунинг натижасида мол-мулкни ўзлаштирувчи шахс унинг мулкдори бўлади.

Маълумки, ҳар қандай юридик фактлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келиши учун асос бўлади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши унинг муайян белгилари билан боғлиқ бўлиб, қонуний ҳуқуқий оқибатни шахснинг эрки иродаси боғлиқлиги ёки муаян ҳолатларнинг юзага келиши уларнинг эрки иродасидан ташқарида бўлишига қараб, юридик фактлар, ҳаракатлар ва ҳодисаларга бўлинади.

Мулк ҳуқуқининг олиниши асосларида жамиятнинг иқтисодий тизими ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг олиниши: **дастлабки ва ҳосила асослари**га бўлинади. Ривожланган Рим хусусий ҳуқуқи ҳамда мамлакатимизда бир неча асрлар давомида амалда бўлган мусулмон ҳуқуқида ҳам мулк ҳуқуқини кўлга киритиш усуллари худди шундай тарзда бўлган¹.

¹ Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. –М.: Юр.лит. 1972. –С.84.; Ахмеджанов У.М. Институт собственности в мусульманском праве. Автореф.дисс.к.ю.н. –М.: 1964. –С.14.

Мазкур тарзда мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларининг дастлабки ва ҳосилага ажратишнинг асосий моҳияти шундан иборатки, улар орқали мол-мулкни қўлга киритган шахс, яъни мулкдорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажми ва доираси белгиланади. Мол-мулкка дастлабки усулда мулк ҳуқуқини вужудга келишида мулк эгаси ҳуқуқ ва бурчларининг доираси қонун билан белгиланади, ҳосила усулда эса мулк ҳуқуқининг вужудга келиши аввалги мулк эгасининг эрки, хоҳиши, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, тарафларнинг келишуви ва давлат бошқарув органларининг актлари муҳим аҳамиятга эга бўлади¹.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан эгаллик ҳуқуқи илгари ҳеч кимга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалга мулк эгасининг ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг дастлабки асосда вужудга келиши:

биринчидан, табиат неъматларини ўзлаштириш;

иккинчидан, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш;

учинчидан, эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олиниши;

тўртинчидан, эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам ҳўжаликсиз билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, хазиналар (бошқа усулда яширилган нарсалар) топилиши ҳолларида юз беради.

В.Эргашев яратилган ёки ишлаб чиқарилган мол-мулкка нисбатан фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқини қўлга киритиш асосларини қуйидагиларга ажратади: а) фуқаролар томонидан тадбиркорлик ва бошқа ҳўжалик фаолияти доирасида амалга ошириладиган ишлаб чиқариш фаолияти натижасида янги мол-мулк яратиш ва қўпайтириш; б) мол-мулкдан ҳўжалик усулида ва ўзгача усулда фойдаланиш натижасида маҳсулот, ҳосил ва бошқа даромадлар олиш; в) қайта ишлаш; г) фуқароларга белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида яққа тартибда уй-жой

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997. -338 б.

қуриш; д) ўзбошимчалик билан қурилган иморатларга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритиш¹.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келишида эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ўзига хосдир. Мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошқора ва узлуксиз эгалик қилган шахс бу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини олади, яъни тўла маънода мулкдор ҳуқуқларига эга бўлади (ФКнинг 187-моддаси).

Мухими, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорида белгиланишича, ушбу 187-модданинг қоидалари мулкка эгалик қилиш 1997 йилнинг 1 мартига (яъни, янги ФК амалга киритилгунга қадар) қадар бошланган ва кодекс амалга киритилаётган вақтда давом этаётган ҳолларга ҳам татбиқ этилади. Демак, ушбу ҳолати бўйича ФК нормаси орқага қайтиш кучига эга бўлади.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келишининг дастлабки асосларидан яна бири-ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантиришдир. ФКнинг 189-моддасида кўрсатилишча, қонун ҳужжатларида ёввойи мевалар, ёнғок, замбурғлар, резавор мевалар ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларини йиғиш йўли билан фуқаролар мулкига айлантириш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилиши мумкин. Бундай тартибда мулк ҳуқуқи ўрмонлардан кўзиқорин, мевалар териш, дашт-у тоғлардан доривор гиёҳлар тўплаш, дарё ва кўллардан балиқ овлаш орқали вужудга келиши мумкин. Бироқ, маълумки, ушбу мулк объектлари ўсган мавжуд ҳудуд хусусий мулк ҳуқуқи асосида бошқага тегишли бўлмаслиги лозим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органида руҳеат (лицензия) олинган бўлиши талаб этилади. Айни вақтда балиқ ва бошқа жониворларни овлаш овга руҳсат берилган мавсумдагина йўл қўйилади, акс ҳолда овланган жониворлар мусодара қилиниб, ов қуроллари олиб қўйилиши ва уларга нисбатан тегишли жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

Топилмага нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритиш асослари ва тартиби қуйидагилардан иборат: а) топиб олинган ашёнинг эгаси

¹ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Ю.ф.н.дисс... автореф. –Т.: ТДЮИ. 2005. -12-13 б.

номаълум бўлиши; б) топилманинг предмети фақатгина кўча ашёлардан иборат бўлиши; в) ашёнинг йўқотилганлиги; г) топи олувчи шахснинг инсофли ҳаракат қилиши; д) йўқолган ашё олишга ҳақли бўлган шахсни аниқлаш учун ўрнатилган олти ойли муддатнинг ўтилиши талаб этилади. Мазкур шартла бажарилгандагина топиб олувчи шахс топилмага нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритиши мумкин¹.

ФКнинг 196-моддасида ҳазинага нисбатан мулк ҳуқуқини вужудга келиши хусусиятлари белгилаб қўйилган. Ҳазина эгасини аниқлаш мумкин бўлмаган ёки у қонунга биноан ҳуқуқларини йўқотган, ерга қўмилган ёки бошқача усулда яширилган пул ёки қимматбаҳо буюмларга айтилади. Яшириб қўйилган мол мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бўлган шахсга ва ҳазинани топган шахс мулкига агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, тенг улушларда тегишли бўлади.

Ҳазина у яшириб қўйилган ер участкаси ёки бошқа мол-мулк эгасининг мулкдорининг розилигисиз қазимша ишларини олиб борган ёки бойлик қидирган шахс томонидан топилган тақдирда, бу ҳазина у топилган ер участкасининг ёки бошқа мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига кирадиган ашёлардан иборат ҳазина топилган тақдирда, улар давлат ихтиёрига ўтади. Бирок ҳазина топилган ер участкаси эгаси ва ҳазинани топган шахс ҳазина қийматининг эллик фоизи миқдориде мукофот олишга ҳақли.

Ҳазина топиш учун қазимша ва қидирув ишларини олиб бориш меҳнат ёки хизмат вазибаларига кирадиган шахслар (масалан, археологлар, геологлар) га нисбатан юқоридаги қоидалар қўлланиламайди (ФКнинг 196-моддаси, 5-банди).

Мулкка нисбатан эгаллик ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила усули деганда муайян шахс томонидан мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки мулк эгасининг ҳуқуқига боғлиқ бўлган усул назарда тутилади. Бу усулда мулк ҳуқуқининг маълум ашёга нисбатан пайдо бўлиши ёки бу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг илгари маълум шахсга тегишли бўлиши билан боғлиқдир. Шу маънода мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳақида сўз юритилади. Бинобарин, ҳосила усули бўйича мулк ҳуқуқи вужудга келганда бу мулкка

¹ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Ю.ф.н.дисс... автореф. -Т.: ТДЮИ. 2005. -14 б.

нисбатан бўлган ҳуқуқни бир шахсдан иккинчи шахсга кўчирилиши тўғрисида сўз боради. Масалан, олди-сотди шартномаси тузилиши йўли билан ўзларига тегишли ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бўлади.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг ҳосила усулида вужудга келишига мисол қилиб олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш, қарз шартномалари, шунингдек қонун ва васият бўйича мерос олиш, давлат мулкни хусусийлаштириш орқали олинишини кўрсатса бўлади.

Фуқаролик коедксининг 185-моддасида кўрсатилганидек, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё топширилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Агар ашёни бировга ўтказиш тўғрисидаги шартнома нотариал гувоҳлантирилиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлса, эгалик ҳуқуқи бундай шартнома нотариал гувоҳлантирилган ёки рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан вужудга келади.

Қонунда уй-жой (квартира) га мулк ҳуқуқининг вужудга келиши белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида кўрилаётган янги уй-жойга мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келиши белгиланган.

Бир ёки бир неча шахслар томонидан кўрилаётган уй-жой курилиш тамом бўлганча ва рўйхатдан ўтказилгунча маҳаллий ҳокимият органларининг рухсатисиз бошқа шахсга берилиши мумкин эмас. Давлатга қарашли уй-жой (квартира) га мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Кооператив уй-жойга, квартирага, гаражга, чорбоққа ва бошқа биноларга мулк ҳуқуқи кооператив аъзоси пай бадалларини батамом тўлаб бўлгандан кейин вужудга келади (ФКнинг 210-моддаси). Баъзи ашёларга нисбатан эса эгалик ҳуқуқи ашё топширилишидан сўнг ёки ашёнинг қиймати тўла ёки қисман тўлангандан сўнг вужудга келиши белгиланиши мумкин.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказилган ҳолда, агар бундай ўтказиш тегишли органлардан рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлса, ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи шартноманинг қайд қилиниши пайтдан эътиборан вужудга келади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Юридик шахслар ва фуқароларнинг бинолари ҳамда иншоотлари билан банд бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди¹. Унга қўра, 2007 йилнинг 1 январидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари – резидентлар мулккий ҳуқуқ асосида ўзларига қарашли ёки улар томонидан хусусийлаштириладиган бино ва иншоотлар, ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари жойлашган ер участкаларини, шунингдек мазкур объектларга туташ ер участкаларини қўлланиладиган технология жараёнлари, шаҳар қурилиши норма ва қоидаларини ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган миқдорда хусусийлаштириш ҳуқуқига эга бўладилар. Бунда энг муҳими, ер участкаларини хусусийлаштириш бозор қийматидан келиб чиқиши, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулкка эгаллик ҳуқуқини расмийлаштирган ҳолда ихтиёрийлик асосида амалга оширилиши белгиланди. Шунингдек, 2008 йил 1 январидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари – резидентларига яқка тартибда уй-жой қуриш ва тураржой биносига хизмат кўрсатиш учун ажратилган ер участкаларини хусусийлаштириш ҳуқуқи бериладган бўлди. Ушбу Фармоннинг фуқаролик ҳуқуқи нуқтаи-назаридан аҳамиятли яна бир жиҳати шундаки, унда хусусийлаштирилган ер участкаси оборотда, жумладан харид қилиш – сотиш, айирбошлаш, ҳадя қилиш, мерос, фойдаланиш (ижарага бериш) бўйича битимлар тузишда чекланмайдиган, гаров, шу жумладан банклар ва бошқа кредит муассасаларидан кредит олиш учун гаров бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги белгиланди.

Фуқароларнинг хусусий мулкка нисбатан эгаллик ҳуқуқининг ўтиш пайти қонунда муқаррар белгиланиши бировга ўтказилаётган ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари, яъни бунинг натижасида келган зарар қимнинг зиммасида бўлишлигини белгилаш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Бозор муносабатлари шароитида фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти натижасида олинадиган даромадлар асосида ҳам вужудга келиши мумкин.

Булар асосан фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни қўпайтириш, улардан маҳсулотлар, хосиллар ва даромадлар олиш

¹ //Халқ сўзи, 2006 йил 26 июл.

натижасида¹ юзага келиб, уларга фуқароларда хусусий мулк ҳукуки муайян ашёнинг ўз хўжалигида пайдо бўлиш вақтида вужудга келади.

7. Хусусий мулк ҳукуки алоҳида объектларининг ҳукукий режими

Бозор муносабатларига ўтишда фуқароларнинг ўз мол-мулкларига нисбатан эгаллигини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бу мулкдор эгаллигидаги мулк объектларга нисбатан қандай ҳуқуқларга эгаллиги, улардан фойдаланиш тартиби ва тасарруф этиш қоидалари яъни, ҳуқуқий режими билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсоннинг яшашини таъминлаш учун зарур бўлган барча моддий бойликларни яратиш манбаи бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни ҳисобланади.

Фуқаролар ишлаб чиқаришда қатнашиши натижасида қўлга киритилган мол-мулклар, даромадлар жамият манфаатларини қўзлаган ҳолда мамлакатда амалда бўлган ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади. Бу мол-мулклардан улар ҳар қандай эрк-иродадан холи равишда эҳтиёжлари учун ўз хоҳишига кўра фойдаланадилар².

Фуқаролар ижтимоий ишлаб чиқаришда, яъни давлат, ширкат, жамоа, кооператив ва бошқа асосда хўжалик юритиш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида ўз ишчи кучини шартнома ёки бошқа аҳдлашувга асосан тасарруф этиб, муайян мол-мулк, даромад олиш ҳуқуқига эгадир.

Ушбу даромадларга эга бўлган фуқаро ўз хоҳишига кўра уни эгаллайди, яъни пул суммасидаги даромадни ўз эгаллигида ушлаб туриши ёки уни бирор бир жамғарма банкига фоиз эвазига топшириши мумкин ёхуд бошқа битимлар тузиши мумкин.

Ҳозирги кунда жамғарма банкларига қўйиладиган сумма миқдори чекланмайди ва сир сақланади. Фуқаролар ўзи ижтимоий ишлаб чиқаришдан топган пулларини ўз эри-иродасига мувофиқ, қонун йўл қўйган доираси тасарруф этишга ҳақли.

Республикамизда Конституция билан бирга хусусий мулкка асосланган бозор муносабатларининг ҳуқуқий негизини барпо этишга ва тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган бир қанча қонунлар ҳам қабул қилинди. Булар орасида 1991 йил 15 февралда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида”ги

¹ Халфина Р. О. Право личной собственности. –М.: Наука. 1964. -75 с.

² Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. –М.: Юр.лит. 1991. -9 с.

қонун алоҳида ўрин эгаллаган эди. Ушбу қонун бозор иқтисодиётига қадам қўйган Ўзбекистон ҳаётида қабул қилинган дастлабки қонунлардан бири бўлиб, тадбиркорлик билан боғлиқ барча муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга оид қоидаларни батафсил қамраб олмаган эди. Унда тадбиркорлик ташкил этиш, унинг амал қилиши ва ривожланишининг ҳуқуқий асослари, тадбиркорлик тўғрисидаги асосий ҳамда умумий қоидалар кўзда тутилади. Мазкур қонун ўз вақтида Ўзбекистонда тадбиркорликни жорий қилиш ва ривожлантириш учун қонуний асос бўлди. Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва тадбиркорлик фаолиятини тобора ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратиш мақсадида 1999 йил 14 апрелда “Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Иқтисодий эркинлаштириш ва уни кенг кўламда амалга ошириш жараёни тадбиркорликни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган қонуний қоидаларни янада такомиллаштиришни вазифа қилиб қўйди. Ушбу ҳолатни инобатга олган ҳолда 2000 йил 25 майда Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди ва юқоридаги қонунлар ўз кучини йўқотди. Бундан ташқари тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи Банкротлик тўғрисида, Хусусий корхона тўғрисида, Фермер хўжалиги тўғрисида, Дехқон хўжалиги тўғрисида ва шу каби қонунлар мавжуд.

Якка тартибдаги меҳнат фаолиятдан олинадиган даромадлар ишлаб чиқарувчининг ва унинг оила аъзоларининг эҳтиёжини қондириш учун, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, таъмирлаш учун ва бошқа ижтимоий мақсадлар учун сарфланиши мумкин. Шу билан бирга, бу даромадлар суғурта бадали сифатида суғурта ташкилотларига, даромад солиғи сифатида давлат бюджетига ва бошқа ижтимоий мақсадлар учун сарфланади.

Ҳозирги кунда хусусий тадбиркорликнинг турлари қўпайиб бориши билан уларнинг мол-мулкларга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш тартиби, улар билан боғлиқ муносабатларда мулкдорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш зарурияти мавжуд.

Фуқаролар ўз мол-мулкларидан фойдаланишда ҳар қил иқтисодий ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади. Улар меҳнатлари билан, тадбиркорлик фаолияти юритиш билан, давлат томонидан бериладиган ижтимоий нафақалар ва бошқа асосларда олинадиган

нақд пул шаклидаги даромадларидан ўз эҳтиёжларини қондиришда ҳар хил битимлар тузадилар. Бу битимлардан бири фуқароларнинг кредит муассасаларига пул жамғармасини қўйиш ҳақидаги шартнома ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуни 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган. Ушбу қонунга мувофиқ, банк – тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир: юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш; тўловларни амалга ошириш. Омонат (депозит) – талаб қилиниши биланоқ ёки тўловни амалга оширувчи шахс билан тўловни олувчи шахс ёхуд уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатда фоизлар ёки устама ҳақ тўлаган ҳолда ёхуд бундай тўловларсиз ҳаммасини қайтариб бериш шарти билан топшириладиган пул суммаси. Чет эл банки – чет эл банкининг ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган шўба банки бўлиб, унинг устав капиталининг ҳаммаси чет эл банки томонидан тўланади. Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган ҳамма банклар банк фаолиятининг субъектларидир. Банклар фаолияти “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонун, “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Қонун, бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солиб борилади. Банклар ўз фаолиятларида қуйидаги банк операцияларини амалга оширадилар: жисмоний ва юридик шахсларнинг, шу жумладан вакил банкларнинг ҳисобварақларини очиш ва юритиш, ҳисобварақлар бўйича ҳисоб-китоб қилиш; омонатларни жалб этиш; кредитларнинг қайтарилиши, фоизлилиги ва муддатлилиги шарти билан ўз маблағлари ва жалб этилган маблағлар ҳисобидан ўз номидан кредитлар бериш.

Банклар бошқа турдаги операцияларни ҳам амалга оширишлари мумкин, чунончи: маблағ эгаси ёки маблағни тасарруф этувчи билан тузилган шартномага биноан пул маблағларини бошқариш; чет эл валютасини нақд пул ва нақд бўлмаган пул шаклларида юридик ҳамда жисмоний шахслардан сотиб олиш ва уларга сотиш; пул маблағлари, векселлар, тўлов ва ҳисоб-китоб ҳужжатларини инкассо қилиш; учинчи шахслар номидан мажбуриятларнинг бажарилишини назарда тутувчи кафолатлар бериш; учинчи шахслардан мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини олиш;

қимматли қоғозлар чиқариш, харид қилиш, сотиш, ҳисобини юритиш ва уларни сақлаш, миждоз билан тузилган шартномага биноан қимматли қоғозларни бошқариш, қимматли қоғозлар билан бошқа операцияларни бажариш; банк фаолияти юзасидан маслаҳат ва ахборот хизмати кўрсатиш; жисмоний ва юридик шахсларга ҳужжатлар ва бошқа бойликларни сақлаш учун махсус бинолар ёки улар ичидаги пулат сандиқларни ижарага бериш; молиявий лизинг; халқаро банк амалиётига мувофиқ, лицензияда махсус кўрсатилган бошқа операциялар.

Банклар бевосита ишлаб чиқариш, савдо ва суғурта фаолияти билан шуғулланишга ҳақли эмаслар. Банк, шу жумладан чет эл банки, Ўзбекистон Республикасида ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки томонидан бериладиган лицензия асосида амалга оширади. Лицензияда банк бажарадиган операциялар рўйхати кўрсатилади. Лицензиясиз амалга ошириладиган банк фаолияти ғайриқонуний деб ҳисобланади ва бундай фаолият натижасида олинган даромад давлат бюджетига олиб кўйилиши лозим. “Банк” атамаси ёки мазкур атама қўшиб ясалган сўз бирикмаларини ушбу Қонунга мувофиқ банк операцияларини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган ташкилотлар ўз фирма номида ёки реклама мақсадларида ишлатишлари мумкин.

Банк омонати шартномаси бўйича биринчи тарафдан (омонатчидан) қабул қилиб олган ёки унинг номига келган пул суммасини (омонатни) қабул қилиб олган иккинчи тараф (банк) шартномада назарда тутилган шартлар асосида ва тартибда омонат суммасини қайтариш ва унга фоизлар тўлаш мажбуриятини олади. Банк омонати шартномаси омонат суммаси банкка келиб тушган кундан бошлаб тузилган ҳисобланади. Фуқаро омонатчи бўлган банк омонати шартномаси оммавий шартнома деб ҳисобланади. Банк билан омонатчининг омонат қўйилган ҳисобварақ бўйича муносабатларига нисбатан банк ҳисобварағи шартномаси тўғрисидаги қоидалар, агар ушбу бобнинг қоидаларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки у банк омонати шартномасининг моҳиятидан келиб чиқмаса, қўлланилади. Ушбу бобнинг банкларга доир қоидалари қонун ҳужжатларига мувофиқ юридик шахслардан омонатлар қабул қилувчи бошқа кредит ташкилотларига нисбатан ҳам қўлланади. Ушбу шартнома реал (яъни, омонатчи томонидан банкка пул берган вақтда тузилади), бир томонлама ва ҳақ эвазига тузиладиган шартномалар туркумига

кирувчи оммавий шартнома ҳисобланади. Банк омонати шартномаси **ёзма шаклда** тузилган бўлиши керак. Агар омонатнинг қўйилганлиги омонат дафтарчаси, жамғарма (депозит) сертификати ёки банк томонидан омонатчига берилган, қонунда, қонунга мувофиқ белгиланган банк қоидаларида ва банк амалиётида қўлланиладиган иш муомаласи одатларида бундай ҳужжатлар учун назарда тутилган талабларга жавоб берадиган бошқа ҳужжат билан тасдиқланган бўлса, банк омонати шартномасининг ёзма шаклига риоя қилинган ҳисобланади. Банк омонати шартномасининг ёзма шаклига риоя қилмаслик бундай шартноманинг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Фуқароларнинг банк билан пул жамғармаси тўғрисидаги шартномани ҳуқуқий тартибга солиш ҳозирги кунда бу муносабатларнинг амалиётдаги ўрни ва аҳамиятига тўғри келмайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти шароитида хусусий мулк объектлари доираси ҳам табиий равишда кенгайиб боради. Бу ҳолат ўз навбатида фуқаролик хусусий мулки дахлсизлигини, унинг ҳуқуқий кафолатларини ҳам таъминлашни талаб қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг амалга киритилиши фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг қонуний асосларини белгилаб берди. Унда мулк шакллари ҳам аниқлик киритилди. Жумладан, фуқароларнинг мулки “хусусий мулк” деб белгиланиши диккатга сазовордир. Хусусий мулк бозор муносабатларининг таркиб топиши ва ривожланишида, унинг учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишда, бу муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда, уларнинг хатти ҳаракатларини тартибга солишда ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш учун зарур бўлган ҳуқуқий кафолатлар ва чораларни белгилашда ўзига хос муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқини мажбурий тартибда бекор бўлиши фақатгина қонунда назарда тутилган асосларга мувофиқ амалга оширилиши шарт. Бошқа асосларда мулк ҳуқуқини бекор бўлишига йўл қўйилмайди. Мазкур ҳолат конституциявий меъёр талабларининг мазмунига мос келиб, хусусий мулк эгасининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолати ҳисобланади.

Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқини уларнинг ихтиёридан ташқари, мажбурий тартибда бекор бўлиш асослари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади: агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолганда мол-мулкни олиб

қўйиш; тарих ва маданият ёдгорликлари хўжасизларча сақланаётганлиги; мулкдорнинг мол-мулкни бевосита олиб қўйишга қаратмаган ҳолда мулк ҳуқуқини бекор бўлиши; тегишли мол-мулкни қонун ҳужжатларига мувофиқ национализация қилиниши; мол-муоқ ваколатли давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ реквизиция ва суд қарорига асосан мусодара қилиниши ҳамда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув унга тегишли мол-мулкка қаратилиши. Юқорида келтирилган асослар бўйича фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши асосан давлат ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари талаблари билан амалга оширилади. Шунга асосан мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳам тегишли равишда давлат ёки бошқа манфаатдор тарафда вужудга келади¹.

Ўзбекистон Республикаси мулкый ҳуқуқни бекор қиладиган қонун ҳужжати қабул қилган тақдирда ана шу ҳужжат қабул қилингандан етказилган зарар ихтиёрий суръатда ёки суд тартибида мулкдорга тўла ҳажмда тўланади.

Қонун барча мулкдорларга, яъни Ўзбекистон Республикасининг ва бошқа давлатларнинг юридик ва жисмоний шахсларига уларнинг мулкый ҳуқуқларини ҳимоя қилиши учун тенг шароитлар яратиб беради.

Хусусий мулк ҳуқуқини бекор қилувчи нормалар мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ҳуқуқий ислоҳотлар меваси сифатида бир мунча ўзгаришларга учради. Хусусан, жиноят қонунчилигини либерализациялаш натижасида мусодара қонунчиликдан чиқариб ташланди. Бу ҳол мулкдорнинг хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлиги йўлида қилинган яна бир қадамдир.

¹ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. Ю.ф.н.дисс... автореф. –Т.: ТДҶОИ 2005. -18 б.

3-БОБ. НОДАВЛАТ ЮРИДИК ШАХСЛАР ХУСУСИЙ МУЛК ХУҚУҚИ

Нодавлат юридик шахслар мулк ҳуқуқининг моҳияти ва турлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIII бобида мамлакатимизда жамоат бирлашмаларининг эркин ва фаол ҳаракат қилишлари, уларнинг фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнидаги иштирокини таъминлашнинг ижтимоий-ҳуқуқий асослари яратилган. Конституциямизнинг ушбу боби нормаларига мос ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг қасаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва қафолатлари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида”, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида” ҳамда “Жамоат фондлари тўғрисида”ги, “Масъулияти чекланган ва кўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги, “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари қабул қилинган.

Фуқаролик ҳуқуқи фанидан маълумки, юридик шахслар асосан тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган турларга бўлинади (ФКнинг 40-моддаси). Юридик шахсларнинг тижоратчи турлари муассисларнинг фойда олиш мақсадини кўзлаб тузилса, нотижорат турларида муассислар фойда олиш мақсадини кўзламайдилар.

Тижоратчи юридик шахслар ҳам ва нотижорат юридик шахслар ҳам тадбиркорлик (фойда олишга қаратилган фаолият) фаолияти билан шугулланишлари мумкин, лекин бунда, тижорат юридик шахслардан фарқ қилиб нотижорат юридик шахслар ўз тадбиркорлик фаолиятларидан олган фойдани фақат аъзоларининг эҳтиёжини қондириш ёки ўзга муштарак мақсадни амалга ошириш учун ишлатадилар. Олинган фойдани бошқа мақсадларда ишлатилишига йўл қўйилмайди. Шу муносабат билан нотижорат юридик шахсларга нисбатан ФК “фойда олишни мақсад қилиб қўймаган” деган иборат эмас, балки, “фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўймаган” ибораси белгиланган. Бу эса, нотижорат ташкилоти тадбиркорлик билан шуғулланиши муайян фойда кўриши мумкинлигини белгилайди. Фақатгина нотижорат юридик шахсларнинг асосий мақсади (ёрдамчи ёки бошқа мақсадлар бундан мустасно) фойда олиш бўлмайди, ҳолос.

Юридик шахс бекор бўлганида уларнинг тижорат турларида юридик шахс ҳамма кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилгандан кейин мол-мулки муассислар ўртасида тақсимлаб олинади. Нотижорат характердаги юридик шахсларда эса қолган мол-мулкка нисбатан муассислар ҳақ-ҳуқуққа эга бўлмайдилар. Юридик шахсларнинг давлат рўйхатидан ўтиш маълумотлари, шунингдек ўзига хос номи давлат реестрига киритилади.

Нотижорат ташкилотлари – фуқаролар ва (ёки) юридик шахсларнинг ихтиёрийлиги асосида ташкил этилган, ўз фаолиятининг асосий мақсади сифатида даромад (фойда) олишни кўзламайдиган, шунингдек олинган даромад (фойда)ни иштирокчилар ўртасидаги тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.

Жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат тизимларининг мавқеи ўсиб бормоқда. Сўнги йилларда жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари сони 3000 тадан ошди. “Улар фақат аҳоли фикрининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда”¹.

“Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ривожланган тизими жамият манфаатлари уйғунлигини қарор топтириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Бу тизим давлат тузилмалари фаолиятини муайян маънода тўлдириши, уларга нисбатан маълум бир мувозанатни таъминловчи вазифани бажариши лозим”¹.

Жамият ҳаёти иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларга ажралади. Сиёсий соҳа турли ижтимоий тоифа ва гуруҳлар, миллий бирликлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, жамоат ташкилотларининг ўз сиёсий фаолиятини амалга оширувчи макондир. Уларнинг фаолияти жамиятдаги ўрнатилган сиёсий муносабатлар асосида ўз сиёсий манфаатларини амалга оширишга қаратилади².

Диний ташкилотлар мулки. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги 1998 йил 1 май қонунида берилган таърифга кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар,

¹ Қаримов И.А. Биз келажакимизни ўз қулимиз билан қурамыз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1999, -384-б.

² Қаримов И.А. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. –Т.: Ўзбекистон, 2001, 10-11 б.

³ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-том. Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002, 543-б.

черковлар, синагогалар, монастырлар ва бошқалар) диний ташкилотлар деб эътироф этилади. Диний ташкилот Ўзбекистон Республикасининг ўн саккиз ёшга тўлган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаётган юз нафардан кам бўлмаган фуқаролари ташаббуси билан тузилади.

Диний ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида ёки унинг жойлардаги органларида рўйхатдан ўтказилгандан кейин юридик шахс мақомига эга бўлади ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўз фаолиятини амалга ошириши мумкин.

Диний ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан сотиб олинган ёки яратилган, фуқаролар, жамоат бирлашмалари эҳсон қилган (васият қилиб қолдирган) ёхуд давлат томонидан назарда тутилган бошқа асосларда олинган, ўз фаолиятларини таъминлаш учун зарур бўлган бинолар, иморатлар, ибодат қилиш анжомлари, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия иншоотлари, пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар уларнинг мулки бўлиши мумкин.

Диний ташкилотлар ўз эҳтиёжлари учун давлат органлари томонидан шартнома асосида бериладиган бинолар ва мол-мулкдан фойдаланишга ҳам ҳақлидирлар. Тарихий ва маданий ёдгорликлар объектлари ва буюмларини диний ташкилотларга фойдаланиш учун бериш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин.

Шуниси эътиборлики, диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари уставдаги мақсадларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ, ноширлик, ишлаб чиқариш, таъмирлаш-қурилиш, қишлоқ хўжалик корхоналари ва бошқа корхоналарни, шунингдек хайрия муассасаларини (етимхоналар, касалхоналар) таъсис этишга ҳам ҳақли ҳисобланадилар.

Диний ташкилотлар ўз фаолияти тугатгандан кейин уларга фойдаланиб туриш учун берилган мол-мулк ўз эгаларига қайтарилади. Диний ташкилотларнинг фаолияти тугатилган тақдирда, уларга қарашли мол-мулкка эгалик қилиш уларнинг устави ва қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Кредиторларнинг талабларини қондириш учун ундириш қаратилиши мумкин бўлмаган ибодатга оид мол-мулк рўйхати диний ташкилотларнинг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ҳуқуқий ворислари бўлмаган мол-мулк давлат мулки ҳисобига ўтади.

Қонунга мувофиқ, диний ташкилотлар хайрия ва меҳр-мурувват фаолиятини амалга оширишга ҳақлидирлар.

Жамоат фондлари мулки. Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат фондлари тўғрисида”ги 2003 йил 29 август қонунда берилган таърифга кўра, “юримдик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан ихтиёрий мулкӣ бадаллар кўшиш асосида ташкил этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган нодавлат нотижорат ташкилоти жамоат фонди деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикасида республика фондлари ҳамда маҳаллий фондлар ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин.

Фонд муассисларнинг (муассиснинг) қарорига биноан ёки васиятнома бўйича ташкил этилиши мумкин. Бир ёки бир нечта юримдик ва (ёки) жисмоний шахс фонд муассислари (муассиси) бўлиши мумкин.

Муассислар (муассис) ёки васият қилувчи томонидан фондга ўтказилган пул маблағлари ва бошқа мол-мулк жамоат фондининг мулки ҳисобланади.

Бинолар, иншоотлар, турар жойлар ва бошқа иморатлар, асбоб-ускуналар, инвентарь, пул маблағлари, шу жумладан чет эл валютасидаги маблағлар, қимматли қоғозлар ҳамда ўзга мол-мулк фондининг мулки бўлиши мумкин.

Фонд муассислари (муассиси) ёки фонд васиятнома бўйича ташкил этилганида васиятномани ижро этувчи фондининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, фонд эса муассисларнинг (муассиснинг) ёки васиятномани ижро этувчининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Фондни ташкил этиш учун зарур дастлабки маблағларнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Энг муҳими, фондининг мол-мулки муассислар ўртасида тақсимланиши мумкин эмас ва ундан фақат фонд уставида белгиланган мақсадлар ҳамда вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланилади.

Шунингдек, фондининг мол-мулкидан гаров ёки мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг бошқа усули сифатида фойдаланилиши, шунингдек кредитлар бериш учун фойдаланилиши мумкин эмас.

Қонунга мувофиқ, фонднинг мол-мулкини шакллантириш манбалари куйидагилар бўлиши мумкин:

-муассислар (муассис) томонидан бир йўла тўланадиган (ўтказиладиган) ёки мунтазам келиб турадиган пул ва бошқа тушумлар;

-фонд васиятнома бўйича ташкил этилган тақдирда васият қилувчининг фондга ўтказилган мол-мулки;

-юримдик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайриялари;

-юримдик ва жисмоний шахслар, давлат, чет эл ва халқаро ташкилотлар, чет давлатлар ажратадиган грантлар;

-фонднинг тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромадлар (фойда);

-қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар.

Фонднинг мол-мулкидан фонд уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ҳамда маъмурий харажатларни қоплаш учун фойдаланиш мумкин. Фонднинг маъмурий харажатлари фонд томонидан ҳисобот даврида фондни бошқариш учун қилинган барча харажатларни ва биринчи навбатда унинг активларини асраш ҳамда сақлаб туриш учун зарур харажатларни, фонднинг ўз уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун рекламага сарфлаган харажатларини, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ фонд фаолияти билан боғлиқ харажатларни ва тўловларни ўз ичига олади.

Ҳар йилги маъмурий харажатларнинг жами суммаси, шунингдек фонднинг васийлик кенгаши ҳамда тафтиш комиссияси аъзоларига ҳақ тўлаш ҳамда уларнинг ўз вазифаларини бажариш билан боғлиқ харажатларини компенсация қилиш фонд барча харажатлари суммасининг йигирма фоизидан ошмаслиги керак.

Оила мулки - хусусий мулк сифатида. Оила кодексининг 23-моддасига биноан “Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари ҳисобига олинган мол-мулклари, агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланади.

Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мол-мулклари жумласига (эр ва хотиннинг умумий мол-мулкига) эр ва хотин ҳар бирининг меҳнат фаолиятдан, тадбиркорлик фаолиятдан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирган даромадлари, улар томонидан олинган пенсиялар, нафақалар, шунингдек махсус

мақсадга мўлжалланмаган бошқа пул тўловлари (моддий ёрдам суммаси, майиб бўлиш ёки саломатлигига бошқача зарар етказиш оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотганлик муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тарзида тўланган суммалар ва бошқалар) киради. Эр ва хотиннинг умумий даромадлари ҳисобига олинган кўчар ва кўчмас ашёлар, қимматли қоғозлари, пайлари, омонатлари, кредит муассасаларига ёки бошқа тижорат ташкилотларига киритилган капиталдаги улушлари ҳамда эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган бошқа ҳар қандай мол-мулклари, улар эр ёки хотиндан бирининг номига расмийлаштирилган ёхуд пул маблағлари кимнинг номига ёки эр ва хотиннинг қайси бири томонидан киритилган бўлишидан қатъи назар улар ҳам эр ва хотиннинг умумий мол-мулки ҳисобланади.

Эр ва хотиндан бири уй-рўзғор ишларини юритиш, болаларни парвариш қилиш билан банд бўлган ёки бошқа узрли сабабларга кўра мустақил иш ҳақи ва бошқа даромадга эга бўлмаган тақдирда ҳам эр ва хотин умумий мол-мулкка нисбатан тенг ҳуқуққа эга бўлади”.

Эр-хотиндан ҳар бирининг совға сифатида никоҳ тузишдан кейин олган мулклари, жумладан, тўй муносабати билан ёки тўйдан кейин олган совғалари, агар улар умумий фойдаланиш буюмларидан иборат бўлса, эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки таркибига киради.

Никоҳни тегишли тартибда қайд эттирмасдан туриб эр-хотин бўлиб яшаш уларнинг мулкани биргаликдаги умумий мулк деб топиш учун асос бўлмайди.

Никоҳни қайд эттирмаган ҳолда бир оила бўлиб яшаган шахсларнинг мулкий муносабатлари фуқаролик қонунлари нормалари билан тартибга солинади.

1944 йил 8 июлга қадар эр-хотин бўлиб яшаганларнинг орттирган мулкларига нисбатан бўлган муносабатлар бу қоидадан мустаснодир¹.

Эр-хотиннинг текинга олган мулклари, жумладан, тўй муносабати билан олган совғалар (тўйдан кейин ўтказиладиган маросимлардан олган совғалари), агар улар умумий фойдаланиш буюмларидан иборат бўлса, эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки таркибига киради.

Агар эр-хотиннинг хотиннинг ҳар бирига тегишли бўлган мулкига никоҳлари давомида шу мулкнинг қийматидан анча ошиқ

¹ Отахужаев Ф.М. Оила ҳуқуқи. Дарслик. –Т.: ТДҲОИ. 2005.

маблағ сарфланганлиги (қайта таъмирлаш, қўшимча қурилиш қилиш, қайта ўзгартириш ва ҳ.к.) аниқланса, бу мулк эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки деб топилиши мумкин.

Фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги мулки бўлган мол-мулкка нисбатан эр ва хотиннинг эгалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқлари фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонунларда белгиланади.

Фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалигининг мол-мулкни бўлиш Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 223 ва 225-моддаларида назарда тутилган қоидалар асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг “Судлар томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни куришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида” ги 1998 йил 11 сентябрдаги 22-сон қарорида¹ кўрсатишича, “Эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни бўлишда ҳамда уларнинг шу мол-мулкдаги улушларини аниқлашда, агар эр ва хотин ўртасидаги никоҳ шартномасида бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, эр ва хотиннинг улушлари тенг ҳисобланади.

Суд вояга етмаган болаларнинг манфаатини ёки эр-хотиндан бирининг эътиборга сазовор манфаатларини ҳисобга олиб, жумладан, агар эр ёки хотин узрсиз сабабларга кўра даромад олмаган бўлса ёки эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни оила манфаатларига зарар етказган ҳолда сарфлаган бўлса, эр ва хотиннинг умумий мол-мулкидаги улушлари тенглигидан чекинишга ҳақлидир”.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 210-моддасига мувофиқ, суд мол-мулкни натура тарзида ундириш тўғрисида чиқарган ҳал қилув қарорида, агар ҳал қилув қарорини ижро этиш вақтида мазкур мулк нақд бўлмаса, жавобгардан ундириб олиниши лозим бўлган мулк қийматини кўрсатади.

Оила кодексининг 25-моддасига мувофиқ эр ва хотиннинг никоҳга қадар ўзига тегишли бўлган мол-мулки, шунингдек улардан ҳар бирининг никоҳ давомида ҳады, мерос тариқасида ёки бошқа бепул битимлар асосида олган мол-мулки улардан ҳар бирининг ўзининг хусусий мулки ҳисобланади.

Эр ёки хотиндан фақат биттасига тегишли бўлган ва у томонидан тасарруф этиладиган мулк хусусий мулк ҳисобланади. Хусусий мулкка қуйидагилар киради: эр ёки хотиннинг никоҳга

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998., Т.: «Шарк», 1999. 142-б.

қадар ўзларига тегишли бўлган мулки (масалан: уй, уй жиҳозлари, омонат кассасига қўйилган пул, қимматбаҳо қоғозлар ва бошқалар); никоҳ давомида ҳадя ёки мерос тариқасида олган мулклари; тўй совғалари, агар улар эр ёки хотиндан бирининг шахсий фойдаланиши учун мўлжалланган бўлса (қимматбаҳо ва серхашам буюмлар бундан мустасно); эр ёки хотин томонидан олинган Давлат мукофотлари ва совғалар (масалан, олтин соат, мотоцикл, машина ва бошқалар); эр-хотиннинг никоҳ тузишга қадар олган ҳадялари (келиннинг сепи ва ҳоказолар), бу буюмлардан турмушда биргаликда фойдаланишдан қатъи назар, уларнинг биргаликдаги умумий мулки таркибига кирмайди; эр-хотиннинг бирига никоҳга қадар тегишли бўлган ёки у никоҳ давомида ҳадя ёхуд мерос тарзида олган кўчмас мол-мулк, жумладан, уй-жой никоҳ давомида эр-хотиндан бирининг ёки иккаласининг маблағлари ҳисобига капитал равишда таъмирланганлиги ёки қайта қурилганлиги суд томонидан аниқланган тақдирдаги эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки деб ҳисобланиши мумкин.

Маҳалла мулки. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги 14.04.1999 й.даги қонунининг 23-моддаси кўра, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қурилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий-маиший ва бошқа мақсаддаги объектлар, шунингдек транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мулк уларнинг мулки ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, белгиланган тартибда ўз тасарруфидан чиқаришга, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ ушбу мол-мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақли.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асоси ўз маблағларидан, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратиладиган бюджет маблағларидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайр-эҳсонларидан, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлардан ташкил топади.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг молиявий маблағлари банк муассасасидаги мустақил ҳисобварақда сақланади

хамда белгиланган тартибда улар томонидан мустақил фойдаланилади ва бу маблағларнинг олиб қўйилиши мумкин эмас. Фуқаролар йиғинининг кенгаши молиявий маблағлардан фойдаланилганлиги тўғрисида йилнинг ҳар чорагида фуқаролар йиғини олдида ҳисоб беради.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) мулки. Маълумки, бугунги кунда қишлоқ хўжалиги ва қишлоқдаги мулккий муносабатларни ислоҳ этишга қаратилган кўплаб қонунлар мавжуд бўлиб, уларда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун тўла ҳуқуқий асослар яратилган.

Ўзбекистон Республикасининг "Ер Кодекси", "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида", "Фермер хўжалиги тўғрисида", "Деҳқон хўжалиги тўғрисида" ва "Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида"ги Қонунлар шулар жумласидандир.

Бу ҳуқуқий ҳужжатларнинг бош мақсади қишлоқда чинакам мулкдорни, ерга, мулкка ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан ҳақиқий эгаллик туйғусини шакллантиришдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида"ги 1998 йил 30 апрелдаги қонунига мувофиқ, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун пай усулига ва асосан оила (жамоа) пудратига, фуқароларнинг ихтиёрий равишда бирлашишига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъект эканлиги белгилаб қўйилган. Улар фаолиятининг қонуний асослари тегишли қонун ҳужжатлари ва устави билан тартибга солинади. Устав қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) фаолиятини тартибга солувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатдир. Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) мустақил балансида акс эттириладиган асосий жамғармалар, айланма маблағлар ҳамда бошқа бойликлар шу кооперативнинг (ширкатнинг) мулки ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тижоратчи ташкилотлар сирасига киради ва уларни ташкил этилишининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ҳам белгилаб қўйилган. Ушбу кодексининг 42-моддасига биноан юридик шахс мулкдор томонидан ёки унинг томонидан ваколат берилган орган томонидан ташкил этилиши мумкин. Унинг

муассислари бўлиб мулкдор, хўжалик юритиш ёки оператив бошқаришда мол-мулки бўлган шахслар, тегишли ваколат олган бошқа шахслар иштирок этишлари мумкин.

Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) мол-мулки асосий жамғармалар қиймати, етиштирган маҳсулоти, уни сотишдан тушган даромадлар (фойда), аъзоларнинг пул ва моддий бадаллари, банк кредитлари, қимматли қогозлар ҳисобидан ҳамда кооперативнинг (ширкатнинг) уставда назарда тутилган бошқа фаолият натижасида ва қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан ҳосил бўлади. Кооператив (ширкат) мол-мулкини шакллантиришда юридик ҳамда жисмоний шахслар шартнома асосида пул ва моддий бадаллар киритиш йўли билан иштирок этишлари ҳам мумкин.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) томонидан ташкил этиладиган корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки, шунингдек хўжаликлараро корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки уларнинг улушли иштирокига мувофиқ шу кооперативнинг (ширкатнинг) мулки ҳисобланади.

Мол-мулк ҳамда мулкрий ҳуқуқлар кооператив (ширкат) хўжалиги фаолиятининг иктисодий-молиявий асосини ташкил қилади ва унинг юридик шахс сифатидаги энг муҳим хусусиятларидан биридир. Кооператив (ширкат хўжалиги) мол-муқлари асосини унинг аъзолари (пайчилари) томонидан қўшилган пай бадаллари ташкил этади ва ушбу бадаллар пул шаклида ҳам, шунингдек натурал шаклда ҳам бўлиши мумкин. Шунингдек, интеллектуал муқлар (ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар ва ҳоказолар) шаклидаги бадаллар қўшилишига ҳам йўл қўйилади.

Й.Турсуновнинг таъкидлашича, ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат хўжалик)лари тугатилаётган жамоа хўжаликларининг негизида ташкил этилаётганлиги туфайли унинг аъзолари томонидан пай бадаллари қўшиш амалга оширилмасдан, собиқ жамоа хўжалиги мол-муқкидаги жамоа хўжалиги аъзоси бўлиб келган шахсларнинг улушлари пай бадали сифатида янги тузилаётган кооператив (ширкат хўжалиги) га ўтказилмоқда ва шу тарзда кооператив (ширкат хўжалиги) Устав жамғармаси собиқ жамоа хўжалигига тегишли мол-муқлардан тарқиб топмоқда¹.

¹ Турсунов Й. Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) ташкил толиши ва фаолиятининг фуқаролик ҳуқуқий муаммолари. Ю.ф.н.д.дисс.авторсф. –Т.: ТДҲОИ. 2005. 17-б.

Таркибига кишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари), мулкчиликнинг турли шаклидаги бошқа корхоналар ва ташкилотлар кирган уюшмаларнинг мол-мулки уларнинг умумий (улушли) мулки ҳисобланади. Таркибига фақат кооперативлар (ширкатлар) кирган уюшмаларнинг мол-мулки, агар уюшмаларнинг таъсис ҳужжатларида ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шу кооперативларга (ширкатларга) умумий (улушли) мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлади. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) юридик ва жисмоний шахслардан мол-мулкни қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда олиш, ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига эга.

Қишлоқ хўжалиги кооперативида (ширкат хўжалигида) умумий мажлис қарори билан қуйидагилардан таркиб топадиган устав жамғармаси (капитали) шакллантирилади:

- пай жамғармаси;

- туПРОҚ унумдорлигини ошириш тадбирларини ўтказиш, ирригация иншоотларини сақлаш, янги ирригация-мелиорация тармоқларини лойиҳалаш ва қуриш, техника олиш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш, бошқа умумий ижтимоий ва хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун мўлжалланган бўлинмас жамғарма.

Мулкий пай қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ҳар бир аъзосининг кооператив (ширкат) пай жамғармаси қийматидаги улушини белгилайди ва кооператив (ширкат) аъзосига кооперативнинг (ширкатнинг) якуний даромадидан (фойдасидан) дивидендлар тариқасида тегишли улушни олиш ҳуқуқини беради.

Мулкий пай миқдорини аниқлаш, пайлар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби, шартлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ҳар бир аъзоси мулкий пайининг аниқ миқдори кооперативнинг (ширкатнинг) аъзосига мол-мулкнинг муайян улушига ҳамда хўжалик оладиган умумий даромаднинг (фойданинг) тегишли қисмига бўлган унинг ҳуқуқини мустақкамлаб қўювчи, номи ёзилган гувоҳнома берилган ҳолда кооперативнинг (ширкатнинг) юқори бошқарув органи қарори билан белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) даромадининг (фойдасининг) пайлар бўйича дивидендлар тўлаш учун

мулжалланган қисми йил якунларига кўра тақсимланади ва мулкый пайнинг миқдорига мутаносиб равишда тўланади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзолигидан чиқиш фермер хўжалиги ёки янги қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ташкил этиш мақсадида амалга оширилган ҳолларда мулкый пайлар қонун ҳужжатларига мувофиқ ажратиб берилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзосининг мулкый пайини мерос қилиб олиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фақат унинг қийматидаги ифодасида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 2001 йил 26 июлдаги қарори билан тасдиқланган “Ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари иштирокида кўрилган хўжалик низолари бўйича Умумлашма маълумот берилган. Унга кўра, Республика хўжалик судлари томонидан ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда Агросаноат комплексига кирувчи кичик ва ўрта бизнес корхоналари иштирокида 2000 йилда 1824 та, 2001 йилнинг биринчи ярмида 662 та иш кўрилган бўлиб, шулардан 2000 йилда даъвогар сифатида ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари фойдасига 345 та иш бўйича 258,3 млн. сўм ундирилган ва аксинча улардан даъвогарлар фойдасига 1479 та иш бўйича 3115,1 млн. сўм ундирилган. 2001 йилнинг биринчи ярмида ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари 441 та иш бўйича даъвогар сифатида иштирок этиб, улар фойдасига 271,1 млн. сўм ундирилган бўлса, улардан даъвогарлар фойдасига 670 та иш бўйича 642,4 млн. сўм ундирилган.

Ҳар бир тадбиркор, деҳқон, фермер ўзининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш, етказилган моддий ва маънавий зарарни ундириш ҳақида, мансабдор шахсларнинг ноқонуний қарорлари ва хатти-ҳаракатлари устидан судга даъво аризаси билан мурожаат қилишга ҳақли.

Таҳлил натижаларига кўра, деҳқон ва фермерлар ҳуқуқий савиясининг етарли эмаслиги, жойларда ҳуқуқий хизматнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги, таъминотчи, хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг монополистик мавқега эга эканлиги, деҳқон ва фермерларнинг улар билан муносабатларни бузмасликка интилишлари, шартномаларнинг сифатсиз тузилаётганлиги, деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаларнинг ўз вазифаларини лозим даражада бажармаётганлиги деҳқон ва фермерлар ҳуқуқ ва

манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарадорлигини оширишни талаб этмоқда.

Ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари иштирокидаги хўжалик низоларига оид ишларни кўришда хўжалик судлари моддий ва процессуал қонун талабларига риоя қилишдан ташқари деҳқон ва фермерларнинг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг барча ҳуқуқий чораларини кўриш мақсадга мувофиқдир.

2005 йил 8 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”¹ги қарори қабул қилинди. Унга кўра, Республикада фермер хўжалиқларини жадал ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида, шунингдек зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжаликларига айлантириш Дастурига мувофиқ, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Республика комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари билан биргаликда тайёрланган: 1-иловага мувофиқ, зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни 2006 йилда фермер хўжаликларига айлантириш; 2-иловага мувофиқ, 2006 йилда қайта ташкил этиладиган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) худудида ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси объектларини барпо этиш тўғрисидаги таклифлари қабул қилинди.

Шунингдек, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Республика комиссиясига Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари билан келишилган ҳолда қайта ташкил этиладиган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) рўйхатини кенгайтириш бўйича тегишли ўзгартишлар киритиш ҳуқуқи берилди.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар ва туманлар ҳокимлари, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Фермер хўжаликлари уюшмаси раҳбарлари зиммасига:

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 08.11.2005 й. 2006 йилдаги “Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги N ПҚ-215 сонли Қарори. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2005 йил, 45-сон, 339-модда.

-бедгиланган иловага мувофиқ икки ой муддатда қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжаликларига айлантиришни Ўзбекистон Республикасининг "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги Қонуни талабларига тўла мувофиқ тарзда амалга оширилиши;

-фермер хўжаликларини ташкил этишга даъвогарлар ўртасида очик ва ошкора танловлар ўтказилиши, ғолибларни аниқлашда ҳолислик ва ҳаққонийлик таъминллари қатъий таъминланиши;

-ширкат хўжаликларини тугатиш ишлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўз вақтида ва тўлиқ яқунланиши учун шахсий жавобгарлик юкланди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари билан биргаликда "Ўздонмахсулот" АК бўлиналари билан қайта ташкил этиладиган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) ўртасида аввал тузилган шартномаларга тенг ҳажмда давлат эҳтиёжлари учун 2006 йил ҳосилидан бошқоқли дон харид қилиш учун янги ташкил этилган фермер хўжаликлари билан шартномалар имзоланишини таъминлаш лозимлиги белгилаб қўйилди.

Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари мулки. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш тизимидаги иқтисодий ислохотлар изчил амалга оширилмоқда. Зарур қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий база яратилган. Уй-жой мулкдорларининг ширкатларини шакллантириш жараёни фаол давом этмоқда.

Ҳозирда уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятида қатор жиддий камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари томонидан уй-жой мулкдорлари ширкатларини зарур моддий-техника базаси, шу жумладан улар учун мулжалланган хоналар, моддий ресурслар, асбоб-анжомлар билан таъминлашда уларга амалий кўмақ ва ёрдам кўрсатиш, уйлар атрофидаги ер участкаларини қонун йўли билан бириктириб қўйиш, шунингдек зарур айланма маблағлар ажратиб бериш борасидаги ишларни ташкил этишга эътибор берилмаётти. Оқибатда кўпгина уй-жой мулкдорларининг ширкатлари уй-жойларни жорий ҳамда капитал таъмирдан чиқариш, ободонлаштириш ишларини ўз вақтида ўтказиш учун етарлича маблағга эга эмаслар.

Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 26 февралда “Уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятини ривожлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Унга кўра, уй-жой мулкдорларининг ширкатлари хизматлар кўрсатишдан, шу жумладан ижарага топширилган мулкдан тушадиган даромадларидан 2007 йилга қадар бўлган даврда барча турдаги солиқлар ва бюджетга йиғимлар тўлашдан озод қилиниши, бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ўз айланма маблағларини тўлдиришга, уй-жой мулкдорлари ширкатларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга, уй-жой биноларини ҳамда уйларнинг ичидаги муҳандислик коммуникацияларини таъмирлаш, худудни ободонлаштиришга йўналтирилиши белгиланди.

2006 йил 3 апрелда “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”ги Қонунида хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларининг ҳуқуқий мақоми белгилаб қўйилган. Уй-жой мулкдорларининг ширкати юридик шахс ҳисобланиб, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда уй-жой мулкдорларининг уйдан фойдаланишни, унинг сақланишини биргаликда бошқариш ва таъминлаш, умумий фойдаланишдаги объектларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш шартлари тартибини аниқлаш, умумий мулкдаги мол-мулкнинг лозим даражадаги ҳолатини таъминлаш мақсадидаги бирлашмаси ҳисобланади.

Уй-жой мулкдорларининг ширкати нотижорат ташкилот бўлиб, битта ёки яқин, зич жойлашган, умумий ер участкаси ва инфратузилма элементлари бир бўлган бир нечта уйда ёхуд уйнинг бошқа қисмларидан алоҳида кириш жойи бўлган, камида битта блок-секция ҳажмидаги мустақил қисмида турар жой мулкдорларидан камида ярмининг хоҳишига кўра, таъсис мажлисининг қарори билан ташкил этилади.

Уйнинг биттадан ортиқ мулкдорга хизмат кўрсатувчи умумий жойлари, квартиралар оралиғидаги ихоталанган (ўралма) пиллапоярлар, зинапоярлар, лифтлар, лифтнинг шахталари ва бошқа шахталар. дахлизлар, техник қаватлар, таянч ва тўсик конструкциялар, квартира ташқарисида ёки ичида жойлашган ва биттадан ортиқ квартирага хизмат кўрсатадиган механик, электр, санитария-техника қурилмалари ва бошқа қурилмалар, бино атрофидаги кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш элементларини ҳам камраб олган ер участкалари, шунингдек ширкат

кўчмас мулкининг ягона комплексига хизмат кўрсатишга ва уни сақлашга мўлжалланган бошқа мол-мулк ширкатдаги умумий мол-мулк ҳисобланади.

Ширкат аъзоси умумий мол-мулкни сақлаш ва таъмирлаш бўйича харажатларда уйнинг умумий майдонидаги ўзига тегишли бўлган квартира майдони улушига мутаносиб тарзда иштирок этади. Мулкдор ўзига тегишли хоналардан фойдаланмаганлиги ёхуд умумий мол-мулкка эгаллик қилишдан, ундан фойдаланишдан воз кечганлиги уни умумий мол-мулкни сақлаш ва таъмирлашга доир умумий харажатларда иштирок этишдан бутунлай ёки қисман озод этиш учун асос бўлмайди.

Ширкатнинг кўп квартирали уйлардаги яшаш учун мўлжалланмаган жойларнинг мулкдорлари ҳамда ширкат уйлари атрофидаги ер участкаларида жойлашган, алоҳида турган объектларнинг мулкдорлари билан муносабатлари конун ҳужжатлари билан ҳамда улар ўртасида тузилган битим билан тартибга солинади.

Хўжалик ширкатлари ва жамиятлари мулки хусусий мулк сифатида. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги 2001 йил 6 декабрдаги конунининг 3-моддасига кўра, муассисларнинг (иштирокчиларнинг) улушларига (ҳиссаларига) бўлинган устав фондига (устав капиталига) эга бўлган тижорат ташкилоти хўжалик ширкати ҳисобланади, бундай ширкатда муассислар (иштирокчилар) ёки улардан айримлари ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти юритишда шахсан иштирок этадилар.

Хўжалик ширкати юридик шахс ҳисобланиб, ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинadиган алоҳида мол-мулкига эга бўлади, ўз номидан ҳуқуқларни олиши, мажбуриятларга эга бўлиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай турдаги фаолиятни амалга ошириши мумкин.

Одатда, хўжалик ширкати тўлиқ ширкат ёки коммандит ширкат шаклида тузилади. Иштирокчилари (тўлиқ шериклари) ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланadиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат тўлиқ ширкат деб ҳисобланади. Шахс фақат битта тўлиқ ширкатнинг иштирокчиси бўлиши мумкин.

Ширкат устав фондининг (устав капиталининг) миқдори ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим

этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак.

Ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг миқдори фойзаларда ёки қаср кўринишида белгиланади. Ширкат иштирокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг (устав капиталининг) ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши лозим.

Ширкат иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улуши миқдорига мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади.

Ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фойзини ширкатнинг устав фондида (устав капиталига) киритиши шарт. ҳиссанинг қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулкый ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар иштирокчиларнинг ширкат устав фондида (устав капиталига) қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг ҳиссалари бўлиши мумкин.

Ширкатнинг устав фондида (устав капиталига) пулсиз ҳиссасининг пул ҳисобидаги баҳоси ширкатнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тасдиқланади.

Ширкатга тегишли мол-мулк унга устав фондида (устав капиталига) ҳисса сифатида фойдаланишга берилган муддат ўтгунига қадар мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, ширкатнинг мол-мулкни берган иштирокчиси ширкатнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳаққа тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони ширкат томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан, агар ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан товон тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор ширкатнинг устав фондида (устав капиталига) ҳисса сифатида мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган ширкат

иштирокчисининг овозини ҳисобга олмаган ҳолда ширкат иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади.

Ширкат иштирокчиси устав фондига (устав капиталига) ҳисса сифатида ширкатга фойдаланиш учун бериб қўйган мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг муддатидан илгари тугатилганлиги учун ширкат иштирокчиси томонидан товон тўлашнинг бошқача тартиби таъсис шартномасида назарда тутилган бўлиши мумкин.

Ширкатдан чиқарилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан ширкатга устав фондига (устав капиталига) ҳисса сифатида фойдаланишга берилган мол-мулк, агар таъсис шартномасида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида ширкатнинг фойдаланишида қолаверади.

Ширкат устав фондини (устав капиталини) ширкатнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириш тўғрисидаги қарор шундай қарор қабул қилинган йилдан олдинги йил учун ширкатнинг бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосидагина қабул қилиниши мумкин. Бунда устав фонди (устав капитал) ширкатнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириладиган сумма ширкат соф активларининг қиймати билан устав фонди (устав капитал) суммаси ўртасидаги фарқдан ортик бўлмаслиги керак.

Ширкатнинг устав фонди (устав капитал) ушбу моддага мувофиқ кўпайтирилганда ширкат барча иштирокчилари улушларининг миқдорлари ўзгармаган ҳолда улар улушларининг номинал қиймати мутаносиб равишда кўпаяди.

Хўжалик ширкатининг яна бир шакли бу коммандит ширкат ҳисобланади. Ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат деб ҳисобланади. Тўлиқ ширкат иштирокчиси коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўла олмайди. Шунингдек, коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик ўша ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар мулки. 2001 йил 6 декабрда қабул қилиниб 2002 йил 1 мартдан эътиборан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасига кўра, бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият деб ҳисобланади.

Қўшимча масъулиятли жамият эса бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган хўжалик жамияти бўлиб ҳисобланади.

Масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан юридик шахс мақомига эга бўлади. Шунингдек, ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинadиган алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан ҳуқуқларни олиши, мажбуриятларга эга бўлиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин.

Жамиятнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади. Жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозим.

Жамият иштирокчисининг жамият устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг миқдори фоизларда ёки қаср кўринишида белгиланади. Жамият иштирокчиси улушининг миқдори унинг улуши номинал қиймати билан жамият устав фондининг (устав капиталининг) нисбатига тенг бўлиши керак. Жамият иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати жамият соф активлари қийматининг унинг улуши миқдорига мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади.

Жамиятнинг устав билан жамият иштирокчиси улушининг энг юқори миқдори, шунингдек жамият иштирокчилари улушларининг нисбатини ўзгартириш имконияти чеклаб қўйилиши мумкин. Бундай чеклашлар жамиятнинг айрим иштирокчиларига нисбатан белгиланиши мумкин эмас. Кўрсатиб ўтилган қоидалар жамият таъсис этилаётганда унинг уставда назарда тутилиши, шунингдек жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг жамият барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарорига

биноан жамиятнинг уставига киритилиши, ўзгартирилиши ва ундан чиқариб ташланиши мумкин.

Жамият давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамиятнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини киритиши шарт. Бироқ, жамиятнинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида белгиланган ва жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб бир йилдан ошмайдиган муддат мобайнида жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) ўз ҳиссасини тўлиқ киритиши керак.

Пул, қимматли қоғозлар, ўзга ашёлар ёки мулккий ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) қўшиладиган ҳиссалар бўлиши мумкин.

Жамиятнинг иштирокчилари ва жамиятга қабул қилинадиган учинчи шахслар томонидан жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) қўшиладиган пулсиз ҳиссаларнинг пул баҳоси жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг жамиятнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарори билан тасдиқланади.

Устав фондига (устав капиталига) ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкнинг муддат ўтгунга қадар ушбу мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, жамиятнинг мол-мулкни берган иштирокчиси жамиятнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақиға тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони жамият томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан агар жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан товон тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) ҳисса сифатида мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган жамият иштирокчисининг овозини ҳисобга олмаган ҳолда жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади.

Таъсис ҳужжатларида жамият иштирокчиси томонидан устав фондига (устав капиталига) ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг муддатидан

илгари тугатилганлиги учун жамият иштирокчиси томонидан товон тўлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлиши мумкин.

Жамиятдан чиқарилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) ҳисса тариқасида фойдаланиш учун берилган мол-мулк, агар таъсис ҳужжатида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида жамият фойдаланишида қолаверади.

1996 йил 26 апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни қабул қилинган. Мазкур қонуннинг 2-моддасида кўрсатилишича, устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект акциядорлик жамияти деб ҳисобланади. Жамият қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятнинг ҳар қандай турларини амалга ошириш чоғида ҳуқуқларга эга бўлади ва мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Жамият юридик шахс ҳисобланади ва ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинadиган алоҳида мол-мулкига эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларни олиши ҳамда амалга ошириши, зиммасига мажбуриятлар олиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқларини қўлга киритади. Жамият, агар унинг уставида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, чекланмаган муддатга тузилади.

“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунда муассисларнинг мулкий ҳуқуқлари, мулкий ҳуқуқларни қўшиш муддати, миқдори, рўйхатдан ўтгунча сайланган бошқарув органларининг ваколати (функцияси) ва ҳаракат доираси, таъсис этиш билан боғлиқ ҳисоботлар, таъсис этишни назорат қилиш доираси, таъсис этиш тўғрисида ариза, таъсис этиш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш билан боғлиқ масалалар аниқ белгиланиши лозим. Чунки, жамиятнинг таъсис этиш жараёнини ҳуқуқий тартибга солишда бир қатор муаммолар (масалан, рўйхатдан ўтказиш ҳақиқий эмас деб топилса, таъсисчилар ўртасида харажатларни тақсимлаш борасида низо келиб чиқиши мумкин. Бу ҳолат ҳиссалар номулкий характерда бўлиши билан боғлиқ ҳолларда кўпроқ учрайди) келиб чиқади.

Ж.Юлдашевнинг фикрича, таъсисчилар жамиятга ўз мулккий хиссаларини ўтказиб, унга бўлган ашёвий ҳуқуқларини йўқотадилар лекин, ўз фаолиятлари давомида мулкни хусусий эгаси бўлиб қоладилар. Жамиятнинг таъсисчилари турли битимлар ва бошқа мажбуриятларини олишлари мумкин. Бу ҳолатда улар ўз номидан ҳаракат қиладилар ва олган мажбуриятлар юзасидан таъсисчилар солидар жавобгар бўладилар¹.

Қонунга мувофиқ, акциядорлик жамияти очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин. Очик акциядорлик жамиятининг муассислари таркибига кирувчиларнинг энг кам сони чекланмайди, ёпиқ акциядорлик жамиятининг муассислари эса камида уч шахсдан иборат қилиб белгиланади. Жамиятнинг ҳар бир муассиси унинг акциядори бўлиши лозим.

Қатнашчилари ўзларига тегишли акцияларини ўзга акциядорларнинг розилигисиз бошқа шахсларга бериши мумкин бўлган акциядорлик жамияти очик акциядорлик жамияти деб ҳисобланади. Очик акциядорлик жамияти ўзи чиқараётган акцияларга очик обуна ўтказишга ва қонун ҳужжатларининг талабларини ҳисобга олган ҳолда уларни эркин сотишга ҳақлидир.

Акциялари фақат ўз муассислари ёки олдидан белгиланган доирадаги шахслар орасида тақсимланадиган акциядорлик жамияти ёпиқ акциядорлик жамияти деб ҳисобланади. Бундай жамият ўзи чиқараётган акцияларга очик обуна ўтказишга ёхуд уларни чекланмаган доирадаги шахсларга сотиб олиш учун бошқача тарзда таклиф этишга ҳақли эмас. Ёпиқ акциядорлик жамияти акциядорларининг сони эллик нафардан зиёд бўлиши мумкин эмас. Белгиланган чегарадан ортиб кетган тақдирда у ёпиқ акциядорлик жамиятлари учун миқдори акциядорларнинг чегараланган лимитидан ортиб кетган шахслар акциядорлар реестрида рўйхатга олинган кундан эътиборан олти ой ичида очик акциядорлик жамиятига айлантирилиши, ушбу муддат тугагач, суд тартибида тугатилиши лозим.

Акциядорлик жамиятининг устав фонди акциядорлар сотиб олган жамият акцияларининг номинал қийматидан ташкил тонади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим. Жамиятнинг устав фонди унинг мол-мулкнинг ўз кредиторлари манфаатларини кафолатлайдиган даражадаги энг кам

¹ Юлдашев Ж. Акциядорлик жамияти – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДҲОИ. 2004. –214 б.

микдорини белгилайди. Жамият давлат мулки негизда тузилганда корхонанинг (мол-мулкнинг) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланган бозор баҳоси жамият устав фондининг суммасини ташкил этади.

Жамият оддий акцияларни, шунингдек бир ёки бир неча турдаги имтиёзли акцияларни жойлаштиришга ҳақлидир. Жойлаштирилган имтиёзли акцияларнинг номинал қиймати жамият устав фондининг йигирма фоизидан ошмаслиги лозим. Жамият таъсис этилаётганда унинг барча акциялари муассислар ўртасида жойлаштирилган бўлиши керак.

Хусусий корхоналар мулкнинг ҳуқуқий мақоми. Ўзбекистон Республикасининг "Хусусий корхона тўғрисида"ги¹ 2003 йил 11 декабр қонунининг 3-моддасига мувофиқ, мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона деб эътироф этилади. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Хусусий корхона юридик шахс ҳисобланиб, ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлади. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради.

Агар хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиар жавобгар бўлади.

Хусусий корхона тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақли. Хусусий корхонанинг тўлиқ фирма номи унинг тўлиқ номини ва "xususiy korxonа" деган сўзларни ўз ичига олган бўлиши керак. Хусусий корхонанинг қисқартирилган фирма номи унинг қисқартирилган номини ва "xususiy korxonа" деган сўзларни ёки "ХК" аббревиатурасини ўз ичига олиши керак.

Хусусий корхона барча юридик шахслар сингари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда банк ҳисобварақлари очиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Хусусий корхона тўғрисида"ги 2003 йил 11 декабр қонуни. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил. 3-сон. 28-модда.

Хусусий корхонанинг устав фонди бўлинмасдир ва уни мулкдорнинг ўзи белгилайди. Пул, қимматли қоғозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулккий ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий корхонанинг устав фондига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий корхонанинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолайди.

Агар хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади.

Хусусий корхона мулкдори корхонани раҳбар сифатида якка бошқаради, корхона номидан ишончномасиз иш кўради, унинг манфаатларини ифодалайди, хусусий корхонанинг пул маблағларини ҳамда бошқа мол-мулкни тасарруф этади, шартномалар, шу жумладан меҳнат шартномалари тузади, ишончномалар беради, банкларда ҳисобварақлар очади, штатларни тасдиқлайди, корхонанинг барча ходимлари учун мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради ва кўрсатмалар беради.

Мулкдори хусусий корхонага тегишли мол-мулкни бошқа шахсга бериш, ижарага бериш, гаровга қўйиш, бошқа юридик шахсларнинг устав фондига ҳисса сифатида киритиш ёки ушбу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этиши мумкин.

Мулкдор ўзи вақтинчалик бўлмаган тақдирда шу муддатда хусусий корхонанинг мол-мулки национализация қилинмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Қонунга мувофиқ, хусусий корхонанинг мол-мулки реквизиция қилинмайди, хусусий корхонанинг мулкдорига реквизиция қилинаётган мол-мулкнинг бозор қийматига мувофиқ компенсацияси тўланадиган табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва фавкулудда тусдаги бошқа ҳолатлар бундан мустасно.

Хусусий корхона мулкдори хусусий корхонани мол-мулк мажмуаси сифатида сотишга, ҳады қилишга, васият қилиб колдиришга ёки уни ўзгача усулда бошқа шахсга ўтказиши ҳам мумкин.

Фермер хўжалиklarининг мулки хусусий мулк сифатида. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”¹ги 2004 йил 26 августдаги Қонунига мувофиқ, фермер хўжалиги юридик шахс ҳисобланиб, у ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Биолар, иншоотлар, қишлоқ хўжалиги экинзорлари ва қўчатзорлари, дов-дарахтлар, чорва моллар, паррандаларга, етиштирган маҳсулотига, қишлоқ хўжалик техникаси, инвентарь, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектларига, шунингдек фермер хўжалигининг балансидаги бошқа мол-мулкка бўлган мулк ҳуқуқи фермер хўжалигига қарашли бўлади.

Фермер хўжалиги бошлиғининг пул ва моддий маблағлари, товарларни реализация қилишдан (ишлар бажаришдан, хизматлар кўрсатишдан) олинган даромадлар (фойда), қимматли қоғозлардан келган даромадлар, қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар фермер хўжалигининг мол-мулкини шакллантириш манбалари бўлиши мумкин.

Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фермер хўжалиги мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, олиш, ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига ҳам эга. Фермер хўжалигининг мол-мулки қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос қилиб қолдирилиши мумкин.

Якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахс мақомини олмаган деҳқон хўжаликлари мулкининг ўзига хос хусусиятлари. ФКнинг 24-моддасига асосан фуқаро якка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлидир. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаро ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли бутун мол-мулки билан жавоб беради, қонунга мувофиқ ундирувни қаратиш мумкин бўлмаган мол-мулк бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2000 йил 25 май қонунига кўра, якка тартибдаги тадбиркорлик – юридик шахс ташкил этмаган ҳолда жисмоний шахс томонидан тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилиши тушунилади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги 2004 йил 26 августдаги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил. 40–41-сон, 433-модда.

Якка тартибдаги тадбиркорлик якка тартибдаги тадбиркор томонидан ходимларни ёллаш ҳуқуқисиз, мулк ҳуқуқи асосида ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида, шунингдек мол-мулкка эгалик қилиш ва (ёки) ундан фойдаланишга йўл қўядиган ўзга ашёвий ҳуқуқ, туфайли ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида мустақил равишда амалга оширилади.

Якка тартибдаги тадбиркорликни амалга ошириш учун эр-хотиндан бири эр-хотиннинг умумий биргаликдаги мол-мулкидан фойдаланадиган ҳолларда, агар қонунларда, никоҳ шартномасида ёки эр-хотин ўртасидаги ўзга келишувда бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, эрнинг (хотиннинг) розилиги талаб қилинади.

Якка тартибдаги тадбиркорни давлат рўйхатидан ўтказиш жисмоний шахс ариза берган пайтдан бошлаб уч кунлик муддатдан кечиктирмай амалга оширилиши лозим. Жисмоний шахс рўйхатдан ўтказилганлик йиғимини тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжатни тақдим этганидан кейин унга аризасида кўрсатилган муддатга якка тартибдаги Тадбиркор давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома берилади. Рўйхатдан ўтказилганлик йиғими банк муассасалари ёки аҳолидан тўловларни қабул қилувчи бошқа кредит ташкилотлари орқали тўланади.

Тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлик субъектларининг ўз мол-мулки асосида ва (ёки) жалб этилган мол-мулк асосида амалга оширилиши мумкин. Тадбиркорлик субъектлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишига асос ва восита бўлган мол-мулк, шу жумладан мулкий ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ҳуқуқларнинг белгиланиши, ўзгартирилиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ олди-сотди, гаров, ижара ва бошқа битимлар объекти бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги 1998 йил 30 апрел қонунига кўра, дехқон хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида кишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиради ва реализация қилади.

Дехқон хўжалигидаги фаолият тадбиркорлик фаолияти жумласига киради ҳамда дехқон хўжалиги аъзоларининг истагига кўра юридик шахс ташкил этган ҳолда ва юридик шахс ташкил этмасдан амалга оширилиши мумкин.

Дехқон хўжалиги ўзига қаршли уй-жойлар, хўжалик иморатлари, қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари, дов-дарахтлар, маҳсулдор чорва моллар, паррандалар, қишлоқ хўжалик техникаси, асбоб-ускуна ва ашё-анжомлари, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектларига, шунингдек бошқа мол-мулкларга; ишлаб чиқариш фаолияти натижасида етиштирилган маҳсулотга; олинган даромадга (фойдага) ва қонунда тақиқланмаган асосларда эга бўлинган бошқа мол-мулкка мулкдордир.

Дехқон хўжалигининг мол-мулки, агар унинг аъзолари ўртасидаги келишувга биноан умумий улушли мулк ташкил этиш назарда тутилган бўлмаса, унинг аъзоларига умумий биргаликдаги мулк асосида қаршли бўлади. Дехқон хўжалигининг мол-мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш хўжалик аъзоларининг ўзаро келишуви асосида амалга оширилади. Дехқон хўжалиги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мол-мулкни ҳосил қилиш, кўпайтириш, олиш, уни ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига эга.

Дехқон хўжалигининг мол-мулки фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларига мувофиқ мерос қилиб қолдирилиши мумкин.

4-БОБ. ОММАВИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ

1. Оммавий (давлат) мулкнинг турлари

Ўзбекистон Республикасида оммавий (давлат) мулкнинг қуйидаги турлари мавжуд:

а) Ўзбекистон Республикаси мулки қуйидагилардир:

- давлатга мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулк: ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар;

- давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулкдир, шунингдек бошқа мулкӣ комплекслар, ўқув, илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти булар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, бошқа мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Республика Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тасарруф қиладилар (ФКнинг 214-моддаси).

Республика мулки бўлган мол-мулк давлат юридик шахсларига ҳужалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилиши мумкин.

2. Оммавий мулк – мулкнинг алоҳида шакли сифатида

Мулк ва мулк ҳуқуқи шакллари ҳар доим ҳам фуқаролик ҳуқуқи фанида узоқ баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келган. Зеро, мулк шакллари ҳамма даврларда ҳам икки хил маънода талкин этилган. Биринчидан, иқтисодий маънодаги мулк шакллари, иккинчидан, юридик маънодаги мулк шакллари.

Умумий қоидага кўра, иқтисодий маънода мулк айнан кимга ёки кимларга фойда келтиришига қараб шаклларга бўлинса (масалан, 1990 йил 31 октябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни айнан шу нуқтаи-назардан мулкни шаклларга бўлган), юридик маънода эса мулк моддий неъматларнинг субъектларга тегишли бўлишига (айнан ашёга нисбатан тасарруф

этиш элементининг тегишлилигига караб) кўра шаклларга ажратилади.

Лекин мулкнинг шаклларга бўлиниши хусусида фуқаролик ҳуқуқида яқдил қарашлар мавжуд эмас. Баъзи олимларнинг фикрича, “мулк шакли” ибораси ҳуқуқий мезон эмас, аксинча иқтисодий мезондир. Бу ҳолат биринчидан, мулк шакллари иқтисодий мезон сифатида нафақат мулк ҳуқуқи шаклида ҳуқуқий аҳамият касб этади, балки бошқа шаклда ҳам аҳамиятлидир; иккинчидан, иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлардаги мулк субъектлари ҳар доим бир хил эмаслиги билан ифодаланади. Шундай экан, иқтисодий маънода мулкнинг бир неча шакли бўлиши мумкин, юридик маънода эса фақат битта мулк ҳуқуқи мавжуд¹.

Ушбу фикрга қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, дарҳақиқат, мавжуд ашёга ёки мол-мулкка битта мулк ҳуқуқи шакли мавжуд, яъни мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ҳуқуқлар мажмуи – мулк ҳуқуқининг ягона шаклини ташкил этади. Бироқ мулкнинг ягона шакли мавжуд бўлса-да, мулк ҳуқуқи тегишли бўлган субъектлар турли-тумандир. Булар фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар, юридик шахслар ва давлат (ФКнинг 2-моддаси 2-қисми) бўлиб, ана шу субъектларга тегишли мол-мулклар шартли равишда², хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларига бўлинган (ФКнинг 167-моддаси). Хусусий мулк ўз навбатида фуқаролар мулки ва нодавлат юридик шахслар мулкидан иборат бўлса, оммавий мулк (давлат мулки) Республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк) га бўлинади. Юридик шахслар бир вақтнинг ўзида фуқаролар томонидан ҳам, давлат томонидан ҳам ташкил этилиши ҳисобига уларнинг мулки юқоридаги икки мулк шаклига киритилади.

Умумий қоидага кўра, давлат мавжуд бўлишининг ва ўз функция ҳамда вазифаларини амалга оширишининг зарурий шартларидан бири – бу давлатнинг муайян миқдорда мол-мулкнинг бўлиши ҳисобланади. Бу ҳолат ҳар қандай жамият учун ҳосдир. Фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби давлат ҳам муайян мол-мулк эгаси ҳисобланганлиги учун фуқаролик ҳуқуқининг тулақонли субъекти сифатида эътироф этилади.

¹ Гражданское право: Учебник. 2-е изд. / Отв. ред. Е. А. Суханов Т. 1. – М.: 1998. С. 475-484 (ушбу боб муаллифи - Е. А. Суханов).

² Мол-мулкни бошқариш ва унга нисбатан мулкый ҳуқуқларни амалга оширишда қулайлик туғдириш ҳамда мажбуриятлар юзасидан жавобгарлик ҳолатларини аниқлаштириш мақсадида.

Маълумки, жамиятдаги мавжуд моддий неъматларнинг тўғри тақсимланган-тақсимланмаганлигига қараб, жамият ва давлатнинг иқтисодий ривожланиши белгиланади. Бу ҳол мамлакатнинг равнақида, аҳоли турмушининг фаровонлигини оширишда яққол кўзга ташланади. Зеро, ҳар қандай давлат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши учун ижтимоий муносабатлар субъектлари ўртасида моддий неъматларнинг қай даражада бўлинганлиги энг муҳим омил саналади.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ҳам, гарчи уларда ҳўжаликни марказлаштирилган бошқарувидан воз кечилганлиги умумэътироф этилган қоида ҳисобланса-да, давлат мулкининг мамлакатнинг асосий ишлаб чиқариш фондларидаги улуши катта ҳисобланади. Бу ҳолат айниқса, транспорт ва алоқа, атом энергетикаси, ҳарбий-саноат соҳаларида яққол кўзга ташланади¹.

Давлатда муайян даражадаги мол-мулкнинг мавжуд бўлиши бир қатор омиллар билан боғлиқдир. Давлат мулки зарурлигининг объектив сабаблари эса қуйидагиларда кўринади:

- давлат органлари фаолиятини ташкил этиш;
- давлат хавфсизлиги ва мудофаа;
- илм-фан ва маданиятни таъминлаш;
- кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш;
- табиий офатларга ва фавқулодда ҳолатларга қарши кураш ва оқибатларни бартараф этиш;
- баъзи тармоқларда ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш (масалан, атом, ёнилғи энергияси ва ш.к.).

Ю.К.Толстойнинг фикрига кўра, давлатнинг мулки сифатида ишлаб чиқариш, ижтимоий-маданий ва бошқа мақсадларга мўлжалланган объектларнинг катта қисми сақланиб қолишини қуйидаги икки омил билан изоҳлаш мумкин:

биринчидан, кейинчалик нималар бўлишини олдиндан билиб бўлмайдиган дунёда ҳар бир давлат ўз хавфсизлигини ўйлаши керак. Бу нафақат ҳарбий соҳада, балки техноген, экологик, санитария-эпидемиология, ишлаб чиқариш, озик-овқат соҳасидаги хавфсизликдир.

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. -М.: Проспект. 2003. -465 с.

Иккинчидан, давлат кенг микёсдаги ижтимоий функцияларни ҳам бажарадики, бу вазифаларни бажаришда етарли даражада, моддий-техникавий ва молиявий база бўлиши зарур¹.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, давлат мулки нафақат ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш ва аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун, балки давлат ва унинг органларининг мавжуд бўлиши ҳамда уларнинг ўз вазифаларини амалга оширишлари учун зарурдир².

Юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда, давлат мол-мулкининг мавжудлиги шу давлатда яшовчи фуқароларнинг умумий манфаатларини амалга ошириш, халқ эрк-иродасини бажариш билан боғлиқ бўлади, деган умумий хулосага келиш мумкин. Зеро, “давлат” – деб аталувчи мураккаб тузилма бажарадиган ва амалга ошириши лозим бўлган вазифа ва ҳаракатлар шунчалик серқирраки, уларни ўзгача ифодалаш нотўғри бўлур эди.

Лекин, бу фикрлардан мамлакатда мавжуд бўлган барча мол-мулк давлат қўлида бўлиши зарур экан, – деган фикрга келиш керак эмас. Инчунун, собиқ Иттифоқ тузуми даврида ўтган 70 йиллик тажриба шуни кўрсатдики, мулкни ҳаддан ташқари марказлаштириш ва жамиятнинг барча муаммоларини давлат зиммасига юклаш ҳамда давлатнинг нималарга қодирлигини четдан кузатиб туриш охиросқибат иқтисодий таназзулга олиб келди. Зеро, “қайта куриш”гача бўлган даврда давлатнинг қўлида мавжуд моддий неъматларнинг 90% дан кўпроғининг тўпланиб қолиши иқтисодий муносабатларнинг турғунлашувига сабаб бўлганлиги аччиқ ҳақиқатдир. Бундан ташқари мулкнинг давлат ихтиёрида марказлашуви хужасизликка, унинг талон-тарож қилинишига, кўпайтириш ўрнига ўзлаштиришга учради. Шу билан бирга, мулкка нисбатан қатъий белгиланган “меники”, “ўзганики” тушунчаларининг йўқотилиши ва бунинг ўрнига “бизники”, “ҳамманики”, демак, “меники” ёки “ҳамманики, шунинг учун ҳам меники эмас”, деган қарашларнинг пайдо бўлиши мулкчилик муносабатларининг тубдан издан чиқишига олиб келди. Бу ҳолатлар мулкни давлат қўлида бундай даражада (собиқ Иттифоқда бўлгани каби) тўпланишининг иқтисодиёт учун, кишиларнинг мулкка бўлган муносабатлари учун салбий таъсир

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. -М.: Проспект. 2003. -465 с.

² Раҳманкулов Х. Законодательные источники гражданского права РУз и задача по их совершенствованию /Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари мавзусидаги конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДЮИ. 2004. -10 б.

кўрсатиши билан бирга, иқтисодий ривожланишнинг тўхтаб қолишига, турғун бўлишига ҳам олиб келди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ Республикамизда мулк ислохоти ўтказиш зарурияти юзага келди. Бу ислохотнинг асосий мақсадларидан бири давлатнинг қўлида тўпланиб қолган мол-мулк (умуммиллий бойликларни ёхуд жамиятга тегишли моддий неъматларнинг деярли ҳаммаси ҳисобланган мол-мулк) ни ижтимоий-иқтисодий-ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа субъектлари ўртасида қайта тақсимлаш эди. Зеро, давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши керак¹ эканлиги айти ҳақиқатдир.

Ана шу мақсадда дастлаб 1990 йил 31 октябрда “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун, 1991 йил 19 ноябрда “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди². Агар “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунда мулкнинг хусусий мулк, ширкат (жамоа) мулки, маъмурий-худудий тузилмаларнинг мулкидан (коммунал мулкдан) иборат давлат мулки, бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларининг мулки³ каби шакллари кўрсатилиши орқали мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг ҳуқуқий замини яратилган бўлса, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунда бу жараённинг ҳуқуқий асослари, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни амалга оширишнинг усул ва воситалари мустаҳкамланди.

Ушбу қонунга мувофиқ, давлат тасарруфидан чиқариш – давлат корхоналарини ва ташкилотларини хўжалик ширкатлари ва

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. -Т.: Ўзбекистон. 1996. –72 б.

² Аслида мулкый ислохотлар Республикамизда бундан-да аввалроқ, аниқроғи, ўпан асримизнинг 80-йиллари охириларида ноқ бошланган эди. 1989 йил 15 августда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг “Қолхозчилар, совхозларнинг ишчилари, граждандларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ва якка тарғида уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” қўшма қарори (//Қишлоқ ҳақиқати. 1989 йил 17 август) қабул қилинган, унда юқоридаги худудларда истикомат қилувчи фуқароларга шароитдан келиб чиқиб, 0,25 гектаргача томорқа участкаси ажратиш ҳақида норма белгиланган эди. Эҳтимол, фуқароларимизда мулкка (яъни, ер мисолида) нисбатан эгаменлик ҳис-туйғуси ўша палладан бошланган бўлса, ажаб эмас. Муҳими ва фавқулодда аҳамиятлиси – бу қарорнинг собиқ Иттифок ҳали ҳукм суриб турган пайтда қабул қилинганлигидир. Ушбу қарорнинг тарихий, сиёсий, иқтисодий, маънавий аҳамияти хусусида тарихчилар, тадқиқотчилар ҳали кўп ёзсалар керак.

³ Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги қонунига мувофиқ киритилган қўшимча ва ўзгартиришларга мувофиқ.

жамиятларига, давлатга қарашли мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ҳамда ташкилотларга айлантиришдир.

Хусусийлаштириш – жисмоний шахсларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулк объектларини ёки давлат акцияли жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишдир¹.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш нафақат бир ижтимоий-сиёсий тузумдан иккинчисига ўтганда кузатилади, балки доимий равишда амалга оширилиши лозим бўлган жараён ҳисобланади. Ҳозирги кунда мулкни хусусийлаштириш нафақат собиқ Иттифоқ Республикаларида, балки иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва ривожланаётган Буюк Британия, Франция, Япония, Филиппин сингари мамлакатларда ҳам амалга оширилмоқда. Бу ҳол айниқса, иқтисодиётда давлат секторининг салмоғи анча юқори бўлган мамлакатларда бозор муносабатларини ривожлантиришга хос табиий жараёндр. Давлат иқтисодиётнинг кўпинча иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлган, бироқ бутун мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида муҳим рол ўйнайдиган айрим секторларини, айрим корхоналарни қўллаб-қувватлаши ҳамда уларни сақлаб туриш ва маблағ билан таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олиши керак. Улар иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, барқарор ишлай бошлагач, хусусий мулк килиб берилади².

Дарҳақиқат, давлат мулкни хусусийлаштириш орқали мулкчилик муносабатларидаги монополияга барҳам бериш ва иқтисодиётда кўп укладли соғлом ракобатга асосланган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга эришиш энг асосий вазифалардан бири эди. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга ёндашувнинг муҳим хусусияти – уни дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширишдан иборат³ лигидадир.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг дастлабки босқичида, давлатга тегишли бўлган уй-жойлар шу уйларда ижарада турувчиларга хусусийлаштирилиб берилди ҳамда майда маиший хизмат кўрсатиш корхоналари савдога қўйилди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрдаги, 2002 йил 13 декабрдаги қонунларига мувофиқ киритилган қўшимча ва ўзгартиришларга мувофиқ.

² Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон. 1995. -44 б.

³ Алминов П., Мансуров С. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. /Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг асоси мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари.-Т.: ТДЮИ. 2003. -280-281 б.

Гарчи ҳозирги кунда хусусийлаштиришнинг учинчи босқичи давом этаётган бўлса-да, мазкур муносабатларни такомиллаштириш зарурияти юзага келмоқда. Бу ҳолат, айниқса, хусусийлаштириш жараёнида хорижий инвесторларнинг иштироки масаласида яққол сезилмоқда. Назаримизда, шу муносабат билан хусусийлаштиришда иштирок этиш истагидаги хорижий инвесторларга имтиёз ва кафолатлар бериш, шу билан бирга, хусусийлаштиришни амалга ошираётган давлат органларининг бу борадаги ҳуқуқлари ва ваколатлари аниқ кўрсатилиши зарур. Кўпчилик мутахассислар таъкидлаганларидек, ҳозирги кунда “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунни янги таҳрирда қабул қилиш лозимлигига биз ҳам қўшилаемиз.

Амалдаги қонун ҳужжатларида ва юридик адабиётларда “давлат мулк ҳуқуқи” тушунчаси ибораси учрамайди. Давлат мулкини тадқиқ этган деярли барча юридик адабиётларда давлат мулкининг зарурияти, давлат мулкининг субъектлари ва объектлари ҳамда бошқа ҳолатлар ёритилса-да, айнан давлат мулк ҳуқуқи тушунчаси (айнан тушунчаси ёки таърифи берилмайди) баён этилмайди. Назаримизда, давлат мулк ҳуқуқи тушунчасига таъриф мулк ҳуқуқига берилган таърифдан келиб чиқади ва шунинг учун ҳам алоҳида тадқиқ этилмайди.

ФКнинг 164-моддасига мувофиқ, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қаршли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат. Ушбу таърифдан келиб чиқиб, давлат мулк ҳуқуқи тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

- давлат мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатлари асосида давлатга қаршли бўлган мол-мулкка давлат органларининг ва давлат томонидан тузилган юридик шахсларнинг аниқ йўналтирилган, олдиндан белгилаб қўйилган мақсадни кўзлаб эгаллик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф тасарруф этиши ҳамда давлат мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат. Гарчи ушбу таъриф амалий жиҳатдан унча аҳамиятли ҳисобланмаса-да, назарий ва илмий жиҳатдан муайян маъно касб этади. Зеро, тушунча ва ибораларнинг таърифланиши уларнинг маълум маънода бир-биридан фарқланишига ёрдам беради.

Давлат мулки ҳам бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат (қонун) ҳимоясидадир (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси 2-қисми). Давлат мулкининг ҳимояланганлигини унинг бошқа мулк шакллари каби бир хил ҳуқуқий мақомга эга эканлигида кўриш мумкин. Зеро, давлат мулкдор сифатида ўз мулкининг дахлсизлигини ўзига қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Умумий қоидага кўра, ҳар қандай мулк шаклининг ҳуқуқий мақоми мазкур мулкнинг объекти ва субъекти орқали ифодаланади. Давлат мулк ҳуқуқининг мақоми ҳам давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари ва объектлари орқали аниқланади.

Давлат мулкининг мулкдори, яъни субъекти умумэтироф этилган қоидага кўра, шу давлатнинг халқи ҳисобланади, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси мулкининг мулкдори ҳам Республика халқидир. Зеро, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи сифатида ўзининг ушбу ҳуқуқини (яъни, мулк ҳуқуқини) давлат ҳокимиятига беради ва у орқали амалга оширади. Бу ҳолат давлатнинг мулкдорга тегишли барча ваколатлар – эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этишга эга бўлишини ҳамда давлат бу ваколатлардан омма манфаатлари йўлида фойдаланиши лозимлигини ифодалайди.

ФКнинг 214-моддаси 2-қисмига мувофиқ, Республика мулки бўлган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикиси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қиладилар.

Собик Иттифоқ даврида давлат мулкининг битта ва ягона мулкдори Совет давлати ҳисобланарди. Зеро, давлат мулки бўлинмас ва ягона фонд (жамғарма) ни ташкил этар ва бу фонднинг ягона мулкдори ҳам давлат ҳисобланарди. Гарчи давлат мулкни бошқаришни амалга оширувчи махсус органлар мавжуд бўлса-да, собик Иттифоқ давридаги мулкнинг бу даражада марказлашуви ва мулкдорнинг бундай кўринишда мавхумлаштирилиши мулкка нисбатан мутлақо нотўғри ёндашув эди. Зеро, давлат мулкининг хўжасизликка учрашига ва талон-тарож бўлишига айнан шу омиллар сабаб бўлди. Тўғри, давлат мулки ҳар доим ягона ва бўлинмас фонд (бюджет, давлат захираси, давлатнинг асосий ва айланма

маблағларининг мажмуи) га бирлаштирилган (ҳозирги кунда Ўзбекистонда ҳам шундай) ва бундай бирлашув ўзини оқлаган¹.

Давлат мулкани тасарруф этишда юқорида санаб ўтилган давлат органлари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ўз ваколатлари доирасида фаолият юритадилар.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқининг объектлари муомалада бўлишига кўра: фуқаролик муомаласидан чиқарилган объектлар, муомалада бўлиши чекланган объектлар ва фуқаролик муомаласидаги объектларга бўлинади. Лекин объектларнинг бундай ҳаракат асосида субъектга тегишли бўлиши ҳолати давлатга тааллуқли бўлмайди. Объектнинг муомалада эркин ҳаракатда бўлиши ёки унинг ҳаракати чекланганлиги ёхуд ҳаракатдан чиқарилганлигидан қатъи назар, давлат мулки бўлади. Буни куйидагича асослаш мумкин:

1) фуқаролик ҳуқуқи объектларининг муомалада бўлиши, чекланиши ёки муомаладан чиқарилишини давлат ва унинг органлари белгилайди;

2) объектларнинг муомалада бўлиши давлат томонидан муайян мақсадларда (умумхалқ манфаатларини кўзлаб) чеклаб қўйилади ёки муомаладан чиқарилади. Масалан, ўқотар қуроллар, портловчи моддаларнинг эркин фуқаролик муомаласидан чиқарилиши аҳолининг ва фуқароларнинг хавфсизлигини ўйлаб амалга оширилган бўлса, ов милтиғининг ҳаракати чекланиши (тегишли рухсатнома асосида ҳаракатда бўлиши) бундай ашёга эгалик қилишдан олдин махсус хавфсизлик чораларини ўргатиш ва объектдан қандай фойдаланиш лозимлигини мулкдорга тушунтириш учун амалга оширилади;

3) давлат табиат томонидан ато этилган ёки инсон меҳнати билан яратилган ҳар қандай моддий неъматлар (ашёлар) нинг ягона ва яқка мулкдори сифатида уларнинг жамиятдаги кишилар ўртасидаги тақсимоли ва ҳаракатланишини назорат қилади;

4) фуқаролик муомаласидан қатъи назар, объектнинг давлат мулки бўлиши ҳолати давлатнинг халқ ҳокимиятини амалга оширувчи субъектлиги билан характерланади.

Ушбу қоидалар фақатгина Республика мулки объектларига тааллуқлидир. Умумий қоидага кўра, давлат мулки Республика мулки

¹ Мулкдор бир шахс (давлат) бўлганидан сўнг унга тегишли мулк ҳам умумий маънода бирлаштирилиш, ягона ва бошқарилишда осон ва қулай ҳолатга келтирилиши зарур. Шу маънода давлат мулкнинг ягона ва бўлинмас фонддан иборат бўлиши мантикий асосга эга.

ва маъмурий-худудий тузилмалар мулкидан иборат бўлади. Лекин кўпчиликнинг тасаввурида давлат мулки деганда, одатда, Республика мулки тушунилади. Зеро, давлат мулки хусусий мулкка қараганда ижтимоий аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради¹ ҳамда давлат мулки объектларининг доираси айнан ижтимоийлик асосида аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддаси ва ФКнинг 214-моддасига мувофиқ, ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулкидир, шунингдек корхоналар ва бошқа мулккий комплекслар, ўқув, илмий, илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти булар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, бошқа мол-мулк республика мулки бўлиши мумкин.

Ш.М.Асяновнинг таъкидлашича, давлат мулки объектлари бўлиб... мамлакат миллий бойлигининг асосини ташкил этувчи объектлар эътироф этилади². Дарҳақиқат, давлат мулки объектлари айнан уларнинг миллий бойлик эканлиги билан ифодаланади. Барча макон ва замонларда, ҳар қандай давлат мулкининг бирламчи ва асосий объекти шу давлатга тегишли худудни ташкил этадиган ер майдони, табиий бойликлар, турли маъданлар ва қимматбаҳо тошларни қазиб олиш билан шуғулланадиган конлар, шу давлат худудидан оқиб ўтувчи дарёлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, бир сўз билан айтганда, табиий бойликлар ҳисобланган. Гарчи Октябрь тўнтаришидан илгари Ўзбекистон Республикаси худудида ҳам ер, ер ости бойликларига нисбатан хусусий мулк мавжуд бўлган бўлса-да, бундай ерлар ва ер ости бойликлари жудда кам миқдорда эди. Октябрь инқилобидан кейин собиқ Иттифок Ҳукуматининг қарорлари билан бошқа мулклар қатори ер ва ер ости бойликлари нациоанализация қилиниши оқибатида табиий ресурсларга нисбатан ҳам давлат мулки жорий этилди ва ҳозирга қадар бу объектларга нисбатан давлат мулк ҳукуқи сақланиб турибди.

¹ Черникова Е. В. Реформа государственной собственности. // Право. Политика. Экономика. 1998. №2. -3 с.

² Асянов Ш. М. Право публичной собственности. /Материалы практической конференции Совершенствование законодательства в условиях рыночной экономики. –Т.: ГПЦ. 1995. -21 с.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига биноан ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир. 1998 йил 30 апрелдаги Ер кодексининг 16-моддасига мувофиқ эса, ер давлат мулки – умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, у давлат томонидан муҳофаза этилади ҳамда олди-сотди қилинмайди, айирбошланмайди, ҳада этилмайди, гаровга қўйилмайди, Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ер кодекси ерга нисбатан давлатнинг мутлақ мулк ҳуқуқини ўрнатади ҳамда фуқаролар ва юридик шахсларга эса ерга нисбатан ашёвий ҳуқуқларни белгилайди¹. Шу ўринда фуқаролар ва юридик шахсларнинг ерга нисбатан Ер кодексида белгиланган бир баҳсли жиҳат ҳақида тўхталиб ўтиш зарур. Ер кодексининг 17-моддасида фуқаролар ва юридик шахсларнинг ер участкасига нисбатан мулк ҳуқуқлари баён этилган бўлиб, “мулк ҳуқуқи” асосида ер участкасига эгалик қиладилар, – деб баён этилган. Фикримизча, бу ўриндаги “мулк ҳуқуқи асосида” ибораси фуқаролар ва юридик шахслар ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқига эгалар, деган маънони ифодалайди. Чунки фуқаролар ва юридик шахсларнинг “мулк ҳуқуқи” ҳар доим хусусий мулк эканлиги барчага маълум ва ўз-ўзидан бу ерда оддий мантиқ қоида­сига таянишнинг ўзи ки­фой.

Юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олиб, Ер кодексининг 17-моддасидаги (иккила қисмидаги) “ва мулк ҳуқуқи” иборасини олиб ташлаш ёки ерга нисбатан хусусий мулкчиликни белгилаш лозим бўлади. Акс ҳолда қонун (Ер кодекси) даги бу ғализлик турлича талқин этилиши мумкин.

У.Б.Бозоровнинг фикрича, ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи масаласига алоҳида эътибор бериш керак, чунки у аграр иқтисодиётнинг ўқ илдизидир, Ўзбекистон аҳолисининг 60% дан ортиғи қишлоқларда яшашини ва қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланиш сувдан фойдаланиш билан боғлиқлигини ҳисобга оладиган бўлсак, ерга нисбатан мулк ҳуқуқи бутун Ўзбекистон

¹ Ер кодексининг 17-моддасига мувофиқ, юридик шахслар доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари лозим, жисмоний шахслар (фуқаролар) эса мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

иктисодиётини белгиловчи мезондир. Шу сабабдан, ҳозирги даврда ерни давлат мулки шаклида қолдириш мақсадга мувофиқдир¹. Ушбу фикр ҳозирги ўтиш даври учун ортикча баҳс-мунозарани талаб қилмайди ва фақат шу ҳолатни ҳисобга олиб, У.Б.Бозоровнинг ерга нисбатан тўлиқ давлат мулк ҳуқуқини сақлаб қолиш лозимлиги тўғрисидаги фикрига қўшилиш мумкин. Лекин ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида эркин рақобат амал қиладиган иқтисодий муносабатларда ернинг хусусийлаштирилиши муҳим ўрин тутати. Зеро, ерга нисбатан давлатнинг монополь ҳуқуқини сақланиб қолиши ер билан боғлиқ муносабатларнинг жадал ривожланишига тўсқинлик қилади².

Бундан ташқари У.Б.Бозоровнинг фуқаролар ва юридик шахсларнинг ерга нисбатан ҳуқуқларига доир фикрлари ҳам баҳслидир. Унинг таъкидлашича, Ўзбекистонда фақат айрим ҳолларда, Ер кодексининг 18-моддасида кўзда тутилган ҳолларда ер участкалари жисмоний ва юридик шахсларнинг мулки бўлиши мумкин³. Худди шундай фикрни С.С.Ҳамроев, У.Т.Аюбовлар ҳам илгари сурадилар⁴.

Фикримизча, ер участкалари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ фуқаролар ва юридик шахсларнинг мулки бўлмайди. Зеро, юқорида таъкидлаганимиздек, ерга нисбатан мулк ҳуқуқи мутлақ давлатга тегишлидир. Фуқаролар ва юридик шахслар ер участкасига нисбатан “мулк ҳуқуқига” эмас, балки ашёвий ҳуқуқлар (умрбод эғалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш, доимий эғалик қилиш ва фойдаланиш, ижара ва ш.к.) га эга бўладилар.

М.Б.Усмоновнинг фикрича, ерга нисбатан давлат мулки деганда, шуни тушуниш керакки, ер устидан ҳукмронликни, яъни уни тасарруф қилиш ҳуқуқини давлат амалга оширади. Давлат ернинг эгаси сифатида ер юзасидан бўладиган ҳамма масалаларни ҳал эта олади, яъни фойдаланиш учун беради, қайтариб олади, ердан

¹ Усмонов М. Б. Жўраев Й. О., Рустамбоев М. Х. ва бошқалар. Ер ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2002. -58 б.

² Бу ўринда собиқ Иттифок давридаги ерларга нисбатан давлатнинг мутлақ мулк ҳуқуқи билан боғлиқ тажрибалар етарлидир.

³ Усмонов М. Б. Жўраев Й. О., Рустамбоев М. Х. ва бошқалар. Ер ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2002. -57 б.

⁴ Ҳамроев С. С. Гражданско-правовые проблемы концессионной деятельности и регламентация договора в Республике Узбекистан. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Т.: 1999. -15 с.; Аюбов У. Т. Некоторые вопросы права частной собственности на землю./Материалы практической конференции Совершенствование законодательства в условиях рыночной экономики. -Т.: ГТЦ. 1995. -97-99 с.

фойдаланиш мақсадларини белгилайди, ер тузиш ишларини амалга оширади ва ҳоказо¹.

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, ерга нисбатан давлатнинг мулк ҳуқуқи ерга нисбатан мулкый ҳуқуқларнинг вужудга келиши, ўзгариши, бекор бўлиши ва тугатилиши билан боғлиқ барча хатти-ҳаракатларни белгилаб бериши ва ўз эрк-иродаси билан уни истаган томонга олиши билан ифодаланади.

М.Б.Усмонов қатъий равишда ер хусусий мулкнинг предмети бўлиши мумкин эмас, – деб ҳисоблайди ва ўз фикрларини инсонийлик, ахлоқ ва ижтимоий муҳофаза, келажак авлод олдидаги масъулият, ернинг экологик ҳолати ҳамда унинг бебаҳо неъмат эканлиги, одамлар меҳнатининг маҳсули эмаслиги билан асослайди².

Гарчи М.Б.Усмонов ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқини жорий этишнинг салбий жиҳатларини исботлашга қатор асосли далиллар орқали ҳаракат қилган бўлса-да, фикримизча, ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг жорий этилмаслигини бу таҳлит қатъий инкор этиш мақсадга мувофиқ эмас. Ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг белгиланиши юқорида таъкидлаганимиздек, ривожланган бозор шароитининг зарурий шартларидан бири сифатида амалга оширилиши мумкин. Бу ҳолатни ривожланган мамлакатлар амалиётида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, Германия³, Франция⁴, Япония⁵, Англия⁶ ва бошқа кўплаб давлатларда ерга нисбатан хусусий мулк белгиланган. Ерга нисбатан хусусий мулкчилик МДХ давлатларидан РФ⁷, Қозоғистон⁸ ва бошқа бир қатор давлатларда мавжуд.

Шу муносабат билан ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқининг жорий этилиши секин-асталик билан амалга оширилиши лозим бўлган жараён, деган хулосага келиш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, Ер кодексининг 16-моддаси ерга нисбатан фуқаролик муомаласини инкор этади ва фақат қонунларда кўзда тутилган ҳоллар бундан мустаснолигини белгилайди ҳамда

¹ Усмонов М. Ер ва қонун. -Т.: Адолат. 1994. –13 б.

² Усмонов М. Ер ва қонун. -Т.: Адолат. 1994. –14-18 б.

³ Германский Гражданские Уложение.

⁴ Французский Гражданский Кодекс. -М.: Юр. из. дат. 1941.

⁵ Япония Фуқаролик кодекси. The civil Code Japan. Ehs law bulletin series. Ehs vol. II. Tokyo. Eibun-Norei-Sha. Inc. 2001.

⁶ Английский свод гражданских законов.

⁷ Земельный кодекс РФ.

⁸ ГК Казахстана.

бундай қондани ер давлатнинг мулки эканлиги билан асослайди. Дарҳақиқат, ернинг мулкдори давлат бўлгач, ўзга субъектлар, яъни ерга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлмаган фуқаролар ва юридик шахслар тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлмаганликлари учун ернинг фуқаролик муомаласидаги иштироки юзасидан ҳеч қандай топширик беришга ҳам ҳақли эмаслар.

Россия Федерациясида эса, ер фуқаролик муомаласининг объекти ҳисобланади¹. Зеро, ерга нисбатан белгиланган хусусий мулкчилик ернинг фуқаролик муомаласидаги ҳаракатини таъминлайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда ерга нисбатан хусусий мулкчилик мавжуд эмас ва ерлар ҳеч қандай чеклашларсиз давлат мулкидир². Аммо ўрганишлар асосида шундай хулосага келдикки, давлат ерга нисбатан мулкдорлик ваколатидан воз кечиши лозим. Ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқининг жорий этилиши секин-асталик билан амалга оширилиши лозим бўлган жараён ва келажақда ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг жорий этилиши мамлакат иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ер ости бойликлари Конституциянинг 55-моддаси ва 2002 йил 13 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги қонунининг 4-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг мулки ҳисобланади ҳамда улардан оқилона фойдаланиш зарур бўлиб, улар давлат муҳофазасига олинган.

С.С.Хамроев ер ва ер ости бойликларининг фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатидаги ҳуқуқий мақомини қуйидагиларда кўради:

- 1) ер ва ер ости бойликлари Республика мулки ҳисобланади;
- 2) ушбу мулк ҳуқуқининг субъекти, яъни мулкдори фақат Ўзбекистон Республикаси давлати бўла олади;
- 3) ер ва ер ости бойликлари ашёвий ҳуқуқ предмети ҳисобланади, яъни сервитутлар бериш орқали уларни фойдаланишга топшириш мумкин;

¹ Земельный Кодекс РФ. 23-статья.

² Ер кодексининг 18-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 11 апрелдаги 126-сонли “Савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларини улар жойлашган ер майдонлари билан биргаликда ҳамда ер майдонларини мерос қилиб қолдириш шарти билан умрбод эгалик қилиш учун хусусий мулк сифатида сотиш тартиби тўғрисида”ги қароридан ҳам ернинг хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқаролар ва юридик шахсларга тегишли бўлиши белгиланмаган.

4) ер ва ер ости бойликлари кўчмас мулклар таркибига киритилган ва кўчмас мулкларни тартибга солувчи нормалар уларга ҳам татбиқ этилади¹.

Дарҳақиқат, ер ости бойликларининг ягона мулкдори давлат ҳисобланади. Шу ўринда ер ости бойликларининг қайта ишланганидан кейинги тайёр хом ашё ҳолатига нисбатан бундай қоидалар қўлланилмаслигини айтиб ўтиш зарур. Зеро, ер ости бойликлари казиб олиниб, товар сифатида сотилганидан сўнг, у ер ости табиий бойлиги эмас, балки одатдаги ашё ҳисобланади ва ҳар ким томонидан харид қилиниши натижасида хусусий мулк ҳуқуқининг объекти саналади.

Маълумки, табиий ресурслар қайта тикланмайдиган неъматлар ҳисобланади. Шундай экан, давлат уларга нисбатан хусусий мулкчиликни белгиламасдан, улардан халқ манфаатлари йўлида фойдаланишни асосий мақсад қилиб қўйган.

Ер ости бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқи фақат давлатга тегишли бўлганлиги сабабли, фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари ер ости бойликларига нисбатан худди ерга нисбатан бўлгани каби ашёвий ҳуқуқларга эга бўладилар.

Шу ўринда ер ости бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқига доир С.С.Ҳамроевнинг фикри баҳсли эканлигини айтиб ўтиш жоиз. Унинг таъкидлашича, ҳозирги вақтда халқ ва миллатларнинг мамлакатдаги табиий бойликларга ва хусусан ер ости бойликларига, уларнинг манбаларига эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш ҳуқуқига ҳар бир мамлакат суверенитетининг ажралмас қисми сифатида қаралмоқда. Мазкур қоида бугунга келиб кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилган халқаро нормага айланди.

Шундай қилиб, ер ости бойликларига хусусий мулк сифатида ҳам, давлат мулки сифатида ҳам эгаллик қилиш мумкин². Ер ости бойликларига С.С.Ҳамроев таъкидлаганидек³, хусусий мулк сифатида эгаллик қилиб бўлмайди. Зеро, ер ости бойликларини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ер ости бойликларига нисбатан қатъий равишда давлатнинг мутлақ мулк ҳуқуқини мустаҳкамлайди.

¹ Ҳамраев С. С. Гражданско-правовые проблемы концессионной деятельности и регламентация договора в Республике Узбекистан. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Т.: 1999. -15 с.

² Ҳамроев С. С. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2003. -57 б.

³ Ажабланарли жиҳати шундаки, С. С. Ҳамроев ўзининг ушбу фикрларини асослантиришга ҳаракат қилмаган. Қаранг: Ҳамроев С. С. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2003. -45-71 б.

Давлат мулкининг объектлари доираси хилма-хил ва кўплигини ҳисобга олиб ва мазкур мавзу доирасидагина уларни ифодалашнинг имкони йўқлигини назарда тутиб, биз фақат давлат мулки таркибидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиш мумкин бўлмаган мол-мулклар рўйхати мавжудлигини таъкидлаб ўтишимиз мумкин. Айнан мана шу рўйхатда белгиланган объектлар ҳам давлатнинг мутлақ мулк ҳуқуқи объектлари саналади.

Шу билан бирга, давлат мулкининг бир кўриниши бўлган муниципал мулк хусусида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 215-моддасига мувофиқ, давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди, коммунал хўжалик, корхоналар ва бошқа мулкӣ комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек бошқа мол-мулк муниципал мулк бўлади.

Муниципал мулк бўлган мол-мулкни агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ёки улар вакил қилган органлар тасарруф этадилар.

Шу ўринда ҳозирги кунда давлат мулкининг икки кўриниши ҳисобланган Республика мулки ва муниципал мулкнинг ўзаро нисбати, уларни биридан иккинчисини ажратиб турувчи мезонлар мавжуд эмаслигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Академик Ҳ.Раҳмонқуловнинг фикрича, амалиёт шуни кўрсатадики, ФКда Республика мулки ва муниципал мулк субъектларнинг ўзларига тегишли мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ваколатларидаги фарқлар белгиланмаган, давлат мулк ҳуқуқини бир субъектдан иккинчи субъектга ўтказишнинг белгиланган тартиби ва аниқ шартлари мавжуд эмас, бу эса уларнинг мулк ҳуқуқи субъекти сифатидаги ўз мулкӣ ҳуқуқларига бефарқликларни вужудга келтирмоқда. Бу, айниқса, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда ўз ечимини қутаётган муҳим масаладир. Зеро, айнан шу жараёнда давлат мол-мулки кимга тегишли эканлигини аниқлаш зарурдир¹.

Дарҳақиқат, ҳозирги кунда мамлакатимизда Республика мулки ва муниципал мулк субъектлари ваколатларини фарқловчи чегара

¹ Раҳманқулов Х. Законодательные источники гражданского права РУз и задача по их совершенствованию. /Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари мавзусидаги конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДҶОИ. -10 б.

мавжуд эмас. Тўғри, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 29 июлдаги №355-сонли “Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкни Республика ва маъмурий-худудий тузилмаларнинг мулкига (коммунал мулкка) бўлиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори ва унга илова қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкни Республика ва маъмурий-худудий тузилмаларнинг мулкига (коммунал мулкка) бўлиш тартиби” Республика мулки ва муниципал мулкни бир-биридан ажратувчи ҳолатларни нормаласа-да, бу жараёни аниқ ифода этмайди ва тўлиқ қамраб олмайди. Ушбу тартибда Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкни Республика ва маъмурий-худудий тузилмаларнинг мулкига бўлиш мол-мулкни Ўзбекистон Республикасининг балансидан Қорақалпоғистон Республикаси ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг балансига бепул ўтказиш асосида амалга оширилиши белгиланган.

Бундай бўлиш вақтида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳокимлиги, Тошкент шаҳар ҳокимлиги ва бошқа маъмурий-худудий тузилмалар балансида бўлган мол-мулк низосиз тартибда уларнинг мулкига айланади.

Бунда масаланинг ечимига доир бир қанча ижобий жиҳатлар мавжуд, бироқ мулкни топшириш жараёни бу ўринда муҳим ҳолат ҳисобланади. Зеро, бусиз маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари ўз-ўзидан мол-мулкнинг (ҳаттоки ўз балансларидаги мол-мулкнинг) мулкдори бўлмайдилар¹.

Шу сабабли ҳозирги кунда Республика мулки ва муниципал мулкни бир-биридан ажратиб турувчи ҳуқуқий қоидаларни белгилайдиган қонун ҳужжати зарур.

¹ Те А., Раҳманкулов М., Убайдуллаев З. Вопросы правосубъектности в законодательстве о государственной собственности. Книга «Право и рынок: теоретические проблемы развития». -Т.: Фан. 1994. -27 с.

5-БОБ. МУЛКНИ ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ ВА ХУСУСИЙЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

1.Бозор муносабатлари шароитида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг зарурлиги ва унинг моҳияти

1.1.Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қонунчилигининг вужудга келиши ва ривожланиши

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўпгина бозор иқтисодиётига асосланган мамлакатларда, шу жумладан, МДХ ва Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган жараёнлардан биридир.

Ҳозирда кенг кўламда хусусийлаштириш жараёни амалга оширилмоқда, яъни давлат мулки жисмоний ва юридик шахсларнинг хусусий мулкига ўтмоқда. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчилар билан уйғунлашиб мулк бозор муносабатларида ўзининг ҳақиқий мазмунини касб этмоқда.

Ҳар қандай ислохотнинг кафолатли амалга оширишнинг асосий шартларидан бири уларнинг ҳуқуқий негизини яратишдан бошланади. Иқтисодий ислохотлар қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилгандагина улар муайян натижа беради ва орқага чекиниш ҳам юз бермайди. Шунинг учун ҳам ислохотларнинг ҳуқуқий негизини яратиш бир қанча муҳим йўналишлар бўйича амалга оширилди. Мазкур йўналишлардан бири мулкдорликка асос соладиган қонунлар мажмуини яратишга қаратилган эди. Шу билан бирга, инсонларни мулкка бўлган муносабатларини ўзгартирмасдан туриб кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги ҳам аён эди.

Собик социалистик тузум учун хусусий мулк тушунчаси ёт эди. Фақатгина мулкнинг шахсий, давлат ҳамда колхоз-кооператив шакллари мавжуд эди. Шахсий мулкдан фойдаланиб даромад олиш қонунга зид фаолият ҳисобланарди. Давлат мулки умумхалқ мулки деб аталгани билан объектив реалликда халқ мазкур мулкдан йироқда эди. Натижада ушбу мулк халқ томонидан эмас, балки мавҳум бўлган субъект – давлат томонидан, янада аниқроғи, унинг бюроктик аппарати томонидан бошқарилар эди. Шунинг учун ҳам халқда ҳам давлатда мазкур мулкка нисбатан мулкдорлик хисси мавжуд эмас эди. Бу унинг талон-тарож бўлишига сабаб бўларди. Колхоз-кооператив мулки ҳам расмий жихатдан жамоаники деб эътироф этилгани билан амалда бутунлай давлат ихтиёрида эди. Мулкка

нисбатан бундай тартибнинг урнатилганлиги одамларнинг мулкдан бегоналашувига сабабчи бўлиб қолди. Чунки барча ишлаб чиқариш воситалари танҳо давлатнинг мулки эди. Ишлаб чиқаришда иштирок этаётган одамларнинг ишлаб чиқариш ҳамда воситаларидан маҳрум бўлиши ҳамда иқтисодий манфаатдорлиги мавжуд эмаслиги уларда мулк нисбатан эгаллик ҳиссининг йуқолишига олиб келган эди.

Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституция барча қонунчилик учун, жумладан, фуқаролик қонунчилиги учун ҳам, раҳбарий манба ҳисобланади. Конституция нормалари у ёки бу муносабатни умумий ҳолда, конституцион даражада нормалайди, фуқаролик ҳуқуқига доир қонунлар эса, уни тўлдиради, аниқлаштиради. Мамлакатимизнинг Асосий қонунида ҳуқуқнинг, асосий тамойиллари мустаҳкамланган. Конституциянинг 18, 27, 36, 42, 53, 54, 56-моддалари бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Шу маънода айтадиган бўлсак, Конституциянинг 36-моддасида, ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақлилиги ифодаланган.

Мазкур модда асосида Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни қабул қилиниб, уларда ҳар кимнинг мол-мулк эгаси бўлиши ва мулк ҳуқуқи муддатсиз ва дахлсиз амал қилиши мустаҳкамланган.

Истиқлолимизнинг дастлабки йилларидаёқ, мазкур муносабатларига барҳам бериш мақсадида иқтисодий ислохотларнинг кўлами кенгая борди. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бозор муносабатларига утишнинг зарурий шarti ҳисобланди. 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга қуйидагича таъриф берилди:

Давлат тасарруфидан чиқариш деганда, давлат корхоналарини ва ташкилотларини хужалик ширкатлари ва жамиятларига, давлатга қарашли мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантириш тушунилади.

Хусусийлаштириш деганда, жисмоний шахсларнинг ва давлатга таълуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулк объектларини ёки давлат акцияли жамиятларнинг акцияларини давлатдан сотиб олишдир.

Давлат тасарруфидан чиқариш Шўролар иқтисодий тизимини синдириб, унинг асоратларини бартараф этиш бозор иқтисодиётига

утишнинг энг самарали йулларидан биридир. Бу тартиб хусусийлаштириш жараёни билан мантиқан боғланган тушунча бўлиб, давлатга оид ташкилот, корхона, муассасаларни ҳамда биржаларнинг давлат тасарруфидан, яъни давлат ихтиёридан чиқариб, хусусий мулк эгаларига бўлиб бериш, аниқроғи уни сотиш тушунилади. Давлат тасарруфидан чиқариш янги бошқарув тузилмаларини барпо этиш демакдир.

Хусусийлаштириш иқтисодий тушунча¹ бўлиб, мулкка эгалик ҳуқуқини давлатдан, корхоналар ва алоҳида шахсларга берилиши, хусусий секторга давлат хизматлари кўрсатилишини чеклашни ёки хусусий ташаббускорлик учун кенг имкониятлар бериш мақсадларида давлатнинг фаолият соҳасини торайтиришни билдиради. Бу жараён янги мулкдорлар синфини вужудга келишига кўмаклашади, зеро, у сиз бозор иқтисодиётини шакллантириш мумкин эмас.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчаларини ўзи, кўпчилик ўйлагандек, давлат мулки объектларини шунчаки хусусий бошқарувга ёки хусусий мулк қилиб бериш эмас, балки унга нисбатан анча бойроқ ва кенгрок тушунчадир.

Ушбу тушунча иқтисодий-назарий тушунча сифатида моддий ишлаб чиқариш ва маҳсулотни тақсимлашни давлат назоратидан чиқариш ҳамда бошқарув ҳуқуқларини янги мулкдорларга ёки ёлланма бошқарувчиларга беришни акс эттиради. Шунинг учун давлат корхоналарини ўзок муддатли ижарага бериш (ҳатто кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи ҳам) давлат тасарруфидан чиқаришнинг шаклларида бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”ги 2003 йил 17 апрел Қарорига мувофиқ, давлат улуши уларда Ҳукуматнинг тегишли қарорлари билан биркитилмаган бўлса, корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш уларнинг устав жамғармасидаги давлат улушини сақлаб қолмасдан амалга оширилади.

Шу муносабат билан давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга кенгрок маънода ёндашиш лозим: бу тушунчалар бозор ўзгаришларининг асосигина бўлиб қолмасдан, балки уларнинг асосий шаклларидадир. Хусусийлаштириш сиёсати

¹ Чжен В. А. Хусусийлаштириш асослари. Т.1. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1996. -127 б.

бўйича машхур Ғарб мутахассиси ва маслаҳатчиси Г.Вустекнинг шу жараёнларига берган қуйидагича таърифига биз ҳам қўшилаемиз: “кенг маънода хусусийлаштиришга бозор кучларининг иқтисодиётга кириб бориши сифатида қараш мумкин ёки ...тижорат йўналишидаги давлат корхоналарини ва Ҳукуматнинг мавжуд мулкни ... тўлик ёки қисман хусусий мулк қилиб бериш ёки хусусий назоратга топшириш”¹ дир.

Давлат тасарруфидан чиқаришни амалий иқтисодий сиёсий ва меъёрий ҳужжатларда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунида таърифланганига кўра, кенгрок тушуниш тадбиркорлик уюшмалари, деҳқон фермер хўжаликлари, тадбиркор аёллар уюшмалари, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятлари ва бошқа жамоат ташкилотларини ташкил қилиш жараёнини ҳам давлат тасарруфидан чиқаришнинг шаклларида деб қарашга имкон беради. Унинг мазмун-моҳияти давлатнинг фуқаролар ҳаёти ва фаолиятларига аралашувини чеклашдан иборат.

“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий моҳияти жамиятдаги мулкни ҳақиқий мулкдорлар қўлига топширишдан иборат. Бунда мулкдор ўз мулкни авайлаб асрашга, уни ўзгалар томонидан талон-тарож этилишига йўл қўймайди ва энг асосийси ундан даромад олиш мақсадида фойдалана олади. Социалистик тузумда танқид остига олинган хусусий мулк, бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда муқаддас деб ҳисобланади”².

МДҲ мамлакатлари, хусусан, Россия Федерациясида хусусийлаштиришнинг ҳуқуқий муаммолари бир қатор цивилистик олимлар томонидан таҳлил этилиб, унинг натижаларига нисбатан салбий муносабат мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Масалан, Е.А.Суханов³ ва В.Ф.Яковлева⁴лар хусусийлаштириш тушунчаси ва усулларига турлича ёндошсада унинг натижасини танқидий баҳолайди. Ю.К.Толстой ҳам хусусийлаштириш натижасига ўзининг салбий муносабатини билдиради. Унинг фикрича, хусусийлаштириш илгаридан мулкни жамият фойдасига қайта тақсимлаш эмас, балки, партия давлат аппаратида демократия кийимини кийиб олган тор доирадаги шахсларга йўналтирилган эди.

¹ Чжен В. А. Бозор шароитида минтақанинг тармок тараққиёти. Т.5. –Т.: Шарқ. 1997. -16 б.

² Муаллифлар жамоаси. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. -Т.: 2003. -99 б.

³ Гражданское право. Учебник. Т. 1. 2-е изд.//Отв ред. Е. А. Суханов. с. 563-577.

⁴ Коммерческое право. Част. 2. учебник.//Под ред В. Ф. Яковлева, В. Ф. Попондопуло. -СПб. 1998. с. 5-40.

Уни руҳлантирувчи ва ўтказувчиларнинг фикрича, хусусийлаштириш ўз моҳиятига кўра, бошқарувчи бюрократик элита ўртасида қайта тақсимлашга мўлжалланган¹.

Юкоридаги олимларнинг хусусийлаштириш натижасига нисбатан салбий муносабатда бўлишларини муайян маънода тушуниш ҳам мумкин. Чунки, бозор иқтисодиёти қонуниятлари ҳаётда ҳали том маънода ўз ифодасини топганича йўқ. Лекин, собик социалистик тузумда, “барча мулк оммага, халққа тегишли” деган сохта шиорлар остида бўлган иқтисодиётдан воз кечилиб, бозор иқтисодиёти сари юзланган мамлакатда (масалан, МДХ, собик социалистик тузумда бўлган баъзи Европа мамлакатлари) хусусийлаштириш амалга оширилиши албатта лозимдир. Чунки, бозор муносабатлари қарор топган давлатда давлатнинг иқтисодий сектордаги улуши катта бўлмайди. Унга тегишли бўлган мулк объектларининг аксарияти ўзининг ҳақиқий эгасини топади, давлат корхоналари меҳнат жамоасига, хусусий мулкдорлар қўлига ўтади. Бу эса, иқтисодни янада ривожлантиради, бозор иқтисодиёти қонуниятларини қарор топтиради ва оқибатда халқнинг фаровонлигини таъминлашига хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида хусусий мулкнинг дахлсизлиги белгилаб қўйилди. Бирок Конституция қабул қилингунига қадар мулкчилик муносабатларига доир бошқа қонунлар қабул қилинган эди.

Ушбу қонунларнинг дастлабкиси 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни бўлди. Ушбу қонунга мувофиқ қуйидаги мулк шакллари амалда бўлиши эътироф этилди:

- хусусий мулк;
- ширкат (жамоа) мулки;
- давлат мулки;
- аралаш мулк;
- бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик жисмоний шахсларнинг мулки.

Шу ўринда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни хусусийлаштиришда Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуни муҳим ҳуқуқий ҳужжат

¹ Гражданское право. Учебник. Т. 1. Изд. пятое. // Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект. 2002. – 632 с.

бўлди. Унда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни ҳуқуқий қафолатланди. Мазкур қонунларни бирин-кетин қабул қилишдаги манتيқий боғлиқлик шундан иборат эдики, мулкдорнинг мулкий ҳуқуқларини қафолатламай, хусусийлаштиришни амалга ошириш жараёни қийин кечарди. Чунки юридик ва жисмоний шахсларнинг хусусийлаштириш жараёнида фаол иштирокини таъминлашнинг ягона йўли, уларнинг мулкий ҳуқуқларини қафолатлашдан иборат эди. Айнан 1991 йил 19 ноябрдаги қонун давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг шакллари, шартларини ҳамда амалга ошириш тартибини белгилаб берди.

Мазкур қонунга мувофиқ, давлат мулки объектлари Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган қарори билан давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган бўлди. Давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши мумкин бўлмаган ҳамда мамлакат Президентининг қарори билан давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектлар ҳамда корхоналарнинг рўйхати Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан белгилаб бериладиган бўлди. Мазкур рўйхат ҳақида ўтган бобларда батафсил тўхталиб ўтдик.

Агар мулк бепул кулга киритилган бўлса, у чинакамига асраб авайланмайди. Ундан самарали фойдаланишда худди ишлаб топилган пулга сотиб олинган мулкка бўлган каби ҳақиқий манфаатдорлик бўлмайди. Шу туфайли давлат мулки ким ошди савдоси буйича хусусийлаштирилмоқда.

Ислохотлар давом эта бориб, сўнгги пайтларда соҳада жиддий ҳуқуқий ўзгаришлар кузатилмоқда. Жумладан, 2001 йил 9 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 119-сонли қарори қабул қилинди. Унда қатор объектлар ва корхоналарнинг акцияларини потенциал хорижий инвесторларга сотиш масаласи назарда тутилди. Аммо бу қарорнинг ижроси амалда ижобий натижа берди, дея олмаймиз. 2003 йилнинг 23 январида 3202-сонли Президент фармони эълон қилинди. Унда, айтиш мумкинки, хусусий мулк соҳасида жиддий қоидалар назарда тутилди. Жумладан, “Хусусий корхона тўғрисида”ги қонун қабул қилиш, очик акциядорлик жамиятлари минимал устав фондиди 50 минг АҚШ долларининг Марказий банкнинг ушбу АЖни давлат рўйхатидан ўтказиш пайтидаги эквивалентиға тенг бўлиши назарда тутилди. Орадан бир оз фурсат ўтиб, аниқроғи, 2004 йилнинг 23 апрелида

Вазирлар Маҳкамасининг 185-сонли қарори ҳам қабул қилинди ва у икки йил муқаддам қабул қилинган 119-сонли қарорнинг қўллаб бандларини бекор қилди. Бугунги кунда айтиш мумкинки, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш соҳасида қабул қилинган қонунларни мазкур соҳанинг ҳуқуқий базаси ташкил этади, дейиш мумкин.

Ҳар бир соҳа фаолиятининг ўзига хос тамойиллари, яъни тамойиллари бўлганидек хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришни ҳам тамойиллари ҳам мавжуд. Мазкур тамойил қонуннинг 3-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, қуйидагилардир:

- давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари мижнат жамоасининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда таъминлаш;

- давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш вақтида мулкни сотиш ва пулсиз топширишни қўшиб олиб бориш;

- пулли ва пулсиз хусусийлаштириладиган мулкни олишда фуқароларнинг ҳуқуқлари тенглиги;

- давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шароитида барча фуқаролар ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлаш;

- ошкоралик давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тадбирларини амалга ошириш устидан давлат ва жамоат назоратини йўлга қўйиш;

- монополияга қарши қонун талабларига риоя этиш.

“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинишига қуйидагилар объектив сабаблар бўлди:

- тоталитар тузумда шахснинг мулкдан бегоналашуви оқибатларини тугатиш;

- давлат мулкнинг таркибий марказлашувининг ҳаддан ортиши, ундан самарали фойдаланиш, бошқариш ва назорат қилишни таъминлай олмаганлиги;

- давлат мулкига нисбатан ташмачилик ва ҳужасизликни барҳам бериш;

- бозор иқтисодиёти, тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш мулкнинг давлат қўлида ҳаддан ортиқ марказлашувига зид эканлиги давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда худди мана шу ҳолатлар ҳисобга олиниб, ислохотлар амалга оширилди.

Хусусийлаштириш усулига қуйидагича таъриф бериш мумкин: хусусийлаштириш усули – бу қонун ҳужжатларида мустақамланган

ва ваколатли давлат органи томонидан хусусийлаштиришни амалга ошириш вақтида муайян афзаллиги бўйича танланадиган йўл-йўриklar йиғиндисиدير. Қонунда кўрсатиб ўтилган хусусийлаштириш усуллари мутлак характерга эга бўлиб, хусусийлаштириш усули ҳисобланган тегишли битимлар қонунда кўрсатилганидан фарқ қилиши мумкин эмас. Акс ҳолда, бу битим ҳақиқий ҳисобланмайди.

Хусусийлаштиришнинг аксарият **усуллари** акцияларни сотиш билан боғлиқ. Хусусийлаштириш усуллари тавсифи шуни кўрсатадики, хусусийлаштириш корхонани очиқ акциядорлик жамиятига айлантиришдан бошланади. Чунки, давлатга тегишли бўлган акцияларни хусусий мулк қилиб топшириш учун аввал, давлат корхонаси базасида очиқ акциядорлик жамиятини ташкил қилиш керак бўлади. Давлат корхонасини акциядорлик жамиятига айлантириш Фуқаролик кодексининг 49-моддаси кўрсатиб ўтилган юридик шахсни қайта ташкил этишдан фарқ қилади. Фикримизча, ФК қоидалари асосида қайта ташкил этиш юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгартирилиб, мулкчилик шакли ўзгармайди. Хусусийлаштириш жараёнида давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилганда юридик шахс сифатида тугатилиб, унинг мулкий базасида акциядорлик жамияти ташкил қилинади. Давлат мулкни хусусийлаштириш бўйича комиссия ФКда кўрсатилган топшириш актини эмас, балки хусусийлаштириш режаси лойиҳасини тайёрлайди. Натижада мулкий комплексга нисбатан мулк шакли ўзгариб, акциядорлик жамияти мулкнинг расман мулкдори бўлиб қолади.

Хусусийлаштириш аксарият ҳолларда қонуности актлари асосида амалга оширилади. Бу ҳолат МДХ таркибига кирувчи кўпгина мамлакатларда кузатилиб, ўзининг ўрнига ва афзалликларига эга. Чунки, оммавий мулк ҳуқуқи субъекти бу давлатдир. Давлат эса ўз мулк ҳуқуқини ижро этувчи ҳокимият – Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати орқали амалга оширади. У эса ўз навбатида давлат мулки объектларини хусусийлаштириш бўйича қонуности ҳужжатлари, дастурлар, режалар қабул қилиш йўли билан таъминлайди. Лекин, ҳуқуқий демократик давлатда ҳар қандай ҳуқуқий муносабат олий юридик кучга эга бўлган қонун билан тартибга солиниши эътиборга олиб “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунни хусусийлаштиришни бир бутун ҳолда ҳуқуқий тартибга соладиган қилиб қабул қилиш

мақсадга мувофиқдир. Чунки, унинг бир қатор нормалари турли хил қонуности ҳужжатларига сочилиб кетган.

Хусусийлаштириш объекти сифатида биринчидан, корхоналар ва бошқа мулкый комплекслар, иккинчидан, бинолар, иншоотлар, нотураржой бинолар, қурилиши тугалланмаган объектлар, учинчидан, ер участкалари, тўртинчидан турар жойлар, бешинчидан, очиқ акциядорлик жамиятлари акциялари киради. Демак, бу ерда гап оммавий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган кўчмас мулк ёки акцияларни бегонлаштириш ҳақида кетаяпти. Кўчар мулк оммавий мулкдан хусусий мулкка хусусийлаштириш тартибида эмас, балки оддий олди-сотди шартномаси асосида ёки мулкни бегонлаштиришга қаратилган бошқа фуқаролик-ҳуқуқий битим асосида ўтади.

1.2. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш босқичлари

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий йўналишларидан бири бу иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга оширилишидир. Бу ҳолат иқтисодий нуқтаи назардан ҳам ҳуқуқий нуқтаи назардан асосланган. Шу маънода мамлакатимизда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш албатта табиий, ижтимоий ва иқтисодий омилларга асосланган ҳолда амалга оширилди. Республикамиз, қолаверса, собиқ Иттифок тизимида бўлган бошқа Республикаларда ҳам ҳар бир кишининг мулкдор бўлиш ҳис-туйғуси шаклланиб борди, сабаби бозор иқтисодиётига ўтиш ҳар бир кишининг тадбиркор, ижодкор ҳамда мулкдор бўлиш манфаати, шунга ўхшаш турли эҳтиёжлари эндиликда мулкни бутун давлат кўлида марказлаштирмай, бир қисмини давлат тасарруфидан чиқариб бошқа шаклларга ўтказиш, улар тенг мавқега эга бўлиши ва кўпайтирилиши зарур эканлигини кўрсатади. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси мулкка нисбатан бўлган муносабатларни бошқа шакли учун ўзгартиришни тақозо этади. Шу мақсадда давлат ўз мулкнинг бир қисмини ўз тасарруфидан чиқариб, хусусийлаштиришга эътибор қаратди.

Г.Д.Отнюкова хусусийлаштиришни учта босқичда ўрганади. Хусусийлаштиришни амалга ошириш босқичи хусусийлаштиришни

амалга ошириш тўғрисидаги ташаббус асосида бошланади. Иккинчи босқичда хусусийлаштириш режаси ишлаб чиқилади ва тасдиқланади. Учинчи босқичда эса, хусусийлаштириш тўғрисидаги қарор ва у билан бирга хусусийлаштириш режаси ижро этилади¹.

Биз қуйида мамлакатимизда хусусийлаштиришнинг ҳар бир босқичи хусусида тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик.

Хусусийлаштиришнинг **биринчи босқичи** Вазирлар Маҳкамасининг “Маҳаллий саноат, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, давлат савдоси ҳамда умумий овқатланиш корхоналари ва ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги² Қарори билан бошлаб берилди ҳамда 1994 йилнинг ўрталаригача давом этди. Мазкур босқич кичик хусусийлаштириш бўлиб, унда умумий уй-жой фонди, савдо, маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш тизимлари хусусийлаштирилди. Масалан, “Ўзбексавдо”, “Ўзмаишийхизмат” уюшмалари таркибларига кирувчи корхоналар ва ташкилотлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини химоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда 1994 йил 15 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Фармонлари хусусийлаштиришнинг навбатдаги босқичига ўтиш учун тўртки бўлди. 1994 йил 21 январдаги Фармон билан Вазирлар Маҳкамасига хусусийлаштириш бўйича давлат дастурини ишлаб чиқиш вазифаси юклатилди. Мазкур дастурда саноат ва қурилиш тармоқларида хусусийлаштиришни амалга оширилишига, шунингдек фуқароларни хусусийлаштириш жараёнида фаол иштирокини таъминлаш мақсадида ёпиқ акциядорлик жамиятларини очик акциядорлик жамиятларига айлантириш масалаларига кўпроқ эътибор қаратилиши лозимлиги таъкидланди.

¹ Отнюкова Г. Д. Предпринимательское (хозяйственное) право./Отв. ред. О. М. Олейник. Т.1. –М.: Юристъ. 1999. -550 б.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 23 сентябрдаги “Маҳаллий саноат, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, давлат савдоси ҳамда умумий овқатланиш корхоналари ва ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1992 йил 23 сентябрдаги 443-сонли Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”¹ги Фармонда қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш ва очиқ усулдаги акциядорлик жамиятларини ташкил этиш билан бир вақтда давлатга тегишли акциялар улушини қисқартириш орқали аҳолини иқтисодий ислохотлар жараёнига кенг жалб этиш; кўчмас мулк бозорини, биринчи навбатда савдо, маиший, коммунал хизмат кўрсатиш объектларини ва тугалланмай қолган қурилиш иншоотларини танлов асосида сотиш йўли билан шундай бозорни шакллантириш; улгуржи савдо корхоналарини хусусийлаштириш жараёнига жалб этиш орқали ишлаб чиқариш воситалари бозорини вужудга келтириш, шунингдек товар-хом ашё биржалари тизимини ривожлантириш; таркиб топган ишлаб чиқариш ва бошқарув тузилмалари яқка ҳокимлигини тугатиш, хусусийлаштириш чеклаб қўйиладиган корхоналар сонини камайтириш; тендерлар ва кимошди савдоларини, сармояларга оид савдоларни ўтказиш, шунингдек мол-мулкни тўғридан-тўғри сотиш йўли билан республика иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб этиш; корхоналарни хусусийлаштирилгандан кейин давлат томонидан қўллаб-қувватлашни таъминлаш масалалари ўз аксини топган.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга таллуқли бўлган қонун ҳужжатларини уларнинг мақсадларидан келиб чиққан ҳолда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси, бевосита давлат мулкни хусусийлаштиришга оид қонун ҳужжатлари бўлса, иккинчиси ана шу қонун ҳужжатларини самарали ижросини таъминлашга қаратилган норматив ҳужжатлар. Мисол учун, 1995 йил 12 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат мулки бўлган корхоналарни акциялаштиришни жадаллаштириш ва қимматли қоғозлар бозорини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони² қабул қилинди. Мазкур Фармонда давлат бошқаруви органларининг мансабдор шахслари ҳамда корхона ва ташкилотларнинг раҳбарлари орасида ҳанузгача сақланиб қолган бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик тизими пайдо қилган

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги 1994 йил 15 мартдаги 789-сонли Фармони.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари 1995-1999. 4-том. -Т.: Адолат. 2000. -23 б.

бокимандалик кайфияти давлат корхоналарини акциялаштириш муддатларини чўзиб юборишаётгани танкид остига олинган.

Иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида асосан кичик хусусийлаштириш амалда тугалланди. Давлат мулкани бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шаклларига айлантириши учун керак бўлган муассасалар тизими, махсус идоралар тузилди.

Иқтисодий эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, бунда асосий эътиборни кичик ва ўрта бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратган мустақил Ўзбекистон Республикаси аввалбошданок бу масалага жиддий эътибор қаратганди. Иқтисодий ислохотларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган мулкка давлат ҳукмдорлигини тугатиш ва хусусийлаштириш жараёнинг муайян дастур асосида босқичма босқич амалга ошириш кўзда тутилди.

Иқтисодий ислохотларнинг «кичик хусусийлаштириш» деб ном олган дастлабки босқичида савдо объектларини давлат уй жой фонди, майда ва урта корхоналар, асосан хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар фуқароларга мулк қилиб берилди, ушбу фаолиятни тартибга солишда ва муофикаштиришда Давлат мулки кўмитаси ташкил топди. Бир қатор вазирликлар тугатилиб, улар ўрнида хужалик ҳисобида турли бошқарув шакллари («Ўзбексавдо», «Ўзбекбирлашув») қарор топди.

Кичик хусусийлаштириш асосан 1994 йилда деярли тугалланди. Ҳозирги кунда хусусийлаштириш жараёни чуқурлашди, кўлами эса кенгайди. «Бозор ислохотлари натижасида халқ хўжалигида банд бўлган аҳоли умумий миқдорининг ва ҳосил қилинган умумий миқдорининг 70 фоизи, саноат маҳсулотининг 53,5 фоизи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 97,7 фоизи давлатга алоқаси бўлмаган сектор ҳиссасига тўғри келди»¹.

Юқоридаги Фармонлар хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва унинг сифатли утишига асос яратди. Натижада давлат мулкани фақат янги мулкдорларга сотиш, яъни мулкчиликнинг бошқа шаклига айлантириш йули маъқул эканлиги аён бўлди.

Хусусийлаштиришнинг **иккинчи босқичи** (1995-1996 йиллар) очик акциядорлик жамиятларини яратиш, корхоналарнинг акцияларини муомалага чиқариш, кўчмас мулк ҳамда қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, саноат, қурилиш ва транспорт

¹ Ибрагимов Б. Тадбиркорлик ҳуқуқи. -Т.: Молия. 2001. -26 б.

соҳасидаги ҳамда агросаноат комплексининг гушт-сут, озик-овқат ва пахта тозалаш тармоқларидаги ўрта ва йирик корхоналари, шунингдек сайёҳлик комплексларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан характерланади¹.

1995 йилда 1994-1995 йилларда Ўзбекистон Республикасида Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш дастури билан белгиланган давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ўтказиш қўламларини кенгайтириш, монополистик ишлаб чиқариш-хўжалик тузилмаларини кичиклаштириш ва рақобат бозори муҳитини яратиш, давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида республиканинг кенг аҳоли қатламларининг, хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг иштирок этишларини таъминлашга оид мақсадларни амалга ошириш давом эттирилди. Хусусийлаштирилган корхоналарга иш шароитлари яратиш, гадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, нодавлат секторларини янада кенгайтириш, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, хорижий инвесторларни жалб қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилди.

Натижада 3800 дан ортиқ давлат корхоналари негизида очик акциядорлик жамиятлари ташкил этилди. Республикада юзлаб, минглаб деҳқон ва фермер хўжаликлари пайдо бўлди, акциядорлик жамиятлари “Ўзмаишийхизматушма”, “Ўзбексавдо”, “Ўзмонтаж-махсусқурилиш” ва бошқаларни кичиклаштириш, Тошкент шаҳар Шайхонтохур ва Яккасарой туманлари тажрибаси бўйича савдо ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишдаги монопол тузилмаларни тугатишга оид ишлар олиб борилди, ҳозирги вақтда 5230 объект акциядорлик жамиятлари таркибидан чиқди, мингдан ортиқ акциядорлик жамиятлари ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятларидан очик акциядорлик жамиятларига айлантирилди.

Кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозорлари инфраструктураларини яратишга асос солинди. Республика фонд биржаси, кўчмас мулк биржаси, Миллий депозитарийлар, инвестиция фондлари ташкил этилди. Ахборот-телекоммуникация тизимларини қуриш дастури тузилди, брокерлик идоралари ва фонд дўконлари тармоқлари шакллантирилмоқда.

1995 йил охиригача Республика фонд биржаси, депозитарийси, Республика кўчмас мулк биржаси ва Республика товар-хом ашё биржасининг худудий филиаллари ташкил этилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон. 1998. -221 б.

1995 йил октябрида фонд биржаси аъзо сифатида Евро-Осиё фонд биржалари федерациясига қабул қилинди, бу эса Ўзбекистон қимматли қоғозларининг Федерация аъзолари бўлган мамлакатларга чиқишига имкон берди.

Кўчмас мулк Биржасида йил бошидан буён 900 дан ортиқ ким ошди савдолари, танловлар ва биржа савдолари ўтказилди. Қурилиши тугалланмаган 600 объект, хизмат кўрсатиш ва савдр соҳаси объектлари учун – 2 минг, яқка тартибда уй-жой қурилиши учун – 2 минг, автомобилга ёнилғи қуйиш станциялари учун 152 ва автотранспорт воситалари учун мингтадан ортиқ ер участкалари сотилди¹.

Қимматли қоғозлар бозорини ташкил этишнинг биринчи босқичида аҳоли кенг қатламларига, юридик шахсларга ва хорижий инвесторларга сотиш назарда тутилган қимматли қоғозлар ҳажми ўртача давлат корхоналарини очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантириш ҳисобига юзага келди.

Хорижий инвесторлар томонидан қимматли қоғозларга маблағлар қўйиш амалга оширилди, акцияларнинг тўхтатиб қўйилган давлат улушини сотиш ўтказилди, яъни улар фонд биржасида ва фонд дўконларида қайта сотила бошланди. Корхоналар негизида янгидан ташкил этилган акциядорлик жамиятларидаги давлат ва меҳнат жамоасининг улуши устав сармоясининг жами 49 фоиздан ошмайди.

Республикада миллий инвестиция фонди ташкил этилган. У таъсисчилар ва аҳоли ўртасида тарқатилган 4 млн сўмлик биринчи эмиссияни чиқаришни амалга ошириб бўлди. 10 млн сўмлик иккинчи эмиссияни рўйхатдан ўтказиш ва уни чиқариш амалга оширилди. Инвестфонд ҳузурида ташкил этилган фонд дўконлари орқали аҳолига нақд пулга 232 минг сўмлик 1160 акция сотилди.

Ташкил этилганидан буён Миллий депозитарий томонидан муайян ишлар амалга оширилди, жумладан, устав фондининг умумий ҳажми 8 млрд сўм бўлган 3352 акциядорлик жамияти эмиссияси тарқатилди ва рўйхатдан ўтказилди, улардан 4 млрд сўми сақлаб қўйиш учун қабул қилиб олинди. Акция эгалари томонидан 150 минг ҳисоб-китоб счётлари очилди, уларнинг 145 мингги жисмоний шахсларга тегишлидир. Акция эгаларига акцияларнинг 965 минг сертификати берилди. Республика фонд биржасининг биржа

¹ Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш жараёнларини чуқурлаштиришнинг Асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 4 декабрдаги 448-сон Қарорига 1-Илова.

савдолари орқали жами 700 млн сўмдан ортиқ қимматли қоғозлар сотилди. Фонд дўконлари орқали аҳолига 22 млн сўмлик акция сотилди. Акцияни сотишнинг опцион (танлов) тизими ташкил этилди, натижада 20,5 млн сўмлик маблағ олинди.

Республикада қимматли қоғозлар бозорини янада фаоллаштиришга тўсқинлик қилаётган омиллар чуқур таҳлил қилинди, натижада Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат мулки бўлган корхоналарни акциядорлаштиришни жадаллаштириш ва қимматли қоғозлар бозорини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1995 йил 12 июндаги 1164-сонли Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат корхоналарини очик турдаги акциядорлик жамиятларига айланштиришга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» 1995 йил 15 июндаги 221-сонли Қарори қабул қилинди.

Махсус инвестиция лойиҳаларини сотишга оид хорижий сармояни жалб қилишга алоҳида эътибор берилган иқтисодиётнинг устувор тармоқларида қулай инвестиция муҳити яратиш бўйича ҳам мақсадли сиёсат бошлаб юборилди. Олдиндан қурилган чора-тадбирлар натижасида хорижий инвесторларнинг Ўзбекистондаги бозор ислохотлари жараёнларига иштирок этишга қизиқишлари бир мунча ошди. 1995 йилда хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар сони 1500 тадан ошиб кетди. Қўшма корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми жиддий равишда қўпайди.

Учинчи босқич. 1998 йилдан бошлаб республика иқтисодиётида йирик индустрия гигантларини, яъни ёқилғи-энергетика комплекси, кимё, металлургия ва машинасозликнинг айрим ёр-дамчи корхоналарини хусусийлаштириш ҳамда мазкур жараёнга хориж инвестициясини кенг жалб қилишнинг йўналишлари белгилаб берилди. 1998 йил хусусийлаштиришдан тушган маблағ 8 миллиард 800 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1999 йили 9 миллиард 100 миллион сўмни ташкил этди. 1999 йил сотиб олинган корхона ва акциялар учун хорижий инвесторлар томонидан тўланган маблағ 16 миллион АҚШ долларини ташкил этди¹.

Корхоналарни хусусийлаштириш ва акциялаштиришни янада чуқурлаштириш ҳамда ушбу жараёнларга хорижий инвесторларни янада кенг жалб этиш мақсадида 1999 йил 26 ноябрда Вазирлар

¹ Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазирамиз. //Халқ сўзи. 2000 йил 15 февраль.

Маҳкамаси томонидан “2000-2001 йилларда хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарор¹ қабул қилинди. Мазкур қарор билан 2000-2001 йилларда хорижий инвесторларга турли шаклларда сотиладиган корхоналар рўйхати тасдиқланди. Масалан, “Ўзбекнефтегаз” МХК, “Ўзбекэнерго” ДАК, “Ўзкимёсоноат” Ассоциацияси, “Ўзбекистон темир йуллари” ДАТК тизимига кирувчи корхоналар.

2003 йилдан бошлаб хусусийлаштириш жараёнида сифат жиҳатидан туб ўзгариш рўй берди. Шу вақтгача амалга оширилган иқтисодий ислохотларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, корхоналарнинг низом жамғармасида давлат улушининг юқори бўлиши, уларнинг иқтисодий ва хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувиغا олиб келаётган эди. Мазкур салбий омилларни бартараф этиш мақсадида 2003 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Ушбу Фармон устав фондида давлатнинг улуши 25% ва ундан кам миқдорни ташкил этган акциядорлик жамиятларида давлат улушини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ эмаслиги ва мазкур улуш фонд бозорида хусусий секторга сотиб юборилиш кераклиги белгилаб қўйилди. Авваллари корхоналарнинг давлатга тегишли акция пакетлари шу корхона уюшмасининг ишончли бошқарувига топширилар эди. Бирок мазкур ҳолат уюшмаларни ўз вазифаларини бажаришлари ўрнига, корхоналарнинг молиявий ва хўжалик фаолиятига асоссиз равишда аралашувиغا сабабчи бўлди. Мазкур ҳолатни бартараф этиш мақсадида, юқоридаги фармон давлатга тегишли акциялар пакетини 2003-2004 йилларда танлов асосида профессионал бошқарувчи компанияларнинг ишончли бошқарувига берилиши лозимлиги кўрсатиб қўйилди. Бундан ташқари фуқароларни хусусийлаштириш жараёнида фаол иштирок этишларини таъминлаш мақсадида, хусусийлаштирилган корхоналар негизида ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари акциядорларининг дивиденддан оладиган даромадлари беш йил муддатгача солиққа тортишдан озод этилди.

Юқоридаги фармоннинг ижросини таъминлаш, хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш, унга хорижий инвесторларни кенг жалб этиш ҳамда корхоналарнинг устав

¹ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг Қарорлари тўплами, 11-сон, 1999 йил, 69-модда.

жамғармаларида давлатнинг улушини мумкин қадар камайтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг “2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”ги Қарори¹ қабул қилинди.

Хусусийлаштирилган корхоналарни бошқаришни такомиллаштириш масалалари бўйича махсус комиссия томонидан устав жамғармаларида давлатга тегишли улуш мавжуд бўлган корхоналарни хатловдан ўтказиш ва улар фаолиятини ўрганиб чиқиш бўйича катта иш қилинди. Жойларга борилиб салкам 4 минг корхона ва объект текшириб чиқилди. Ҳар бир муайян корхона бўйича техник даража ва молиявий ҳолат, унинг мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги роли, давлат улушини сақлаб қолишнинг мақсадга мувофиқлиги, шунингдек мазкур корхона қанчалик истиқболли ва инвесторлар, шу жумладан хорижий инвесторлар учун жалб этувчан эканлиги танқидий баҳоланди.

Мазкур қарор билан давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган корхоналар улардаги давлат улушининг миқдориға қараб куйидаги тўрт гуруҳга ажратилди:

Биринчи гуруҳга, устав фондида давлат улуши 25% ва ундан камни ташкил этадиган корхоналар киритилди. Энг қўламли бўлган биринчи гуруҳга қарийб 1400 корхона киритилди, улар бўйича 2003-2004 йиллар мобайнида устав жамғармаларидаги 25 фоиз ва ундан камроқ миқдордаги давлатга тегишли улушни, шунингдек ушбу корхоналарнинг ҳали жойлаштирилмаган активларини биржа ва биржадан ташқари бозорларда тулик сотиш назарда тутилади.

Иккинчи гуруҳга, ҳозирги пайтгача давлат мулкида бўлган корхоналар киритилди. Улар ҳам фонд бозорида хусусий мулк сифатида бутунлай сотиб юборилиши лозим.

Учинчи гуруҳга, устав фондида давлат улуши 25%дан 51%гача бўлган корхоналар киритилди.

Шуни қайд этиш лозимки, учинчи гуруҳни бир неча йиллар мобайнида барқарор турғунлик ҳолатида бўлган корхоналар ташкил этади. Улар бўйича давлат тасарруфидан чиқаришга доир қатъий чора-тадбирлар кўриш назарда тутилди. Улар Шу билан бирга, хусусийлаштирилган корхоналарни бошқаришни такомиллаштириш масалалари бўйича махсус комиссияга, Давлат мулки кўмитасига, Вазирлар Маҳкамаси Комплексларига 2003 йил якунлари бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”ги Қарори. 2003 йил 17 апрел.

ушбу корхоналар ва объектларни хусусийлаштириш натижаларини пухта хатловдан ўтказиш топширилди.

Мазкур гуруҳга, Ўзкимёсаноат ДАК, Ўзқишлоқхўжмашхолдинг ХК, Ўзмашсаноат Ассоциацияси, Ўзбекнефтгаз МХК, Ўзбекэнерго ДАК, Ўзбексавдо АК таркибига кирувчи бир қатор акциядорлик жамиятлари “Жиззах пластмасса” АЖ (25% давлатга тегишли), Электрокимё заводи АЖ ҚК (26% давлатга тегишли), Тошқишлоқмаш АЖ (26% давлатга тегишли), Тошкент шаҳридаги Компрессор АЖ (25% давлатга тегишли), Самарқанд гўшт-сут савдо АЖ (25% давлатга тегишли), Жарқўрғоннефт АЖ (46,3% давлатга тегишли) киритиш мумкин.

Қуйидагилар устав фондига давлат улуши фойз ҳисобида киритилган: Ўзбекгеофизика АЖ (40,2% давлатга тегишли), Хўжайли МТП (46,9% давлатга тегишли), Янгийўл МТП (62,5 % давлатга тегишли), Пскент МТП (37,4 % давлатга тегишли) ва ҳ.к.

Бугунги кунда давлат сектори 937 та давлат корхонаси, шунингдек 2434 та акциядорлик жамиятлари ва 394 та масъулияти чекланган жамиятларнинг пай ва улушларидан иборат. Давлат сектори нефть, газ саноати, электроэнергетика ва кимё саноати каби тармоқларда, транспорт, алоқа ва коммуникация тизимида салмоқли ўрин тутади. Кўпгина корхоналар, компаниялар, корпорация ва уюшмаларларнинг устав жамғармасида ҳам давлат улуши анчагина катта қисмини ташкил этади. ...давлат улушининг ҳаддан зиёд юқори бўлиши уларни бошқаришни мураккаблаштириб юбормоқда, мутлақо кераксиз бошқарув тузилмаларининг корхоналар хўжалик фаолиятига аралашуви зарарли оқибатларга олиб келмоқда. Уларнинг раҳбарлари ўз қўлида давлат улуши ва акцияларини тўплаб олиб, эски маъмурий буйруқбозлик асосидаги бошқарув усулларидан фойдаланган ҳолда хусусийлаштириш жараёнларини сунъий равишда секинлаштириб, корхоналарнинг иқтисодий эркинлигини чеклаб қўймоқда, ташаббус ва тадбиркорлик ривожига, иқтисодий эркинлаштириш жараёнини чуқурлаштиришга йўл бермаяпти¹.

Стартегик аҳамиятга эга бўлмаган акциядорлик жамиятларида давлат улушини сақлаб туришнинг умуман ҳожати йўқ. Бу улушни фонд бозорида, жумладан, салоҳиятли хорижий инвесторларга пайсалга солмай сотишни ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда².

¹ Юлдашев Ж. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ. 2004. -177 б.

² Каримов И. А. Одамларнинг ташвиш ва орзу-интилишлари билан яшаш фаолиятимиз мезонига айлансин.//Халқ сузи, 2002 йил 19 июль.

Туртинчи гуруҳга, устав фондида давлат улуши 51% ва ундан ортиқни ташкил этган корхоналар киритилган.

Мазкур гуруҳга чекланган доирадаги, қоидага кўра, йирик, стратегик аҳамиятли корхоналар киритилди.

Мазкур гуруҳга, Ўзкимёсаноат ДАК, Ўзқишлоқхўжмашхолдинг ХК, Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, Ўзбекнефтгаз МХК, Ўзбекэнерго ДАК, Ўзвиносаноат-холдинг ХК, Ўзпахтасаноат таркибига кирувчи бир қатор акциядорлик жамиятлари киритилди. Масалан, Навоийазот АЖ (устав фондида давлат улуши 51%), Ўзқишлоқхўжмашхолдинг ХК (устав фондида давлат улуши 51%), Ўрта Осиё транс (устав фондида давлат улуши 51%), Марказсаноатэкспорт ДАК (устав фондида давлат улуши 51%), Ўзбекэнерго ДАК (устав фондида давлат улуши 100%), Сирдарёпахтасаноат АЖ (устав фондида давлат улуши 51%), Тошкент вилоят пахтасаноат АЖ (устав фондида давлат улуши 51%), Фарғона пахтасаноат АЖ (устав фондида давлат улуши 51%) ва ҳ.к.

Мазкур корхоналар бўйича уларнинг устав жамғармаларида давлат улушини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ деб эътироф этилди. Айтилишига кўра, айни вақтда ушбу корхоналарни бошқариш тизимини тубдан ўзгартириш, акциядор-мулкдорларнинг ўз ролини анча кучайтириш, кузатувчи кенгашларнинг ваколатини мустақамлаш, тасдиқланган бизнес-режалар бажарилиши, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, корхоналарнинг молиявий ҳолати, фойда кўриш ва акциядорларга дивидендлар тўлаш учун ижрочи директорларнинг масъулиятини ошириш вазифаси қўйилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш учун Ҳукуматнинг розилигини олиш зарур бўлган давлат мулк ҳуқуқи объектлари ҳам мавжуд. Булар орасидан, қимматбаҳо металлари ишлаб чиқарувчи ва қайта ишловчи корхоналар, саноатнинг асосий тармоқ корхоналари, кимё, электроэнергия корхоналари, йўловчи ва юкларни темир йўлда, ҳаво ва дарё транспортида ташувчи корхона ва муассасалар, ўқув юртлари, илмий муассасалар, соғлиқни сақлаш ташкилотлари ва ҳ.к.лардир.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин бўлмаган шахслар давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш иштирокчиси бўлиши ва танлов ва аукционларда сотиб олувчи сифатида иштирок этиши, хусусийлаштирилаётган корхона акцияларини сотиб олиши мумкин эмас.

2. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари

2.1. Давлат корхоналари акцияларини эркин сотиш

Бозор муносабатлари кўп укладли иктисодиёт бўлганлиги учун давлат мулкни хусусийлаштириш ҳам бир нечта шакл ва усулларда амалга оширилади¹. Масалан, давлат корхоналари акцияларини эркин сотиш орқали. Бироқ фонд бозори яхши ривожланмаган давлатларда хусусийлаштиришни мазкур усулда амалга ошириш жуда кийин кечади, чунки ушбу акцияларни реклама қилиш учун кўп маблағ сарфланади.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш орқали корхонадан фойдаланиш усулларида бири бу мулккий комплекс сифатида корхона билан акциядорлик жамияти акцияларини ёки юридик шахснинг устав капиталидаги улушини сотиб олиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фонд бозорини янада ривожлантириш ҳамда давлат мулки негизда ташкил этилган акциядорлик жамиятларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармони²да акциядорликка айлантирилаётган корхоналарнинг Ўзбекистон ва хорижий сармоядорларни жалб этишдан манфаатдорлигини ошириш, уларнинг техник қайта жиҳозланишини таъминлаш, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда фонд бозоридаги фаолиятини рағбатлантириш назарда тутилган.

1999 йил 1 январга қадар бўлган даврда эркин сотув ва хорижий сармоядорларга мўлжалланган акциялардан тушган маблағ (валюта ҳисобидаги тушумни ҳам ҳисобга олган ҳолда), истисно тарзида, тўлалигича (операция харажатларидан ташқари) қайтармаслик имтиёзи билан, акциядорликка айлантирилаётган корхоналарга ўтказилади. Бу маблағ солиққа тортилмайди ҳамда ундан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни ренавация қилиш ва янгилаш бўйича катъий мақсад йўлида фойдаланиш лозим.

Акциядорлик жамиятларига айлантирилаётган корхоналарнинг эркин сотув ва хорижий сармоядорларга мўлжалланган акцияларни

¹ Основы приватизации. –Т.: ШАРК. Т.1. 1996. с.16.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фонд бозорини янада ривожлантириш ҳамда давлат мулки негизда ташкил этилган акциядорлик жамиятларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони. 1998 йил 4 март.

сотишдан тушган маблағлари махсус очиладиган махсус ссуда ҳисобларида жамланади.

Шунингдек, давлат корхоналарини акциядорлик жамиятларига айлантириш жараёнида пайдо бўлган акциялар янги эгаларига белгиланган тартибда сотилгунга қадар биринчи марта жойлаштирилган давлат мулки ҳисобланиши ҳамда акциядорлик жамиятлари томонидан дивидендларни ўтказиш, уларни тўлаш тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдаги ҳолатига кўра, устав жамғармасининг бошлангич ҳажмига мувофиқ тарзда, мавжуд акцияларнинг тўла суммаси бўйича, акцияларнинг давлатга тегишли, лекин сотилмай қолган қисмини ҳам ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилаётган корхоналар акцияларини биржа ва биржадан ташқари бозорларда сотиш Тартиби тўғрисида”ги Қарори¹да кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасининг корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳамда акциялар эмиссияси проспектини тасдиқлаш тўғрисидаги қарори (бўйруғи) хусусийлаштирилаётган корхоналар акцияларини биржа ва биржадан ташқари савдоларга қўйиш учун асос ҳисобланади. Акцияларни тарқатишга мамлакатимиз ва хорижий воситачилар жалб этилган тақдирда, шунингдек ўтказилган, ғолибни аниқлаб берган тегишли тендернинг баёни ҳам унинг учун асос ҳисобланади.

Эмиссия проспекти бўйича тақсимланган ва сотиб олинмаган улушларни (давлат улушидан ташқари) сотиш қийматли қоғозлар чиқарилиши рўйхатдан ўтказилгандан кейин бир йил ўтгач амалга оширилади. Акцияларнинг давлат улушини сотиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори қабул қилингандан кейин амалга оширилади.

Алоҳида ҳолларда эса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хорижий инвесторлар иштирокида ташкил этилаётган акциядорлик жамиятлари акцияларини тендер шартларида тақсимлашнинг алоҳида тартиби тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилаётган корхоналар акцияларини биржа ва биржадан ташқари бозорларда сотиш Тартиби тўғрисида”ги Қарори. 1997 йил 18 июл қарорига 2-Илова.

Акцияларни қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари бозорида сотишда, битим тузиш учун харидор, кафолат сифатида пул маблағларини Давлат мулки қўмитасининг ёки унинг худудий бошқармалари ҳисоб-китоб счётига депонентга қўйишга мажбурдир. Депонентга қўйиладиган маблағларнинг энг кам миқдори сотиб олинаётган акциялар сони таклиф этилаётган нархининг камида 15 фоизини ташкил этиши керак.

Акцияларни биржа бозорида сотишда инвестор номидан иш кўрадиган брокер, агар битим харидор томонидан депонентга қўйилган ҳақиқий маблағлар миқдори акциялар бўйича амалга оширилган битим суммасининг 30 фоизидан кам бўлса, акцияларни нархи бўйича сотиб олиш юзасидан буюртманомга бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Акс ҳолда брокер – харидор барча зарур тўловларни амалга ошириш бўйича тўлиқ жавоб беради.

Пул маблағлари ушбу фойдалар асосида 15 банк иш кунидан кўп бўлмаган муддатда ўтказилади. Қимматли қоғозларни сотиб олувчи депонентга маблағларни эмитент номини кўрсатган ҳолда ҳам ва кўрсатмасдан ҳам қўйиш ҳуқуқига эгадир.

Акциялар олди-сотдиси бўйича битим шунингдек биржага ва инвестиция институтларига барча мажбурий вакиллик тўловлари ва бошқа йиғимлар тузилгандан кейин қимматли қоғозларни сотиб олувчи олди-сотди шартномаси бўйича маблағларнинг қолганини қонунчиликда кўрсатилган муддат мобайнида тўлашга мажбур¹.

Битим харидор айби билан бекор қилинган тақдирда қимматли қоғозларни сотувчи депонентга қўйилган маблағлардан фонд биржасидаги воситачилик йиғими тўлаш ва брокерга тўлов бўйича кўрилган зарарларни, шунингдек шартномада кўзда тутилган жарималар санкцияларини, маблағларнинг қолганини харидорга қайтарган ҳолда, мустақил равишда ушлаб қолиш ҳуқуқига эга.

Битим тузилмаган тақдирда, пул маблағларини депонентга қўйиш муддати тугагандан кейин Давлат мулки қўмитаси ёки унинг пулни депонентга қабул қилган худудий бошқармаси депонентга қўйилган маблағларни харидорга 5 банк иш куни мобайнида қайтаради.

Биржа савдоларига акцияларнинг қуйидаги пакетлари қўйилади:

а) эркин сотиш учун мўлжалланган акциялар;

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилаётган корхоналар акцияларини биржа ва биржадан ташқари бозорларда сотиш Тартиби” тўғрисидаги Қарори. 1997 йил 18 июл қарорига 2-Илова. (ЎЗР ВМ 27. 02. 2002 й. 70-сон Қарори таҳриридаги банд).

б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг чеклашларига эга бўлмаган бошқа улушлар акциялари пакетлари, акциялар эмиссияси проспектида белгиланган жойлаштириш муддатлари тугагандан кейин.

Хусусийлаштирилаётган корхоналар акциялари пакетларини биржа савдосида сотиш ва битишувлар бўйича ҳисоб-китобларни ўтказиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- вакил қилинган агент хусусийлаштирилаётган корхоналар акциялари пакетларини тўғридан-тўғри биржа савдоларига улар сотилгунгача бўлган муддатга қўяди;

- битишув тузилгандан ва тўлов маблағлари сотувчининг ҳисоб-китоб счётига тушгандан кейин Давлат мулки қўмитаси фонд биржасига воситачилик ҳақини биржа қондалари билан белгиланган миқдорда 5 банк иш куни мобайнида тўлашга мажбурдир;

Қимматли қоғозлар биржа бозорида битишувларни рўйхатдан ўтказиш савдоларда битишувлар тузилган кунда фонд биржасининг тегишли тузилмалари томонидан амалга оширилади.

Хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акциялар пакетлари юридик ва жисмоний шахсларга биржадан ташқари бозорда инвестиция, тендер савдолари ёки қонун ҳужжатларига мувофиқ очик ким ошди савдоси шартларида қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари томонидан шакллантириладиган электрон савдолар тизимини ташкил этиш йўли билан сотилиши мумкин.

Вакил қилинган агент акцияларни тарқатишни мустақил равишда ёки тендер асосида жалб этиладиган воситачилар – инвестиция муассасалари орқали амалга оширади. Вакил қилинган агент акцияларни сотиш ва воситачилар – инвестиция муассасаларини жалб этиш бўйича тендерларнинг ташкилотчиси ҳисобланади, у Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси билан келишган ҳолда тендерни ўтказиш шартлари ва муддатларини белгилайди.

Тендер савдоларида ўтказиш шартларига биноан тендерда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган ва тендер ташкилотчисига қатнашиш учун буюртманома берган ҳар қандай юридик ва жисмоний шахслар қатнашишлари мумкин.

Акциялар пакетининг айнан бир пакетига бир нечта буюртманома мавжуд бўлган тақдирда тендернинг қатнашчи – ғолиби битишув томони бўлади.

Хусусийлаштириладиган корхоналар акциялари савдога қўйилишидан кечи билан 15 кун олдин, вакил қилинган агент томонидан эмитентлар тўғрисидаги ахборот (акциядорлик жамиятларининг номи ва юридик реквизитлари, сотувга қўйиладиган акциялар пакетлари ва бошқа зарур маълумотлар) эълон қилинади.

Сотувчи ёки харидор ёки уларнинг вакиллари (инвестиция институтлари), агар битишувлар якунлари қонунчиликда белгиланган қоида ва нормаларнинг бузилишига олиб келса, битишувлар тузиш, олди-сотди шартномаси томони бўлиш, уни имзолаш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Битишувлар тузишда рўйхатдан ўтказувчи инвестиция институти, агар битишувлар қонунчиликни бузган ҳолда тузилган бўлса ёки битишувлар якунлари қонунчиликда белгиланган тартиб ва нормаларнинг бузилишига олиб келса, уларни рўйхатдан ўтказмасликка мажбурдир.

Депозитарий (ва ёки реестр эгаси) қуйидагиларга мажбурдир:

- агар битишувлар қонунчиликни бузган ҳолда тузилган бўлса ёки битишувлар якунлари қонунчиликда белгиланган қоида ва нормаларнинг бузилишига олиб келса, битишувларни рўйхатдан ўтказмаслик ва “Депозитари” счётлари бўйича пул ўтказишларни амалга оширмаслик;

- қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг, инвесторларнинг битишувни рўйхатдан ўтказиш, натижаси қонунчиликда белгиланган қоида ва нормалар бузилишига олиб келувчи “Депозитари” счётлари бўйича пул ўтказиш тўғрисидаги мурожаати ҳақида Марказга дарҳол хабар қилиш.

Битимларнинг барча аъзолари амалдаги қонунчиликнинг бузилиши ҳоллари тўғрисида Марказий бузилишлар аниқланган вақтдан бошлаб 2 кун муддатда хабардор қилишга мажбурдирлар.

Депозитарий қуйидагиларга мажбурдир:

- акциялар эгаларининг акцияларга бўлган ҳуқуқларини сақлаш ва сўзсиз тасдиқлаш;

- депонентлар счётлари бўйича ёзувларни сақлаш ва юритиш, уларга асосли ўзгаришларни киритиш функциясини зарур даражада амалга ошириш;

- хусусийлаштириладиган корхоналарнинг вакил қилинган агент топшириғига асосан сотишга қўйиладиган акцияларини захирага қўйишни амалга ошириш;

- тўлик тўлов тасдиқлангандан кейин ва фақат вакил қилинган агент фармойиши бўйича акцияларни “Депозит” счёти бўйича сотувчидан харидорга ўтказишни амалга ошириш.

Давлат мулки қўмитаси томонидан ҳисоб-китоб-клиринг операцияларини ўтказиш бўйича вакил қилинган тижорат банки (ёки бошқа ихтисослаштирилган ташкилот) қуйидагиларга мажбурдир:

- ўзаро мажбуриятларни аниқлашда тайёрланган тўлов воситаларини ва бухгалтерия ҳужжатларини уларнинг қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари билан (ҳисоб-китоблар шулар учун қилинади) шартномалари асосида ижро этишга қабул қилиш;

- харидорнинг тўлов қобилиятини, сотувчида сотиладиган қимматли қоғозларнинг мавжудлигини ва битишув бошқа параметрларининг мувофиқлигини аниқлаш мақсадида қимматли қоғозлар олди-сотди шартномалари шартларини кўриб чиқишни таъминлаш;

- тузиладиган битишувлар натижаларини тезкорлик билан умумлаштириш ва вакил қилинган агентни қимматли қоғозлар бозори конъюнктурасининг жорий ҳолати тўғрисида хабардор қилиш;

- битишувлар бўйича ҳисоб-китобларни ўтказиш учун зарур бўлган ҳужжатларни белгиланган тартибда расмийлаштириш;

- қимматли қоғозларни етказиб бериш бўйича мажбуриятларни ўзаро инobatга олиш йўли билан битишувларнинг ўз вақтида бажарилишини ва битишув томонларининг тўловларни амалга оширишини таъминлаш.

Фонд биржаси қуйидагиларга мажбурдир:

- қимматли қоғозларнинг нормал муомалада бўлиши, уларнинг бозор нархларини аниқлаш ва улар тўғрисидаги ахборотларни зарур даражада тарқатиш, қимматли қоғозлар қатнашчиларининг касб-ҳунар даражасини юқори даражада тутиш учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш;

- сотувга қўйиладиган қимматли қоғозларнинг эмитентларнинг молия-ҳўжалик ва биржа томонидан белгиланган талаблар бўйича бошқа кўрсаткичларининг мувофиқлигини назарда тутувчи экспертизасини ўтказиш, эмитентнинг ишчанлик нуфузини ҳамда унинг молиявий ишончлилиги тўғрисида ахборот берувчи бошқа мажбуриятларни баҳолаш;

- савдога қўйиладиган қимматли қоғозларнинг молиявий жиҳатдан барқарор эмитентлар нархланадиган акциялари рўyxатини ўз ичига олувчи биржа листингини мунтазам юритиш;

- қимматли қоғозларнинг биржадаги савдоси яқунлари асосида қимматли қоғозларни нархлашни (акциялар курсини, энг паст ва энг юқори нархларини, курс қиймати ўзгаришини ва шу кабиларни) амалга ошириш;

- инвестиция институтлари номидан вакиллик қилувчи биржа савдолари операторлари (трейдерлар) ўқувини ўтказиш;

- қимматли қоғозлар операциялари бўйича келишмовчиликларни ўз вақтида кўриб чиқиш.

Акциялар пулини тўлашнинг қонунчиликда назарда тутилган муддати ўтиб кетган тақдирда вакил қилинган агент олди-сотди шартномасини бекор қилишга ва регистрга тегишли равишда ёзиб қўйиш учун битишувни рўйхатдан ўтказувчига шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилгани тўғрисида хабар қилишга мажбур.

Акцияларни сотиб олувчи битишув суммасини битишув тузилган кундан бошлаб 5 банк иш куни мобайнида тўламаган тақдирда олди-сотди шартномаси бекор қилинади ва айбдор томон бошқа томонга битишув суммасининг 12 фоизи миқдорида жарима тўлаши лозим.

2.2. Давлат корхоналари акцияларини аукционда сотиш

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг яна бир усулларида бири бу акцияларни аукционларда сотишдир. Акцияларни аукционларда сотишдан мақсад, хусусийлаштириш жараёнида суиистеъмомликка йўл қўймасликдир. Масалан, Мексикада хусусийлаштиришнинг дастлабки босқичида ҳокимият тепасидаги партиянинг сафдошларига корхоналар арзонлаштирилган нархда сотиб юборилганлиги низоларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлган¹.

Давлат корхоналари акцияларини аукционларда сотиш усули бўйича сотиш жараёнида энг юқори нархни таклиф этган шахс билан мулкни олди-сотди шартномаси тузилади. Бундай усулда давлат корхонаси сотилганда сотиб олувчи томонидан хусусийлаштириш объектига нисбатан ҳеч қандай шартларни бажариш талаб этилмайди².

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Аукционда давлат корхоналарини хусусийлаштириш тўғрисида”ги

¹ Муаллифлар жамоаси. Хужалик (Тадбиркорлик) ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ. 2003.

² Предпринимательское (хозяйственное) право./Отв. ред. О. М. Олейник. Т.1. –М.: Юристь. 1999.

Вақтинчалик Низом¹ да аукционларни ўтказишнинг умумий тартиби, уларда харидорларнинг қатнашиш шартлари, ҳисоб-китоблар тартиби, шунингдек, хусусийлаштириладиган объектларга ёки сотиладиган кимматбаҳо қоғозларга (акцияларга) эгаллик ҳуқуқини расмийлаштириш тартиби белгиланган.

Аукционда хусусийлаштириш деганда жисмоний ёки юридик шахсларнинг хусусийлаштириш объектларига асосан харидорлардан бирон бир шартни бажариш талаб қилинмайдиган ҳолларда давлат мулкани хусусий мулк қилиб олиши тушунилади.

Бунда мулкка эгаллик ҳуқуқи савдо давомида энг кўп нархни таклиф этган харидорга берилади. Аукционда давлат мулкани сотиш ҳақидаги қарор Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш қўмитаси (бундан кейин Давлат мулки қўмитаси деб аталади), унинг ҳудудий бошқармалари томонидан давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш комиссиясининг тақдимига кўра қабул қилинади.

Аукционда қуйидагилар сотилиши мумкин:

- корхоналар, цехлар, ишлаб чиқаришлар, участкалар ҳамда ана шу корхоналарнинг мустақил корхоналарга ажратиладиган бўлинмалари;

- асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар, лицензиялар, патентлар ҳамда корхоналар ва уларнинг бўлинмаларига эгаллик қилувчининг қарорига кўра тугатилган бошқа активлар;

- чала қурилиш объектлари;

- давлат корхоналари қайта тузиладиганда барпо этиладиган акциядорлик жамиятларининг кимматбаҳо қоғозлари (акциялари).

Хусусийлаштириш объектларининг сотувчилари Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармаларидир. Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармалари сотувчи сифатида белгиланган тартибга мувофиқ аукционда сотиладиган объектлар ҳақидаги ахборотларни эълон қилишни ташкил этади. Шунингдек, аукционни ўтказишни ташкил этади ва аукцион қатнашчилари билан ҳисоб-китоб қилишни амалга оширади.

Шу билан бирга сотувчи харидорнинг мулкка эгаллик ҳуқуқини расмийлаштиради, хусусийлаштириладиган объект бўйича олди-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Аукционда давлат корхоналарини хусусийлаштириш тўғрисида" Вақтинчалик Низоми. Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 23 сентябрдаги 443-сон қарорига 8-Илова.

сотди шартномасини тузади ва жамоатчиликни аукцион якунлари хақида хабардор қилиши ҳам лозим.

Аукцион ўтказишни ташкил этиш учун давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича комиссия сотувчига қуйидагиларни бериши лозим:

- объектни аукционда сотиш хақидаги қарор, хусусийлаштириладиган мулкнинг дастлабки нархи хақидаги маълумотлар ва хусусийлаштириладиган объект хақидаги бошқа ахборотлар бўлган давлат мулки объектни хусусийлаштириш бўйича тадбирлар режаси;

- хусусийлаштириладиган корхона, бўлинмалар, меҳнат жамоаси умумий йиғилишининг объектни хусусий мулк қилиб сотишга розилиги баённомасидан кўчирма, меҳнат жамоасининг имзолаш варақаси;

- аукцион ўтказиш хақидаги ахборот лойиҳаси;

- тугатилган корхона активлари сотилганда тугатиш комиссиясининг материаллари.

Сотувчи олинган маълумотлар асосида аукционда сотиш учун таклиф этилаётган объект тўғрисида ахборот тузади ва аукцион ўтказиладиган кундан камида 3 ҳафта олдин уни матбуотда ва махсус ахборотномаларда эълон қилинишини ташкил этади.

Ахборотда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

а) аукционда корхона сотилаётганда:

- хусусийлаштириладиган корхонанинг номи ва манзили;

- ер участкасининг майдони ва унда жойлашган бинолар тавсифи;

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот, товарлар ва кўрсатиладиган хизматларнинг ҳажми ва асосий турлари;

- корхонада ишловчиларнинг сони ва таркиби;

- ноишлаб чиқариш йўналишидаги объектларни ҳам қўшган ҳолда гуруҳлар бўйича асосий жамғармаларнинг рўйхати ва баҳолаш қиймати;

- бошланган инвестиция лойиҳалари, уларнинг смета қиймати ва ишлаб чиқариш харажатлари;

- пул маблағларининг ҳолати;

- моддий бойликларнинг заҳиралари;

- бошқа корхоналарнинг устав сармояларида корхонага тегишли қимматбаҳо қоғозлар ҳамда улуш ва ҳиссанинг мавжудлиги;

- номоддий активларнинг (патентлар, савдо маркаси ва бошқалар) нинг мавжудлиги;
- корхонанинг (савдо, бюджет, кредит) мажбуриятлари;
- корхонанинг йиллик баланси ҳамда сўнгги йилдаги фойда ва зарарлар ҳақидаги ҳисоботи;

б) қўшимча акциялар пакетлари сотилаётганда акциядорлик жамияти устав капиталининг ҳажми; бир акциянинг номинал қиймати, сотиладиган акцияларнинг умумий сони қўшимча равишда кўрсатилади;

в) аукционда тугатилган корхона активлари сотилган тақдирда уларнинг асосий тавсифи келтирилади;

г) ҳар қандай ҳолларда:

- ўтказилган аукцион шакли;
- дастлабки сотилиш нархи;
- тўлов шакли, сотувчи томонидан назарда тутилган бўлса тўлов муддатини суриш шартлари;
- аукцион қатнашчиларининг объект билан олдиндан танишиш тартиби;

- аукционда қатнашишга талабномалар ва бошқа ҳужжатларни қабул қилишнинг узил-кесил муддати;

- дастлабки нархга нисбатан 10 фоиз ҳажмида гаров суммаси ва у ўтказилиши керак бўлган ҳисоб счёти;

- аукционнинг ўтказилган куни, вақти ва жойи;

- сотувчи боғланиш телефонининг номери.

Мазкур кўрсатиб ўтилган маълумотлар ҳамда қўшимча маълумотлар бериш шакллари сотувчи томонидан белгиланади.

Ахборот эълон қилинган пайтдан бошлаб сотувчи барча юридик ва жисмоний шахсларга хусусийлаштириш объекти билан олдиндан танишиш имконини беради.

Аукционда қатнашиш шартлари хусусида шуни таъкидлаш лозимки, аукционда қатнашишга харидор деб эътироф этилган, аукционда қатнашишга талабнома ва бошқа зарур ҳужжатларни берган ҳамда хусусийлаштириш объектининг дастлабки нархига нисбатан 10 фоиз ҳажмида белгиланган тартибда гаров суммасини тўлаган юридик ва жисмоний шахслар қўйилади.

Аукционда қатнашиш учун сотувчи номига қўйидаги ҳужжатлар топширилиши зарур:

- аукционда қатнашишга белгиланган шаклдаги бўйича талабнома;

- ёпиқ аукцион (ёпиқ тендер) ўтказилаётганда объектнинг нархи ҳақидаги таклиф алоҳида конвертга солинган ҳолда;

- аукцион тўғрисидаги ахборотда кўрсатилган сотувчининг ҳисоб счётига гаров қўйилганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжатининг нусхаси.

Давлат тасарруфига кирмайдиган юридик шахслар нотариус ёки рўйхатга олган орган томонидан тасдиқланган таъсис ҳужжатлари нусхаларини қўшимча равишда топшириши лозим.

Аукционни ўтказиш шаклини Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармаси объектни хусусийлаштириш тадбирлари режасида белгилайди.

Аукцион қўйидаги шаклларда амалга оширилади:

- одатда тугатилган корхоналарнинг, кичик корхоналарнинг (200 дан кам киши ишлайдиган) активлари, акциядорлик жамиятларининг акциялари сотилаётганда фойдаланиладиган очиқ аукцион;

- одатда ўрта ва йирик корхоналар (200 дан кўп киши ишлайдиган), акциядорлик жамиятлари акцияларининг пакетлари сотилаётганда фойдаланиладиган ёпиқ аукцион (ёпиқ тендер).

Очиқ аукционда қатнашишга қўйилган шахсларга аукцион қатнашчиси чиптаси берилади, унда харидор савдода қатнашадиган номер, аукционда сотишга қўйиладиган хусусийлаштириш объектнинг номи, аукционни ўтказишнинг асосий шартлари кўрсатилади. Чипта аукционда қатнашувчига ундан олинган талабнома асосида ҳамда сотувчининг ҳисоб счётига гаров суммаси қўйилганлиги ҳақидаги тўлов ҳужжати кўрсатилган тақдирда берилади.

Очиқ аукцион ўтказиш тартиби қўйидагича:

а) аукционни сотувчи томонидан ёлланадиган аукциончи ўтказади. Аукцион аукциончининг объект номини эълон қилиши, қисқача таърифлаб бериши ва дастлабки нархини айтишидан ва аукционнинг дастлабки “қадам”дан бошланади.

Аукционнинг “қадами” дастлабки нархнинг 5 фоизидан 15 фоизигача бўлган доирада бошланади. Келишилган доирадаги “қадам”ни аукциончи танлайди. Аукцион “қадами” аукционнинг бутун даврида бир йиллигича қолади.

Савдо жараёнида аукциончи нархни айтади, харидорлар эса объектни шу нархда сотиб олишга тайёрлигини чиптани кўтариш билан маълум қиладилар;

б) савдо объектнинг дастлабки нархини эълон қилишдан бошланади. Навбатдаги нарх эълон қилингандан кейин аукциончи ўзининг назарида биринчи бўлиб чипта кўтарган харидор чиптасининг номерини айтади. Сўнгра аукциончи аукционнинг боришига қараб навбатдаги нархни эълон қилади.

Объектни ушбу нархга олишга тайёр харидорлар бўлмаганда аукциончи бу нархни уч марта такрорлайди;

в) навбатдаги нарх уч марта эълон қилингандан кейин ҳам харидорлардан ҳеч ким чиптани кўтармаса кимошди савдоси тугалланади. Чипта номери аукциончи томонидан энг охирида айтилган харидор аукцион ғолиби бўлади.

Кимошди савдоси тугагач, аукциончи сотишга қўйилган объект сотилганлигини эълон қилади, қандай нархда сотилганлигини ва ғолибнинг чипта номерини айтади;

г) агар дастлабки нарх уч марта такрорлангандан кейин ҳам харидорлардан бирон киши чипта кўтармаса, аукцион ўтмаган ҳисобланади ва объект сотувчига қайтарилади.

Аукцион қатнашчилари бўлмаган шахслар учун очиқ аукцион ўтказилган ҳолларда кириш чипталари сотилади. Кириш чиптасининг нархи сотувчи томонидан белгиланади.

Аукционда қатнашишга талабнома берган шахслар ҳақидаги маълумотлар эълон қилинмайди.

Баъзи ҳолларда аукционда қатнашишга рухсат этилмаслиги ҳам мумкин. Масалан, талабнома берган шахс амалда қонунчиликка мувофиқ харидор деб эътироф этилмаган тақдирда ёки талабнома берган шахс белгиланган тартибга мос келувчи мажбурий ҳужжатларни муддатида топширмаган тақдирда.

Ёпиқ тендер ўтказилаётганда тендер ҳақидаги ахборот эълон қилинган пайтдан бошлаб унинг тамом бўлишига қадар қатнашчиларга ахборотлар алмашиш ёки улар киритадиган таклифлар ҳақида ахборотларни ошкор қилиш тақиқланади. Бу талабни бажармаслик аукцион қоидаларини кўпол равишда бузиш деб ҳисобланади.

Ёпиқ тендер тарзидаги аукцион куйидаги тартибда ўтказилади:

а) ёпиқ тендерни доимий ишлайдиган тендер комиссияси ўтказиши, унинг таркиби Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармаси томонидан тасдиқланади;

б) талабномаларни қабул қилиш муддати тугагач тендер комиссиясининг қабул қилинган талабномалар ҳақидаги баённомаси тузилади ҳамда у комиссия раиси ва котиби томонидан имзоланади.

Тендерда қатнашиш учун берилган талабномаларни яшириш, яқун чиқараётганда уларни ҳисобга олмаслик амалдаги қонунчиликка мувофиқ маъмурий жавобгарликка тортилишга олиб келади.

Жарима тендер комиссияси раисига солинади. Бундай ҳолда тендер натижалари ҳақиқий эмас деб топилади;

в) қатнашчиларнинг нарх ҳақидаги таклифлари солинган конвертларни очиш ва ёпиқ тендернинг узил-кесил яқунлари талабномалар қабул қилинган кундан бошлаб уч кундан кечикмасдан чиқарилади.

Ёпиқ тендер муддати давомида жунатилган талабномаларгина ҳисобга олинади.

Энг юқори нархни таклиф этган харидор ёпиқ тендер ғолиби бўлади.

Ёпиқ тендернинг икки ёки ундан кўп қатнашчисининг таклифлари энг юқори бўлган тақдирда кимнинг талабномаси илгари берилган бўлса ўша ғолиб бўлади. Агар бу ҳам ғолибни аниқлашга олиб келмаса, танлов комиссияси ғолибни аниқлаш учун куръа ташлайди.

Конвертни очишда ва яқун чиқаришда харидорлар ёки уларнинг ишончномага эга бўлган ишонган шахслари ва вакиллари, ҳокимликларнинг вакиллари, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари ва бошқа фуқаролар қатнашиши мумкин.

Аукцион ғолиби аукцион ўтказиш шартларида белгиланган вақт давомида мазкур объект бўйича кимошди савдоси тугагандан кейин аукцион натижалари ҳақидаги яқуний баённомани имзолаши керак. Баённома харидор ёки унинг ваколатли вакили ҳамда аукцион ташкилотчилари томонидан икки нусхада имзоланади.

Баённомада сотувчи ва харидор ҳақидаги маълумотлар, хусусийлаштириш объектининг номи, узил-кесил нархи, шунингдек, олди-сотди шартномасини имзолаш бўйича томонларнинг мажбуриятлари кўрсатилади, Аукционнинг натижалари ҳақидаги баённоманинг бир нусхаси харидорга берилади ва унинг мазкур объектнинг олди-сотди шартномасини тузиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

Агар аукцион ғолиби 10 кун давомида яқуний баённомани имзоламаган бўлса, аукцион натижалари бекор қилинади, берилган

гаров унга қайтарилмайди ҳамда объект сотувчига қайтарилади. Ёпиқ тендер ўтказилган чоғда бундай ҳолда объектни сотиб олиш ҳуқуқи аввалги нархни таклиф этган қатнашчига берилади. Агар бу қатнашчи ҳам баённомани имзолашдан воз кечса тендер натижалари бекор қилинади.

Аукцион якунлари ҳақидаги ахборот аукцион ўтказилган кундан бошлаб ой, куни аниқ кўрсатилган 30 кун давомида матбуотда ва махсус ахборотномада эълон қилинади.

Аукцион натижалари ҳақидаги якуний баённома имзоланган пайтдан бошлаб ой, куни аниқ кўрсатилган 30 кундан кеч бўлмаган муддатда сотувчи ва харидор ўртасида амалдаги қонунчиликка мувофиқ олди-сотди шартномаси имзоланган бўлиши керак.

Аукцион якунлари бўйича тузиладиган олди-сотди шартномасида:

- сотилган объектнинг номи;
- объектнинг сотиб олинган нархи;
- сотувчи, харидор ҳақидаги маълумот (зарур ҳолларда воситачи ҳақида маълумот), улар жойлашган жой;
- объектни топшириш тартиби, тўлов шакли ва муддатлари кўрсатилиши лозим.

Белгиланган муддатлар ва тўлов шаклига мувофиқ харидор давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларни, гаров суммасини чиқариб ташлаган ҳолда хусусийлаштирилган объектнинг шартномада белгиланган тўла қиймати суммасини жамлаш учун махсус сўтга ўтказишга мажбурдир. Агар харидор белгиланган суммани кўрсатилган муддатда тўламаса, олди-сотди шартномаси бекор қилинади, унинг тўлаган гарови эса қайтариб берилмайди. Харидор белгиланган муддатда тегишли суммани тўламаса ўтказилган ёпиқ тендер натижаларига кўра объектни сотиб олиш ҳуқуқи аввалги нархни таклиф этган қатнашчига ўтади. Агар бу қатнашчи ҳам олди-сотди шартномасини имзолашдан бош тортса ёпиқ тендер натижалари бекор қилинади.

Аукционда объектни сотиб олишда харидор тўлаган гаров суммаси хусусийлаштириш битишуви бўйича унинг тўлаган суммасига қўшилади ва аукционни ўтказиш билан боғлиқ бўлган харажатларни қоплаш учун сотувчи ихтиёрида қолади.

Аукционнинг қолган ҳамма қатнашчиларига гаров суммаси аукцион натижалари ҳақидаги талабнома имзоланган пайтдан бошлаб 10 кун давомида қайтариб берилади.

Хусусийлаштириш объектига эгалик қилиш ҳукуқи Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармаси томонидан янги мулкдорга мулкӣ ҳуқуқ тўғрисидаги давлат ордери берган пайтдан бошлаб сотувчидан харидорга ўтади.

Аукционда хусусийлаштириш объектини сотишдан олинadиган тушум харидорлардан, аукцион қатнашчиларини аукцион объектлари билан олдиндан танишишга таклифномалар сотишдан, аукционга чипталар сотишдан тушган пул маблағлари ва белгиланган тартибда қайтарилмаган гаров суммаси ҳисобига ҳосил қилинади.

Аукцион ўтказишнинг белгиланган қоидалари ва шартлари бузилган тақдирда аукционда давлат мулкни хусусийлаштириш бўйича битимлар ҳақиқӣ эмас деб ҳисобланади.

Аукционда хусусийлаштириш битимларининг ҳақиқӣ эмас деб топилганлиги ҳақидаги низолар амалдаги қонунчиликка биноан судда ёки ҳакамлик судида кўриб чиқилади.

2.3. Давлат корхоналарига хусусий инвестиция киритиш орқали сотиш

Давлат корхоналарига хусусий инвестиция киритиш орқали хусусийлаштириш усули ҳам амалда кенг қўлланилади. Бунда корхона тўғридан-тўғри сотиб олинади ёки унинг акция пакети харид қилинади. Бироқ йирик ҳамда стратегик аҳамиятга эга бўлган корхоналар учун мазкур усул мақбул бўлиб ҳисобланмайди, чунки уларда давлат албатта ўз улушини сақлаб қолиши шарт. Давлат корхоналарига хусусий инвестиция киритиш орқали сотилганда муайян миқдорда улуш ҳам киритилади.

Акциялар (пайлар)нинг давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича танловларни ўтказиш Қоидалари¹ акциядорлик жамиятлари акцияларини, МЧЖлар улушларини (пайларини), давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича танловларни ўтказиш, жумладан, сотиб олиш тўлови тўлашни

¹ Акциялар (пайлар) нинг давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича танловларни ўтказиш Қоидалари. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Қўмитасининг 2001 йил 17 майдаги 01/06-4-сон қарори билан тасдиқланган.

5 йилгача бўлган муддатга узайтириш орқали кейинчалик давлат улушини (пайини) сотиб олиш шартлари тартибини белгилаб берди.

Юқоридагига асосан, сотиб олиш тўлови тўлашни 5 йилгача бўлган муддатга узайтириш орқали кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган, яқка тартибдаги лойиҳалар бўйича хусусийлаштирилиши керак бўлган корхоналарни акциялари, улушлари (пайлари) давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича қарорни тендер савдоларини ўтказиш бўйича Давлат комиссияси қабул қилади.

Аниқ инвестиция мажбуриятлари бўлган тақдирда, сотиб олиш тўлови тўлашни 5 йилгача бўлган муддатга узайтириш орқали кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан давлат активларини ишончли бошқарувга топшириш учун таклиф қилинган корхоналарнинг рўйхати (акциялар, улушлар (пайлар)ни давлат пакетлари ҳукуматнинг махсус қарорлари билан сотишга мўлжалланган корхоналардан ташқари) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли Мажмуаларининг таклифлари бўйича Давлат мулки кўмитаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”ги 2003 йил 17 апрелда Қарори қабул қилинган. Унга кўра, хорижий инвесторлар томонидан корхоналар акциялари, улушлари (пайлари) ва объектлар тўлиқ сотиб олинганда уларнинг инвестиция мажбуриятлари ишлаб чиқаришни техника билан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш учун асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар ва бутловчи буюмлар етказиб бериш, инвестор томонидан корхоналарнинг бюджет ва давлат мақсадли жамғармалари олдидаги қарзларини қайтариш ва Ҳукумат кафолати остида олинган кредитларни қоплаш йўли билан тўғридан-тўғри амалга оширилиши мумкин.

Ишлаб чиқаришни техника билан қайта жиҳозлаш ва замонавийлаштириш учун хорижий инвесторларнинг инвестиция мажбуриятлари ҳисобига Ўзбекистон Республикаси ҳудудига келтириладиган технологик асбоб-ускуналарга эҳтиёт қисмлар ва бутловчи буюмлар инвестор томонидан инвестиция мажбуриятлари қабул қилинган вақтдан бошлаб инвестиция даврида божхона тўловларидан озод қилинади.

Тендер савдолари ўтказиш бўйича давлат комиссияси ва Давлат мулки кўмитаси хайъати қарорига кўра таркибий ўзгартириш ва соғломлаштириш учун мустақил равишда молиявий ресурсларни

кидириб топишга қодир бўлмаган, зарар кўриб ишлаётган, молиявий жиҳатдан ночор ва паст рентабелли корхоналарнинг давлат активлари, сотиб олувчилар томонидан техника билан қайта жиҳозлаш ва ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш учун етарли бўлган инвестиция мажбуриятлари қабул қилинган, шунингдек корхонанинг кредиторлик қарзи тўланган тақдирда, инвесторларга номиналдан паст нархлар бўйича танлов шартларида сотилиши мумкин.

О.Ю.Скворцовнинг фикрича, мулк тижорат танлови асосида хусусийлаштирилганда икки хил шарт назарда тутилади: ижтимоий ва инвестицияли¹.

Ижтимоий шарт агарда мулкый комплекс ҳисобланган корхона хусусийлаштириш объекти бўлса қўлланилади.

Россия Федерациясининг «Хусусийлаштириш тўғрисида»²ги қонунида ижтимоий шартларнинг батафсил рўйхати берилган бўлиб, бу шартлар хусусийлаштириш объектига нисбатан қўлланилиши мумкин. Яъни:

- муайян ҳажмдаги ишчи ўринларини сақлаш қолиш ёки қўшимча иш ўринларини яратиш;
- ходимларини қайта тайёрлаш ёки малакасини ошириш;
- ижтимоий-маданий, коммунал-маиший ёки аҳолига транспорт хизматини кўрсатишга доир фаолият йўналишини ўзгартиришга ёки тугатишга чекловларнинг мавжудлиги;
- атроф-муҳитни ва фуқаролар соғлигини сақлашга доир тадбирларни амалга ошириш.

Давлат корхоналари хусусий инвестиция киритиш орқали сотилганда, сотиб олувчи белгиланган муддатда ва шартлар инвестиция киритиш мажбуриятини олади. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, бундай усулда хусусийлаштирилганда, давлат мулкни сотувчи ва инвестиция киритиш шarti билан сотиб олувчи ўртасида шартли битим тузилади. Ва тегишли шартни сотиб олувчи бажармаса, шартнома бўйича вужудга келадиган жавобгарлик қўлланилиши мумкин.

Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияни жалб этиш бўйича катта эътибор қаратилмоқда. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат

¹ Скворцов О. Ю. Приватизационное право. –М.: ЗАО Бизнес школа «Интел-Синтез». 1999. с. 272.

² Федеральный Закон РФ «О приватизации государственного имущества и об основах приватизации муниципального имущества в Российской Федерации». От 1997 йил 21 июл. №123-ФЗ.

мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссияси тўғрисида” Низом¹ қабул қилиниб, мазкур Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб бериладиган давлат корхоналари (мулк)ни, шунингдек, давлатга тегишли акциялар пакетларини хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссиясининг вазифалари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаб берди.

Комиссиянинг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлари давлат бошқарув органлари ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқарувининг маҳаллий органлари, мулкчилик шаклларида катъи назар, хўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг бирлашмалари (хўжалик уюшмалари), мансабдор шахслар томонидан бажарилиши мажбурий характерга эгаллиги мустаҳкамлаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссияси томонидан кимё, нефтьгаз, машинасозлик ва иқтисодиёт бошқа тармоқларининг 90 дан ортиқ корхоналари акциялари, активлари ва мол-мулки сотилди, улардан энг йириклари “Олмалик маиший кимё заводи” очиқ акциядорлик жамияти, “Андижонкабель” очиқ акциядорлик жамияти, “Сувмаш” очиқ акциядорлик жамияти ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шу билан бирга кўрсатиб ўтилган чора-тадбирлар хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда хусусийлаштириш дастурида назарда тутилган корхоналар ва объектларни хусусийлаштиришнинг зарур суръатларини, хорижий инвестициялар оқимини, энг аввало, тўғридан-тўғри инвестициялар оқимини таъминламаяпти. Хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда корхоналар ва объектларни хусусийлаштириш жараёнларини жадаллаштиришни таъминловчи аниқ ишловчи механизм яратилмаган. Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича қабул қилинган қарорларнинг самарадорлиги устидан мониторинг етарли даражада олиб борилмаяпти.

Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссиясининг роли ва масъулиятини ошириш, корхоналарни хусусийлаштириш, энг аввало якка тартибдаги лойиҳалар бўйича амалга ошириладиган иқтисодиёт тармоқлари базавий тармоқлари корхоналарини хусусийлаштириш

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июндаги 309-сон қарорига Илова.

жараёнларига хорижий инвестицияларни, айниқса тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш, акциядорлик жамиятларидаги акциялар давлат пакетларининг бир қисмини ва тўлиқ хорижий инвесторларга сотиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи давлат комиссиясининг роли ва масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”¹ ги қарори қабул қилинди.

Унга мувофиқ, Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссияси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси комплекслари, Давлат мулки кўмитаси, вазирликлар, идоралар ва хўжалик бирлашмалари томонидан хусусийлаштирилган корхоналарнинг давлат активларини яқка тартибдаги лойиҳалар бўйича сотиш, хусусийлаштирилаётган корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилиш юзасидан олиб борилаётган ишлар қониқарсиз деб баҳолашиб, тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссиясининг янги таркиби тасдиқланди.

Шунингдек, қуйидагилар Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи Давлат комиссиясининг иқтисодий эркинлаштириш ва ислох қилишнинг ҳозирги босқичидаги энг муҳим вазифалари этиб белгиланди:

- давлат корхоналарини хорижий инвесторлар иштирокида хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга йўналтирилган Ҳукумат қарорларининг сўзсиз бажарилишини ташкил этиш, республика иқтисодий тизимига хорижий инвестицияларни, айниқса тўғридан-тўғри инвестицияларни кенг жалб қилиш, хусусий секторнинг иқтисодий тизимдаги ролини янада ривожлантириш ва ошириш;

- сансалорлик, бюрократизм ва объектларни хорижий инвесторлар иштирокида хусусийлаштириш ҳамда акциялар пакетларини ва корхоналарни тўлиқ танлов (тендер) савдолари ёлибларига сотишни жадаллаштириш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш муддатлари чўзиб юборилиши ҳолларини бартараф этиш;

- иқтисодий тармоқларида Давлат комиссияси қарорлари қабул қилинган хусусийлаштирилган корхоналар ва объектларнинг фаолияти устидан мониторинг ташкил этиш.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат мулкани хорижий инвесторларга сотиш бўйича тендер савдолари ўтказувчи давлат комиссиясининг роли ва масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2003 йил 21 августдаги 362-сонли қарори.//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2003. 15-16-сон, 133-модда.

Давлат комиссияси хорижий сармоя иштирокида давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнларини амалга ошириш юзасидан олиб борилаётган ишларнинг самарадорлигини танқидий ўрганиб чиқиб, яқка тартибдаги лойиҳалар бўйича хусусийлаштириш дастурида назарда тутилган давлат мулкани хорижий инвесторларга сотишда тендер савдоларини ўтказиш юзасидан кўрилатган чоратadbирларнинг самаралилигига, корхоналарни сотишга тайёрлаш ва сотиш жараёнларига йирик ва машҳур хорижий молиявий маслаҳатчиларни, баҳолаш ва аудиторлик компанияларини жалб қилишга, шунингдек аниқ таклифлари ва инвестиция мажбуриятлари бўлган стратегик инвесторлар мавжуд бўлганда тезкорлик билан кўриб чиқиш ва корхоналар бўйича қарорлар қабул қилиш юзасидан берилган ваколатларни амалга ошириш, амалиётда бўлмаган қарорларни тезкорлик билан қабул қилишни назарда тутган ҳолда объектлар ва акцияларни тўловнинг аралаш шакллари қўллаб сотиш амалиётини кенгайтиришга, хорижий инвестициялар оқиб келиши учун барча тўсиқларни бартараф этишга асосий эътиборни қаратиш вақти келди. Чунки, хорижий инвестициянинг мамлакатимизга кириб келишининг асосий сабабларидан бири бу етарли ҳуқуқий қафолатларнинг мавжудлигидир.

Давлат комиссиясига паст рентабелли, иқтисодий ночор ва зарар кўриб ишлаётган корхоналарнинг давлат активларини инвесторлар томонидан кўрсатиб ўтилган корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳолини қисқа муддатларда (1-2 йил мобайнида) тубдан яхшилашни таъминловчи инвестиция мажбуриятлари ўз зиммасига олиниши ва бизнес-режалар тақдим этилиши шарт билан жуда паст нархларда сотиш ҳуқуқи берилди.

Давлат комиссияси раҳбари ва идоралараро ишчи гуруҳлар раҳбарлари томонидан ортиқча сансалорликка, ўз вазифасига масъулиятсиз ёндошмаслигини олдини олиш, ўзларига юклатилган вазифа бўйича шахсан жавобгар бўлишлигининг қонуний белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

2.4. Давлат корхоналарини турли қисмларга бўлиб, уларни алоҳида-алоҳида сотиш

Давлат корхоналарини турли қисмларга бўлиб юбориб, уларни алоҳида-алоҳида сотиш орқали давлат корхоналари хусусийлаштирилиши мумкин. Бунда йирик корхоналар бир нечта

корхоналар мажмуасидан иборат бўлади. Мазкур корхоналардан яхши даромад келтирадигани алоҳида корхона сифатида сотиб юборилиши мумкин.

Бундан ташқари хусусийлаштиришни амалга ошириш усулларида яна бири бу корхонанинг мол-мулкларини сотиб юбориб, тушган маблағлар билан унинг қарзларини қоплаш ҳамда корхонани бутунлай тугатиш усулидир. Мазкур усул корхонанинг иқтисодий аҳволини яхшилаш имконияти мавжуд бўлмаган вазиятларда қўлланилади. Айниқса Польша давлатида мазкур усулдан кенг фойдаланилган.

Давлат корхонаси қисмларга бўлиб сотилганда, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш объектнинг сотув нархини оммавий мулк объектларини тасарруф этувчи белгиланади. Сотув нархини белгилашда объектнинг давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш вақтидаги қийматига асосланилади ҳамда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ўтказилаётган пайтда қарор топган ҳақиқий баҳоси ҳисобга олиниши лозим.

Акциядорлик жамиятини нафақат бутун корхонани, балки унинг алоҳида бўлинмаларини хусусийлаштириш натижасида ташкил этиш мумкин. Бўлинмани хусусийлаштириш тўғрисидаги қарорни бўлинманинг меҳнат жамоаси мустақил, яъни бутун корхона меҳнат жамоасининг розилигиси қабул қилиши мумкин. Бундай тартиб хусусийлаштиришни тезлаштиришга қаратилган бўлиб, кўпгина ҳолларда таркибий бўлинмани ажратиш натижасида ягона хўжалик ишлаб чиқариш комплекслари таркиби бузилишига олиб келган¹.

Ҳар бир хусусийлаштириладиган корхонага нисбатан давлат мулк кўмитаси хусусийлаштириш режасини тасдиқлайди. Тасдиқланган режада хусусийлаштириш усули, ташкилий-ҳуқуқий шакли ўз аксини топади.

“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунининг 14-моддасига мувофиқ давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларнинг ким ошди савдосини ўтказиш учун оммавий мулк объектларини тасарруф этувчилар ким ошди савдоси хизматларини ташкил этадилар, бу хизматлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибга мувофиқ иш қўриши белгиланган.

¹ Лаптев В. В. Акционерное право -М.: 1999 йил. -116 б.

Харидор томонидан сотиб олинмаган объект “республика ёки муниципал мулк” бўлиб туради. Бундай ҳолларда “мулк объектлари” тасарруф этувчи корхонани тугатиб, унинг мол-мулкни бўлак-бўлак қилиб сотиб бориш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкинлиги ўз ифодасини топган.

Назаримизда, мазкур қонуннинг 14-моддасига қўшимча банд сифатида “мол-мулкни бўлак-бўлак қилиб сотиб бориш тўғрисида қарор қабул қилинса, ушбу мол-мулк қонунда белгиланган тартибда баҳоланиши ва ҳақиқий реал баҳо асосида сотилади” деган қўшимча киритиш лозим. Бундай ҳолда ушбу бўлиб сотилаётган мол-мулк асоссиз равишда, ҳужажурсинлик билан сотилишини олди олинган бўлар эди.

Мулк сотилганда унинг баҳоси реал, тўғри бўлиши лозим. Шунинг учун, мол-мулк сотилганда унинг баҳосини аниқлаш Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги қонун талабларига мувофиқ амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, давлат тасарруфидан чиқарилаётган (хусусийлаштирилаётган) корхоналар (объектлар) мол-мулкни баҳолаш қиймати “Ўзбекистон Республикаси мол-мулкни баҳолаш миллий тизими” стандартига мувофиқ белгиланади.

Баҳолаш қоидага кўра уч усулда: харажат, даромад, қиёсий сотувлар усуллари бўйича амалга оширилади. Баҳолашнинг ушбу уч усулидан бирортасини қўлланиш мумкин бўлмаган тақдирда баҳоловчи у ёки бу усулни қўллашдан воз кечганлигини асослаши керак.

Баҳолаш қиймати миллий валютада аниқланади, айти бир вақтда у Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг баҳолаш ўтказилаётган пайтдаги курси бўйича АҚШ долларида фиксация қилинади, агар қонун ҳужжатларида, мол-мулкни баҳолашнинг бошқача тартиби белгиланмаган бўлса¹.

Қонунга мувофиқ, баҳолаш объектнинг бозор қиймати деганда энг эҳтимол тугилган нархи тушунилиб, унга кўра мазкур баҳолаш объекти очик бозорда рақобат шароитида, битимнинг тарафлари барча зарур ахборотга эга бўлган ҳолда ўз манфаатлари йўлида оқилона ва ихтиёрий равишда ҳаракат қилади, битим нархининг баланд-пастлигида эса бирон-бир фавқулудда ҳолатлар, шу жумладан

¹ Давлат мулки бўлган объектларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби тўғрисида Низом. Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 9 мартдаги 119-сон қарорига 5-илова.

тарафлардан бирининг ушбу битимга қўшилиш мажбурияти акс этмайди.

Агар бирон-бир баҳолаш объектини баҳолашдан мажбурий ўтказиш талаби мавжуд бўлган норматив ҳужжатда ёки баҳолаш объектини баҳолаш тўғрисидаги шартномада (матнда бундан буён шартнома деб юритилади) қийматнинг аниқ тури кўрсатилган бўлмаса, мазкур объектнинг бозор қиймати белгиланиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги қонуни¹га мувофиқ, баҳолаш объектлари жумласига қуйидагилар киради:

-алоҳида моддий объектлар (ашёлар);

-шахснинг мол-мулкани ташкил этувчи ашёлар мажмуи, шу жумладан муайян турдаги (кўчар ёки кўчмас) мол-мулк;

-мол-мулкка ёки мол-мулк таркибидаги айрим ашёларга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар;

-талаб қилиш ҳуқуқлари, мажбуриятлар (қарзлар);

-ишлар, хизматлар, ахборот;

-интеллектуал мулк объектлари ва ҳ.к.

Баҳолашни ўтказиш давлатга тўла ёки қисман қарашли баҳолаш объектлари битим тузишга жалб этилган тақдирда, шу жумладан:

баҳолаш объектларини давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ишончли бошқарувга топшириш ёки ижарага бериш мақсадида уларнинг қиймати аниқланаётганда;

баҳолаш объектларидан гаров нарсаси сифатида фойдаланилаётганда;

баҳолаш объектлари сотилаётганда ёки ўзга шахсга бошқача тарзда ўтказилаётганда;

баҳолаш объектлари билан боғлиқ қарз мажбуриятларидан бошқанинг фойдасига воз кечилаётганда;

баҳолаш объектлари юридик шахсларнинг устав фондларига улуш тариқасида берилаётганда мажбурийдир.

Баҳолашни ўтказиш баҳолаш объектининг қиймати тўғрисида низо чиққан тақдирда ҳам, шу жумладан:

-мол-мулк национализация қилинаётганда;

-ипотека кредити берилаётганда;

-тарафлардан бирининг талабига биноан эр-хотиннинг мол-мулки бўлинаётганда;

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги 1999 йил 19 август қонуни.

-мол-мулк мулкдорлардан давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинаётганда ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқача тарзда олиб қўйилаётганда;

-солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўғри тўланиши устидан назорат ўтказилаётганда мажбурийлиги белгиланган.

В.Лаптев хусусийлаштириш жараёнида вужудга келган акциядорлик жамиятлари умумий йиғилиши ваколатлари ўзига хос хусусиятга эгаллигини қайд этиб, унинг хусусиятлари сифатида кўпгина масалалар акциядорлик жамиятларининг аксарият кўпчилилик овоз билан ҳал этилиши лозимлиги таъкидлайди. Жумладан, бундай тартибда кўчмас мулкни сотиш, ижарага бериш, алмаштириш, ёки бошқача тарзда тасарруф қилиш ва жамият активининг 10 фоиздан ортигини ташкил қиладиган мулк билан боғлиқ масалалар ҳал этилишини таъкидлайди¹.

Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни²га мувофиқ, жамиятни қайта ташкил этиш, жамият кузатув кенгашининг миқдор таркибини белгилаш, унинг аъзоларини сайлаш ва уларнинг ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш, жамиятнинг устав фондини кўпайтириш ва қонунда назарда тутилган бошқа масалаларни ҳал этиш бўйича қарор акциядорлар умумий йиғилиши томонидан акциядорларнинг умумий йиғилишида иштирок этаётган овоз берувчи акцияларнинг эгалари бўлмиш акциядорларнинг тўртдан уч қисмидан иборат кўпчилилик овози билан қабул қилинади.

Е.А.Суханов Хусусийлаштириш шаклларида бири бу давлат ва муниципал корхоналарни “коммерциализация” (тижоратлашув – муаллифлар) ни кўрсатади. Бу иборада маъносида одатда, корхоналар таркибидан унинг базаси сифатида янги юридик шахслар – мустақил хўжалик жамиятларини ташкил этиш тушунилади. Коммерциализация, яъни тижорат ташкилотларини ташкил этиш – трестлар, комбинатлар мулки асосида ташкил этилган ва бошқа “давлат корхоналари” ҳисобланган бошқарув тузилмалари хўжалик жамиятлари хусусийлаштириш тўғрисидаги махсус қонун қабул қилингунга қадар маиший хизмат кўрсатиш ва савдо соҳасида кенг қўлланилган. Бу эса “кичик хусусийлаштириш”нинг яъни майда ва

¹ Лаптев В. В. «Акционерное право» -М.: 1999 йил. -121-6.

² Ўзбекистон Республикасининг Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонуни. (1996 й. 26 апрел) //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон. 61-модда.

баъзи ўрта корхоналарни хусусийлаштиришнинг асосий шакли эди¹, деб фикр билдиради.

В.Лаптев эса “коммерциализация” ибораси норматив актда ифодаланган бўлиб, иктисодни давлат тасарруфидан чиқариш босқичида корхоналарни катталаштириш, кейинчалик эса – давлат ва муниципал корхоналарни тижорат шаклидаги корхоналарга, акциядорлик жамиятларига айлантириш тушунилган деб таъкидлайди².

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2001 йил 28 февралдаги “Асосий воситаларни балансдан чиқариш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”³ги Буйруғига мувофиқ, Асосий воситалар балансдан:

а) тугатиш; б) сотиш; в) бепул (текинга) бериш; г) улуш сифатида устав сармоясига бериш; д) молиявий лизинг шартномаси бўйича бериш; е) камомад ёки талафот аниқланиши натижасида ҳисобдан чиқарилади.

Асосий воситалар белгиланган хизмат муддати тугаганидан (тулик эскириш ҳисоблаб ёзилганидан) кейин; жисмоний (физик) эскириш, халокатлар, табиий офатлар, фойдаланишнинг бир меъёрдаги шартларини бузишлар оқибатида ярқисиз ҳолга келганлари; маънан эскирганлари; тегишли давлат органларининг қарорлари бўйича чиқиб кетадиганлари; корхона ва ташкилотларнинг қурилиши, кенгайтирилиши, таъмирланиши ва техник қайта жиҳозланиши муносабати билан чиқиб кетадиган ҳолларда уларни тугатиш муносабати билан балансдан ҳисобдан чиқарилиши мумкин.

Корхона ва ташкилотларнинг қурилиши, кенгайтирилиши, таъмирланиши ва техник қайта жиҳозланиши муносабати билан асосий воситалар тугатиладиган ҳолларда комиссия ҳисобдан чиқаришга тақдим этилган асосий воситаларнинг юқори ташкилот ёки корхона мол-мулкнинг мулкдори томонидан тасдиқланган корхона ва ташкилотларнинг қурилиши, кенгайтирилиши, таъмирланиши ва техник қайта жиҳозланиши режасига мувофиқлигини текшириши керак. Бундай режа бўлмаган тақдирда

¹ Маттеи У., Суханов Е. А. Основные положения права собственности. –М.: Юрист. 1999. -363 б.

² Лаптев В. В. Акционерное право -М.: 1999 йил. -116 б.

³ Асосий воситаларни балансдан чиқариш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2001 йил 28 феврал N 26-сонли буйруғи. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигини томонидан 2001 йил 5 апрелда N1023-сон билан руйхатга олинган. 2001 йил 15 апрелдан қучга кирган.

корхона ёки ташкилотни бошқариш органларининг қарори бўлиши керак.

Мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхона ва ташкилотлар (бюджет ташкилотларидан ташқари) ўз асосий воситаларини бошқа корхоналарнинг устав сармоясига таъсис шартномасига асосан улуш сифатида беришлари мумкин.

2.5. Корхонани унинг раҳбар ёки меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиниши

Корхонани унинг раҳбари ёки меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиниши хусусийлаштириш bosқичи амалга ошириладиган дастлабки bosқичда кўп қўлланилди. Хусусийлаштиришнинг мазкур усулида ишчи бир вақтнинг ўзида ҳам мулкдор бўлади, ҳам бозор муносабатлари шароитида ижтимоий жиҳатдан химояланган бўлади. Ушбу усул АҚШда кенг қўлланилади ва мазкур корхоналарга солиқлар бўйича кўпроқ имтиёзлар беришга ҳаракат қилинади.

Кўпгина Шарқий Европа давлатлари ва собиқ социалистик тузумдаги давлатлар – Чехия, Словакия, Польша, Россия, Қозоғистонда ва бошқа мамлакатларда хусусийлаштириш давлат корхоналари акцияларини арзон нарҳда ёки ваучер¹ тарқатиш йўли билан аҳолига тақсимлашни назарда тутган.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга бундай ёндошиш мазмуни ва ваучерлашган «киёфасиз» мулкдордан қочиш ва ўзига тошпирилган мулкни тўғри тасарруф эта оладиган, фаолиятнинг дастлабки bosқичидаёқ ундан самарали фойдаланишни таъминлайдиган шахсларга мулк қилиб беришдан иборатдир.

Бутиковнинг таъкидлашича, “Хусусийлаштиришнинг биринчи bosқичида яъни, “кичик хусусийлаштириш” амалга оширилган пайтда меҳнат жамоасига имтиёзлар назарда тутилиб, “Ўзбексавдо”,

¹ Шу ўринда таъкидлаш лозимки, дастлабки даврда айрим олимлар, Ўзбекистон жамоатчилик ва матбуот намаёндalари республикамизда вучерлаштиришни тезроқ амалга оширишишни талаб қилганларида, улар аввало ваучерлаштиришнинг ҳаммага маълум бўлган афзалликлари – аҳолини ёппасига камраб олиш, умумий тенглик ва адолатпарварлик хусусиятини санаб кўрсатишарди. Бирок, инсониятнинг бутун тарихи очик-ойдин кўрсатдики, ялпи тенглик, бу идеал бўлиб, унга интилиш мумкин ва лозим, бирок унга бутунги шароитларда етишиш мумкин эмас. Россия тажрибаси ваучерлаштиришнинг кўпгина ва гоёт жиддий камчиликларини очиб ташлади. Кўпглаб одамлар ўз ваучерларини дарҳол сотиб юбордилар. Кам таъминланган кишилар тўй ўтказиш, дафн маросими, кундалик турмушда эҳтиёж пагта бўлган ноёб нарсаларни сотиб олиш учун нақд пулга алмаштириб, ваучерларидан дарҳол кутила қолдилар.

“Ўзмишй хизмат”, “Маҳаллий саноат” соҳалари хусусийлаштирилди”¹.

Амалдаги хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунга мувофиқ, очик акциядорлик жамиятлари акциялари акциялари унинг меҳнат жамоасига сотилиши мумкин.

Хусусийлаштириш жараёнида вужудга келган очик акциядорлик жамиятлари акцияларини унинг меҳнат жамоасига сотиш Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунида назарда тутилган.

Хусусийлаштириш жараёнида вужудга келган очик акциядорлик жамиятлари меҳнат жамоасига сотиш мумкин бўлган акцияларининг сони, акция тури), уларни нархини белгилаш тартиби, шунингдек уни тулаш тартиби ва муддатлари хусусийлаштириш дастурида назарда тутилиши лозим.

Хусусийлаштириш жараёнида вужудга келган очик акциядорлик жамиятлари меҳнат жамоасига ва уларга тенглаштирилган шахсларга сотиладиган акцияларининг нархи, Ўзбекистон Республикасининг «Хусусийлаштириш тўғрисида»ги ва Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади.

О.Ю.Скворцовнинг фикрича, мулк меҳнат жамоаси томонидан сотиб олинганда жамоа корхонаси устави билан ҳар бир ходимни мулкдаги ва даромаддаги улуши унинг иш стажи ва ойлик маоши ва бошқа факторларни ҳисобга олган ҳолда белгиланиши лозим².

Н.Ю.Круглова Россия Федерациясида халқ корхоналарини ташкил этиш, ҳукукий ҳолати ва уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш махсус қонун билан тартибга солинишини таъкидлайди³. Мазкур қонуннинг мазмунидан шу нарса келиб чиқадики, халқ корхонаси деганда акциядорлик жамиятининг меҳнат жамоасига (халқ корхонасига) акциялар пакети устав фондининг 75 фоизидан кўпини ташкил этадиган акциядорлик жамияти тушунилади. Бу дегани, биринчидан, ташки акциядорлар “бир акция-бир овоз” тамойили асосида жамият фаолиятининг муҳим масалалари бўйича овозлар талаб қилинадиган қарорларга қарши овозлар сонига эга бўлмайди. Шундай қилиб, меҳнат жамоаси ўзининг манфаатларига мос келувчи исталган қарорни қабул қилиши мумкин. Иккинчидан, халқ корхонаси акциялари очик акциядорлик

¹ В. Бутиков. Рынок ценных бумаг. –Т.: 1996. -121-б.

² Скворцов О. Ю. Приватизационное право. –М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», 1999. –294 б.

³ Федеральный закон РФ «Об особенностях правового положения акционерных обществ работников (народных предприятий)» от 19 июля 1998 г. № 115-ФЗ.

жамиятлари акцияларига нисбатан бир шахсдан бошқа шахсга камдан-кам ўтказиб турилади¹.

Н.Ю.Круглова фикрини давом эттириб, у ёки бу тижорат ташкилотини халқ корхонасига айлантиришнинг мақсадга мувофиқлиги ва имконияти бир қатор ҳолатлар билан белгиланади:

биринчидан, тижорат ташкилоти иштирокчиларининг кўпчилиги хоҳиши билан. Яъни, тижорат ташкилотини халқ корхонасига айлантириш кўпчилик овоз билан амалга оширилади.

Иккинчидан, халқ корхонасини ташкил этиш ташқи акциядорлар мулккий манфаатларига зарар етказмаслик имконини бериши лозим. Бунда халқ корхонасига айлантириш тўғрисидаги шартномада тижорат ташкилоти қайта ташкил этилиши муносабати билан ташқи акциядорларга тегишли бўлган акцияларнинг номинал баҳоси ўзгармаслик шарти назарда тутилиши мумкин.

Учинчидан, ишлаб чиқариш қудратининг кенг доирасини ташкил этиш имкони билан халқ корхонасини ташкил қилиш имкони бўлади².

Мулкчилик шакли ходимлар меҳнати самарадорлиги белгилашда муҳим ҳисобланади. Хусусийлаштириш натижасида ташкил этилаётган акциядорлик жамиятлари ўзида хусусий ва жамоат мулкчининг ижобий жиҳатларини мужассамлаб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади. Мулкчиликнинг бундай шакли инсон шахси ва унинг ҳаётда муайян ютуқлар сари интилишига ёрдам беради.

В.Бутиковнинг фикрича, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастуридан ташқари яъни, меҳнат жамоаси нодавлат юридик шахслари ва фуқаролар аризаси асосида амалга оширилади.

Бундай ҳолда хусусийлаштириш амалга оширилганда акциядорлик жамияти муассиси бўлиб давлат мулк кўмитаси, шунингдек, ариза берувчи нодавлат юридик шахслар ва фуқаролар бўлади³.

Давлат корхонасини жамоа корхонасига айлантириш давлат мулкчини меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиш (бир вақтнинг ўзида ёки муайян муддатда ҳақини тўлаш шарти билан) йўли билан ёки мазкур мулкни текинга топшириш йўли билан амалга оширилади.

¹ Круглова Н. Ю. Коммерческое право. Учебник. -М.: Русская Деловая Литература, 2000. -206 с.

² Круглова Н. Ю. Коммерческое право. Учебник. -М.: Русская Деловая Литература, 2000. -236 с.

³ В. Бутиков. Рынок ценных бумаг. -Т.: 1996. -124-б.

Меҳнат жамоаси томонидан тасдиқланадиган жамоа корхонаси устави меҳнат жамоаси аъзолари ўртасида сотиб олинган мулкни тасарруф этиш тартибини белгилайди.

О.Ю.Скворцовнинг фикрича, очик акциядорлик жамияти акцияларини унинг меҳнат жамоасига сотиш усули билан хусусийлаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда мулк ҳуқуқининг ўтиши мураккаб юридик таркибга эга. Бунда хусусийлаштириладиган корхонани очик акциядорлик жамиятига айлантириш ёки бўлмаса, акциядорлаштириш, яъни ушбу корхона меҳнат жамоасига мазкур акцияларни келгусида сотиш зарурий шарт ҳисобланиб, бу ҳолат муҳим рол ўйнайди¹.

Россия Федерациясида корхонани меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиши масаласига доир бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. В.Лаптев хусусийлаштириш натижасида юзага келадиган акциядорлик жамиятларида ўзига хос акция турлари А ва Б типигаги акциялар мавжуд бўлишини таъкидлайди. А типигаги акциялар имтиёзли ҳисобланади ва устав капиталининг 25% миқдорига чиқарилади ҳамда хусусийлаштириладиган корхона меҳнат жамоасига биринчи вариант бўйича имтиёзни қўллаб бепул тарқатилади². Б типигаги акциялар бу шундай қимматли қоғозки, бунда қимматли қоғоз вақтинча хусусийлаштирилганга қадар давлатга тегишли бўлиб туради. А типигаги акция сингари улар имтиёзли ҳисобланади, лекин у хусусий шахсга ва ташкилотларга бегоналаштирилганда оддий акцияларга айирбошланади.

Хусусийлаштириш амалиётида меҳнат жамоасига имтиёз беришнинг уч варианты шаклланган, лекин иккинчи ва учинчи вариантда А типигаги акциялар чиқарилмайди. Иккинчи вариантда меҳнат жамоасига хусусийлаштириладиган корхонанинг 51% оддий акцияси берилади.

Учинчи вариантда эса бир гуруҳ ишчилар ва бошқа шахслар меҳнат жамоаси розилиги билан давлатга тегишли акцияларни бир йил мобайнида бошқаради, бир йил муддат ўтгач эса, хусусийлаштирилган корхона оддий акцияларнинг 30%ни олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда бошқа ходимлар бундай акцияларнинг 20%ни олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бошқа ҳолатларга тўхталмаган ҳолда шунини таъкидлаш мумкинки, акцияларни А ва Б типига

¹ Скворцов О. Ю. Приватизационное право. -М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», 1999. -100 б.

² Лаптев В. В. «Акционерное право» -М.: 1999 йил. -117 б.

бўлиниши меҳнат жамоасига имтиёз беришнинг биринчи варианты учун характерлидир.

Давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган давлат корхонаси меҳнат жамоасининг аъзолари корхонани куйидаги манбалар ҳисобига сотиб олишлари мумкин:

-соф фойданинг меҳнат жамоаси аъзолари мулки бўлган қисми;

-амортизация ажратмалари ҳамда меҳнат жамоасининг мулки бўлган ва давлат корхонасида ишлатиладиган мол-мулкни сотишдан келган тушум;

-банк кредитлари ва ўзга қарз маблағлари,

-меҳнат жамоаси аъзоларининг шахсий маблағлари,

-давлат мулки бўлмаган бошқа маблағлар.

Бундай ҳолда давлат бюджетидан ажратилган маблағлардан давлат мулкни сотиб олиш манбаи сифатида фойдаланиш мумкин эмас.

Давлат корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилаётганда ва хусусийлаштирилаётганда «меҳнат фахрийларига, шу корхонадан пенсияга чиққан шахсларга» ҳам корхонада камида 10 йил ишлаган меҳнат жамоасининг аъзоларига акциялар ва бошқа мулк бўлиб-бўлиб ҳақ тўлаш орқали сотилиши мумкинлиги “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунда белгилаб қўйилган.

Меҳнат жамоасининг аъзолари, улар томонидан тузилган хўжалик жамиятлари ширкатлар бошқа шароитлари тенг бўлганида ўзга фуқаролар ва юридик шахсларга нисбатан давлат корхоналарининг мол-мулкни сотиб олиш чоғида, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эса бошқа харидорларга нисбатан устувор ҳуқуққа эга бўладилар.

Шуниси эътиборлики, давлат корхонасининг мол-мулки шу корхона меҳнат жамоаси томонидан сотиб олинса мазкур корхона балансида турган ижтимоий инфраструктура ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш объектларининг қиймати сотилаётган объект нархига қўшилмайди.

Давлат тасарруфидан чиқарилаётган ва хусусийлаштирилаётган корхоналар меҳнат жамоаларининг аъзоларига бир қатор кафолатлар берилган бўлиб улар куйидагилар:

-давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш амалга оширилаётган даврда корхона маъмурияти илгари тузилган жамоа шартномасининг барча қоидаларига риоя этишга мажбурлиги;

-эгаллик ҳуқуқи янги мулкдорга ўтган кундан бошлаб олти ой давом мулкдор билан корхона меҳнат жамоаси ўртасида янги жамоа шартномаси тузилиши.

Қонун чиқарувчи томонидан бундай қонданинг белгиланиши корхона меҳнат жамоасининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда асосий вазифа ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш лозимки, хусусийлаштирилмаган корхонанинг меҳнат жамоаси корхонани сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар ичида алоҳида ўринга эга. Чунки, улар ҳар қандай хусусийлаштириш усулида муайян имтиёзлардан фойдаланади. Корхона очиқ акциядорлик жамиятига айлантирилганда меҳнат жамоаси имтиёзли шартларда акцияларни сотиб олиши мумкин. Шунингдек, меҳнат жамоаси бошқа фуқаролар сингари хусусийлаштирилмаган мулкни аукционда имтиёздан фойдаланмаган ҳолда ҳам олишлари мумкин.

Кўрсатиб ўтилган имтиёзлар хусусийлаштириш режасида назарда тутилиши лозим. Лекин, мазкур имтиёзлар фақатгина хусусийлаштириш режасида акциялар сотилиши назарда тутилсагина амалга татбиқ этилади. Агарда акцияларнинг 100% давлатда сақланиб қолса, акциялар бегоналаштирилмаганлиги боис имтиёзлар мавжуд бўлмайди.

2.6. Давлат корхоналарини ижарага бериш ёки уни бошқаришни шартнома асосида муайян хусусий корхонага топшириш

Давлат корхонасини ижарага бериш ёки уни бошқаришни шартнома асосида муайян хусусий корхонага топшириш. Хусусийлаштиришнинг ушбу усулида янги шаклдаги корхона ўзининг имкониятларини тўлиқ намоён эта олмайди¹.

Давлат мулкни ижарага олувчи давлат мулки объектини тасарруф этувчи розилиги билан ижарага олинган мулкни сотиб олиши (тўлиқ ёки қисман) мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори² қабул қилинди. Унга мувофиқ, 2003 йил 1 июлгача мулкида давлат улуши

¹ Хўжалик (Тадбиркорлик) ҳуқуқи. –Т.: ТДҶОИ. 2003.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 19. 04. 2003 й. N 189.

26 фоизни ва ундан кўпрокни ташкил этадиган акциядорлик жамиятларининг давлат активларини бошқариш бўйича давлатнинг ишончли вакиллари билан акциядорлик жамиятлари профессионал бошқарувчи компанияларга ишончли бошқарувга берилган муддатгача амал қиладиган шартномалар тузилди.

Мазкур қарорга асосан тафтиш комиссияси аъзолари ўз фаолиятининг уларнинг ушбу акциядорлик жамиятларидаги ёллаш бўйича меҳнат фаолияти билан бирга қўшиб олиб борилишига йўл қўйилмайди.

Акциялар (улушлар, пайлар)нинг давлат пакетлари кийматини баҳолаш, яқка тартибдаги лойиҳалар бўйича хусусийлаштириладиган корхоналардан ташқари, баҳолаш ташкилотлари томонидан амалга оширилади ва уларни сотишда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан бошланғич нарх сифатида белгиланади.

Акциялар (улушлар)нинг давлат пакетларини бошқариш харажатлари акциялар (улушлар)нинг давлат пакетларига ҳисобланган дивидендларнинг бир қисми ҳисобига, улар бўлмаган тақдирда эса – давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушадиган умумий маблағлар ҳисобига амалга оширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига асосан, 2003 йил 1 февралдаги ҳолатига кўра устав фонди Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг курси бўйича 50 минг АҚШ долларидан кам миқдорда бўлган илгари ташкил этилган акциядорлик жамиятлари 2004 йил 1 январгача ўз устав фондларини қайта рўйхатдан ўтказиш санасида кўрсатиб ўтилган суммадан кам бўлмаган миқдорга келтиришлари ёхуд белгиланган тартибда бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклларга айлантирилиши шартлиги белгиланган.

“Давлатнинг акциядорлик жамиятларидаги ишончли вакиллари тўғрисида”ги Низом¹га мувофиқ, давлатнинг ишончли вакиллари улардаги давлат улуши 25 фоиздан ортиқ бўлган акциядорлик жамиятларида давлат улуши профессионал бошқарувчи компаниялар бошқарувига берилган вақтгача тайинланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 19. 04. 2003 йил Қарорига 2-илова.

Давлатнинг ишончли вакиллари Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ҳузурдаги давлатнинг ишончли вакиллари тайинлаш бўйича махсус Комиссия ёхуд унинг топшириғига кўра Давлат мулки кўмитаси Ҳайъати томонидан, шу жумладан танлов асосида ҳам тайинланади ва у билан Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки кўмитаси акцияларнинг давлат пакетини бошқариш юзасидан тегишли шартнома тузади. Давлатнинг ишончли вакилининг фаолият муддати бир йил ҳисобланади.

Унинг зиммасига:

-акциядор сифатида давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, акциядорлик жамиятидаги мол-мулкнинг сақланишини ва ундан оқилона фойдаланилишини таъминлаш;

-корхонада иктисодий ислохотларни ўтказишда, унинг молия-ҳужалик фаолиятини яхшилашда, менежмент ва маркетинг тизимини такомиллаштиришда, шунингдек хусусийлаштиришдан кейин кўллаб-қувватлашда кўмаклашиш;

-ишлаб чиқаришни реновация қилиш ва корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгилаш, рақобатбардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш мақсадида замонавий технологик асбоб-ускуналар ва технологиялар асосида ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва техника билан қайта жиҳозлаш учун инвестициялар жалб этиш;

-акцияларнинг давлат пакети бўйича дивидендлардан акциядорлик жамиятини реконструкция қилишда ва техника билан қайта жиҳозлашда мақсадли фойдаланилишини таъминлаш каби вазифалар юкланади.

Профессионал бошқарувчи сифатида давлатнинг ишончли вакили жамиятнинг устави ва амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда акцияларнинг давлат пакети миқдорига мувофиқ акциядор сифатида ўзининг барча ваколатларидан фойдаланиш ва акциядорлик жамиятининг фаолияти тўғрисидаги молиявий-иктисодий, шу жумладан корxonанинг тижорат сири ҳисобланган ахборотларни олиш ҳуқуқларга эгадир.

Давлатнинг ишончли вакили тузилган шартномага мувофиқ ўз вазифаларини бажарганлик учун муайян миқдорда пул мукофоти олади ва унинг миқдори акциядорлик жамиятининг ҳисобот давридаги фаолияти якунларига боғлиқ бўлади.

Акциялар (улушлар)нинг давлат пакетларини бошқариш бўйича харажатлар, шу жумладан давлатнинг ишончли вакили фаолиятини

тақдирлаш харажатлари акциялар (улушлар)нинг давлат пакетига ҳисобланган дивидендларнинг бир қисми ҳисобига, иктисодий ночор корхоналарда эса давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушадиган умумий маблағлар ҳисобига амалга оширилади.

Давлатнинг ишончли вакили фаолиятини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли Комплекслари ва Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан давлатнинг ишончли вакиллари томонидан тасдиқланган шакллар бўйича тақдим этиладиган ҳар чораклик ҳисоботларни таҳлил қилиш ёки уларнинг фаолиятини бевосита корхонада ўрганиш ва улар билан суҳбат ўтказиш йўли орқали амалга оширилади.

Давлатнинг ишончли вакили билан тузилган бошқариш шартномаси муддати тугагач Давлат мулки қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Комплекслари билан биргаликда давлатнинг ишончли вакиллари аттестациядан ўтказди ва унинг натижаси ижобий бўлса, шартномани узайтириш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Давлатнинг ишончли вакили ҳар чоракда, шартномада белгиланган муддатларда ўз фаолияти тўғрисида Давлат мулки қўмитасига ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли Комплексларига ҳисобот бериб бориши лозим. Белгиланган шаклдаги ҳисобот билан бирга корхонанинг молия-хўжалик аҳволини яхшилаш бўйича таклифлар билан биргаликда таҳлилий ахборот тақдим этилади.

Акциядорлик жамиятларидаги акцияларнинг давлат пакетларини самарали бошқариш бўйича давлатнинг вакилларига юкланган вазифалар улар томонидан бажарилмаслиги уларнинг асосий иш жойидан бўшатилишигача бўлган интизомий жавобгарликка олиб келади.

Акциялар (пайлар)нинг давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича танловларни ўтказиш Қоидалари¹ давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида барпо қилинган (кейинчалик мос равишда – танловлар, акциядорлик жамиятлари, МЧЖлар) акциядорлик жамиятларини (масъулияти чекланган жамиятлар) акцияларини, улушларини (пайларини) давлат

¹ Акциялар (пайлар) нинг давлат пакетларини ишончли бошқарувга топшириш бўйича танловларни ўтказиш Қоидалари. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Қўмитасиянинг 2001 йил 17 майдаги 01/06-4-сон қарори билан тасдиқланган.

пакетларини ишончли бошқарув ҳукуки учун танловларни ўтказиш тартибини белгилаб беради.

Танловда иштирок этиш учун аризалар ва бизнес-режани аризачилар бошқарув объекти тўғрисидаги ахборот билан танишгандан кейин тақдим этадилар. Аризада акциялар, улушлар (пайлар)ни давлат пакетини ишончли бошқарувга қандай шартлар асосида топширилиши тўғрисидаги аризачининг мақсади акс эттирилиши керак:

а) акциялар, улушлар (пайлар) давлат пакетини сотиб олмасдан;

б) сотиб олиш тўлови тўлашни 5 йилгача бўлган муддатга узайтириш орқали кейинчалик акциялар, улушлар (пайлар)ни давлат пакетини сотиб олиш.

Танлов ўтказилиши тўғрисидаги ахборот оммавий ахборот воситаларида уни ўтказишдан камида 30 кун олдин эълон қилинади. Ахборотда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

а) акциялари ёки улушлари (пайлари) ишончли бошқарувга топшириладиган акциядорлик жамиятлари, МЧЖларни номи (ҳар бир аниқ акциядорлик жамияти (МЧЖ) бўйича акциялар, улушлар (пайлар)ни ишончли бошқарувга топшириш шартлари (кейинчалик сотиб олиш, сотиб олмаслик) кўрсатилган ҳолда;

б) ишончли бошқарувга топширилаётган акцияларнинг номинал қиймати;

в) сотиб олиш шартлари асосида ишончли бошқарувга топшириладиган акциялар, улушлар (пайлар) бўйича сотиб олинган тўловларни тўлаш муддатлари ва ҳажмлари;

г) ишончли бошқарувга топширилаётган акцияларнинг миқдори ва уларнинг акциядорлик жамиятининг (МЧЖнинг) устав фондидаги улушини (пайини) ҳажми ва унинг фоизи устав фондидаги улуши;

д) илова қилинадиган ҳужжатлар билан бирга танловда иштирок этишга аризаларни топшириш муддати;

е) танловни ўтказиш, танлов ғолибини эълон қилиш санаси, вақти ва жойи;

ж) бизнес-режа мазмунига доир талаблар;

з) танлов ўтказиш шартлари ва тартиби тўғрисидаги ахборот;

и) аризачи танлов ўтказиш тўғрисида қўшимча ахборот олиши мумкин бўлган алоқа телефонининг рақами.

Танлов ғолибини ва натижаларини акциядорлик жамиятлари, МЧЖлардаги акциялар, улушлар (пайлар)ни давлат пакетини ишончли бошқарув ҳукукига эга бўлиш учун ўтказиладиган

танловлар бўйича Давлат мулки кўмитасининг танлов комиссияси амалга оширади.

Акциялар, улушлар (пайлар)ни кейинчалик сотиб олиш йўли орқали ишончли бошқарувга топширилган ҳолатларда тендер савдоларини ўтказиш бўйича Давлат комиссияси томонидан амалга оширилади.

Танлов ғолиби Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки кўмитасининг Ҳайъати томонидан тасдиқланган кундан бошлаб 10 кун давомида Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки кўмитаси билан акцияларнинг давлат пакетини ишончли бошқарув шартномасини тузиши шарт. Акцияларнинг давлат пакетини ишончли бошқарув шартномаси имзоланган пайтдан бошлаб танлов ғолиби ишончли бошқарувчига айланади.

Ишончли бошқарув шартномаси, одатда, 5 йил муддатга (узайтириш имконияти билан) тузилади ва унда қуйидагилар назарда тутилиши керак:

-шартнома иштирокчиларининг таркиби, фойда олувчи - давлат тўғрисида кўрсатиш;

-шартнома предмети, шартнома бўйича ишончли бошқарувга топшириладиган акциялар улушлар (пайлар) пакетининг тавсифлари;

-шартноманинг амал қилиш муддати ва уни узайтириш имконияти;

-акциялар улушлар (пайлар) давлат пакетини топшириш тартиби;

-ишончли бошқарувчининг мақоми;

-тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шу жумладан ишончли бошқарувчининг ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта куроллантириш ва реновациялаш, соф фойданинг (даромаднинг) ўсиши, корхонанинг мажбурий тўловлар бўйича қарзини (агар мавжуд бўлса) сўндириш ва кейинчалик унинг юзага келишига йўл қўймаслик ва ҳоказолар бобида сиёсат ўтказиш бўйича мажбуриятлари;

-ишончли бошқарувчи томонидан ҳисоботларни тақдим этиш муддатлари;

-ишончли бошқарувга топширилган акцияларни улушлар (пайлар) бошқаларга бериш шартлари;

-ишончли бошқарувчига тўланадиган ҳақнинг миқдори ва шакли;

-ишончли бошқарув бекор қилинган тақдирда, ишончли бошқарувчи қайта ташкил этилганда ва Давлат мулки кўмитасининг ҳукукий ворис билан ишончли бошқарув шартномасини тузишдан бош тортган ҳолда акциялар белгиланган тартибда қайтарилиши кераклиги тўғрисида кўрсатмалар;

-тарафларнинг мажбурияти;

-шартноманинг бошқа шартлари;

-шартномани бекор қилиш шартлари ва тартиби.

-ўзига юклатилган функционал вазифаларни тўғри бажарган, бизнес-режада баён қилинган мажбуриятларни бажаришни таъминлаган ва корхонанинг молия-хўжалик аҳволини сезиларли равишда яхшилаган ҳолда, сотиб олиш тўлови тўлашни 5 йилгача муддатга узайтириш билан унинг ишончли бошқарувида бўлган акциялар (пайлар) давлат пакетини сотиб олиш бўйича ишончли бошқарувчининг ҳуқуқи (ишончли бошқарувчининг кейинчалик акциялар, улушлар (пайлар) давлат пакетини сотиб олиш мақсади бўлса)

-сотиб олиш шартлари асосида ишончли бошқарувга топшириладиган акциялар, улушлар (пайлар) бўйича сотиб олинган тўловларни тўлаш муддатлари ва миқдорлари.

Ишончли бошқарув шартномасига мажбурий иловалар бўлиб:

а) тегишли иловалар ва охириги ҳисобот санасидаги ҳолат бўйича корхонанинг асосий фондларини инвентарлаш далолатномаси билан бирга охириги ҳисобот санасидаги ҳолат бўйича акциядорлик жамиятининг бухгалтерия баланси;

б) мазкур эмитент акцияларининг миқдори устав фондининг 5%и дан ошадиган пакетларига эгаллик қиладиган акциядорлар тўғрисидаги маълумотлар (ёпиқ акциядорлик жамияти ва МЧЖ учун - расмий муҳр билан тасдиқланган, устав фондининг 5%идан ортиғига эгаллик қиладиган муассислар (акциядорлар) таркиби тўғрисидаги маълумотнома);

в) муддати ўтган қарз ажратиб кўрсатилган ҳолда кредиторлик ва дебиторлик қарзлари расшифровкаси;

г) ишончли бошқарувчининг - бизнес-режаси ҳисобланади.

Акцияларнинг давлат пакети танлов натижаларига кура акциядорлик жамиятининг номи, тармоққа мансублиги; акциядорлик жамияти жойлашган жой; тоифалар (оддий, имтиёзли) бўйича акциялар миқдори кўрсатилган ҳолда акциядорлик жамияти устав фондининг ҳажми; акциядорлик жамияти акцияларининг 5 фоизидан

ортиғига эгалик киладиган барча акциядорларнинг рўйхати; акциядорлик жамиятида ишловчиларнинг миқдори; охириги йил учун акциядорлик жамияти товар ва хизматлари сотилиши (қилинган ишлар)нинг умумий ҳажми; охириги йил якунлари бўйича акциядорлик жамияти расмий аудиторининг хулосаси; охириги йил учун акциядорлик жамияти фаолиятининг молия ва солиқ органларининг талабларига мувофиқ келадиган молиявий кўрсаткичлари рўйхати (баланс ва бошқа иловалар билан бирга акциядорлик жамиятининг молия-ҳужалик ҳолати тўғрисида ҳисобот) ишончли бошқарувга топшириладиган акциядорлик жамияти тўғрисидаги маълумот топширилиши лозим.

3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари

3.1. Давлат корхонасини ҳужалик жамияти ёки ширкатига айлантириш

Жаҳон тажрибасидан ҳамда ички шароитдан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг қуйидаги усул ва шаклларидан фойдаланилди:

- давлат корхонасини жамоа корхонасига, ҳужалик жамияти ёки ширкатига айлантириш;

- ижарага олинган корхонани келгусида ҳақ тўлаб сотиб олиш шарти билан давлат корхонасини ижара корхонасига айлантириш;

- давлат корхонасини танлов йўли билан ёки кимошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик ва жисмоний шахсларга сотиш.

Давлат тасарруфидан чиқариш (хусусийлаштириш) шаклларини танлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ёки Давлат мулки қўмитасининг (Давлат мулки қўмитаси ҳудудий бошқармасининг) қарорларига мувофиқ, ишлаб чиқариш хусусиятларини, корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадларини ва ишлаб чиқариш кўламларини, асосий фондлар қийматини ҳамда потенциал инвесторлар таклифларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади¹.

Давлат корхонасини жамоа корхонасига айлантириш, меҳнат жамоаси аъзолари томонидан давлат мулкани сотиб олиниши ёки бу

¹ Давлат мулки бўлган объектларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби тўғрисида Низом. Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 9 мартдаги 119-сон қарорига 5-илова.

мулкни уларга текин берилиши йўли билан амалга оширилади. Бунда жамоа корхонасининг уставида ҳар бир ходимнинг мол-мулкдаги ҳамда фойдадаги улуши белгилаб қўйилади. Мазкур миқдор ходимларнинг иш стажи, маошининг миқдори ва бошқа омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”¹ги қонуни Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги² қонунлари амалга киритилиши муносабати билан ўз кучини йўқотди.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришни амалга оширишда давлат корхоналарини хўжалик жамиятлари ва ширкатларига айлантириш усули кенг қўлланилади. Хусусийлаштиришнинг мазкур усулини кенг қўллашдан мақсад, бозор иқтисодиёти шароитида фуқароларни мулкдор қилиш орқали уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш эди. Чунки бозор муносабатларига ўтиш даврида ишсиз фуқароларнинг сони ортади ҳамда уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолади. Айнан мана шундай вазиятда фуқаро бирорта корхонанинг акциясига эга бўлса ёки унинг низом жамғармасида ўз улушига эга бўлса, у ижтимоий жиҳатдан ҳимояланган бўлади, чунки улар вақти-вақти билан дивиденд олиб туришади.

Дастлаб ёпиқ акциядорлик жамиятлари ташкил этилган бўлса, кейинчалик фуқароларни хусусийлаштириш жараёнида фаол иштирокини таъминлаш учун, улар очиқ акциядорлик жамиятларига айлантирила бошланди. Бирок, иқтисодий таҳлиллар мазкур жамият ва ширкатларда давлат улушининг сақланиб қолиши мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам, кейинги даврдаги иқтисодий ислохотлар хўжалик жамиятлари ва ширкатларидаги давлат улушларини мумкин қадар қис-қартиришга ёки бўлмаса уларнинг барчасини хусусий секторга ўтказиб юборишга қаратилди. Энг ачинарлиси мазкур корхоналарда акциядорларнинг ўз ҳуқуқларини билмасликлари ёки уларни амалга оширмасликлари, мулкдор сифатида уларнинг манфаатларига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам корхоналарнинг корпоратив

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”ги 1992 йил 9 декабр қонуни.

² Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонуни. 06. 12. 2001 й. 310-II

бошқарувини тубдан ислоҳ этиш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Акциядорлик жамиятига таъриф беришда турли ёндашувлар мавжуд, яъни берилаётган таърифларда акциядорлик жамиятининг айрим жиҳатларига кўпроқ эътибор берилган бўлса, баъзиларида эса жамият фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари очиб берилмаган. Масалан, И.В.Елисеевнинг фикрича, акциядорлик жамияти тижорат бирлашмаси бўлиб, бир ёки бир неча шахс томонидан ташкил этилади, унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, устав капитали улушларга бўлинган ва уларга нисбатан ҳуқуқлар қимматли қоғоз – акция билан тасдиқланади¹.

А.П.Сергеевнинг фикрича, акциядорлик жамияти шундай хўжалик жамияти, унинг устав капитали белгиланган аниқ ҳиссаларга бўлинган, бу ҳиссалар қимматли қоғоз - акцияларда ифодаланган ва унинг иштирокчилари (акциядорлар) жамият мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдиган ҳамда жамиятнинг таваккалчилик натижасида кўрган зарарлари бўйича ўз акциялари билан боғлиқ бўладиган ташкилотдир.²

Ж.Юлдашевнинг фикрича, юқоридаги таърифларда акциядорларнинг жамиятдан сотиб олган акциялари қийматида жамият мажбуриятлари учун жавобгар бўлишларига эътибор берилмайди, ваҳоланки, бу белгиси билан акциядорлик жамияти бошқа хўжалик жамиятлари ва ширкатларидан фарқланади³.

Р.Книпер акциядорлик жамиятини юридик шахснинг бир томонлама инкорнацияси деб ҳисоблаб, у ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган, ўз номидан мажбуриятлари юзасидан мустақил жавобгар бўладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўладиган, ўзининг хусусий актив ва пассив капиталига (акцияларда ифодаланган) эга бўладиган ташкилот сифатида таъриф беради.⁴ Унинг таърифида асосий эътибор юридик шахснинг ҳуқуқий белгиларига (мажбуриятларга эга бўлишлиги, мустақил жавобгарлик, судда даъвогар ва жавобгар бўлишлиги) қаратилади ва ўз-ўзидан акциядорлик жамиятининг юридик шахс сифатидаги белгилари биринчи, унинг асосий белгилари эса иккинчи ўринга ўтиб қолади.

¹ Гражданское право. //Под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Ч-1. М. Проспект 1999. -151 б.

² Гражданские права. Том-1. Учебник. Отв ред. Е. А. Суханов -М.: "БЕК". 1998.

³ Юлдашев Ж. Акциядорлик жамиятлари фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ. 2004. Б. 177.

⁴ Книпер. Р. О некоторых проблемах законодательства об акционерных обществах Республики Узбекистан. //доклады участников международного семинара "Акционерные общества. Ценные бумаги». -Т.: 2000.

Шунингдек, олим акциядорлик жамияти нафақат йирик капитал бирлашмаси эканлиги, балки ўрта бизнесни ташкил этишда хўжалик жамиятининг бу шакли қўлланишлигини эътиборга олмайди.

Г.Ф.Шершеневич акциядорлик жамиятини ширкат ҳисоблаб, қуйидагича таъриф беради, акциядорлик ширкати биргаликда савдо фаолиятини олиб борадиган шахсларнинг шартномавий бирлашмаси бўлиб, унда иштирокчилар қўшган хиссалар бўйича чекланган жавобгар бўладилар. Акциядорлик ширкати шахслар бирлашмаси ҳисобланади. Улар юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Бу шундай бирлашмаки, икки кишидан кам бўлмаган, унинг капитали хиссаларга бўлинган, бу акция ва пайлардан иборат бўлиб, у бир киши қўлида тўпланиши мумкин эмас. Ўз бирлашмалари билан иштирокчилар юридик шахсни ташкил этадилар.¹ Таъриф ўтган асрнинг бошларида фаолият юритган жамиятларга хос бўлганлигини эътиборга олсак, шу давр қонунчилигидан келиб чиқиб берилган, лекин шундай бўлса-да жамият билан ширкат белгилари аралаштириб юборилган. Аслида ширкат фаолият бирлашмаси, жамият мулк бирлашмаси ҳисобланади. Бундан ташқари шахсларнинг шартномавий бирлашмаси деб таъриф беради, жамият бир шахс томонидан ташкил этилиши мумкинлигини эътироф этадиган бўлсак, шартномавий бирлашма атамаси жамият хусусиятини тўлиқ ифодамайди.

Ж.Юлдашев акциядорлик жамиятлари ФКнинг 58-моддасига кўра хўжалик жамияти ва ширкатлари таркибига киришини таъкидлайди. Фуқаролик кодексининг юқоридаги моддаси хўжалик ширкатлари ва жамиятларига умумий тариф беради. Лекин бу умумий тариф хўжалик ширкатлари ва хўжалик жамиятларининг моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Шу сабабли ҳам ФКнинг 58-моддасини икки моддага ажратиш ва уларга алоҳида қуйидагича умумий тариф берилса мақсадга мувофиқ бўлишини таклиф этади.²

Хўжалик ширкати – бу ширкат номидан ҳаракат қилувчи икки ёки ундан ортиқ шахснинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузган шартномавий юридик шахс мақомига эга бўлган бирлашмасидир.

Хўжалик жамиятлари – бу бир ёки бир неча шахслар томонидан жамият номидан тадбиркорлик фаолиятини бирга амалга ошириш

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права (до изд. 1914й) -М.: СПАРК 1994. -139 с.

² Юлдашев Ж. Акциядорлик жамиятлари фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ. 2004. Б. 177.

учун ўз мулклари(асосан маблағлари)ни қўшиш йўли билан тузган ташкилотидир.

ФКдаги тарифни бу тахлит ажратиш учун хўжалик ширкатида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда шахсий иштирок, хўжалик жамиятида эса мулкый иштирок бирламчи эканлиги, муассисларнинг таркиби (хўжалик ширкатларида икки ёки ундан ортиқ, хўжалик жамиятларида бир ёки ундан ортиқ), жавобгарлик ҳажми (иштирокчиларнинг ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли мол-мулклари билан (командитчилардан ташқари) хўжалик жамиятларида эса қўшган ҳиссалари доирасида жавобгар бўлиши) асос сифатида олиниши лозим. ФКда ифодаланиши лозим бўлган норма махсус қонунлар билан тўлдириши мумкин, чунки, кодекс унинг барча жабҳаларини бирдай ва бир норматив ҳужжатда тартибга сола олмайди, акс ҳолда унинг ҳажми жуда кенгайиб кетади¹.

Т.В.Кашанинанинг фикрича, хўжалик ширкатларининг умумий хусусиятлари кишиларнинг ихтиёрий-шартномавий бирлашма эканлиги, мулкый ва шахсий имкониятларни бирлаштириши, мулкый воситаларни бирлаштириши, биргаликдаги тадбиркорлик фаолиятидан фойда олишни кўзлаши ҳисобланади². Демак, юкоридагилардан келиб чиқиб, акциядорлик жамиятларини хўжалик ширкатларидан фарқини қуйидагиларда дейиш мумкин:

-хўжалик ширкатларида унинг мажбуриятлари учун иштирокчилар ўз мулклари билан солидар ва субсидиар тарзда жавобгар бўладилар, акциядорлик жамиятларида чекланган жавобгарлик мавжуд;

-хўжалик шаркатларида унинг тадбиркорлик фаолиятида иштирокчилар шахсий иштироки характерли (командитчилардан ташқари), акциядорлик жамиятларида эса мулкый иштирок бирламчи;

-хўжалик шаркатларида таъсис ҳужжати таъсис шартномаси ҳисобланади, акциядорлик жамиятларида эса устав ҳисобланади;

-хўжалик шаркатларидан иштирокчилар чиқиб кетадиган бўлса, тегишлича унинг таъсис ҳужжатига ўзгартириш киритилади, акциядорлик жамиятларида эса бунинг аҳамияти йўқ (ёпиқ акциядорлик жамиятлари бундан мустасно), шунингдек, хўжалик

¹ Юлдашев Ж. Акциядорлик жамиятлари фукаролик ҳукуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ. 2004. Б. 177.

² Кашанина Т. В. Корпоративное право Учебник. –М.:НОРМА-ИНФРА-М 1999. -161-162 б.

шаркатларида иштирокчилар қўшган хисса гувоҳномалар билан, акциядорлик жамиятларида эса акциялар билан тасдиқланади;

-акциядорлик жамиятларида иштирокчи (акциядор) лар унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди ва уларнинг тадбиркорлик хавфи устав фондидаги хиссалар билан чекланади, шунинг учун жамиятнинг айнан устав фонди қиймати кредиторлар манфаатининг асосий “кафил”и бўлади. Бу хусусият хўжалик шаркатларида мавжуд эмас.

Асосан йирик ва ўрта бизнесда қўлланувчи, бир пайтнинг ўзида тарқоқ мол-мулкларни бир жойга туплаш имконига эга бўлган ва уни тадбиркорликка йўналтирувчи хўжалик юритувчи субъектлардан бири бўлган акциядорлик жамиятлари мамлакат иқтисодиётининг асосий усқуртмаси ҳисобланади.

Ҳозирга кунда аҳоли ўртасида ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантиришга, жамиятда қимматли қоғозларга бўлган муносабатни ўзгартиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада қабул қилинган қатор қонун ҳужжатлари фикримиз далилидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Мулкчилик тўғрисидаги, Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги, Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги қонунлар, шунингдек тадбиркорлик ва инвестиция фаолиятини тартибга солувчи бир қатор қонун ҳужжатлари акциядорлик жамиятларини мамлакатимизда янада муҳим ўрин эгаллашига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Лекин шундай бўлса-да, бу борада амалга оширалаётган ишларни кўнгилдагидек деб бўлмайди.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “...хусусийлаштириш жараёнига, энг аввало йирик корхоналарни хусусийлаштиришга хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича ишларнинг бугунги аҳоли бизни мутлақо қониқтирмайди. Бу эътироз биринчи галда “Ўзбекнефтгаз”, “Ўзқурилишматериаллари”, “Ўзкимёсаноат”, “Ўзбектелеком” каби бошқа кўпгина акциядорлик компаниялари тизимидаги корхоналарга тегишлидир. Ҳанузгача хусусийлаштирилиши лозим бўлган давлат мулкани баҳолаш усул-услуглари ишлаб чиқилмаган”¹. Шу боисдан мазкур масалага жиддий эътибор қаратиш жоиз бўлади.

¹ И. А. Каримовнинг 2003 йилнинг биринчи ярмида мамлакатимиз иқтисодиёти ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш якуналари ва бу соҳаларда энг муҳим устувор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида сўзлаган маърузаси.//Қишлоқ ҳаёти. 2003 йил 22 июль.

3.2.Ижарага олинган корхонана келгусида ҳақ тўлаб сотиб олиш шарти билан давлат корхонасини ижара корхонасига айлаштириш

Ижарага олинган корхонана келгусида ҳақ тўлаб сотиб олиш шарти билан давлат корхонасини ижара корхонасига айлаштириш йўли билан хусусийлаштиришни амалга ошириш дастлабки вақтларда кўплаб қўлланилган усуллардан биридир.

Ижарага олинган корхонана келгусида ҳақ тўлаб сотиб олиш шарти билан давлат корхонасини ижара корхонасига айлаштириш бўйича айрим олимлар куйидагича фикр билдиради: “корхоналар (бошқа мулккий комплекслар) ижараси бугунги кунда илгари амалда бўлган ҳолатлар нуқтаи назаридан қараш мумкин. Яъни, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилингунга қадар вужудга келган ҳуқуқий муносабатлар нуқтаи назаридан. Бундай ижаранинг асосий йўналиши мол-мулкни ижарага олиб сўнг уни сотиб олишда ифодаланар эди. Хусусийлаштириш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши билан бундай ижаранинг асосини ташкил қилувчи қоида, яъни – ижарага олинган комплексни ижарага олинган мол-мулкдан ижара тўловини амалга ошириш орқали унинг қиймати тўланар эди¹.

Илгари тузилган шартнома асосида корхонани сотиб олиш шарти агарда шартномада унинг муддати, ҳажми, тартиби ва сотиб олиш ҳақининг тўланиши назарда тутилган бўлса ўз кучини сақлаб қолар эди. Агарда шартномада бундай шартлар белгиланмаган бўлса, ижарага олинган мулкни сотиб олиш агарда ижарага олинган мулкнинг қиймати 1 млн рубл бўлганида (уни ижарага бериш вақтида) қўшимча келишув асосида амалга оширилган².

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 579-моддаси 1-қисмида берилган таърифга кўра, корхонани ижарага бериш шартномаси бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига вақтинча эгаллик қилиш ва фойдаланиш учун мулккий комплекс сифатида бутун корхонани ёки унинг бир қисмини ҳақ эвазига бериш мажбуриятини олади, ижарага берувчи бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин бўлмаган ҳуқуқ ва мажбуриятлар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси “Ижара тўғрисида”ги қонунининг 20-моддасига асосан: “Корхона ёки унинг таркибий бирлиги меҳнат

¹ Хозяйственное право. Отв ред. В. С. Мартемьянов. Т. 2. –М.: Бек. 1994. 139-6.

² Хозяйственное право. Отв ред. В. С. Мартемьянов. Т. 2. –М.: Бек. 1994. 140-6.

жамоаси унинг асосида ижара корхонаси барпо этиш учун ижарачилар жамоасини тузишга ҳақлидир”. Корхоналар, корхона цехлари, бўлимлари, фирмалари ва бошқа ижарага олувчилар ижара шартномасининг субъектларидир.

Ижарачилар жамоаси ва унинг бошқарув идораларини тузиш тўғрисидаги қарор меҳнат жамоасининг қарор қабул қилишга ваколатли бўлган умумий йиғилишда ҳозир бўлганларнинг учдан икки қисми ёқлаб овоз берган тақдирда қабул қилинади. Шундан сўнг ижарачилар жамоаси ижара шартномаси лойиҳасини ишлаб чиқади ва уни корхонани ижарага бериш учун ваколат олган идорага юборади. Бу идора шартнома лойиҳасини олгач, ўттиз кунлик муддат ичида кўриб чиқиши лозим. Агар лойиҳа кўрсатилган муддат давомида кўриб чиқилиб, бирон-бир жавоби маълум қилинмаса, ижарага олувчи меҳнат жамоаси тегишли судларга мурожаат қилишга ҳақлидир.

Ижара шартномаси ижарага берувчи билан ижарага олувчи ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи асосий ҳужжат ҳисобланади. Шартнома маълум муддатга ихтиёрий асосларда томонларнинг тўла тенг ҳуқуқлилиги асосида тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 580-моддасида корхонани ижарага бериш шартномасининг шакли белгиланган. Бунга асосан корхонани ижарага бериш шартномаси тарафлар имзолаган битта ҳужжат тарзида ёзма шаклда тузилади ва у нотариал гувоҳлантирилиши ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Шартнома давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади. Корхонани ижарага бериш шартномасининг шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади.

Корхонани ижарага бериш шартномаси икки томонлама шартнома бўлиб, ижарага берувчи ва ижарага олувчи шартнома тарафлари ҳисобланади. Шартнома консенсуал, ҳақ бараварига тузиладиган шартномадир. Ижарага олувчи мол-мулкдан фойдаланганлик учун ҳақни ўз вақтида тўлаб туриши шарт. Ҳақ тўлаш тартиби, шартлари ва муддатлари шартнома билан белгиланади. Ижара муддати ҳам шартномада аниқ белгилаб қўйилади.

Корхона учун бу муддат 5 йилдан кам бўлмаслиги лозим. Ижарага олинган корхона ижарага олувчига топшириш далолатномаси бўйича топширилади.

Ижара шартномасида ижарага берилган мол-мулкнинг қаймати ушбу мол-мулк ижарага берилаётган вақтдаги қийматидан келиб чиққан ва унинг эскирганлиги даражаси ҳисобга олинган ҳолда белгиланади. Демак, ижарага берилган мол-мулкнинг келгусида хизмат қилиши, ишлатиш муддати томонларнинг келишувига мувофиқ шартномада кўрсатилиши керак, бироқ бу муддат фойдаланиш муддатидан, тўлиқ эскириб, ишдан чиқиш муддатидан кўп бўлмаслиги лозим.

Корхона ижарага берилиши натижасида ижарага берувчининг шу корхонага оид барча қарз мажбуриятлари ижарага олувчига ўтиши муносабати билан Фуқаролик кодекси шу мажбуриятлар бўйича кредиторларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашнинг қўшимча чораларини белгилаган.

Ижарага берувчи ўз қарзларини ижарага олувчининг зиммасига ўтказиши ҳақида кредиторларини ёзма равишда огоҳлантиришни олган вақтдан бошлаб уч ой давомида ижарага берувчидан тегишли мажбуриятларни ва шу туфайли етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли. Агар шу муддатда мазкур талаблардан биронтаси билдирилмаса, кредитор тегишли қарзнинг ижарачига ўтказилишига розилик берган деб ҳисобланади.

Ижарага берувчидан мажбуриятларни бекор қилишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва зарарни қоплашни талаб қилган кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилиб бўлганидан кейингина корхона ижарачига топширилиши мумкин.

Корхона мулкӣ комплекс сифатида ижарага берилганидан кейин ижарага берувчи билан ижарага олувчи топширилган корхона таркибига киритилган ва ижарага олувчига кредиторларнинг розилигисиз ўтказилган қарзлар бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ижарага берувчининг тегишли фаолият билан шуғулланиши учун махсус рухсатнома (лицензия) асосида олган ҳуқуқлари ижарага олувчига берилиши мумкин эмас. Ижарачи махсус рухсатномаси бўлмаганлиги сабабли бажара олмайдиган мажбуриятларни шартнома бўйича топширилаётган корхона таркибига киритиш ижарага берувчини кредиторлар олдидаги тегишли мажбуриятлардан озод қилмайди.

Ижарага берувчи ижарага олувчига вақтинча эгаллик қилиш ва фойдаланиш учун мулкӣ комплекс сифатида бутун корхонани ёки унинг бир қисмини ҳақ эвазига бериш мажбуриятини олади. Ижарага

берувчи мол-мулкни ижарага олувчига шартнома шартлари ва мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ ҳолатлар топширилмоғи лозим. Мол-мулкни топширишга тайёрлаш, шу жумладан, топшириш далолатномасини тузиш ва имзолашга тақдим этиш ижарага берувчининг бурчи бўлиб, унинг хисобидан амалга оширилади.

Агарда шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мол-мулк барча мансуб ашёлари ва унга алоқадор ҳужжатлар (техник паспорт, сифат сертификати) билан бирга ижарага топширилади. Ижарага берувчи ижарага олувчига берилган мол-мулкни шартномада кўрсатилган муддатда топшириши лозим. Башарти шартномада бундай муддат кўрсатилган бўлмаса, мақбул муддатда топширилмаган бўлса, ижара олувчи ФКнинг 331-моддасига мувофиқ, бу мол-мулкни ундан талаб қилиб олиш ва ижронинг кечикканлиги туфайли етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш ёки шартномани бекор қилиш ва унинг бажарилмаганлиги сабабли етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Ижарага берувчи ижарага топширилган мол-мулкни ундан фойдаланишга тўлиқ ёки қисман тўсқинлик қиладиган камчиликлари учун, ҳатто у шартнома тузиш вақтида булар ҳақида билмаган бўлса ҳам жавобгардир.

Ижара корхонаси ижарага олинган корхонанинг ер участкасидан ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи давлат корхонасининг ҳуқуқ вағ мажбуриятлари ҳуқуқи вориси хисобланади. Кейинчалик эса, корхона ижарага олиб сўнг сотиб олиш давлат корхонасини хусусийлаштириш усули сифатида кўрила бошлагач, у жойлашган ер участкасига нисбатан мулк ҳуқуқни олади.

Ижара корхонасининг асосий ваколатларидан бири бу корхонани сотиб олиш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни амалга оширишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уни сотиб олиш корхонанинг баланс қиймати асосида тузиладиган шартнома асосида юзага келади. Корхона сотиб олингунга қадар сотиб олиш тўлови мол-мулк амортизацияси тугагунга қадар тўланиши лозим.

Ижарага олинган корхонани сотиб олиш усули сифатида корхонани хусусийлаштириш ижара ва сотиб олишнинг моҳиятидан келиб чиққан эди. Унинг мақсади корхонани давлат тасарруфидан чиқариб уни жамоат мулки шаклидан бирига айлантириш эди.

¹ Хозяйственное право. Отв ред. В. С. Мартемьянов. Т. 2. –М.: Бек, 1994. 142-6

Ижарачи ижарага олинган мулкни ижарага берувчининг розилиги билан тўла ёки қисман сотиб олиши мумкин, ер ва бошқа табиий ресурслар бундан мустаснодир.

Ижарага олинган мол-мулкни сотиб олиш ижарачининг ўз маблағлари, шу жумладан ижара шароитида хўжалик фаолиятини олиб боришдан келган даромадлар, ижарачига қарашли мол-мулкни сотишдан тушган пул, шунингдек кредитлар ҳамда амалдаги қонунларга зид бўлмаган усуллар билан қўлга киритилган бошқа молиявий маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Мол-мулкни сотиб олиш юзасидан томонларнинг муносабатлари қонунлар ва шартнома билан тартибга солинади. Сотиб олиш шартномасида:

- сотиб олинаётган мол-мулкнинг таркиби ва пул (қиймат) баҳоси;

- сотиб олиш шакллари ва манбалари;

- сотиб олиш тартиби ва муддатлари;

- сотиб олишда учинчи шахсларнинг, жумладан кредиторларнинг қатнашуви;

- қафолатлар ва сотиб олинаётган мол-мулкнинг сифати;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлмаган бошқа қоидалар белгилаб қўйилади.

Сотиб олиш шартномаси мажбуриятларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун, шу жумладан шартномани бир томонлама ўзгартирганлик ва бекор қилганлик учун томонлар қонунда ҳамда сотиб олиш шартномасида белгилаб қўйилган тарзда жавобгар бўладилар. Сотиб олиш шартномасини тузиш ва уни бажариш чоғида келиб чиқадиган низолар тегишли суд томонидан кўриб чиқилади.

Корхона ижара шартномаси имзоланганидан, умумий йиғилишда (конференцияда) устав тасдиқланганидан кейин ижара қорхонаси мақомига эга бўлади. Ижара қорхонасининг уставида (давлат мулкига асосланган ижара қорхоналаридан ташқари) қорхонанинг қарзлари бўйича ижара жамоаси аъзоларининг мулккий жавобгарлиги кўзда тутилиши керак. Ижара қорхонаси давлат рўйхатидан ўтказилган кундан ва қорхона мулкни белгиланган тартибда қабул қилиб олгандан бошлаб юридик шахс ҳуқуқига эга бўлади.

Ижарага олинган қорхонанинг хўжалик фаолиятини ижарага олувчи мустақил юритади. Ижара шартномаси бўйича олган

мажбуриятларини бажариш доирасидан ташқарида ижарачи бошқарувда ва ўз хўжалик фаолиятида батамом эркиндир. Ижарага берувчининг ижарага олинган корхона фаолиятига аралашшига, режаларни, ҳисоботларни ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳамда шартномада кўзда тутилмаган бошқа маълумотларни ўзига беришни талаб қилишига йўл қўйилмайди.

Ижара корхонаси ижарага олинган корхонанинг мулкый ҳуқуқлари ва мажбуриятларига, шу жумладан унинг ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларига қонуний ворис бўлиб қолади. Бунда ижарага берувчи корхонанинг кредиторлик қарзларини тўла ёки қисман тўлашни ўз зиммасига олиши мумкин.

Ижарачи давлат корхонасининг ана шу корхона шартномасида кўзда тутилган ҳажмда ва муддатда маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализация қилиш борасидаги мажбуриятини бажаради. Ижарага берувчи моддий ресурслар ёки уларга оид лимитларни (фондларни) ижарачига топширади, шунингдек ана шу мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайдиган бошқа зарур чораларни кўради. Ижарага берувчининг ўз мажбуриятларни бажармаслиги ижарачининг зиммасидан тегишли мажбуриятларни соқит қилади.

Шунингдек, ижара корхонаси ижарага олинган давлат корхонаси учун белгиланган ҳажмда марказлаштирилган капитал маблағ ва дотация олиш ҳуқуқини саклаб қолади. Ана шу маблағлар эвазига яратилган мол-мулк давлат мулки ҳисобланади ҳамда ижарага бериладиган мулк таркибига киритилмоқи даркор.

Корхоналарни ва уларнинг мулкый комплексларини ижарага олиш юзасидан танлов тегишли мулкни ижарага бериш ҳуқуқи бўлган мулкдор ёки у ваколат берган идора томонидан эълон қилинади.

Танловда корхоналарнинг, улар таркибидаги бўлинмаларнинг меҳнат жамоалари, мазкур корхонада банд бўлмаган ходимларни ҳам ўз ичига оладиган аралаш жамоалар ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар иштирок этиши мумкин.

Амалдаги қонунга мувофиқ бошқа шартлар бир хил бўлган тақдирда корхона ёки унинг бўлинмасини ижарага олишда уларнинг меҳнат жамоалари устун ҳуқуққа эга бўлади¹. Давлат мулк қўмитаси давлат корхонасини қайта ташкил этиш ёки тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган тақдирда меҳнат жамоаси корхонани ижарага беришни талаб қилишга ҳақлидир.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ижара тўғрисидаги 1991 йил 19 ноябр қонуни.

Бу ўринда хусусийлаштириш жараёнида мутлак ҳуқуқни бошқа шахсга ўтиши ҳақида баҳс-мунозаралар мавжуд. Д.Нефедов фикрича, Хусусийлаштирилган корхона мулкдорининг у эгаллаб турган нотураржой бинони сотиб олиш ҳуқуқи, шунингдек корхонани эгаллаш мулккий комплекс сифатида корхонанинг ажралмас қисми хисобланган бинони ижарага олиш ҳуқуқи алоҳида мутлак ҳуқуқ хисобланади¹.

О.Ю.Скворцовнинг фикрича, мазкур ҳуқуқ хусусийлаштириладиган объектнинг номоддий активи хисобланмайди. Чунки, бу ҳуқуқ муайян субъектнинг шахси билан боғлиқ. Хусусийлаштириш объекти билан боғлиқ эмас. Асосий ҳуқуқнинг (ижара ҳуқуқи)нинг тугаши билан манфаатдор шахс уни хусусийлаштириш ҳуқуқини ҳам йўқотади².

Фикримизча, номоддий актив деганда ҳужжатлар билан тасдиқланган мулккий ҳуқуқлар тушунилиши лозим. Хусусийлаштиришда корхона билан боғлиқ номоддий актив тақдири ҳам ҳая этилиши лозим.

Россия Федерациясида номоддий активлар таркиби бир қатор кенг килиб белгиланган. Масалан, Россия Федерацияси Президентининг Фармонида кўра, номоддий активлар бу – ердан, сувдан, бошқа табиий ресурслардан, бинолардан, иншоотлардан ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ҳуқуқи, бошқа мулккий ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулк ҳуқуқи (патентлар, лицензиялар ва ҳ.к.), товар белгилари ва бошқалардан иборат³.

Баъзи муаллифлар номоддий характердаги бошқа хусусийлаштириш объектига «ноу-хоу» дан фойдаланиш, ихтиро, саноат намунаси, фойдали модел, хизмат кўрсатиш белгиси, товар келиб чиққан жой номи, муаллифлик ҳуқуқи билан боғлиқ саноат мулк ҳуқуқи объектларига нисбатан мулккий ҳуқуқлар ва бошқаларни киритиш мумкинлигини таъкидлашади⁴.

Бугунги кунда мамлакатимизда интеллектуал мулк ҳам товар қийматига эга. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, интеллектуал

¹ Нефедов Д. Отдельные правомочия собственника приватизированного предприятия. //Хозяйство и право. 1996. № 2.

² Скворцов О. Ю. Приватизационное право. –М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», 1999. –96 б.

³ Временные методические указания по оценке стоимости объектов приватизации. / Приложение №2 к Указу Президента Российской от 29. 01. 92 № 66 "Об ускорении приватизации государственных и муниципальных предприятий".//Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. 1992. № 7. Ст. 312.

⁴ Ридер В. , Шокина Л. Нематериальные активы приватизируемых предприятий. //Экономика и жизнь. 1994. № 49.

мулк объекти ҳам бошқа мулклар каби олди-сотди шартномасининг предмети бўлиши мумкин. Масалан, корхонага тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқ мулкдорнинг хоши билан эркин тасарруф этилиши мумкин.

3.3. Давлат корхонасини танлов йўли билан ёки ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик ва жисмоний шахсларга сотиш

Давлат мулки объектларини танлов асосида сотиш хусусийлаштиришнинг самарали усулларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бунда танловни ўтказиш шартлари, тартиби ва муддати махсус танлов комиссияси томонидан белгилаб берилади.

Оммавий танлов фуқаролик ҳуқуқида тартибга солинган бўлиб, у ҳақда кўплаб юридик адабиётларда маълумот берилади. Биз кўйидаги тижорат танлови асосида хусусийлаштириш масаласига тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик.

“Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддасида “давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш чоғида оммавий мулки объектларини тасарруф этувчи билан янги мулкдор ўртасида ўзаро мажбуриятлар ҳамда давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган объект фаолиятининг шартлари ҳақида, шу жумладан:

-муайян давргача корхона ихтисосини, ишлаб чиқариш ҳажмини сақлаб қолиш;

-иш жойларини сақлаб қолиш ёки ўзгартириш;

-махсулотни маълум истеъмолчиларга етказиб бериш;

-ишловчиларнинг меҳнат шароитини яхшилаш, экологик хавфсизлик ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

-ижтимоий-маиший объектларни сақлаш, уларнинг ишлаш шароитларини сақлаб қолиш;

-ходимларни ижтимоий-маиший таъминлашнинг ўзига хос жиҳатлари ўзга мажбуриятлар ҳақида муайян даврга мўлжалланган битим тузилиши мумкин” деб белгилаб қўйилган.

Инвестиция киритиш шартлари ҳам тегишли давлат ҳокимияти органлари томонидан келишиб олинishi лозим.

Танлов шартлари **ижтимоий** ҳамда **инвестицион** шартлардан иборат бўлади. Ижтимоий шартлардан фарқли ўлароқ, инвестицион шартлари нисбатан кенг қамровли бўлиши мумкин. Масалан, мол-мулк инвестиция киритиш шарти асосида олинганда тижорат конкурси ғолиби зиммасига тегишли муддатда давлат бюджетига қарзларни тўлаш шарти ҳам қўйилиши мумкин.

Тижорат конкурсини ўтказиш амалдаги қонун ости ҳужжатларида тартибга солинган. Хусусан, конкурсни ўтказишнинг тартиби, унда сотиб олувчиларнинг иштирок этиш шартлари, уларнинг таклифини кўриб чиқиш тартиби, шунингдек, хусусийлаштирилган объектга нисбатан мулк ҳуқуқини расмийлаштириш, каби масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қорхоналарни ва хусусийлаштириладиган давлат қорхоналари акцияларини сотиш бўйича тендерлар ўтказиш Тартиби тўғрисида” Низом¹да ўз аксини топган.

Ижтимоий шартларга аввалги ишчи ўринларини сақлаб қолиш, қўшимча ишчи ўринларини яратиш, ходимларнинг малакасини ошириб бориш, меҳнатни муҳофаза қилиш, қорхонанинг фаолият соҳасини ўзгартирмаслик кабилар қиради. Инвестицион шартларга қорхонани реконструкция қилиш, замонавий ускуналар сотиб олиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва шу кабилар қиради.

Бизга фуқаролик ҳуқуқи фанидан маълумки, оммавий шартнома бу шундай шартномаки, унга мувофиқ, ташкилот тарафидан тузилган ҳамда унинг бундай ташкилот ўз фаолияти хусусиятига кўра, ўзига мурожаат қиладиган ҳар бир шахсга нисбатан амалга ошириш шарт бўлиб ҳисобланади. Масалан, товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларини (чакана савдо, жамоат транспортида йўловчи ташиш, алоқа хизмати, электр қуввати билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва бошқаларни) белгилаб қўядиган шартнома оммавий шартномага мисол бўлади.

Товарлар, ишлар, хизматларнинг баҳоси, шунингдек оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланади. Ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериши, хизматлар кўрсатиши, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йўл қўйилмайди². Ташкилот оммавий

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қорхоналарни ва хусусийлаштириладиган давлат қорхоналари акцияларини сотиш бўйича тендерлар ўтказиш Тартиби тўғрисида” ЎЗР ВМ 18.08.1997 й. 404-сон қарорига 3-Илова.

² Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. –Т.: Адолат. 1999 йил.

шартнома тузишдан асоссиз бош тортганида харидор (мижоз) уни суд орқали шартнома тузишга мажбур қилиш имкониятига (ФКнинг 358-моддаси) эга. Маиший пудрат, йўловчи ташиш, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномалари оммавий шартномалардир.

Шартларини тарафлардан бири формулярлар ёки бошқа стандарт шаклларда таърифлаган ҳамда иккинчи тараф фақат таклиф қилинган шартномага бутунлай қўшилиш йўли билан қабул қилиши мумкин бўлган шартнома қўшилиш шартнома дейилади. Бундай шартномаларга мисол қилиб ҳаво ва темир йўл транспортида юк ва йўловчилар ташиш шартномаларини кўрсатиш мумкин. Одатда, бундай шартномалар мазмуни ҳамма учун деярли бир хил бўлиб, олдиндан белгилаб қўйилади ва бинобарин, миждоҳ унинг шартларини бошқача тузишни таклиф этиш имкониятига эга эмас. Бироқ қўшилиш шартномаси миждознинг ўз ихтиёри, эрки ва иродаси билан шартномага қўшилишини билдиради. Бундай шартномаларни асло бир томонлама битим деб ҳисоблаш мумкин эмас. Қўшилиш шартномасини бекор қилиш ёки шартномаларини ўзгартириш асослари ФКнинг 360-моддасида назарда тутилган.

Давлат мулки объектини ким ошди савдосида сотиб хусусийлаштиришдан мақсад, бюджетга кўпроқ маблағ туширишдан иборат. Бунда давлат мулки объекти бир мунча юқори нархда сотилади ва уни сотиб олувчиларга ҳеч қандай шартлар қўйилмайди. Агарда хусусийлаштирилиши лозим бўлган корхона ҳеч кимни қизиктирмаса ва унга харидор топилмаса, у тугатилади ҳамда унинг балансида бўлган мулклар сотиб юборилади. Хусусийлаштиришни самарали амалга оширишнинг асосий шартларидан бири хусусийлаштирилаётган корхонага нисбатан хусусийлаштириш усулини тўғри танлай билишдир. Масалан, аксарият ҳолларда иқтисодий жиҳатдан самарасиз ишлаётган корхоналар хусусийлаштиришга ҳаракат қилинади. Бироқ мазкур тоифадаги корхоналар ҳеч кимни қизиктирмайди ёки улар жуда паст нархларда сотиб юборилади. Шунинг учун ҳам Англияда дастлаб даромад келтирувчи корхоналар хусусийлаштирилган. Чунки бундай корхоналарнинг акцияларига талабгорлар кўп бўлади ва ушбу корхоналар анча юқори нархда сотилади. Бу эса давлат бюджетига катта даромад келтиради¹.

¹ Хужалик (тадбиркорлик) ҳукуки. Дарслик. -Т.: 2003 й. 101-б.

Аукцион бошқарувини Давлат мулки қўмитаси амалга оширади. Бу орган сотувчи ҳисобланиб, у мулк тўғрисида ахборот эълон қилади.

Аукционга қатнашишни хоҳловчи юридик ва жисмоний шахслар авваламбор, ариза ёзишлари ва мулк бошланғич нархининг 10%ини гаров сифатида олдиндан бериб қўйиши лозим. Шундан сўнг уларга аукционда қатнашишга рухсат берилади.

Аукционга ким кўп пул тўласа, ўша ғолиб бўлади. Ғолиб аукцион натижаси тўғрисида протокол имзолаши керак. Агар у 10 кун ичида протоколни имзоламаса, аукцион натижаси бекор қилинади ва гаров пули қайтарилмайди. Протокол имзолангандан сўнг 30 кун ичида олди-сотди шартлари, нарх ва тўлов усуллари кўрсатиб ўтилган бўлади. Агар мулк нархи белгиланган муддат тўланмаса, шартнома бекор бўлади ва гаров пули қайтарилмайди.

Танлов асосида давлат мулкни сотишда биринчи бор бир йил муддатга мулкчилик фондида танлов комиссияси тузилади. Бу комиссия танловнинг усули, тартибини белгилайди. Танловда бор мулкнинг бошланғич нархини белгилайди. Комиссия мулкнинг нархи, шакли, миқдори, пул тўлаш усуллари танлов ўтказиш жойи, тартиб ва вақти тўғрисида кўрсатма чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналарни ва хусусийлаштириладиган давлат корхоналари акцияларини сотиш бўйича тендерлар ўтказиш Тартиби”¹ қабул қилиниб у корхоналарни ва хусусийлаштириладиган корхоналарнинг акцияларини сотиб олиш учун тендер тизими ўзида хусусийлаштириладиган корхонанинг олдиндан айтиб ўтилган акциялар пакетини қайта сотиб олувчи ва улар томонидан тақдим этилган инвестиция лойиҳасининг (корхонани реконструкция қилиш ва ривожлантириш, уни молиявий қайта тузиш бўйича) бажарилишини кафолатловчи стратегик инвесторни танлов асосида танлаш усулини ифодалайди.

Тендерларни ташкил этувчилар бўлиб Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ёки тендер ўтказишга унинг томонидан вакил қилинган орган ҳисобланади.

Тендерни ташкил этиш ва уни ўтказиш ташкилотчи маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Чекланмаган қатнашчилар сони билан

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналарни ва хусусийлаштириладиган давлат корхоналари акцияларини сотиш бўйича тендерлар ўтказиш Тартиби тўғрисида” ЎзР ВМ 18.08.1997 й. 404-сон қарорига 3-Илова.

очик тендер ўтказишда тендер ҳужжати даъвогарларга, қоидага кўра, ташкилотчи томонидан белгиланадиган миқдордаги пулга берилиши мумкин.

Чекланган қатнашчилар сони билан ёпиқ тендер ўтказишда даъвогар комиссия тендер ҳужжатларини тақдим этгунга қадар қафолат пули кўяди, тендер шартлари билан белгиланган муддат тугагунга қадар у қайтариб сўраб олиниши мумкин эмас. Тендерда ютган ҳолларда қафолат пули шартнома суммасига қўшилади, ютказилганда даъвогарга қайтарилади. Қафолат пулининг миқдори тендер ташкилотчиси томонидан белгиланади ва мўлжалланаётган битишувнинг умумий суммасининг 3-7 фоизини ташкил этади.

Даъвогарлар тендернинг шартлари билан олдиндан белгиланган муддат тугагунга қадар таклифлар асосиз равишда қайтариб олинган ҳолларда, шунингдек тендерда ютганда шартнома тузишни рад этганда қафолатли гаров суммасини йўқотадилар.

Ўтказилиш усулига кўра тендер очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин. Очик тендерда хошиш билдирган барча юридик ва жисмоний шахслар - Ўзбекистон Республикасининг резидентлари ва норезидентлари қатнашадилар. Очик тендер ўтказишда эълон оммавий ахборот воситаларида, шунингдек, бевосита қутиладиган даъвогарларга таклифлар жўнатиш йўли билан эълон қилинади.

Очик тендер тўғрисидаги эълон тендер ўтказилгунга қадар камида 2 ой олдин ва камида 3 та республика даврий нашрларида эълон қилинган бўлиши керак ва у тендер мақсади ҳамда объекти тўғрисидаги асосий зарур маълумотлардан ва қўшимча ахборот олиш манбаларидан иборат бўлиши керак.

Ёпиқ тендер эса республиканинг олдиндан белгиланган ташкилотлари ва корхоналари, махсус хабарномалар юбориладиган хорижий корхоналар ва фирмалар иштирокида ўтказилади.

Ёпиқ тендер ўтказишда ташкилотчи ёки унинг вакили олдиндан бўлажак даъвогарларни танлаб олади ва бўлажак тендерда қатнашиш таклифи билан уларга ахборот хати юборади. Бундай ҳолларда тендер тўғрисидаги эълон матбуотда эълон қилинмайди. Ёпиқ тендер ўтказишда қатнашчилар сони тендер комиссияси томонидан белгиланади, бироқ камида 3 қатнашчи бўлиши керак.

Тендерга оид таклифларни кўриб чиқиш ва уларни баҳолаш уч босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда тендерга оид таклифларнинг ҳужжатларни расмийлаштириш бўйича тендер ҳужжатларида белгиланган талабларга ва тендер объектини ривожлантиришнинг

устувор йўналишларига мувофиқлиги баҳоланади. Шакл бўйича тақдим этилмаган ва иккинчи турга қўйилмаган таклифлар рад этилиши сабаблари кўрсатилган ҳолда тендер комиссиясининг баённомасида алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Иккинчи босқичда таклифларни эксперт жиҳатидан баҳолаш ва уларнинг энг истикболлиларини танлаб олинади. Тушган таклифларни баҳолаш учун тендер ташкилотчиси томонидан тендер комиссиясида ишлаш учун экспертлар қўшимча жалб қилиниши мумкин.

Учинчи босқичда инвестиция лойиҳасини амалга оширувчи томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг асосий параметрларини келишиб олинади. Тендерга оид таклифларни кўриб чиқишда тендер комиссияси, тендер ҳужжатларида ифодаланган баҳолаш мезонларига мувофиқ, икки-уч ташкилотнинг энг мос келадиган таклифларини танлаб олади ва улар билан музокаралар олиб боради. Мазкур босқич якуни ва тендер ғолибини танлаш экспертларнинг хулосалари асосида, тендер комиссияси томонидан олдиндан ишлаб чиқилган ҳар бир лойиҳанинг сифатини миқдорий баҳолашга имкон берувчи мезонларга мувофиқ амалга оширилади ва улар Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан келишиб олинган бўлиши керак.

Ҳар бир босқич натижалари бўйича тендер комиссияси барча аъзолари имзолаган, тендер ташкилотчиси томонидан тасдиқланган баённома расмийлаштирилади.

Тендер савдоларини, шу жумладан, инвестиция савдоларини ташкил этиш ва уларни ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Акциялар пакетларини жойлаштиришни такомиллаштириш ҳамда давлат мулки негизида ташкил этилган акциядорлик жамиятларини бошқаришда акциядорлар ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1997 йил 18 августдаги 404-сон қарорида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хусусийлаштириш объектига нисбатан мулк ҳуқуқи танлов ғолиби инвестиция ёки ижтимоий шартларни яъни ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаргандан сўнг ўтади. Унгача танлов ғолиби мазкур мулкни тасарруф этиши мумкин эмас.

Шу ўринда амалиёт материалларига мурожаат этадиган бўлсак. Тошкент шаҳар давлат мулк қўмитаси бошқармаси ЧПКФ «Кавсар Фидойи» устидан мулк ҳуқуқини бекор қилиш ҳақида даъво аризаси билан Тошкент шаҳар ҳўжалик судига мурожаат этади. ЧПКФ «Кавсар Фидойи» мулкни хусусийлаштириш даврида ишлаб чиқариш

ҳажмини сақлаб қолишни ўз зиммасига олади. Лекин, йилдан-йилга ишлаб чиқариш ҳажми қисқариб боради. Яъни, ЧПКФ “Кавсар Фидойи” ўз зиммасига олган ижтимоий шартни бажармайди. Бу билан эса, кўпчилик меҳнат жамоаси ҳам зарар кўради. Давлат мулк кўмитасининг Тошкент шаҳар бошқармаси томонидан берилган даъво аризаси 2002 йил 14 июнда Тошкент шаҳар хўжалик суди томонидан қаноатлантирилади¹. Бу ерда хўжалик суди тўғри қарор қабул қилган.

Танлов ғолиби томонидан инвестиция ва ижтимоий шартларни бажарилишини назорат қилиш бевосита хусусийлаштириш объектини олди-сотди шартномаси асосида сотган сотувчи (давлат мулк кўмитаси) амалга ошириб, инвестиция ва ижтимоий шартларни бажарилганлигини тасдиғини олади ҳамда сотиб олувчи мажбуриятларини ҳисобини юритади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, тижорат танловининг ижтимоий шартлари ўзининг иқтисодий асосига, қийматига эга бўлиши, уни муддатида амалга оширишни ва белгиланган тартибда ижро этилишини тасдиқланишига эришиш лозим. Бундан ташқари, ижтимоий шартлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари билан, шунингдек, очиқ акциядорлик жамияти меҳнат жамоасининг акциялар хусусийлаштириш объекти бўлганда улар билан келишиб олиниши лозим.

Инвестицион шартлар эса, хусусийлаштириш объектига нисбатан уни реконструкция қилиш, муайян турдаги ишлаб чиқариш воситаларини олишни, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва кенгайтиришни назарда тутиши мумкин. Ижтимоий шартлар каби инвестиция киритиш шарти ўзининг иқтисодий асосига, қийматига эга бўлиши, уни муддатида амалга оширишни ва белгиланган тартибда ижро этилишини тижорат конкурси ғолиби томонидан тасдиқланишига эришилса мақсадга мувофиқ булар эди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Президиумининг қарори. №Р 71. 2002 йил 26 декабр.

6-БОБ. УМУМИЙ МУЛК ХУҚУКИ

1. Умумий мулк ҳуқуқи тушунчаси ва турлари

Фуқаролик кодексининг 216-моддасида кўрсатилишича, икки ёки ундан ортиқ шахснинг эгаллигида бўлган мол-мулк уларга умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади. Бундан англашиладики, умумий мулк ҳуқуқи бир неча шахсларнинг (шерик эгаларнинг) муайян объектларга нисбатан бўлган мулквий ҳуқуқларига айтилади.

Умумий мулк ҳуқуқининг объектини маълум ашё ёки ашёларнинг тўплами ташкил этиши мумкин. Масалан, икки ёки бир неча шахснинг биргаликда қурган ёки сотиб олган иморати, икки ёки бир неча жамоа хўжалиги биргаликда қурган ғишт заводи каби бошқа объектлар. Умумий мулк ҳуқуқининг субъектлари (иштирокчилари) икки ёки бир неча шахс (ташкилот ёки фуқаро)лар бўлиши мумкин.

Умумий мулк ҳуқуқининг субъектлари бир неча шахсдан иборат бўлганлиги туфайли шерикларнинг ҳар қайсиси бундай мулкни ўз ҳолича тасарруф қила олмайди, балки ўзига қарашли объектларни биргаликда, ўзаро келишув асосида эгаллайди, улардан фойдаланади ва тасарруф қилади.

Умумий мулк ҳуқуқи қуйидаги асослардан вужудга келади:

биринчидан, оддий ширкат шартномасидан, масалан, бир неча фуқаронинг биргалашиб уй-жой куришидан ёки бир неча жамоа хўжалигининг биргалашиб электр станцияси куришидан;

иккинчидан, бир неча фуқаронинг муайян умумий мулкка эга бўлиш учун маблағ ва меҳнатларини қўшишларидан, масалан, умумий оилавий мулк;

учинчидан, бир неча шахсларнинг қонун ёки васият бўйича мерос олишларидан.

Умумий мулк ҳуқуқи аксарият ҳолларда оддий ширкат (биргаликдаги фаолият) шартномаси асосида, умумий хўжалик мақсадларига эришиш учун, жамоа хўжаликлари, корхона ёки бошқа ташкилотлар куриш ва эксплуатация қилиш, сув хўжалиги йншоотлари, мактаблар, турар-жой бинолари ва шу каби куриш учун биргаликда ҳаракат қилишларида, бунинг учун пул ҳамда бошқа мулк ёхуд меҳнатларини бирлаштиришларида вужудга келади. Фуқаролар ҳам ўзларининг шахсий-маиший эҳтиёжларини қондириш учун пул, мулк ва меҳнатларини бирлаштириб, масалан, уй-жой куриш учун биргаликда шартнома тузиб умумий мулк ҳуқуқини оладилар.

Умумий мулк ҳуқуқи институти, умумий мулк ҳақидаги ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-227-моддаларида батафсил баён этилган.

ФКнинг 216-моддасида кўрсатилганидек, умумий мулк икки турга: биринчидан, мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган улушли мулк ва иккинчидан, улушлари аниқлаб қўйилмаган биргаликдаги мулкка бўлинади. Булар ўртасидаги асосий фарқлар қуйидагичадир:

Тақсимланадиган умумий мулкнинг ҳар бир иштирокчиси ашёда аниқ белгиланган ҳиссага эга бўлади. Масалан, ярмига, учдан бирига ва ҳоказо.

Тақсимланмайдиган биргаликдаги умумий мулк эса, ҳиссаларга тақсимланадиган мулкдан улушларга ажралмаслиги билан фарқ қилади. Бундай умумий мулк ҳамма иштирокчилар ўртасида, уларнинг умумий розилиги билан ва тенглик асосида эгалланади, фойдаланилади ва тасарруф этилади.

Улушли мулк субъектлари фуқаро ҳам, ташкилот ҳам бўлиши мумкин.

Умумий биргаликдаги мулк ҳуқуқида субъектлар ўз улушларини мустақил тасарруф қила олмайди, чунки, биринчидан, уларнинг ҳар бирининг улуши умуман белгиланмаган бўлади; иккинчидан, оилавий муносабатда бўлган умумий мулк эгаси оиладан чиққанда, уни бошқа бир иккинчи шахс билан алмаштириб бўлмайди.

Улушли мулк улушларга ажралмайдиган умумий мулкдан вужудга келиши асослари ва тартиби билан ҳам фарқ қилади.

Улушли мулк ташкилотлар ва фуқароларнинг битимлар тузиши асосида, қонун билан назарда тутилган асосларда, чунончи қонун ва васият бўйича мерос олишда, мулкнинг мусодара қилинишида ва бошқа баъзи ҳолларда вужудга келиши мумкин.

Жамоа ҳўжалиги оила аъзоларининг, жамоа ҳўжалигида меҳнат қилиб топган ва хонадон мулкига қўшган даромадлари ёрдамчи ҳўжаликдан, чорва моллари асрашдан келган даромадлари хонадон аъзоларининг умумий мулк ҳуқуқини вужудга келтиради. Касб-кор, ҳунарманд, умуман яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар оиласининг топган пул ёки бошқа буюмлари ҳам шу хонадон аъзоларининг умумий мулкни вужудга келтиради.

2. Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш

Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишда шерик эгаларнинг ҳуқуқлари икки турга: барча умумий мулкка нисбатан, умумий мулкдаги улушга нисбатан бўлган ҳуқуқларга бўлинади. Бинобарин, умумий улушли мулк эгаларининг ҳар қайсиси ўз улушини мустақил тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, чунончи ўз улушини агар қонун ёки устав (низом)да бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, ўзга шахсга ўтказиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, умумий мулкни шерикларининг розилигидан ташқари тасарруф қила олмайди.

Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш давомида бундай мулкнинг эгалари ўртасида бўлган низолар умумий мулк иштирокчиларининг ҳар қайсисининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади.

Умумий улушли мулк эгалари ўз ихтиёрида бўлган мулкни ҳаммаларининг розилиги билан эгаллайдилар, ундан фойдаланадилар ва тасарруф этадилар. Агар умумий шерик мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш тартиби тўғрисида ўзаро келиша олмасалар, бундай масала шерик эгаларнинг ҳар қайсиси даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади.

Умумий улушли мулкнинг ҳар қайси эгаси умумий мулк юзасидан бўлган солиқ, йиғим ва бошқа тўловларни тўлашда, шунингдек уни бошқариш ва сақлаш ҳаражатларида ўз ҳиссасига яраша қатнашишга мажбур.

Умумий мулкни сақлаш ёки умумий мажбуриятни бажариш юзасидан ҳаражатлар қилган бошқа шерикларидан ўзининг қилган чикимларини ҳар бирининг ҳиссасига мувофиқ қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

ФКнинг 221-моддасида айтилганидек, уни бошқариш ва сақлаш ҳаражатларида ўз ҳиссасига яраша қатнашишга мажбур.

ФКнинг 218-моддасида айтилганидек, умумий улушли мулкнинг ҳар қайси эгаси ўз улушини бошқа шахсга ўтказишга ҳақли. Бунда улушни ҳақ бараварига ҳам, текинга ҳам бировга ўтказиш назарда тутилади. Умумий мулкнинг шериклари ташкилот бўлган тақдирда, улар ўз улушларини бировга ҳақ бараварига ўтказишга, кўпинча уни сотади. Фуқаролар эса, ўз улушларини ҳақ

бараварига ҳам, текинга ҳам бировга ўтказиши чунончи, сотиши, ҳада этиши, шунингдек васият қилиб қолдириши мумкин.

Мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтда қолган мулкдорлар сотилаётган улушни у сотилаётган нарҳда ва бошқа тенг шартларда сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқига эгадир. Ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно (ФКнинг 224-моддаси).

Умумий мулкдаги улушни сотувчи ўз улушини ўзга шахсга сотиш нияти ҳақида бошқа мулкдорга ёзма равишда маълум қилиб, улушнинг нарҳини ва уни сотишнинг бошқа шартларини кўрсатиши шарт. Агар қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан кўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида бошқа мол-мулкка нисбатан эса- ўн кун давомида амалга оширмасалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади.

Давлат, кооператив ёки бошқа юридик шахс уй-жойга нисбатан бўлган умумий мулк ҳуқуқидаги ўз улушини сотган тақдирда-уй-жойнинг ана шу улушни сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқ уйнинг шу қисмида яшовчи шахсларга берилади, улар сотиб олишни хоҳламаганлари ёки бу ҳуқуқни амалга оширмаганларида эса улушни сотиб олиш ҳуқуқи умумий мулкнинг қолган шерикларига ўтади.

Агар улуш шерикларнинг имтиёзли ҳуқуқлари бузилиб сотилса, умумий улушли мулкнинг бошқа шериги сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўзига ўтказилиши тўғрисида даъво кўзғатиб, судга муурожаат қилиши мумкин. Аммо бу ҳуқуқ ва мажбурият мулкни олиб-сотишда белгиланган нарҳини ҳамда сотиб олиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатларни тўлаш шарти билангина унга ўтказилиши мумкин.

Агар мулк олувчи улушни сотиб олиш тўғрисида розилик берган бўлса-ю, лекин у нотариал идорага келишдан бош тортса, нотариус сотувчининг танлаши бўйича бошқа шахс билан шартномани расмийлаштириш ҳуқуқига эга.

Умумий мулк бўлган уйдан тегишли улуш соқит қилинишида, масалан, сотилишида, уйга бўлган улушлар реал (натура шаклида) кўрсатилмай, балки арифметик улушларда белгиланади. Аммо шу билан бирга сотувчи фойдаланиш учун қайси квартира ёки хонанинг ўтишини кўрсатиши мумкин. Агар умумий улушли мулк бўлган турар жой иштирокчилари ўртасида уйнинг айрим хоналаридан

фойдаланиш тўғрисида олдиндан келишилган бўлса, бундай келишиш ҳам нотариус томонидан тасдиқланиши мумкин.

Улуш шерикларнинг имтиёзли ҳуқуқлари бузиб сотилгани ҳолда умумий улушли мулкка бўлган бошқа шериги сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўзига ўтказилиши тўғрисида даъво кўзгаатиб, судга мурожаат қилиши мумкинлиги тўғрисида қоидалар кенг маънода жорий қилинмайди, чунончи, турар-жойни ҳадя ва васият қилиш ҳолларида қўлланилмайди.

3. Умумий мулкдан улуш ажратиш ва уни тақсимлаш

ФКнинг 223-моддасида кўрсатилганидек, умумий улушли мулк иштирокчиси ўз улушини умумий мол-мулкдан беришни талаб қилишга ҳақлидир. Унинг бу ҳуқуқи умумий мулкдаги улушни тасарруф этишга бўлган ҳуқуқидан келиб чиқади.

Улушни ажратишнинг асосий усули, мулкнинг ҳўжалик тайинланишига зарар етказмаслик шарти билан ундан асл ҳолида улуш ажратишдан иштирокчилар ўзаро келиша олмасалар суд, ёки низони ҳал қилувчи орган умумий мулкдан қандай ашёлар асл ҳолида ажратилишини, масалан, шериклик асосида олинган ҳосилнинг қандай тақсимланишини белгилайди.

Умумий мулкдан унинг ҳўжалик тайинлинишига зарар етказмасдан ажратиш мумкин бўлмаганда, улуш ажратиб олувчи эга рози бўлгани ҳолда, улушнинг миқдорига яраша пул бараварида ҳақ олиши мумкин. Агар пул бараварида унинг тўлаш имконияти бўлмаса, умумий мулк сотилиб унинг суммаси шериклар орасида тақсимланади.

Уй-жойга нисбатан бўлган умумий улушли мулк эгалари ўзларига тегишли улушларга яраша уй-жойни тақсимлашга ҳақли бўлиб, бунинг натижасида уларнинг ҳар бирига уй-жойнинг алоҳида қисми (квартира ёки ажратилган хона) бириктириб қўйилиши мумкин.

Фуқароларнинг умумий улушли ёки биргаликда эгалигида бўлган хусусийлаштирилган турар-жойларни бўлиш ҳақидаги масалалар суд амалиётида турлича ҳал этилиши ҳолатлари учрайди. ФКнинг 223-моддасига мувофиқ, умумий улушли мулк эгасининг ҳар бири умумий мулкдан ўз улушини ажратиб беришни талаб қилишга ҳақли.

Агар улушни ажратиш усули тўғрисида шериклар ўзаро келиша олмаган бўлсалар, мулк ҳар қайси шерикнинг даъвоси бўйича суд томонидан тақсимланади. Амалда шундай ҳоллар учрайдики, умумий мулкдан улуш ажратиш ҳақидаги қонуннинг қоидалари хусусийлаштирилган турар-жойларга татбиқ қилиниши мумкин эмас ва бундай турар-жойларни тақсимлашда Уй-жой кодекси нормалари татбиқ қилиниши лозим.

ФКнинг 233-моддасининг 2-қисмига биноан, турар-жой унинг шерикларини умумий мулки бўлган квартира, уй (уйнинг бир қисми)даги улушларига мувофиқ тақсимланиши лозим.

Биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган турар-жойлар ҳам шундай тартибда тақсимланиши керак¹.

Ушбу масала бўйича тегишли кўрсатмалар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1994 йил 9 сентябрдаги 21-сонли қарорининг 19-бандида берилган².

Аmmo бундай тақсимлаш мазкур аҳоли яшайдиган жойнинг режалаштириш лойиҳасига зид бўлмаслиги керак. Уй-жойни тақсимлаш тўғрисидаги битим нотариал тартибда тақсимланиши ва туман (шаҳар) ҳокимлиги идораларида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Баъзи ҳолларда умумий мулкдан тегишли улуш мулк эгаларидан бирининг қарзини қоплаш учун унинг кредитори талаби бўйича ҳам ажратилиши мумкин.

4. Эр-хотинлар ўртасидаги мулк ҳуқуқи

Оила қонунчилиги эр-хотиннинг никоҳ даврида орттирган мулклари уларнинг биргаликдаги умумий мулки бўлиши кўрсатилган³. Бунда у ёки бу мулкнинг ким томонидан сотиб олинганлиги, кимнинг номига расмийлаштирилганлиги, эр ё хотиндан бирортасининг қанча маош олиши, бутунлай олмаслигининг мутлақо аҳамияти йўқ. Умумий мулкни орттириш масаласига келганда, оила ўз юмушларини қилиш, фарзандларни тарбиялаш ҳар қандай маош тўланиб қилинадиган ижтимоий ишга тенглаштирилади. Бу эса мамлакатимизда аёлларнинг эркеклар билан тўла тенглигини исботлайди, аёлларнинг саломатлиги, уларнинг

¹ Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. 1995. 3-4-сон. -33-34 б.

² Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси олий Судининг Ахборотномаси. 1995. 1-2-сон. -28 б.

³ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. -Т.: Адолат. 1998.

меҳнатлари кадрланганлигини, оналарга чексиз ҳурмат билан қаралганлигини билдиради. Мамлакатимизда “Соғлом авлод учун” ҳаракат Ҳукумат даражасида амалга оширилаётганлиги бунга яққол далилдир.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 23-моддасига асосан эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирилган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари ҳисобига олинган мол-мулклари, агар конун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланади.

Эр-хотиннинг тадбиркорлик фаолиятига қўшган маблағлар ва ундан келган даромадлар, агар эр-хотин ўртасидаги шартнома билан ўзгача тартиб белгиланган бўлмаса, улардан ҳар бирининг мулки бўлади.

Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирилган мулклари жумласига уларнинг ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорликдан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирилган даромадлар, пенсиялар, нафақалар, шунингдек, уларнинг умумий даромадлари ҳисобига олинган кўчар ва кўчмас мулклар, кимматли коғозлар, пайлар, омонатлар эр ёки хотиндан бирининг номига расмийлаштирилганлигидан қатъи назар эр-хотиннинг умумий мулкига киради.

Эр ва хотин ўртасидаги умумий мулк ҳуқуқининг тақдири никоҳнинг бекор қилиниши билан ўзгариши мумкин. Бу ҳолда дастлаб эр ва хотиннинг никоҳ тузганликларига қадар ўзларига тегишли бўлган мулклари, шунингдек никоҳ давомида ҳады ёки мерос тариқасида олган мулклари-ҳар бирининг ўз мулки килиб ажратилиши ва улар ўртасидаги умумий мулкка қўшилмаслиги керак.

Эр-хотиннинг мажбуриятлари уларнинг қандай асослардан келиб чиққанига қараб умумий мулк ҳисобидан бажарилиши мумкин. Агар мажбурият эр ва хотиннинг умумий хўжалик ёки оила манфаатларини кўзлаб қилган ҳаракатларидан келиб чиққан бўлса, қарз сўзсиз умумий мулкдан ундирилади.

Мажбурият эр ёки хотиннинг шахсий қарзларидан келиб чиққан бўлса, мажбурият қарзлари ўз шахсий мулкидан ёки унга тегишли умумий мулк улушидан ундирилади. Агар эр-хотиннинг умумий мулки жиноят ҳисобига жамғарилгани ёки кўпайтирилганлиги суд ҳукми билан исбот қилинса-жиноят туфайли келтирилган ҳамма мулк ҳисобидан ундирилади.

Юқорида баён қилинган эр ва хотиннинг умумий мулки ҳақидаги қоидалар ФХДЁда қайд этилган никоҳда турувчи шахсларга нисбатан татбиқ қилинади. ФХДЁда рўйхатдан ўтмай бирга турувчиларга Оила кодексига баён қилинган юқоридаги қоидалар татбиқ этилмайди. Улар ўртасидаги умумий муносабатга Фуқаролик кодексининг умумий мулк ҳуқуқи тўғрисидаги нормалари қўлланилади.

1. Интеллектуал мулк объектларининг ўзига хос хусусиятлари

Ҳуқуқий соҳада амалга оширилган ислохотларнинг энг муҳим жиҳати бозор иқтисодиёти қонуниятларининг бевосита тартибга соладиган янги қонунчилик базасини вужудга келтириш ва уни доимий равишда шакллантириб бориш билан белгиланди. Қабул қилинган янги қонунлар асосида иқтисодиётимизда вужудга келган янгидан-янги муносабатлар тартибга солина бошлади. Шу маънода мамлакатимизда ҳуқуқий тартибга солишнинг изчил механизми яратилди.

Ўтган XX асрдан бошланган ва доимий, узлуксиз тус олган илмий-техника инқилоби нафақат инсон турмуши, балки у киришадиган ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни ҳам тубдан ўзгартириб юборди.

Янги асримизда ахборот технологияларидан, интеллектуал мулк объектларидан фойдаланиш тобора кенг тус олмақда. Бу борада мамлакатимизда кўпгина ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, мазкур 2005 йилда Ўзбекистон Республикаси Берн Конвенциясини ратификация қилганлиги ҳам муҳим ҳолатдир. Шу маънода, интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий тартибга солиш, ўрганиш долзарб аҳамиятга эга.

Интеллектуал мулк объектлари фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида ўзига хос объекти бўлиб ҳисобланади. «Интеллект» лотинча суз бўлиб “ақл” маъносини англатади. Интеллектуал мулк объектлари фуқаролик ҳуқуқининг бошқа объектлари-ашёлар қимматбаҳо қоғозлардан қуйидаги хусусиятлари бўйича фарқ қилади:

- кўп ҳолларда интеллектуал мулк объектлари моддий кўринишда эмас балки ғоя, билим, ахборот шаклида намоён бўлади. Обьектив шаклида ифодаланган ғоя, билим моддий элтувчида моддий ифодада, масалан, чизма макет аппарат қурилмада мужассамлашган булиши мумкин, бироқ, бунда ғоя, билим бирламчи, унинг моддий мужассами ҳар доим иккиламчи бўлади;

- ғоя, билим шаклида интеллектуал мулк объектига одатдаги моддий ашёга эгалик қилгандай эгалик қилиш мумкин эмас.

- бундай объектлардан бир вақтнинг ўзида чексиз доирадаги шахслар фойдалана олиш мумкин;

- интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларига мулк ҳуқуқининг бемуддатлиги ҳақидаги қоида (ФКнинг 164-моддаси) қўлланилмайди. Бинобарин, кўпчилик ҳолларда (ноу-хауга нисбатан истиснони назарга олмаганда) интеллектуал мулк ҳуқуқи амал қилиши қонунларда белгиланган муддатлар билан чегараланган бўлади.

- қонунларда белгиланган муддатлар ўтиши билан интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳибининг маълум интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлари бекор бўлади ва бу объектлар умуминсоний бойликка айланиб, ҳар ким ундан маълум шартлар асосида (муаллифининг шахсий ҳуқуқларига риоя қилинган ҳолда) текин ва руҳсатсиз фойдаланишга ҳақли бўлади;

- интеллектуал мулк ҳуқуқи объектлари гоё кўринишида бўлган ҳолларда уларга нисбатан ашёлар сингари эгаллаш мумкин эмаслиги, улардан бир вақтнинг ўзида чексиз доирадаги шахслар фойдалана олиш имкониятлари мавжудлиги сабабли бундай объектларга нисбатан мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда виндикацион даъвони қўллаш (ФКнинг 228 моддаси) имконияти амалда мавжуд эмас;

- интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларига нисбатан одатдаги мулк ҳуқуқи эмас, балки мутлақ ҳуқуқлар ҳақидаги қоидалар қўлланилади;

- интеллектуал мулк ҳуқуқининг амал қилиши, айни вақтда, маълум ҳудуд билан ҳам чегараланган бўлади. Масалан, ихтирога нисбатан Ўзбекистон Республикаси Патент идораси томонидан берилган патент Ўзбекистон Республикаси ҳудудида, шунингдек Ўзбекистон Республикаси билан хорижий давлатлар ўртасида тузилган икки томонлама шартномалар асосида белгиланган ҳудудлардагина амал қилади;

- кўпгина интеллектуал мулк объектларига нисбатан уларнинг муаллифлари шахсий ҳуқуқлари мавжуд бўлиб, бу объектлардан фойдаланувчилар ушбу шахсий ҳуқуқларга риоя қилишлари лозим бўлади.

Интеллектуал мулк объектлари бу объектларнинг қандай фаолият маҳсули эканлиги, уларнинг ҳуқуқий режими ва шу каби хусусиятларига қараб куйидаги турларга бўлинади. Масалан:

Интеллектуал фаолият натижалари. Интеллектуал фаолият характерига кўра, инсон фаолиятининг энг олий кўриниши – ижодий фаолият бўлиб ҳисобланади. Инсон ижодий фаолияти бу фаолиятни амалга ошириш усул-воситалари, фаолият маҳсуллари

хусусиятларига кўра инсон онгли фаолиятининг бошқа кўриниши одатдаги, кундалик фаолиятдан фарқ қилади.

Одатдаги, кундалик фаолият доимий, такрорланиб турувчи фаолият бўлиб, бунда фаолият ўзи ҳам, ундан вужудга келадиган натижалар ҳам фаолият репродуктив фаолият ҳисобланиб, бунда тайёр ўй-фикрлар формал мантиқ ёки бошқа конун-қоидалар асосида қайтадан, такрорий ҳосил бўлади. Ижодий фаолият (ақлий, тафаккур) интеллектуал фаолият бўлиб, унинг натижасида фан, техника, адабиёт ёки санъат соҳасида янги, ижодий мустақил маҳсул яратилади¹.

Интеллектуал фаолият натижаларига қуйидагилар қиради: фан, адабиёт, санъат асарлари, эшиттириш ва кўрсатув ташкилотларининг ижролари, фонограммалари ва эшиттириш, кўрсатувлари;

электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базалари;

интеграл микросхемалар топологиялари;

ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари;

селекция ютуқлари;

ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан, ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау).

Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг товарлари, ишлар ва хизматларнинг хусусий унсурларини (элементларини) акс эттирувчи воситаларга нисбатан бўлган ҳуқуқларга ҳам мутлақ ҳуқуқлар ҳақидаги қоидалар қўлланилади. Маълумки, фуқаролик муомаласида турли-туман субъектлар иштирок этади, айни вақтда, муомалада хилма-хил маҳсулотлар ва хизматлар ҳам ҳаракатда бўлади. Мана шундай шароитда субъектлар, улар ишлаб чиқарган товарлар ва кўрсатадиган хизматлар алоҳида фарқлаш белгиларига эга бўлиши шарт, акс ҳолда, турли англашилмовчилик, қийинчиликлар вужудга келиши мумкин. Ана шундай фарқлаш белгилари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ўзларини, унинг ишлаб чиқарган товарлари, бажарадиган ишлари ва кўрсатадиган хизматларининг хусусий аломатларини (индивидуал белгиларини) акс эттирувчи воситалар бўлиб ҳисобланади. Бундай алоҳида фарқлаш белгиларининг қуйидаги турлари мавжуд:

фирма номалари;

товар (хизмат кўрсатиш) белгилари;

товар чиқарилган жой номи.

¹ Қаранг: Ионас В. Л. Производство творчества в гражданском праве. -М.: 1972 й. 9-10 бетлар.

Маълумки, интеллектуал фаолият энг тез ривожланиб бораётган динамик жараён хисобланади. Юксак суръатлар билан давом этаётган бу жараён натижасижа интеллектуал фаолиятининг янги маҳсуллари вужудга келмоқда. Гарчи улар мавжуд қонунларда назарда тутилмаган булса ҳам, уларга нисбатан ФКнинг 1031-моддаси 3-қисмда белгиланган қоидалар мазмунидан келиб чиқиб, интеллектуал мулк ҳақидаги қоидалар қўлланилади. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг улар ишлаб чиқараётган товарлар, кўрсатадиган хизматларининг янги фарқлаш белгилари вужудга келиши мумкин ва бундай ҳолда ҳам уларга нисбатан ФКнинг IV бўлимида белгиланган тегишли қоидалар қўлланилади.

2. Интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш асослари

Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш деганда, бу объектларга нисбатан субъектив ҳуқуқлар соҳиби ҳуқуқларининг ҳуқуқий жиҳатдан кўриқлашини вужудга келтириш асослари тушунилади. Бинобарин, интеллектуал мулк объекти ўз-ўзидан ҳуқуқий муҳофаза остига олинмайди, балки бу объектга нисбатан субъектив ҳуқуқларга эга бўлган шахслар (муаллифнинг шахсий ҳуқуқлари, мутлақ ҳуқуқлар соҳибининг ҳуқуқлари, лицензия асосида фойдаланувчининг ҳуқуқлари, аввалдан фойдаланувчининг ҳуқуқлари ва шу қабилар) ҳуқуқлари ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза остига олинади.

Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза остига олиш:

уларнинг яратилганлилик факти асосида;

ФКда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ваколатли давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ҳужжати берилиши асосида вужудга келади.

Ошқор этилмаган ахборотга нисбатан ҳуқуқий муҳофаза бериш шартлари қонун билан белгиланади.

Интеллектуал объектларнинг қуйидаги турлари бўйича уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш уларнинг яратилиши (вужудга келиш) факти асосида содир бўлади:

- фан, адабиёт, санъат асарлари;

- ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари;

- ижролар, ижроларни сахналштириш, эшиттириш ва кўрсатувлар.

Бунда объект ижодкор томонидан оғзаки, ёзма, тасвир шаклида ёки бошқалар томонидан идрок этиш (қабул қилиш) учун имкон берадиган бошқа объектив шаклда мужассам этилиши билан яратилган ҳисобланади. Бинобарин, шу вақтдан бошлаб унга нисбатан бошқа шахсларда субъектив ҳуқуқлар вужудга келади ва ҳуқуқий муҳофаза қилинади. Бундай ҳолда объектдан учинчи шахсларнинг фойдаланган бўлиши, объект рўйхатдан ўтказилиши ёки бошқа расмийликларга риоя этилиши талаб этилмайди. Ҳатто объект кейинчалик рўйхатдан ўтказилиш лозимлиги ҳақидаги қоида мавжуд бўлса ҳам (масалан, ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари учун давлат рўйхати мавжуд) бу ҳолат уларнинг ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳолатига таъсир этмайди. Бунда интеллектуал мулк объектлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки хорижий давлат ҳудудида яратилганлиги факти аҳамиятга эга эмас (агар қонунда бошқача ҳолат белгиланган бўлмаса).

Бир қатор интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ФКда ёки бошқа қонунларда (масалан, Ихтиро, фойдали модель, саноат намуналари тўғрисидаги қонун, Селекция ютуқлари ҳақидаги қонун ва шу кабилар) белгиланган тартибда ваколатли давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза берилиши орқали вужудга келади. Бунинг учун интеллектуал мулк объектига нисбатан ўз субъектив ҳуқуқларининг эътироф этилишига ҳақли бўлган манфаатдор фуқаро ёки юридик шахс белгиланган тартибда ваколатли давлат органига мурожаат этиши ва ўз талабини асослантирувчи ҳужжатларни тақдим этиш лозим. Талаб қаноатлантирилган ҳолларда ваколатли давлат органи фуқаро ёки юридик шахсни интеллектуал мулк объектига нисбатан субъектив ҳуқуқлари муҳофаза остига олинганлигини билдирувчи ҳужжат (патент, гувоҳнома, қайд этилганлик ҳақидаги шаходатнома), ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи беради. Ваколатли давлат органи бундай талабни рад этган тақдирда бу ҳақда асослантирилган қарор чиқаради. Қарор устидан Апелляция кенгашига ёки судга қонунларда белгиланган тартибда шикоят берилиши мумкин.

Ваколатли давлат органи (кўп объектлар бўйича бундай орган бўлиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Патент идораси ҳисобланади) ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи беришда қуйидаги ҳолатларни, албатта, ўрганиб чиқади:

- ҳуқуқий муҳофаза берилиши сўралаётган объект интеллектуал мулк объекти сифатида тегишли хусусиятларга эгами, йўқми:

- ўз номига ҳуқуқий муҳофаза ёрлиқи берилишини сўраб мурожаат қилаётган фуқаро ёки юридик шахс талаби қонуний асосларга эгами, йўқми;

- ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилиши бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмайдами ва ҳоказо.

Айрим турдаги интеллектуал мулк объектларини ваколатли давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи асосида ҳуқуқий кўриқланиши бўйича тартиб белгиланганлигининг аҳамияти шундан иборатки. Бунда, биринчидан, ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи интеллектуал мулк объектларининг сифат жиҳатидан тегишли талабларга жавоб бера олиши лозимлигини, иккинчидан, номига ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган шахснинг субъектив ҳуқуқларини тасдиқловчи ва бу ҳуқуқларнинг бошқалар томонидан риоя этилишини таъминловчи восита эканлигини гувоҳлантиради. Айни вақтда бундай тартиб ҳуқуқий муҳофаза вужудга келиши ва унинг амалга муддатларини белгилашда баҳс-низоларга ўрин қолдирмайди, шунингдек, бошқа мамлакатлар ҳудудларида ушбу объектга нисбатан худди шундай муҳофаза ёрлиғини олишни осонлаштиради. Баъзи объектлар бўйича эса бундай объект яратувчиси бўлган ижодкорнинг муаллифлик шахсий ҳуқуқларини ҳам ўзига хос тарзда гувоҳлантиради. Объектга нисбатан ҳуқуқий ёрлиқ мавжудлиги номига ёрлиқ берилган шахснинг субъектив ҳуқуқлари бузилган тақдирда суд йўли билан ҳимоя қилиш учун асос бўлади.

Интеллектуал мулк қўйидаги объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилиши асосида вужудга келади:

ихтиро, фойдали моделлар ва саноат намунасига нисбатан – патент берилади;

селекция ютуқларига нисабатан – патент берилади;

товар (хизмат кўрсатиш) белгисига нисбатан – у давлат рўйхатидан ўтказилиб, гувоҳнома берилади;

фирма номи – давлат рўйхатидан ўтказилиб (реестрга киритилиб), бу ҳақда давлолатнома берилади;

товар чиқарилган жой номига бўлган ҳуқуқ – давлат рўйхатидан ўтказилиб, ундан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома берилади.

Интеллектуал мулк объектга нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғида объект номи, унинг алоҳида хусусиятлари, ушбу

объект муаллифи (ихтиро, фойдали модел, саноат намуналари, селекция ютуқларига нисбатан ҳуқуқлар соҳибининг номи) ҳуқуқий муҳофаза муддатининг бошланиш ва бекор бўлиш вақти, ушбу ёрлиқни берган ваколатли давлат органи номи кўрсатилади, унинг раҳбари томонидан имзоланиб, муҳр билан тасдиқланади. Фирма номига берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлигининг амал қилиши муддат билан чегараланмайди. Товар (хизмат кўрсатиш) белгиси, товар чиқарилган жой номига бўлган ҳуқуқ бўйича берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи амал қилиш муддати ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда узайтириб турилиши мумкин. Ихтиро, саноат намунаси ва фойдали моделга нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи чекланган муддатга узайтирилиши мумкин.

Ваколатли давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олинishi шарт бўлган интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқлар бундай ёрлик олинмаган ҳолларда суд ёки бошқа давлат органлари томонидан ҳуқуқий муҳофаза қилинмайди.

Ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи ҳар қандай давлат органи ёки жамоа ташкилоти томонидан эмас, балки қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатли давлат идораси томонидан берилиши лозим.

Хорижий давлатларнинг ваколатли органлари томонидан интеллектуал мулк объектга нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиши Ўзбекистон Республикаси иштирокида халқаро конвенциялар, шартномалар, икки ёки кўп томонлама битимлар ёхуд Ўзбекистон Республикаси ваколатли давлат идоралари томонидан рўйхатдан ўтказдирилиш ёки тегишли ҳуқуқий ёрлик берилиши асосида вужудга келади.

Ошкор этилмаган ахборотларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш қонунларда белгиланган қатор шартлар асосида (Фкнинг 98-моддаси, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 37-моддаси, “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”ги қонуннинг 1-5 моддалари, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги қонуннинг 2-3 моддалари) белгиланади. Кўп ҳолларда бундай шартлар асосида ошкор этилмаган ахборот соҳибининг бу ахборотга нисбатан фактик монопол ҳолати ётади. Фактик монопол ҳолат қуйидаги шартлар бир вақтнинг ўзида мавжудлигини билдиради:

- ошкор қилинмаган ахборот учинчи шахсларга номаълум бўлиши;

- худди шу номаълумлиги сабабли у ҳақиқий ёки нисбий тижорат қийматига эга бўлиши;

- учинчи шахсларга бундай ахборотдан қонуний асосларда эркин баҳраманд бўлиш (танишуви, хабардор бўлиши, фойдаланиши) имкониятлари бўлмаслиги;

- ахборот соҳиби унинг махфийлиги (сирлигини)ни сақлаш бўйича барча чораларни кўрган бўлиши шарт.

Фактик монопол ҳолатини ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи бериш, рўйхатдан ўтказиш (бундай ахборот ноу-хау сифатида лицензия шартномаси асосида берилиши ҳолларидан ташқари) ёки бошқа расмийликларга риоя қилиш тартибида расмийлаштирилиши лозим эмас.

Ошқор этилмаган ахборот соҳибининг ҳуқуқларига учинчи шахсларнинг инсофсиз ҳаракатлари, фирром рақобат (саноат жосуслиғи, ходимни сотиб олиш) орқали путур етказилганда суд йўли билан ҳуқуқий муҳофаза остига олинади.

Ошқор этилмаган ахборотлар учинчи шахслар томонидан инсофли асосларда олинганда ёки у томонидан мустақил равишда изланиш асосида топилганда ошқор этилмаган ахборотга нисбатан ҳуқуқ соҳибининг субъектив ҳуқуқлари ҳуқуқий муҳофза қилинмайди (чунки бунда у фактик монопол эгалик мавқеидан амалда маҳрум бўлади).

3. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий ва мулкый ҳуқуқлар

Интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий ва мулкый ҳуқуқларга эга бўлади.

Интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан унинг муаллифининг шахсий ҳуқуқлари деганда, мулкый мазмунга эга бўлмаган, ушбу натижага нисбатан ижодкор-яратувчи сифатидаги мавқеини эътироф этиш, мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган мутлақ ҳуқуқлари тушунилади ва ҳуқуқлар муаллифининг фақат ўзигагина тегишли бўлиб, бошқа бировга ўтказилиши, яъни муаллифдан бегоналаштирилиши мумкин эмас. Шахсий ҳуқуқлар мазмуни, доираси ҳар бир интеллектуал фаолият натижаси учун алоҳида, ўзига хос тарзда белгиланади. Масалан, муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан муаллиф шахсий ҳуқуқлари доираси кенг (муаллифлик ҳуқуқи, номга бўлган ҳуқуқ ва ҳоказо). Баъзи объектлар бўйича эса (селекция ютуқларида) шахсий ҳуқуқ объект муаллифи сифатида тан олиниши билан кифояланади.

Интеллектуал фаолият найжалари муаллифи шахсий ҳуқуқлари била бир қаторда, ушбу натижага нисбатан мулкӣ ҳуқуқларга ҳам эга. Мулкӣ ҳуқуқ мазмуни муаллифининг ушбу ўзи яратган интеллектуал фаолият натижасидан фойдаланиши, бошқаларга ҳақ эвазига фойдаланишга бериш ёки ҳақ эвазига бу натижага нисбатан ҳуқуқларни бошқаларга ўтказиш имкониятлари билан белгиланади.

Муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқлари ҳажми тўлиқ ёки чекланган бўлиши мумкин. Интеллектуал фаолият натижасига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар (ФКнинг 1034-моддаси) муаллифнинг ўзига эмас, бошқа шахсга тегишли бўлса, муаллифнинг интеллектуал фаолияти натижасига мулкӣ ҳуқуқлари чекланган характерга эга бўлади (масалан, муаллифлик ҳуқуқида эргашма ҳуқуқи ёки улуш ҳуқуқи, селекция ютуқлари бўйича селекционерларнинг патент эгасидан мукофот олиш ҳуқуқи, ихтиродан илмий-тадқиқот ва шахсий мақсадларда фойдаланиш ҳуқуқи ва ҳоказо).

Шахсий номулкӣ ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкӣ ҳуқуқларидан қатъи назар, тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар бошқа шахсларга ўтган тақдирда ҳам унинг ўзида сақланиб қолади. Интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан шахсий ҳуқуқлар фақат ижодкор яратувчи (муаллиф) нинг ўзига тегишли бўлади, мулкӣ ҳуқуқлар эса, учинчи шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин (масалан, объект буюртма асосида яратилганда). Мулкӣ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида фаол ҳаракатда бўлиши; у бошқаларга ҳақ эвазига ёки текин ўтказилиши, гаров предмети бўлиши, мерос тартибида ўтиши мумкин. Шахсий ҳуқуқлар эса ижодкор-муаллифнинг шахси билан боғлиқ, ундан бегоналаштирилиши, бировга ўтказилиши мумкин эмас. Бинобарин, интеллектуал фаолият натижасига нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида қандай ҳаракатда бўлишидан қатъи назар, шахсий ҳуқуқлар фақат ижодкор-муаллифнинг ўзида сақланиб қолади ва мулкӣ ҳуқуқлардан фойдаланувчилар ижодкор-яратувчи (муаллиф) нинг шахсий ҳуқуқларига риоя қилишлари шарт. Масалан, асарга нисбатан мутлақ ҳуқуқни сотиб олган нашриёт асарни нашр этишда муаллиф номини кўрсатиши, асар дахлсизлигига риоя қилиши лозим.

Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг товарлар, ишлар ёки хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларга нисбатан ҳуқуқ эгаларига бу воситалар борасида мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади.

Алохида фарқлаш белгилар (хусусий аломатларни акс эттирувчи воситалар) га нисбатан ҳуқуқлар интеллектуал фаолият нажиларига нисбатан бўлган ҳуқуқлар каби икки турга, яъни шахсий ва мулкӣй характердаги ҳуқуқларга бўлинади, демак, унга икки хил характердаги ҳуқуқ сифатида қаралади. Бинобарин, алохида фарқлаш белгилари (хусусий аломатларни акс эттирувчи воситалар) га нисбатан ҳуқуқ соҳибининг ҳуқуқи нафақат мулкӣй, айни вақтда шахсий характерда ҳам бўлади. Бироқ бу ҳуқуқ маълум тартибда ва шартларга риоя қилинган ҳолда ҳақ эвазига ёки текин, вақтинча бошқаларга ўтказилиши, фойдаланиш учун берилиши мумкин бўлади (фирма номига бўлган ҳуқуқдан ташқари).

Муаллифлик ҳуқуқи (интеллектуал фаолият натижасининг муаллифи деб эътироф этилиш ҳуқуқи) шахсий номулкӣй ҳуқуқ ҳисобланади ва ижодий меҳнати билан интеллектуал фаолият натижасини яратган шахсгагина тегишли бўлади.

Интеллектуал фаолият натижасида ихтиро ёки асарни ўз ақлий, ижодий фаолият меҳнати билан яратган шахс ушбу натижанинг муаллифи деб тан олинади, эътироф этилади. Бу ҳуқуқ ижодий фаолият маҳсулига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи деб аталиб, барча қолган шахсий ҳуқуқларнинг ўзагини ташкил этади, бошқа шахсий ҳуқуқлар ушбу ҳуқуқ мавжуд бўлган тақдирдагина, ундан келиб чиқувчи ўзига хос ҳосила, иккиламчи ҳуқуқ ҳисобланади. Муаллиф сифатида тан олишга бўлган ҳуқуқ ўз моҳиятига кўра шахсий номулкӣй ҳуқуқ ҳисобланади, яъни у, биринчидан ижодкор-яратувчи шахси билан боғлиқ, иккинчидан, мулкӣй-иқтисодий мазмунга эга эмас, учинчидан, ҳуқуқ соҳибининг ўзидан бегоналаштирилиши мумкин эмас. Бундай ҳуқуқ ижодий меҳнати билан интеллектуал фаолият натижасини яратган шахсгагина тегишли бўлади. Ижодий хусусиятларга эга бўлмаган, одатдаги, механик характердаги меҳнати билан ижодий фаолият натижасини яратишда қатнашган шахслар муаллиф ҳуқуқига эга бўлмайди (масалан, ихтирочи чизмаси асосида ихтиро қурилмасни ясаган чилангар ва ҳоказо).

Муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилмайди, берилмайди. Ижодий фаолият натижасига нисбатан муаллиф ҳуқуқи ижодкор яратувчисининг ўзигагина тегишли, унинг ўзидан ҳар қандай тарзда, ҳар қандай асосда бегоналаштирилиши, бошқа бировга ўтказилиши мумкин эмас. Шу сабабдан муаллифлик ҳуқуқини битим ёки шартнома асосида бошқа бировга ўтказиш (сотиш, ҳадя қилиш) ёки ундан бошқа шахслар фойдасига воз кечиш муаллифнинг ўз эрки,

ихтиёри ва хоҳиши билан содир бўлса ҳам ҳақиқий ҳисобланмайди. Бинобарин, бир шахс иккинчи шахс учун унинг номидан диссертация ёзиб бериши, асар ёзиб бериши ҳақидаги келишувлари ҳақиқий ҳисобланмайди ва қонунга номувофик битим саналади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 149-моддасида интеллектуал мулк объектига нисбатан муаллифлик ҳуқуқини ўзлаштириб олиш, ҳаммуаллифликка мажбурлаш ҳаракатлари учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Агар ижодий фаолият натижаси (ихтиро, асар) икки ёки унда ортиқ шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, улар ҳаммуаллифлар ҳисобланади. Ҳаммуаллифлар шахсий ҳуқуқлари умумий қоидалар бўйича тенг ҳажмда бўлиши эътироф этилади. Мулкӣ ҳуқуқлар ҳажми эса ҳаммуаллифлар ўртасида ўзаро келишув асосида белгиланади ва нотенг ҳажмда бўлишига йўл қўйилади.

Барча шахсий ҳуқуқлар каби муаллиф-яратувчи ҳуқуқлари бемуддат химоя қилинади.

4. Мутлақ ҳуқуқ тушунчаси ва унинг мазмуни

Фуқаролик ҳуқуқи назариясида мутлақ ҳуқуқлар дейилганда бундай ҳуқуқлар соҳиблари (эгалари)ни турли ҳаракатлар содир этиш (ижодий фаолият маҳсулидан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ва ш.к.) бўйича ҳақдорлиги, ваколатлилигини, айни вақтнинг ўзида бошқа ҳар қандай шахсларга бундай юқорида кўрсатилган ҳаракатларни содир этишнинг тақиқланишини таъминловчи субъектив мутлақ тушунилади¹. Мутлақ ҳуқуқлар ҳуқуқий механизми одатдагидек эгаллаб туриши мумкин бўлмаган, бир вақтнинг ўзида номуайян доирадаги шахслар фойдалана олиши мумкин бўлган объектларга нисбатан ҳуқуқ соҳиби мулкӣ ҳуқуқларининг амалга оширилишини таъминловчи муҳим воситадир, бироқ мулк ҳуқуқи ва мутлақ ҳуқуқлар асло айний тушунчалар эмас, уларнинг фарқлари ҳақида юқорида муфассал тўхтаб ўтилган эди.

Интеллектуал фаолият натижасига ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи воситага нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар эгасига ана шу интеллектуал мулк объектидан ўз хоҳишига кўра ҳар қандай шаклда, ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланиш ҳуқуқи тегишли бўлади.

¹ Қаранг: Гражданское право. –М.: БЕК. 1994. Т.1. 314-б.

Ушбу мутлақ ҳуқуқлар ўз характери ва мазмунига кўра мулккий ҳуқуқ ҳисобланади.

Интеллектуал мулк объектдан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш дейилганда ҳуқуқ соҳибининг ўз эрки, иродаси билан, ҳеч қандай мажбурлашсиз, тазйикларсиз фойдаланиш тушунилади.

Объектлардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланиш дейилганда ундан турли объектив шаклда – кўлёзма, босма асар, аппарат, қурилма, этикетка, ҳар хил ёрлиқлар, макет, иншоотлар, ҳайкаллар ва шу кабиларда ҳамда турли воситалар ёрдамида кўлёзма шаклида тарқатиш, нашр этиш, оғзаки ўқиш, реклама проспектиларига жойлаштириш, қурилишларда мужассамлаштириш ва ҳоказо усулларда эксплуатация қилиш, фойдаланиш тушунилади.

Объектдан фойдаланиш шакллари ва усуллари қонун йўл қўйган асосларга тўла мувофиқ бўлиши шарт. Бунинг учун мутлақ ҳуқуқ соҳиби белгиланган талабларга риоя қилмоғи шарт. Масалан, янги ихтиро асосида автомобиль ясаган ихтирочи бу автомобилни тегишли давлат идораларида (масалан, Давлат автомобиль инспекциясида) кайд эттирган бўлиши шарт. Спиртли ичимликлар, тамаки маҳсулотларига нисбатан товар белгилари болалар муассасаларида реклама проспектилари орқали жойлаштирилиши мумкин эмас. Янги дори-дармонлар яратган шифокор ундан фойдаланишда қонунда белгиланган талабларга риоя қилиши шарт. Акс ҳолда интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш қонуний фойдаланиш ҳисобланмайди.

Ҳуқуқ эгасига мутлақ ҳуқуқ асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига фақат ҳуқуқ эгаси розилиги билан йўл қўйилади.

Агарда мутлақ ҳуқуқ бир неча шахсга тегишли бўлса (масалан, муаллифларга) учинчи шахслар мутлақ объектдан фойдаланиш учун барча ҳуқуқ соҳибларидан рухсат олоғи шарт.

Учинчи шахсларнинг мутлақ ҳуқуқ соҳибидан олинadиган объектдан фойдаланишга розилиги очик – яққол ифодаланган бўлиши, тегишли ҳуқуқий шаклда расмийлаштирилган бўлиши шарт. Индамаслик, сукут розилик аломати ҳисобланмайди.

Кўпгина интеллектуал мулк объектларидан бир вақтнинг ўзида чексиз доирада учинчи шахсларнинг фойдаланиши имконияти мавжуд бўлади, бироқ учинчи шахслар бундай имкониятдан ҳар доим фақат мутлақ ҳуқуқ соҳибининг розилиги асосларидагина фойдаланишлари шарт.

Интеллектуал мулк объектдан мутлақ ҳуқуқ эгаси розилигини олмасдан фойдаланган учинчи шахслар тегишли фуқаролик-ҳуқуқий тартибда жавобгар бўладилар. Ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқларини суд тартибида ҳимоя қилишга, учинчи шахслардан ҳуқуқ бузарли ҳаракатларини тўхтатишга, келтирилган ҳамма зарарни, шу жумладан, маънавий зарар қонланишини учинчи шахслар ҳуқуқбузарлик натижасида олган барча даромад ва фойдаларни ўзига ундириб берилишини талаб қилишга ҳақли.

Интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказишга, интеллектуал мулк объектдан бошқа шахс фойдаланишига рухсат беришга ҳақли ва агар ФК ҳамда бошқа қонунларнинг қоидаларига зид бўлмаса, уларни бошқача тарзда тасарруф этишга ҳақли.

Умумий қоидага кўра, интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ мулкӣ ҳуқуқ сифатида фуқаролик муомаласида фаол ҳаракатда бўлади. У турли битимлар ва шартномалар предмети бўлиши мумкин. Бинобарин, интеллектуал мулк объектга бўлган мутлақ ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни ҳақ эвазига ёки текин ҳолда бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказиш (сотиш, ҳадя қилиш, маълум чекланган қоидада фойдаланишга рухсат беришга ва ҳоказо) га ҳақли.

Мутлақ ҳуқуқ тўлиқ ўтказилганда ҳуқуқ эгаси мутлақ ҳуқуқни тўлиқ ҳажмда учинчи шахсга ўтказиши, демак, бу ҳуқуқни ўзидан тўла бегоналаштиради, натижада учинчи шахс мутлақ ҳуқуқ эгаси ҳисобланади.

Мутлақ ҳуқуқ қисман ўтказилганда ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқининг маълум қисмини ўзида сақлаб қолган ҳолда, қолган қисмини учинчи шахсларга ўтказиши.

Мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказишни ҳуқуқий расмийлаштириш шартлари ва тартиби ФКнинг 1035-моддасида белгилаб қўйилган.

Интеллектуал мулк объектдан бошқа шахсларнинг фойдаланишига рухсат бериш бу объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ соҳибининг ваколатига киради. Объектдан фойдаланишга рухсат беришда мутлақ ҳуқуқ шу ҳуқуқ соҳибининг ўзида қолади, ундан бегоналаштирилмайди, бунда учинчи шахсларда объектдан фойдаланиш ҳуқуқигина вужудга келади. Фойдаланиш шартлари, тартиби мутлақ ҳуқуқ ва фойдаланувчи ўртасидаги келишув асосида белгиланади.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаси ўз ҳуқуқини ФК ва амалдаги қонунларга зид бўлмаган ҳар қандай тарзда тасарруф этишга ҳақли. Масалан, мутлақ ҳуқуқлар эгаси бу ҳуқуқларни ўз мажбурияти ёки учинчи шахслар мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш усули сифатида гаровга қўйиши мумкин.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ соҳиби ўз ҳуқуқини қонунда ман этилган тарзда тасарруф қилишга ҳақли эмас. Ҳуқуқни тасарруф этишнинг қонун ман этган усули ФКда ёки амалдаги қонунларда бевосита кўзда тутилади. Масалан, конституциявий тузумга қарши, уруш, миллатлараро адоват, беҳаёликни тарғиб этувчи асарларни тарқатиш (ҳақ эвазига ёки текин) қонунга асосан ман қилинади. ФКнинг 1101-моддасига асосан юридик шахс қайта ташкил этилмаган ёки бошқа шахсга ўтказилмаган ҳоллардан ташқари, юридик шахснинг фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқи бошқаларга ўтказилишига руҳсат берилмайди.

Мутлақ ҳуқуқларни чеклашга, шу жумладан, интеллектуал мулк объектидан бошқа шахслар фойдаланишига имконият бериш йўли билан чеклашга, бу ҳуқуқларни ҳақиқий эмас деб топишига уларни тугатишга (бекор қилишга) ФКда ва бошқа қонунларда белгиланган ҳолларда, доираларда ва тартибда йўл қўйилади.

Қуйидаги интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқ соҳибининг мутлақ ҳуқуқларини чеклаш ҳоллари, тартиби қонунларда назарда тутилган:

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан (“Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонуни);

Селекция ютуқларидан (“Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонуни);

ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларидан (“ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни);

Муаллифлик ҳуқуқи объектларидан (ФКнинг 1058-1061-моддалари) ҳамда Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун.

Мутлақ ҳуқуқлар интеллектуал мулк объектидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига имконият бериш орқали қонунларда назарада тутилган ҳолларда чекланиши мумкин. Бундай ҳолатлар қуйидаги объектларга нисбатан мавжуд:

саноат мулки объектларидан “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонуннинг 2-моддасида белгиланган ҳолларда ва тартибда учинчи шахслар фойдаланиши учун мажбурий лицензия тартибида;

саноат мулки объектларидан аввалдан фойдаланиб келувчи шахсларга (“Ихтиролар, фойдали моделлар ва намуналар тўғрисида”ги қонуни);

ошқор этилмаган ахборотлардан фойдаланиш (ФКнинг 1096-моддаси 4-қисмида белгиланган ҳолларда);

муаллифлик ҳуқуқи объектларидан (“Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонуни);

фирма номи, товар (хизмат кўрсатиш) белгисига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни чеклаш қонунларда назарда тутилмаган.

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳақиқий эмас деб топиш асослари ҳам амалдаги қонунларда аниқ белгилаб қўйилган;

Саноат мулки объектларига нисбатан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрликлари ҳуқуқий муҳофаза қилиш талабларига жавоб бермайдиган объектларга нисбатан ёки ҳуқуқий муҳофаза ёрлиги олишга ҳақли бўлмаган шахс номига берилган ҳолларда;

селекция ютуқларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонунида кўрсатилган ҳолларда;

товар (хизмат кўрсатиш) белгисига нисбатан “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги қонунида белгиланган ҳолларда ва тартибда.

Бошқаларнинг асарларини ўзлаштириш орқали ушбу асарларга нисбатан мутлақ ҳуқуққа эга бўлган шахсларнинг бундай ўзлаштирилиши натижасида олган ҳуқуқи ҳам ҳақиқий ҳисобланмайди.

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳақиқий эмас деб топиш бундай ҳуқуқларнинг вужудга келиши учун асос бўлган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиги берган ваколатли давлат органи, Апелляция кенгашлари ёки суд томонидан (муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан) амалга оширилади. Бунда мутлақ ҳуқуқ аввал бошдан (қарор чиқарилган пайтдан эмас) ҳақиқий эмас деб топилиб шахснинг бундай ҳуқуқдан фойдаланиш натижасида олган барча даромадлари мутлақ ҳуқуқнинг ҳақиқий эгаси фойдасига ундирилиши мумкин.

Баъзи интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар бошқа асосларда муддатдан олдин бекор бўлиши ҳам мумкин. Масалан:

селекция ютуқларига нисбатан (“Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонуни);

ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан (“Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонуни);

товар белгиларига нисбатан “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги қонуни);

муаллифлик ҳуқуқлари объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқдан ихтиёрий воз кечган ҳолларда;

ошкор этилмаган ахборотлар уларнинг ҳуқуқий муҳофаза қилиниши шартларидан (ФКнинг 98-моддаси) бири мавжуд бўлмай қолган ҳолларда унга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар ҳам бекор бўлади.

Мутлақ ҳуқуқни ҳақиқий эмас деб топишда мутлақ ҳуқуқ илгаридан мавжуд эмас деб ҳисобланади. Мутлақ ҳуқуқ муддатидан олдин бекор бўлганда эса у бекор қилингунга қадар мавжудлиги тан олинади ва фақат кейинги давр учун ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтирмайди.

Мутлақ ҳуқуқларни чеклашга бундай чеклаш интеллектуал мулк объектидан нормал фойдаланишга зарар етказмаган ва ҳуқуқ эгаларининг қонуний манфаатларини камситмаган ҳолларда йўл қўйилади.

Қонунларда интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни чеклаш, энг аввало, ижтимоий ва давлат манфаатларини назарда тутиб белгиланган. Лекин бу чеклашлар қонунда қатъий белгиланган ҳолларда, шартларда ва тартибда амалга оширилади. Бундай чеклашлар натижасида учинчи шахслар интеллектуал мулк объектдан вақтинчалик, қисман ва маълум бир мақсадлардагина фойдаланишга ҳақли бўладилар (баъзи ҳолатларда фақат ҳақ эвазига). Бундай чеклашлар асосида учинчи шахсларда мутлақ ҳуқуқ асло вужудга келмайди.

Интеллектуал мулк объектдан нормал фойдаланишга зарар етказиш, энг аввало, мутлақ ҳуқуқ соҳибининг бу объектдан фойдаланиш имкониятлари чекланишида, турли тўсқинликларда намоён бўлади. Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасининг қонуний манфаатлари камситилиши унинг объектдан келаётган ёки оладиган даромадларининг камайишида,

шахсий ҳуқуқларининг бузилишида намоён бўлади. Агар мутлақ ҳуқуқни чеклашлар юқоридаги оқибатларга олиб келса, ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқининг суд орқали ҳимоя этилишини талаб қилишга ҳақли.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар, агар ФКда ёки бошқа қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек, бу мутлақ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс бўлган ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтади.

Ушбу белгиланган қоидага интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Бунда назарда тутилган ҳуқуқлар фақат мулкӣ характерга эга бўлади, шахсий ҳуқуқларга нисбатан ушбу қоида тааллуқли эмас. Ўтказилаётган мулкӣ ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлардан келиб чиқиши ва фақат ҳуқуқ эгасига тегишли бўлиши шарт. Мулкӣ ҳуқуқлар деганда интеллектуал мулк объектидан шахсан фойдаланиш ёки уни ҳақ эвазига фойдаланишга рухсат бериш бўйича ҳуқуқ эгасига тегишли ваколатлар тушунилади.

Мулкӣ ҳуқуқ тўлиқ ўтказилганда ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқлардан маҳрум бўлади ва бундай ҳуқуқ учинчи шахсларда вужудга келади. Мулкӣ ҳуқуқ қисман ўтказилганда ҳуқуқ эгаси унинг маълум қисмини ўзида сақлаб қолиб, қолган қисмини ўтказди. Мулкӣ ҳуқуқлар фақат шартнома асосида ўтказилади. Шартнома мулкӣ ҳуқуқ эгаси ва ҳуқуқ тўлиқ ёки қисман ўтказилаётган шахс ўртасида тузилади. Бундай шартномаларга нисбатан агарда қонунларда бошқача назарда тутилмаган бўлса, ФКнинг 26-боби (Шартнома тушунчаси ва шартлари), 28-боби (Шартнома шартларини ўзгартириш ва шартноманинг бекор бўлиши)да белгиланган қоидалар қўлланилади.

Шартнома тузувчи тарафлар – интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ва мутлақ ҳуқуқдан вужудга келувчи мулкӣ ҳуқуқлар ўзига ўтказилаётган шахс номлари, агар мутлақ ҳуқуқ ваколатли давлат органи томонидан интеллектуал мулк объектига нисбатан берилган ҳуқуқӣ муҳофаза ёрлиғи асосида вужудга келган бўлса, ушбу ёрликнома ва қайд рўйхати рақами, унинг амал қилиш муддати, ўтказилаётган мулкӣ ҳуқуқ мазмуни ва ҳажми, ундан фойдаланиш шартлари, муддати, агар шартнома ҳақ

бараварига тузилаётган бўлса, тўланадиган ҳақ миқдори ва тўлаш тартиби, мулкӣ ҳуқуқ қисман ўтказилганда ундан фойдаланиш устидан ҳуқуқ эгасининг назорат қилиш бўйича ваколатлари, тарафларнинг бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома шартларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлиги ва ҳоказолар кўрсатилиши лозим. Шартнома тарафлар томонидан имзоланиб, тегишли расмийлаштирилиши шарт. Шартнома шакли турли интеллектуал мулк ҳуқуқи объектлари учун турлича бўлиши қонунларда белгилаб қўйилган. Муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар ўтказилганда шартнома ёзма равишда тузилиб, нотариал гувоҳлантирилиши лозим. Мутлақ ҳуқуқ интеллектуал мулк объектларига нисбатан берилган ҳуқуқӣ муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома) асосида вужудга келган бўлса, бунда мулкӣ ҳуқуқни ўтказиш ҳақидаги шартнома ёзма тузилиб, нотариал гувоҳлантирилиб ваколатли давлат идорасининг рўйхатидан ўтказилиши лозим. Ушбу қоида ноу-хауга нисбатан ҳам амал қилади. Акс ҳолда шартнома ҳақиқӣ саналмайди.

ФКда ва амалдаги қонунларда айрим интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлардан келиб чиқувчи мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсларга ўтказиш маласида юқоридаги қоидалардан истиснолар мавжуд. Масалан, ФК 1110-моддаси 2-қисмига асосан, товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқининг ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсга ўтказишга йўл қўйилмайди ва мабодо шундай шартнома тузилган бўлса, у ҳақиқӣ саналмайди. ФКнинг 1101-моддасида фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тартиби ва шартлари белгиланган бўлиб, у юқоридаги умумий қоидалардан фарқ қилади. ФКнинг 1105-моддаси 2-қисмига асосан, товар белгисига бўлган ҳуқуқни, башарти у товар ёки унинг тайёрловчиси ҳақида чалғишга сабаб бўлиши мумкин бўлса, бошқа шахсга берилишига йўл қўйилмайди.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар ҳуқуқ эгаси вафотидан кейин мерос тартибида қонунӣ меросхўрларга ёки васият асосида бошқа шахсларга ўтади. Бунда вужудга келадиган муносабатларга нисбатан ФКнинг ворислик ҳақидаги белгиланган нормалари қўлланилади. Интеллектуал мулк объектларига мутлақ ҳуқуқлар эгаси юридик шахс бўлса, бундай юридик шахс қайта ташкил этилган ҳолларда (уни бошқа бир юридик шахс билан қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш –

ФКнинг 49-моддаси) мутлақ ҳуқуқ ворислик тартибида янги ташкил этилган юридик шахсга ўтади. Қайта ташкил этишнинг бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш ҳолларида янги вужудга келган юридик шахсларнинг қайси бирига мутлақ ҳуқуқ ўтиши уларнинг ўзаро келишуви асосида, бундай келишувга келишилмаган тақдирда суд томонидан белгиланади.

Мерос тартибида ва ҳуқуқий ворислик тартибида мутлақ ҳуқуқларнинг ўтиш факти нотариус томонидан берилган мерос гувоҳномаси, ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи мавжуд бўлса, ушбу ёрликни мутлақ ҳуқуқни янги эгаси номига расмийлаштириш ҳақида ваколатли давлат идорасининг тегишли ҳужжати олиниши ва у давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

Мулкий ҳуқуқларнинг шартнома бўйича ўтказилиши ёхуд уларнинг универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтиши муаллифлик ҳуқуқларининг ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳамда ўзгага ўтказилмайдиган мутлақ ҳуқуқларнинг ўтказилишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқлар ўтказилиши ёки чекланиши тўғрисидаги шартнома шартлари ҳақиқий эмас.

Ушбу қоида ижодий фаолият натижасининг яратувчиси бўлган муаллифнинг бу натижаларга нисбатан мутлақ ҳуқуқларга эга бўлган ҳолатига тааллуқлидир. Бундай ҳолда агарда муаллиф мутлақ ҳуқуқдан келиб чиқувчи мулкий ҳуқуқларни шартнома асосида бошқа, учинчи шахсларга ўтказса ёки муаллиф вафоти туфайли бундай мулкий ҳуқуқлар универсал ворислик тартибида ҳуқуқлар (унинг ўзидан бегоналаштирилмайдиган ва бошқа бировга ўтказилмайдиган) асло бекор бўлмайди, чекланмайди ёки уларнинг ҳам шартнома асосида учинчи шахсларга ёки ворисларга ўтишига олиб келмайди. Ҳатто ҳуқуқ соҳиби муаллифнинг ўзи бўлмай, бошқа шахс бўлган тақдирда ҳам, мутлақ ҳуқуқлардан келиб чиқувчи бошқа мулкий ҳуқуқлар бу ҳуқуқлар эгаси томонидан шартнома асосида учинчи шахсга ёки универсал ворислик тартибида ворисларга ўтган тақдирда ҳам бу ҳолат муаллифнинг ҳуқуқини ҳамда бошқа ўтказилмайдиган ва бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқларнинг ўтишига, бекор бўлишига ёхуд чекланишига олиб келмайди.

Ижодий фаолият натижаси яратувчиси бўлган муаллифнинг фақат ўзигагина тегишли бўлган, бошқа бировга ўтказилмайдиган ва бегоналаштирилмайдиган мутлақ ҳуқуқлари доираси, турлари ва мазмуни ФКнинг 1033-моддасида белгилаб қўйилга.

Бундай ҳуқуқларнинг ўтказилиши ёки чекланиши ҳақидаги шартлар кўзда тутилган шартнома муаллифнинг ўзи билан учинчи шахс ўртасида ёки интеллектуал мулк объектининг яратувчиси бўлмаган мутлақ ҳуқуқ соҳиби ва учинчи шахс ўртасида тузилганлигидан қатъи назар, шартноманинг ўша шартлари назарда тутилган қисми ҳақиқий саналмайди ва ҳеч қандай ҳуқуқий объект вужудга келтирмайди. Бундай шартнома ўз-ўзича ҳақиқий саналмайди ва унга нисбатан ФКнинг 113-моддаси 3-қисми қоидалари қўлланилади.

Шартноманинг юқоридаги шартларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида суд томонидан қарор чиқарилиши талаб этилмайди.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан муаллифлик ҳуқуқлари бу объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида қанча шахсларга ўтказиш орқали ҳаракатда бўлганидан қатъи назар, муаллифнинг ўзида сақланиб қолади. Бошқача айтганда, объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар неча мартаб бошқа учинчи шахсларга ўтганлиги факти муаллифнинг ўзига тегишли бўлган ва ундан бегоналаштирилиши мумкин бўлмаган ҳуқуқларнинг амал қилишига бирор-бир даражада тўсқинлик қилмайди.

Шартнома бўйича ўтказиладиган мутлақ ҳуқуқлар унда аниқлаб қўйилиши лозим. Шартномада бошқа шахсга ўтказиладиган ҳуқуқ сифатида кўрсатилмаган ҳуқуқлар, агар бошқача ҳол исботланмаган бўлса, ўтказилмаган ҳисобланади.

Маълумки, мутлақ ҳуқуқ мулк ҳуқуқлар мажмуи сифатида ҳуқуқ эгаси интеллектуал мулк объекти бўйича ўзи содир этишга ҳақли бўлган, бошқаларга содир этишга рухсат бера оладиган ёки содир этишни тақиқлаб қўя олишга ҳақли бўлган хилма-хил ваколатларни ўз ичига олади. Шу сабабли ҳам мутлақ ҳуқуқлар шартнома асосида ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсга ўтказилганда айнан қандай ҳуқуқ (масалан, маълум ҳудуд доирасида шахсан танҳо фойдаланиш, бошқа фойдаланувчилар ҳам мавжуд бўлган асосда фойдаланиш, бошқа ҳудуд доирасида бу ҳуқуқни амалга оширишга тааллуқлиги ёки тааллуқли эмаслиги) ўтказилаётганлиги ва бу ҳуқуқдан келиб чиқувчи ваколатларни аниқ белгилаб, шартномада акс эттириш лозим. Шартномада назарда тутилмаган барча ҳуқуқлар (мутлақ ҳуқуққа оид) токи бунинг акси исботланмагунча шартнома бўйича ўтказилмаган деб ҳисобланади, деган презумпция амал қилади. Бунинг маъноси шундан иборатки, агар шартнома асосида мутлақ ҳуқуқлардан бир қисмини ўзига олган шахс бу ҳуқуқларда

оид қўшимча бошқа ҳуқуқлардан мутлақ ҳуқуқлар эгаси розилиги ёки рухсати асосида амалга оширилганлигини тегингли далил билан исботлаб бермоғи шарт. Акс ҳолда, у қўшимча ҳуқуқларни ўзлаштириб олган ҳисобланади. Қўшимча ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар эгаси розилиги ёки рухсати асосида олганлигини исботлаш мажбурияти фақат учинчи шахс зиммасига бўлади. Масалан, ихтирога нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаси энгил машиналар ишлаб чиқарувчи корхонага маълум маркадаги энгил машинани ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун шартнома асосида ихтиродан фойдаланиш ҳуқуқини ўтказган бўлса, корхона бошқа маркадаги энгил автомобилларга нисбатан ушбу ихтирони қўллай олмайди (агар бу тўғрида мутлақ ҳуқуқлар соҳибининг махсус рухсатини олмаган бўлса).

Мутлақ ҳуқуқни уни амал қилиш даври бўйича чекланган муддатларда фойдаланиш учун бошқа шахсга беришни назарда тутувчи шартномага нисбатан лицензия шартномаси тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Бунинг маъноси шундан иборатки, ФКнинг 1035- моддаси 1-3 қисмларида кўзда тутилган қоидалар мутлақ ҳуқуқлар шартнома асосида ёки универсал ворислик тартибда бундай мутлақ ҳуқуқлар амал қилишнинг барча қолган муддати бўйича учинчи шахсга утишга назарда тутилган ҳолларга нисбатан тааллуқлидир. Агар мутлақ ҳуқуқлар эгаси бу ҳуқуқларни бошқа шахсларга вақтинчалик ўтказса (маълум чегараланган муддат давомида), у ҳолда бундай шартнома лицензия шартномаси ҳисобланади.

5. Саноат мулки тушунчаси, турлари ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Саноат мулки объектлари интеллектуал мулк объектларининг таркибий қисми ҳисобланади. “Саноат мулки” иборасини том маънода тушунмаслик лозим. Ушбу иборани қўллаш XVIII-XIX асрларда Европа мамлакатларида ҳуқуқий ёрлик – патент орқали муҳофаза қилинадиган ихтиролар – техник характердаги ечимларни, асосан, саноат соҳасида қўлланганлиги билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда саноат мулки нафақат саноатда, балки амалиётнинг, турмушнинг ҳамма соҳаларида қўлланилади. Гарчи бу ибора аниқ-равшан бўлмаса ҳам, бироқ қонуншуносликда мустаҳкам ўрнашиб қолганлиги сабабли халқаро конвенцияларда, ривожланган мамлакат

қонунларида интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларини ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи асосида ҳимоя қилинадиган катта бир гуруҳининг номи сифатида аънанавий жиҳатдан кенг қўлланилиб келмоқда. Саноат мулкини ҳимоя қилиш бўйича Париж конвенциясида саноат мулкининг муҳофаза объектлари сифатида қуйидагилар кўрсатилади: 1) ихтиролар; 2) фойдали моделлар; 3) саноат намуналари; 4) товар белгилари; 5) хизмат кўрсатиш белгилари; 6) фирма номи; 7) манбани кўрсатиш; 8) товарнинг келиб чиқиш жойи номи (1-2 моддалар); 9) ғирром рақобатнинг олдини олиш.

Амалдаги ФКда саноат мулкига бўлган ҳуқуқ ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига бўлган ҳуқуқ сифатида назарда тутилади.

ФКнинг 1082-моддасига асосан ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси факти яратилиши бўйича эмас, балки махсус ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи ҳужжати – патент берилган тақдирдагина ҳимоя қилинади, қурикланади. Ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи–ихтиро, фойдали модел ва саноат намунасига нисбатан патент деб аталади.

Ихтиро, фойдали модел, саноат намунасига нисбатан қўйиладиган патент олиш ҳуқуқини вужудга келтирадиган талаблар ҳамда патент идорасининг бундай ҳужжатни бериш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 29 августда қабул қилинган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонун (бундан кейин матнда қонун деб юритилади) билан белгиланади.

Ихтиронинг патентга лаёқатлилиқ шартлари ушбу қонуннинг 6-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан, ихтиро сифатида кўрсатилган объект (яъни амалий аҳамиятга эга бўлган муаммонинг ечими) башарти у янги, ихтирочилиқ даражасига эга ва уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, патент асосида ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Ихтиро, башарти у техника тараққиёти даражасида яққол намоён бўлмаса, очиқ-равшан кўриниб турмаса, ихтирочилиқ даражасига эга бўлади. Техника тараққиёти даражаси ихтиро устуворлиғи санасига қадар жаҳонда оммавий ошқора эълон қилинган ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олади. Ихтиронинг янгилигини аниқлаш чоғида бирмунча олдин устуворликка эга бўлган ҳолда топширилган ва қайтариб олинган талабномалар ҳам ҳисобга олинади. Ихтиро объектлари турли-туман кўринишларга эга. Баъзи ҳолда аввалдан мавжуд объектнинг янги мақсадларда қўлланилиши ҳам ихтиро ҳисобланади. Масалан, қурилмалар, усуллар, моддалар, микроорганизмларнинг штамлари, ўсимликлар ва ҳайвонлар

хужайраларининг турлари, шунингдек илгаридан маълум бўлган қурилмалар, усуллар, моддаларни, микроорганизмлар штаммларини янги мақсадда қўлланиш ихтиро сифатида эътироф этилади.

Қуйидагилар ихтиро ҳисобланмайди:

илмий назариялар ва математик усуллар;

ташқил этиш ва бошқариш усуллари;

шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;

ақлий операцияларни бажариш қоидалари ва усуллари;

ЭҲМлар учун алгоритмлар ва дастурлар;

бинолар, иншоотлар, ҳудудларни режалаштириш лойиҳалари ва тарҳлари;

эстетика талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган, буюмларнинг фақат ташқи кўринишига оид ечимлар;

интеграл микросхемаларнинг топологиялари;

ўсимлик навлари ва ҳайвон зотлари;

жамият манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар (масалан, инсоннинг руҳий ва жисмоний қийноққа солиш воситалари, фаҳш-бузуклик воситалари ва ҳоказо).

Фойдали моделларнинг патентга лаёқатлилиқ шартлари конуннинг 7-моддасида белгилаб қўйилган.

Ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларнинг конструктив жиҳатдан ясалиши, тайёрланиши, шунингдек, уларни таркибий қисмлари фойдали модел ҳисобланади.

Фойдали модел сифатида кўрсатилган объект, башарти у янги бўлса, уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, патент бериш орқали ҳуқуқий муҳофаза қилинади. Ушбу талаблар ихтирога нисбатан қўйиладиган талабларга ўхшашдир. Айни вақтда улар ўртасида жиддий тафовутлар ҳам мавжуд. Масалан, фойдали модел ихтирочилиқ даражасига эга эмас. Фойдали модел объектлари доираси торроқ. Жумладан, усуллар, моддалар, микроорганизм штаммлари, ўсимлик ва ҳайвон хужайраларининг турлари, шунингдек, уларнинг янги мақсадда қўлланилиши фойдали модел ҳисобланмайди. Айни вақтда, ихтиро бўлиб ҳисобланмайдиган объектлар ҳам фойдали модел сифатида муҳофаза қилинмайди.

Буюмнинг ташқи кўринишини ифодаладиган бадий-конструкторлик ечимлари саноат намунаси ҳисобланади. Ушбу ечимлар буюмнинг конструктив хусусиятларини эмас, балки фақат ташқи қиёфасини, ташқи кўринишини шакллантиради. Бадий-конструкторлик ечими сифатида саноат намуналари санъат

асарларидан шу билан фаркланадики, унда буюмнинг конструктив (техник ярқилик, қулайлик хусусиятлари, ишлаш қобилияти) ва эстетик сифати (чиройлилиги, безатилганлиги) узвий уйғунлашган бўлиши лозим.

Саноат намунаси сифатида кўрсатилган объект, башарти у янги, ўзига хос оригинал бўлса, уни амалиётда қўллаш мумкин бўлса, патент бериш орқали ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади (қонуннинг 8-моддаси). Саноат намунаси башарти буюмнинг эстетик ва (ёки) эргономик хусусиятларида белгиланган муҳим аломатлари мажмуи саноат намунасига устуворлик бериш санасига қадар жаҳонда оммавий-ошкор эълон қилинган маълумотлардан аён (очик-равшан кўриниб турган) бўлмаса, янги ҳисобланади.

Саноат намунаси, башарти унинг муҳим аломатлари мажмуи буюм хусусиятларининг ижодий жиҳатлари билан боғлиқ бўлса, ўзига хос (оригинал) ҳисобланади.

Саноат намунаси, башарти уни (буюмни тайёрлаш орқали) такрор-такрор ҳосил қилиш (истифода қилиш, қайта қўпайтириш) мумкин бўлса, саноат (амалиётда) қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, бадий-конструкторлик ечими агарда бадий-жиҳатдан мужассамланган, ифодаланган, композиция яхлитлиги, оқилона рационал шаклга эга (яъни конструктив-технологик талабга мос) ва эргономика мезонларига мувофиқ бўлса, саноат намунаси деб эътироф этилади (масалан, енгил автомобилларнинг янги моделлари).

Куйидагилар саноат намунаси ҳисобланмайди: матбаа (нашр) маҳсулотлари (газета, журнал, китоб ва ҳоказо, архитектура объектлари (кичик архитектура шаклларида ташқари) меъморчилик шаклларида ташқари), саноат, гидротехника иншоотлари ва бошқа стационар, суюқ, газсимон, сочилувчан ва шунга ўхшаш моддалардан иборат ўзгарувчан шаклдаги объектлар, буюмларнинг фақат техник функцияси билан боғлиқ бўлган ечимлар (гайка, шруп, болт ва шу кабилар), жамоат манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

Саноат мулки объектига бўлган ҳуқуқ муаллифга (ҳам муаллифларга) ёки унинг (уларнинг) ҳуқуқий ворисларига тегишли бўлади ҳамда ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома) билан тасдиқланади.

Башарти бир неча шахс бир-биридан мустақил равишда саноат мулки объектини яратган бўлса, ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи (патент)га

булган ҳуқук Патент идорасига биринчи бўлиб талабнома топширган шахсга берилади.

Саноат мулки объектларининг патенти давлат экспертизасидан ўтказилгандан кейин берилади.

Ихтирога берилган патент ихтиронинг янгилигини, ихтирочилик даражасини, патентнинг ҳақиқийлиги патентнинг эгасининг ихтирога эгалик қилинишини, уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишга нисбатан мутлақ ҳуқуқини гувоҳлантиради.

Саноат намунасига, фойдали моделга берилган патент ҳам худди шундай вазибаларни бажаради.

Патент эгасининг мутлақ ҳуқуқи ушбу саноат мулки объекти рўйхатга олинганлиги ҳақидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинган санадан бошлаб амалда ҳисобланади.

Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ҳисобланганда ихтирога булган патент 20 йил мобайнида, саноат намунасига булган патент 10 йил давомида фойдали модел патенти 5 йил давомида амал қилади.

Ихтиро патентининг амал қилиш муддати конун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда патент эгасининг илтимосига биноан патент идораси томонидан кўпи билан 5 йил муддатга узайтирилиши мумкин. Бундай ихтиро патентнинг амал қилишини узайтириш тартиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Саноат намунаси, фойдали модел патенти, амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосига кўра Патент идораси томонидан тегишли равишда беш йилга ва уч йилга узайтирилиши мумкин.

Патент бериш тартиби конуннинг 14-26-моддаларида белгилаб қўйилган.

Ҳуқук эгаси патент билан муҳофазаланган ихтиро, фойдали модел, саноат намунасидан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш бўйича мутлақ ҳуқуққа эгадир. Бундай мутлақ ҳуқук куйидаги таркибий қисмлардан иборат:

а) ҳуқуқий муҳофаза қилинган ечимларни қўллаган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, иш бажариш;

б) Патент билан муҳофазаланган технологик жараёнларни ўз ишлаб чиқаришида қўллаш, жорий қилиш, амалга ошириш;

в) муҳофазаланган ечимга эга булган маҳсулотларни сотиш ёки сотишга таклиф қилиш;

г) худди шундай муҳофазаланган ечимга эга бўлган буюмларни импорт қилиш;

д) саноат мулки объектдан ўз хоҳишига кўра қонун доирасида фойдаланиш;

е) саноат мулки объектдан ғайриқонуний фойдаланиш ҳаракатларига барҳам бериш ва бунинг натижасида етказилган зарарларни ундиришни талаб қилиш;

ж) патент билан тасдиқланган саноат мулки объектдан ўзгаларнинг фойдасига воз кечиш;

з) саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқини лицензия шартномаси бўйича ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахсга топшириш (патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисида шартнома ва лицензия шартномаси патент идорасидан рўйхатдан ўтиши керак);

и) патент эгасига фойдаланилаётган саноат мулки объектлари патентланганлигини курсатувчи огоҳлантириш тамғасидан фойдаланишга ҳақли.

Бу таркибий қисмлар бир бутун яхлит ҳолда мутлақ ҳуқуқ мазмунини ташкил этади. Айни вақтда ҳуқуқий муҳофаза унинг айрим қисмларинигина қамраб олиш мумкин. Масалан, нефтдан бензин олиш усули. Бу усул асосида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ўзи ҳуқуқий муҳофаза остида бўлмайди. Маълумки, ёрлиқ берилган ечим, маҳсулотга нисбатан мутлақ ҳуқуқ энг камида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади. Бинобарин, бундай маҳсулотни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш (импорт қилиш) ҳуқуқи ҳам мутлақ ҳуқуқ эгасига тегишлидир.

Бошқа ҳар қандай шахслар ихтиро, фойдали модел ва саноат намунасида патент эгаси рухсати ёки у билан келишув асосидагина фойдаланишлари лозим.

Бир неча патент эгасига қарашли бўлган саноат мулки объектдан фойдаланиш борасидаги ўзаро муносабатлар улар ўртасидаги келишувга асосан белгилинади. Бундай келишув бўлмаган тақдирда ҳам ҳар бир патент эгаси муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектдан ўз хоҳишича фойдаланиши мумкин. Лекин қолган патент эгаларининг розилигисиз объектни мутлақ лицензия беришга ёки патентни ўзга шахсга топширишга ҳақли эмас. Интеллектуал мулк ҳуқуқини амалга ошириш бўйича нормалар мазмунига зид бўлмаса, ягона саноат мулки объектига нисбатан шерик патент

эгалари ўртасидаги муносабатларга ФКнинг 18-боби (умумий мулк ҳуқуқи) қоидаларини қўллаш мумкин.

Қонуннинг 12-моддасига асосан, куйидаги ҳоллар патент эгаси мутлақ ҳуқуқини бузиш сифатида эътироф этилмайди:

Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларида таркиб топган қурилмаларни Париж Конвенцияси қатнашчиси бўлган бошқа давлатнинг транспорт воситасида, мазкур восита Ўзбекистон Республикаси ҳудудида вақтинча ёки тасодифан турган вақтда қўллаш (бу қурилмалардан фақат мазкур воситанинг эҳтиёжлар учунгина фойдаланиши шарти билан);

ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажриба ўтказиш;

ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни табиий офатлар, фалокатлар, эпидемия ва бошқа фавқулодда ҳолларда қўллаш.

Ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни, башарти бу воситалар фуқаролик муомаласига қонуний йўл билан киритилган бўлса, қўллаш:

патентлар билан муҳофазаланган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни даромад олмай, шахсий мақсадларда фойдаланиш, қўллаш;

дорихоналарда врач рецепти бўйича бир галлик дорилар тайёрлаш;

қонуннинг 31-моддасида белгиланан ҳолларда, тартибда ва ҳажмларда аввалдан фойдаланувчи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан фойдаланиш.

ФКнинг 1034-моддаси, “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонуннинг 11,31-моддаларига асосан саноат мулки объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу объектдан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга, бошқаларнинг фойдаланишига руҳсат беришга ёки фойдаланишни таъқиқлаб қўйишга ҳақли. Қонунлар бошқа шахслар томонидан объектдан фойдаланиш бўйича содир этиладиган ҳар қандай ҳаракатлар мутлақ ҳуқуқни бузиш деб ҳисобланишини белгилайди. Бинобарин ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилган ихтиро, фойдали модел ёки саноат

намунасидан мутлақ ҳуқуқ эгасидан рухсат олмасдан фойдаланган ҳолда:

- а) маҳсулот тайёрлаш;
- б) технологик жараёнларни йўлга қўйиш, қўллаш;
- в) четдан олиб келиш (импорт килиш);
- г) сотишга таклиф этиш, сотиш;
- д) фуқаролик муомаласига бошқача йўсинда киритиш (масалан, ижарага бериш, ҳадя қилиш ва ҳ.к.);
- е) ҳақ эвазига ёки ҳақсиз фуқаролик муомаласига киритиш мақсадида сақлаш;

ж) ихтиро патенти билан муҳфаза қилинаётган усулни қўлланиш ёки ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усул воситасидагина тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш (сотиш, ижарага бериш ва ҳ.к.) ёки шу мақсадда сақлаш ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи эгаси (патент эгаси) мутлақ ҳуқуқларини бузиш ҳисобланади.

Патент эгасининг саноат мулки объектдан учинчи шахсларнинг фойдаланишига рухсат бериши қатъий белгиланган бўлиши ва тегишли шаклда расмийлаштирилган бўлиши шарт. Учинчи шахс томонидан мутлақ ҳуқуқ эгасини шунчаки хабардор қилиш факти рухсат олиш ҳисобланмайди. Мутлақ ҳуқуқ эгаси томонидан учинчи шахснинг рухсат сўраб қилган мурожаатига индамаслик, рухсат берилмаганлигини билдиради. Мутлақ ҳуқуқ эгасининг рухсат бериши унинг хатти-ҳаракатларида ҳам кўриниб туриши мумкин (масалан, ихтиро қурилмасини фойдаланиш учун бериш). Бундай ҳолларда мутлақ ҳуқуқ эгасидан рухсат олинган деб ҳисоблаш мумкин (ФКнинг 106-моддасига асосан).

Мутлақ ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқларини бузиш тегишли фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка сабаб бўлади.

ФКда белгиланган қоидага асосан, мутлақ ҳуқуқни бузган деб ҳисобланаётган шахс бунинг аксини исботлаб бериши шарт. Масалан, маҳсулот патентланган усул билан тайёрланмаганлигини. У бу ҳолатни исботлаб бергунга қадар маҳсулот патентланган усулда тайёрланган деб ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий презумпция қонуннинг 30-моддасида батафсил ўз ифодасини тошган. Унга асосан ихтиронинг, фойдали моделининг формула мустақил бандига киритилган ҳар бир белгиси ёки унга модул белги қўлланилган бўлса, маҳсулот (буюм) патент берилган ихтиро, фойдали моделдан фойдаланилган ҳолда тайёрланган, ихтиро, патенти билан муҳофаза этиладиган усул эса, қўлланилган деб ҳисобланади.

Маҳсулотни олиш усулига берилган патентнинг амал қилиши айнан шу усул ёрдамида олинган маҳсулотга нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Бунда бунинг аксини исботловчи далиллар бўлмаса, бу янги маҳсулот патент берилган усулда олинган деб ҳисобланади.

Башарти маҳсулотда патентланган саноат намунасининг барча муҳим аломатлари бўлса, у патент берилган саноат намунасидан фойдаланилган ҳолда тайёрланган деб эътироф этилади.

6. Патент объектига нисбатан мулкӣ ҳуқуқ ва шахсий ҳуқуқлар турлари

Патентга бўлган ҳуқуқни тасарруф этиш объектнинг юридик тақдирини белгилашни англатади. Мутлақ ҳуқуқ соҳиби бу ҳуқуқларни шахсан ўзи амалга ошириши, бошқа ҳар қандай шахсларга тўлиқ ёки қисман ҳақ бараварига (лицензия бериш, сотиш) ёки текин (ҳадя қилиш асосида) ўтказишга ҳақли.

Патентга бўлган ҳуқуқ таркибига, доирасига хилма-хил ҳуқуқларни қамраб олади. Бу ҳуқуқларнинг мажмуи патентга бўлган ҳуқуқни ташкил этади. ФКнинг 1034-моддасида патентга бўлган ҳуқуқларни асосий турлари белгилаб қўйилган бўлиб, улар куйидагилардан иборат.

а) **патент олиш ҳуқуқи.** Саноат мулки объектнинг патенти куйидагиларга берилади:

-саноат мулки объекти муаллифи (ҳаммуаллифлари) ёки унинг (уларнинг) меросхўрларига;

-муаллиф ёки унинг ҳуқуқий вориси томонидан патент бериш ҳақидаги талабномада ёхуд саноат мулки объекти Патент идорасида рўйхатдан ўтказилгунга қадар топширилган талабнома берувчининг ўзгартириш ҳақидаги аризада кўрсатилган жисмоний ва (ёки) юридик шахсларга улар розилиги шarti билан ушбу асосга кўра патент олиш ҳуқуқи ҳақ эвазига ёки текин ҳар қандай шахсга ўтказилиши мумкин;

-муаллиф билан саноат мулки объектини яратиш бўйича шартнома тузган ва шартнома бўйича ўз мажбуриятларини лозим даражасида бажарган буюртмачи ҳам ушбу асосга кўра, патент олиш ҳуқуқини қўлга киритади (ФКнинг 696-моддасига асосан);

-ходим томонидан ўз хизмат вазифаларини ёки иш берувчидан олган аниқ топшириқни бажариш муносабати билан яратилган саноат мулки объектнинг патентига бўлган ҳуқуқ агар бу ҳол улар ўртасида

тузилган шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишли бўлади (агар шартномада бу ҳол назарда тутилган бўлмаса, у ҳолда патент олиш ҳуқуқи муаллифга тегишли бўлади);

-патент олиш ҳуқуқи мерос бўйича ўтади.

б) Саноат мулки объектига патент бериш сўралган талабномани рўйхатдан ўтказишдан келиб чиқадиган ҳуқуқлар. Патент олишга бўлган ҳуқуқ Патент идорасига белгиланган тартибда патент беришни сўраб талабнома бериш (Қонуннинг 14,22-моддалари) орқали амалга оширилади. Талабнома топширилиб, у Патент идорасидан рўйхатдан ўтказилгач, талабнома топширилган шахсда вужудга келадиган ҳуқуқлар (улар орасида марказий ўринда ўз номига патент олиш ҳуқуқи туради) бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ҳақ эвазига ёки текин ўтказилиши мумкин. Бундай ўтказиш тегишли шаклда расмийлаштирилиши лозим;

в) Патентга эгалик ҳуқуқи. Бу, энг аввало, патент бўйича мутлақ ҳуқуқни тўлиқ ҳолда ўз ихтиёри, эрк-иродаси доирасида ушлаб туриш, сақлаб туриш ҳисобланади. Бу ҳуқуқ мазмуни Қонунларда белгилаб қўйилган. Патентга эгалик ҳуқуқи ҳам тўлиқ ёки қисман, ҳақ эвазига ёки текин тарзда бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин (у тегишли тартибга риоя қилган ҳолда расмийлаштирилиши лозим – ёзма тузилиши ва давлат Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши шарт);

г) Патентдан келиб чиққан ҳуқуқлар, яъни саноат мулки объектидан ўзи фойдаланиши, бошқаларнинг фойдаланишига рухсат (лицензия) бериши ва бошқаларнинг бу объектлардан фойдаланишини тақиқлаб қўйиши, лицензия учун тегишли ҳақ олиши, мутлақ ҳуқуқлари бузилиш натижасида етказилган зарарларнинг (ҳам моддий, ҳам маънавий зарарларнинг) копланишини талаб қилиши ва шу каби ҳуқуқлардан иборат. Бу ҳуқуқлар ҳам бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман, ҳақ эвазига ёки текин ўтказилиши мумкин.

Саноат мулки объекти (ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси) ни ўз ижодий меҳнати билан шахсан яратган жисмоний шахс шу объектнинг муаллифи деб эътироф этилади.

Саноат мулки объектига патент бериш ҳақидаги топширилган талабномани кўриб чиқишнинг исталган босқичида муаллиф ариза бериб, саноат мулки объектига ўз номини ёки махсус ном бериш тўғрисида таклиф қилишга ҳақлидир.

Ихтиро, фойдали модел, саноат намунасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шахсий ҳуқуқлар патентга асосланган ҳуқуқлар вужудга келган вақтдан бошлаб вужудга келади. Қонуннинг 3-моддасига асосан патент асосида келиб чиқувчи мутлақ ҳуқуқлар объектнинг устуворлик санасидан бошлаб амал қила бошлайди. Бинобарин, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шахсий ҳуқуқлар ҳам шу вақтдан бошлаб вужудга келади ва патентга асосланган ҳуқуқлардан фарқли равишда бемуддат амал қилади.

Ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси муаллифига қонун ҳужжатлари асосида махсус ҳуқуқлар, имтиёзлар ва ижтимоий характердаги афзалликлар берилиши мумкин.

ФКда, бошқа қонун ҳужжатларида муаллифга тегишли қуйидаги махсус ҳуқуқлар ва уларни ҳимоя қилиш бўйича меъёрлар белгилаб қўйилган:

а) объектнинг муаллифи сифатида ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғида қайд этилиши ва бу ҳуқуқнинг ҳамма томонидан тан олинishi, роя этилишига бўлган ҳуқуқ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 149-моддасига асосан муаллифликни ўзлаштириш, ҳаммуаллифликка мажбур қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган;

б) муаллифнинг саноат мулки объектига ном бериш ҳуқуқи;

в) саноат мулки объектдан муаллиф бу объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгасидан руҳсат олмай ва ҳақ тўламай илмий-тадқиқот ва шахсий мақсадларида фойдаланишга ҳақли;

г) патент эгаси бўлмаган саноат мулки объектнинг муаллифи мазкур объектдан фойдаланилганлиги ва унга доир лицензия сотилганлиги учун мукофот пули олишга ҳақлидир. Ҳақ миқдори, уни тўлаш тартиби иш берувчи, патент эгаси ёки уларнинг ҳуқуқий вориси билан тузилган шартнома асосида белгиланади.

Патент (гувоҳнома) эгаси унинг амал қилиш муддати давомида муаллифга қуйидагилар ҳисобидан ҳақ тўланади:

объектдан фойдаланганликдан келадиган фойда (даромад);

объект асосида ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизмат) таннарихи;

объект учун берилган лицензия тўловлари.

ФКнинг 1087-моддаси 2-қисмига асосан хизмат тартибида яратилган саноат мулки объекти учун муаллифга тўланадиган мукофот пули миқдори тўлов шarti ва тартиби у билан иш берувчи ўртасида келишувда белгилаб қўйилади. Келишувга эришилмаган тақдирда нисозин суд ҳал қилади. Башарти тарафларни саноат мулки

объектини яратишга қўшган ҳиссасини аниқ белгилашни иложи бўлмаса, иш берувчи олган фойданинг ярмисига бўлган ҳуқуқ муаллифники деб эътироф этилади;

д) қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда саноат мулки объекти муаллифлари қатор имтиёзлар ва афзалликларга эга (штатлар қисқарганда ишда қолдиришда имтиёз, ижодий таътилга чиқиш ҳуқуқи ва ҳ.к.), давлат турар жойи берилганда қўшимча турар жой нормаси олиш ҳуқуқига эга бўлиш, уларга давлат мукофотлари, илмий даража ва фахрий унвонлар берилиши мумкин.

Саноат мулки объектига ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи бериш ҳақидаги талабномада объектни ўз ижодий меҳнати билан яратган шахс унинг муаллифи сифатида кўрсатилади. Бу ҳолатнинг акси (объект муаллифи бошқа шахс эканлиги) исботлаб берилмагунча, талабномада объект муаллифи сифатида кўрсатилган шахснинг муаллифлик презумпцияси амал қилади. Муаллифлик ҳақида низо чиққан тақдирда муаллифлик ҳуқуқи вужудга келишидан аввал мавжуд бўлган фактлар ва ҳолатлар (муаллифлик ҳуқуқи даъвогарининг объект бўйича илмий-тадқиқотлар олиб борганлиги, ижобий натижаларга эришгани ва ҳ.к.) далил-исбот тариқасида жалб этилиши мумкин. Ҳуқуқ юзага келишидан кейин вужудга келган фактлар ва ҳолатлар муаллифликни тасдиқловчи далил-исбот сифатида келтирилиши мумкин эмас.

Башарти, саноат мулки объекти бир неча жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати асосида яратилган бўлиб, улар ўртасида тузилган шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, уларнинг барчаси бу объектнинг тенг ҳуқуқли муаллифи деб эътироф этилади.

Саноат мулки объекти ҳаммуаллифларнинг объекти бўйича ўзаро муносабатлари улар ўртасидаги ўзаро келишув асосида, бундай келишувга эришилмаган тақдирда эса суд томонидан белгиланади. Саноат мулки объектини яратишда ижодийлик характерига эга бўлмаган фаолият орқали ёрдам берган (техникавий, ташкилий ёки математик ёрдам бериш, ҳуқуқларининг расмийлаштирилишига кўмаклашиш ва ҳ.к.) ҳаммуаллифликка сабаб бўлмайди. Бироқ, улар саноат мулки объектларини яратиш ва уларни фойдаланишда кумаклашган шахс сифатида патент эгаси томонидан рағбатлантирилиши мумкин.

Куйидаги ҳолларда саноат мулки объектига нисбатан патент олиш ҳуқуқи объект муаллифи билан меҳнат шартномаси (битими, контракт) тузган иш берувчига тегишли бўлади:

а) объект ходимининг ўз хизмат мажбуриятларини бажариши вақтида яратилган бўлса;

б) объект ходим томонидан иш берувчининг аниқ муайян хизмат топшириғини бажариш натижасида яратилган бўлса;

в) башарти бу ҳолат саноат мулки объектининг муаллифи деб иш берувчи ўртасидаги шартномада (контрактда) назарда тутилган бўлса (агарда юқоридаги ҳолатлардан бири мавжуд бўлса-ю, объектга патент олиш ҳуқуқи иш берувчига тегишли бўлиши ҳақида келишув мавжуд бўлмаса, у ҳолда патент олиш ҳуқуқи муаллифнинг ўзида қолади).

Саноат мулки объекти иш берувчи томонидан махфий сир сақланадиган бўлса, муаллиф махсус ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

Ходим томонидан хизмат тартибда саноат мулки объекти яратилганда муаллиф мукофот пули олишга ҳақли. Мукофот пули миқдори, тулов тартиби, тулов шартлари ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишув асосида белгилаб қўйилади. Агарда тарафлар бундай келишувга эришмасалар, судга мурожаат қилишга ҳақли. У ҳолда келишув шартлари суд томонидан белгиланади.

Одатда, объект яратилишида ходим ўз ижодий меҳнати билан, иш берувчи эса меҳнат шароитини вужудга келтириш, зарур асбоб-ускуна, адабиётлар, маълумотлар билан таъминлаш орқали иштирок этади. Объектдан фойдаланишда олинадиган даромадни тақсимлашда ким қанча ҳисса қўшганлиги аниқ ҳисобга олинади ва шунга мутаносиб равишда фойдадан улуш белгиланади. Агарда объектни яратишда ходим ва бажарувчи қўшган ҳиссаларни аниқ белгилашнинг иложи бўлмаса, объектдан фойдаланиш ёки лицензия бериш асосида иш берувчи оладиган (олган) фойданинг ярми (50%) муаллифга тегишли бўлади.

7. Патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсларга ўтказиш тартиби

Саноат мулки объектига берилган патент эгаси патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш ҳақидаги шартнома асосида ҳақ эвазига ёки ҳақсиз ўзидан бегоналаштириш мумкин. Бундай шартнома ёзма равишда тузилиши шарт. Бундай шартномани

шакллантиришда ФКнинг 107-моддасида белгилаб қўйилган битимнинг ёзма шакли ҳақидаги қоидаларга риоя қилиниши лозим.

Ёзма равишда тузилган шартнома давлат Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши шарт. Рўйхатдан ўтказишга ваколатли давлат идораси, энг аввало, шартнома шартларини қонунга мувофиқлиги нуқтаи-назардан текширади. Қонунга номувофиқ бўлган шартномаларни рўйхатдан ўтказдириш рад этилиб, тарафларга шартнома шартларини қонунга мувофиқлаштириш таклиф этилади.

Умумий қоидалар бўйича шартномани рўйхатдан ўтказишда улар қанчалик мақсадга мувофиқлиги нуқтаи-назаридан баҳоланмайди (давлат ва жамият манфаатларига атайлаб хилоф равишда тузилган шартномалар бундан мустасно). Шартнома рўйхатдан ўтказилгандан кейин юридик кучга эга бўлади.

Шартноманинг ёзма равишда тузилишига ёки рўйхатдан ўтказиш талабга риоя этмаслик шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади. ФКнинг 112-моддасига асосан, бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди. Агар шартнома ёзма равишда тузилган, аммо тарафлардан бири уни давлат рўйхатидан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан битимни ФКнинг 112-моддаси 3-қисмига биноан рўйхатдан ўтказишга ҳақлидир. Шартномани давлат рўйхатидан ўтказишдан асоссиз бош тортган тараф шартномани тузишни кечиктирилганлиги туфайли етказилган зарарни иккинчи тарафга тўлаши лозим.

Шартномадаги тарафлар томонидан ушбу талабларга риоя қилмаслик оқибатларига нисбатан ФКнинг 113-114-моддаларида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Мутлақ ҳуқуқ эгаси томонидан саноат мулки объектдан бошқа шахсга фойдаланиш учун лицензия шартномаси ҳақидаги келишуви албатта ёзма равишда тузилиши шарт. Бунда ФКнинг 107-моддаси ва 1037-моддаси талабларига риоя қилиши лозим. Бундай талаб асосий лицензия шартномаси учун ҳам, сублицензия (қўшимча лицензия, ҳосила ёки иккиламчи лицензия) шартномаси учун ҳам тааллуқлидир.

Ёзма равишда тузилган лицензия шартномаси Давлат Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши шарт. Бунда шартнома шартлари қонунга мувофиқлик нуқтаи-назаридан ва алоҳида ҳолларда мақсадга мувофиқлик нуқтаи-назаридан баҳоланади. Рўйхатдан ўтказиш рад этилганда тегишли тартибда шикоят берилиши мумкин.

Лицензия шартномаси рўйхатдан ўтказилгандан кейингина юридик кучга эга бўлади, тарафларда шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради.

Агар лицензия шартномаси тарафларидан бири асоссиз равишда шартномани рўхатдан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан шартномани рўйхатдан ўтказишга мажбур этиш ҳақида ФКнинг 112-моддаси 3-қисмига асосан қарор чиқаришга ҳақли. Шартномани давлат рўйхатидан ўтказишда асоссиз бош тортган тараф шартномани тузишни кечиктирганлиги учун етказилган зарарни иккинчи тарафга тўлаши лозим.

Лицензия шартномаси тузишда тарафлар томонидан ушбу талабларга риоя қилмаслик шартноманинг ФКнинг 112-моддаси 1-қисмига асосан ўз-ўзидан ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Бунда вужудга келадиган ҳуқуқий оқибатларга нисбатан ФКнинг 113-114-моддаларида белгиланган қоидалар қўлланилади. ФКнинг 1090-моддасида саноат мулки объектига нисбатан ҳуқуқий муҳофаза ҳужжати – патент асосида амал қилувчи мутлақ ҳуқуқларни бузганлик учун жавобгарлик чоралари белгиланган. Ушбу жавобгарликнинг вужудга келиши асослари ФКнинг 24-боби моддаларида назарда тутилган қоидаларда мужассамлашган. Патент эгасининг мутлақ ҳуқуқларини бузиш, энг аввало, муҳофазаланаётган объектдан бошқа шахслар берухсат фойдаланилаётганларида намоён бўлади. Шу сабабли патент эгаси биринчи навбатда қоидабузардан ҳуқуқ бузилиши ҳаракатлари тўхтатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Саноат мулки объектига нисбатан патент эгасининг ҳуқуқларини бузган қоидабузар патент эгасига етказилган зарар ўрнини қоплаши шарт. Зарар тўла ҳажмда тўланиши лозим. Етказилган зарар моддий ёки маънавий кўринишларда бўлиши мумкин. Моддий зарар патент эгаси томонидан саноат мулки объектларидан фойдаланиш асосида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот патент эгаси ҳуқуқлари бузилиши оқибатида бозорда ўтмай қолиши, нархнинг пасайиши ва шу қабиларда намоён бўлиши мумкин. Бундай ҳолат нафақат маҳсулот чиқаришда, балки хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам рўй бериши мумкин. Маънавий зарар патент эгаси ҳуқуқларини бузиш натижасида унинг касб-кор нуфузига, мутлақ ҳуқуқ соҳиби сифатида ҳолатига путур етишида намоён бўлади. Бундай маънавий зарар пул билан қопланишидан ташқари, суд ҳуқуқбузар зиммасига патент эгасининг ишбилармонлик мавқеини қайта тиклаш мақсадида

суд қарорини ўз ҳисобидан эълон қилдириш мажбуриятини юклаши мумкин.

Патент эгаси кўрилган зарарнинг қопланиши ўрнига қоидабузар томонидан патент эгаси ҳуқуқларини бузиш натижасида (яъни, муҳофазаланаётган саноат мулки объектларидан руксатсиз фойдаланиш орқали) олган барча даромадларни ундириб, олишга ҳақли бундай ҳолда патент эгаси зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли эмас. ФКнинг 1040-моддасида мутлақ ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг қуйидаги усуллари ҳам назарда тутилади:

Мутлақ ҳуқуқларни бузишга кўмаклашган моддий объектларни ва бундай ҳуқуқбузарлик асосида яратилган маҳсулотларни олиб қўйиш. Олиб қўйилган ушбу моддий объектлар патент эгасининг талаби бўйича ҳуқуқбузарнинг ҳисобидан йўқ қилиб юборилиши ёки патент эгаси ихтиёрига берилиши мумкин.

Саноат мулки объектини яратган муаллиф (ҳаммуаллифлар) агар ўзи (ўзлари) яратган саноат мулкини бошқалар ғайриқонуний ўзлаштириб олиши натижасида бу объектга талабнома топширилган ёки патент олинган бўлса, патент берилганлигига қарши эътироз билдириш ёки патент эгаси сифатида ўзига (ўзларига) патентнинг ўтказилишини суд тартибида талаб қилишга ҳақли.

8. Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқ объектларининг интеллектуал мулк сифатидаги ўзига хос хусусиятлари

Интеллектуал мулк объектлари ичида муаллифлик ҳуқуқи объектлари алоҳида ўринни эгаллайди. У кишилар ижодий фаолиятининг барча фойдалана оладиган маънавий неъматларнинг катта қисмини ўз ичига олади. Одатда муаллифлик ҳуқуқи объектлари тор маънода фан, адабиёт ва санъат асарлари сифатида талқин этилади. Бу ўринда мавзудан бир оз чекинган ҳолда шуни эслатиб ўтиш ўринлики, мамлакатимиз ўзининг бой маданий-илмий меросига эга. Бу мероснинг катта қисмини илмий-ижодий ва илмий-бадиий асарлар эгаллайди. Бинобарин бадиий-илмий, ижодий фаолият ўзбек халқи, миллати ва ҳудудларимизда асрлар давомида яшаб келаётган бошқа халқларга жуда қадимдан хос бўлган хислатлардир. Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Ал-Фарғоний каби мутафаккирлар, Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Яссавий, Фурқат, Муқимий, Оғахий каби буюк сўз усталарини эслаб ўтиш бу борадаги меросимиз қандай бой ва теран илдизларга эга эканлигидан далолат

беради. Бу мерос таркибидаги кўпгина асарлар жаҳон маънавий олам инсониятнинг тафаккур маҳсули бўлган дурдона асарлардан ҳисобланади. Гарчи мусулмон ҳуқуқида мулккий муносабатлар батафсил тартибга солинган бўлишига қарамасдан ижодий фаолият натижалари унинг таъсири остида бўлмаганини қайд этиб ўтмоқ лозим. Тўғри, ўша даврларда ҳам плагиат (адабий ўғирлик, бировнинг асарларини ўзлаштириш) ҳоллари учраб турган, бироқ бу ҳолат ҳуқуқ меъёрлари билан эмас, балки ижтимоий меъёрлар-биринчи галда ахлоқ, одоб меъёрлари орқали қораланган.

Бинобарин ашёвий мулкдан фарқли равишда илмий ижодий фаолият ахлоқ меъёрлари муҳофазаси остида бўлган деб айтиш мумкин. Бунинг асосий сабаби юқорида таъкидланганидек, асло ижодий фаолиятнинг кам учраши ва ривожланмаганида эмас, аксинча ижодий фаолият, айниқса бадий ижодиёт гуркираб ривожланган. Масалан, А.Навоий ўз асарларида замондошлари бўлган мингга яқин муаллифларнинг асарларини таҳлил этади ёки номини эслатиб ўтади. XIX асрнинг биринчи ярмида Кўкон адабий муҳитида юзлаб шоирлар ва шоиралар ижод қилгани маълум. Бунга сабаб балки асарлар қўлёзмалар шаклида бўлганлиги, қўлёзма нусхаларини қўлда ҳаттотлар томонидан кўчирилиши натижасида улар кўплаб нусхаларда (ҳозирги давр миқёсларига нисбатан) тарқалмаганлигидадир. Айни вақтда мумтоз адабиётимизда бир ижодкор бошқа ижодкорнинг асарларидан фойдаланиб мустақил асарлар ёзиш кенг тарқалган (мураббаъ, мухаммас). Агар Ҳамсашуносликни олсак, энг забардаст, аллома шоирлар сюжет умумийлиги асосида асарлар яратиши кенг расм бўлган ва бу ҳолат мулк ҳуқуқи бадий ижодиётни ўз таъсири остига олмаганлиги сабабларидан деб ҳисоблаш лозим, деб ўйлаймиз.

Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқини вужудга келиши ва ривожланиш тарихига алоҳида тўхталмай, ҳозирги амалдаги қонунлар бўйича муаллифлик ҳуқуқи объектларининг ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ масалаларга ўтамиз. Энг аввало, Ўзбекистон Республикасида муаллифлик ҳуқуқининг конституциявий асосларини кўриб чиқамиз. Гарчи Конституцияда муаллифлик ҳуқуқи ҳақида бевосита гапирилмаса ҳам, бунга бевосита дахлдор бўлган талай меъёрлар мавжуд.

Конституциянинг муқаддима қисмида инсон ҳуқуқларига содиқлик тантанали равишда эълон этилади. Ижодкорлик эса

инсоннинг халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этган қоидаларидан, унинг табиий ҳуқуқларидан саналади.

Конституциямизнинг 12-моддасида муаллифлик ҳуқуқини совет даврида тутиб турган кишанлардан халос қилинади. Бинобарин, эндиликда ижодкор муаллиф қандайдир мафқуралар доирасида чеклаб қўйилиши мумкин эмас.

Асосий қонуннинг 29-моддасида ҳар бир фуқаро фикрлаш, сўз ва эътикод эркинлиги ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамланади. Бу эса ижодий фаолият учун гоъят муҳим аҳамиятга эга. Сўз эркинлигини амалга оширишнинг энг муҳим кафолати бўлиб матбуотда, оммавий ахборот воситалари орқали эркин фикр билдириш, ўз асарларини эълон қилдириши ҳисобланади. Конституциянинг 67-моддасида оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолият юритишини белгилаб, цензурага йўл қўйилмаслигини таъкидлайди. Бу ҳолат ҳам ижодкор ва ижодий фаолият учун туб аҳамиятга молик ҳолда ҳисобланади. Ижод эркинлиги Конституциянинг ижтимоий ҳуқуқлар бобиغا киритилган. Аслида бу ҳуқуқ биринчи галда инсон шахси билан боғлиқ ва бинобарин шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар бобиغا киритилиши лозим эди. БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси”¹ (8, 27-модда) ва 1966 йилда қабул қилинган “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт”² (19-модда) ижод эркинлигини “инсон шахсига хос бўлган кадр-қийматлардан келиб чиқувчи” ҳуқуқлар гуруҳига киради. Назаримизда шахсий ва ижтимоий ҳуқуқлар ўртасида ўзига хосликлар мавжуд. Шахсий ҳуқуқлар инсонни шахс сифатида мавжуд бўлишининг зарур шартидир. Ижтимоий ҳуқуқлар ўз моҳиятига кўра ижтимоий манфаатлар тақозосига кўра шахсга бериладиган ҳуқуқлар ҳисобланади. Ижод қилиш қобилияти ҳеч қачон, ҳеч бир жамият томонидан ёки давлат томонидан ҳеч кимга берилмайди ва ҳеч ким бундай имкониятга эга эмас. Ижодкорлик-шахснинг ўзи билан боғлиқ қобилият, бу қобилиятни рўёбга чиқариш эса ижод эркинлиги орқали амалга оширилади. Худди шу сабабли ҳам Конституцияда ижод эркинлиги ўрни тўғри танланмоғи шарт деб талаб қўйиш учун асослар мавжуд деб ҳисоблаймиз. Тўғри “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт”³нинг 15-моддасида ҳам инсоннинг ўзи муаллиф бўлган илмий, адабий ёки бадиий асарлар

¹ Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро Билль. -Т.: Адолат. 1992. 10-76-б.

² Уша тўплам. 33-63-б.

³ Уша тўплам. 17-32-б.

муносабати билан юзага келган маънавий ва моддий манфаатлар химоясидан фойдаланиш ҳукуқи кўрсатилган. Бирок бу ҳуқуқ ижод эркинлиги ҳукуқи эмас, балки ижод эркинлигини амалга ошириш натижасида вужудга келган ижодий фаолият натижаларига нисбатан ҳуқуқини билдиради.

Бошқача айтганда, агар ижод эркинлиги бирламчи бўлса муаллифлик ҳукуқи, ижрочилик ва кашфиётчилик ҳукуқи иккиламчи, ўзига хос ҳосила ҳуқуқдир. Бу ҳолатни XIX-асрда Германияда вужудга келган инсон ижодкорлиги ҳақидаги фалсафий концепцияларга илк бора қайд этилди. Файласуфлар, жумладан субъектив идеализмнинг таниқли намоёндаси И.Кант ижод эркинлиги ва унинг ҳосиласи бўлган муаллифлик ҳуқуқларига муаллифни ёки асар соҳибининг иқтисодий манфаатларини таъминловчи оддий мулк сифатидагина эмас, балки инсон шахсининг ифодаси, мужассамаи ва давоми сифатида қараганлар. Ушбу ҳулосадан улар ижодкор-муаллиф ўз асарини ўз шахсининг бир қисми сифатида химоя қилиш бўйича табиий ҳуқуққа эгадирлар деган ғояни келтириб чиқаришди. Бу ғоя охир-оқибатда муаллифларнинг маънавий ҳуқуқлари (moral) яъни номулкий ҳуқуқлари тизимини ишлаб чиқишга жуда кучли таъсир кўрсатди¹.

Ўрни келганда шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики Конституциянинг 42-моддасида ижод эркинлиги тор маънода талқин этилади. Унда ижод эркинлиги фақат илмий ва техникавий ижодиёт соҳасига қўлланади, ҳолбуки ижод эркинлигининг энг муҳим соҳаси-бадий ижодиётдир. Шу муносабат билан Конституциянинг 29-моддасидаги фикрлаш, сўз эркинлиги ва 67-моддасидаги матбуот эркинлиги бадий ижодиёт соҳасидаги эркинликни назарда тутмайдими, улар ўз мазмуни бўйича бадий ижодиёт соҳасидаги эркинликни қамраб олмайдими деган савол ёки ҳатто эътироз туғилиши табиий.

Бирок, фикрлаш, сўз ва матбуот эркинлиги кенгрок тушунчалар эканлиги, ижодий фикрлаш, сўзлар воситасида ижод қилиш ва уни матбуотда, оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш алоҳида хусусиятларга эга эканлигини эътироф этсак, у ҳолда юқоридаги эътирозга ўрин қолмайди. Фикримизнинг исботи учун яна БМТнинг “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт”нинг 19-моддасига мурожаат этамиз. Унда кўрсатилишича, ҳар бир инсон уз

¹ Қаранг: Интеллектуальная собственность. Основные материалы. Ч.1. -Новосибирск. ВО Наука. 1993. 22-б.

фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқига эгадир; ҳуқуқ давлат чегараларидан мустақил тарзда оғзаки, ёзма ёки матбуот воситасида ё ифоданинг бадий шакллари ёки ўз хоҳиши билан бошқа усулларда турли-туман ахборот ва ғояларни қидириш, қўлга киритиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади. Бинобарин ушбу меъёردа бадий ижод соҳасидаги эркинлик сўз сўз ва матбуот эркинлигидан алоҳида, мустақил ҳуқуқ эканлиги очик-равшан ифодаланган. Худди шу сабабли Конституцияда ижод эркинлиги илмий, бадий ва техникавий ижодиёт соҳаларида амал қилиш ҳақидаги мазмунда таҳрир этилиши мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Юқорида биз муаллифлик ҳуқуқини конституциявий асосларини кўриб чиқдик. Гарчи асосий қонунимизда у билан боғлиқ асосий қоидалар ўрин олган бўлса ҳам, бу борада ўзига хос изчиллик, мантиқий узвий уйғунликка риоя қилинмаганлигини қайд этиш билан бирга собиқ совет конституцияларида муаллифлик ҳуқуқлари бевосита акс этганлигини ҳам эслатиб ўтмоқ лозим. Тўғри совет конституцияларида эълон қилинган бу ҳуқуқлар декларатив характерга эга эди, амалда у мафкуравий ва бошқа қатор чеклашлар доирасида реал таъминланмас эди. Ҳозир эса жамиятимизда муаллифлик ҳуқуқларини реал амалга оширилиши учун барча шарт-шароитлар мавжуд ва Конституциямиздаги бу борадаги айрим жузъий ҳолатлар бадий ижодиёт эркинлигини амалга оширилишида ҳеч қандай салбий таъсир кўрсата олмайди. Бироқ реал шароитлар ҳуқуқий меъёрга мувофиқ бўлиши билан биргаликда, ҳуқуқий меъёрлар ҳам реал шароитларни ўзида тўлиқ мужассам этиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини эълон этилиши ва бозор муносабатларига ўтилиши муносабати билан муаллифлик ҳуқуқи бўйича қонунларни янгилашга эҳтиёж туғилди. Ҳозирги вақтда ФК, “Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги (2006 йил 23 мартда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ва Сенат томонидан 2006 йил 9 июнда маъқулланган) қонун амал қилмоқда. Улар халқаро андозалар асосида тайёрланган бўлиб, уларда бозор муносабатлари шароитларида муаллифлар ҳуқуқлари, фан, адабиёт ва санъат асарларидан фойдаланиш хусусиятлари тўлиқ тарзда ўз ифодасини топган.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳақида АҚШ қонунини 106-моддасида муаллифлик ҳуқуқлари билан кўриқладаниган асарларга нисбатан мутлақ ҳуқуқ мустаҳкамлаб қўйилган, бу муаллифлик кўпайтириш ва

товушли ёзув орқали қайта акс эттиришга бўлган ҳуқуқни, асосий объектдан ҳосила объектлар яратиш ҳуқуқини ҳам камраб олади. Бирок амалиётда компьютер дастурларига нисбатан бу ҳолатни қўллаш мақсадга мувофиқ эмаслиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли қонуннинг 11-моддасига биноан 106-моддасидаги қоидалардан истиснолар кўзда тутилди. Бунга асосан “Дастур нусхаси соҳиби томонидан ЭҲМ учун дастурнинг бошқа нусхасини тайёрлаш ёки адаптация қилиш (мослаштириш) ёки бошқа шахсларга шундай ҳаракатларни содир қилишга руҳсат бериш; 1) агарда бундай янги нусха тайёрлаш ёки уни мослаштириш ЭҲМда фойдаланиш учун зарур шарт бўлиб, улардан бошқача тарзда фойдаланилмаса; 2) бундай янги нусха ёки мослаштириш фақат архив мақсадларига хизмат қилса ва агарда келгусида ЭҲМ дастурига эгалик қилиш ғайриқонуний бўлиб қоладиган ҳолатларда барча архив материаллари йўқ қилиб юбориладиган бўлса, муаллифлик ҳуқуқини бузиш сифатида қаралмайди” деб мустаҳкамлаб кўйилди. Айни вақтда ушбу параграфга биноан айнан тайёрланган нусха бу нусха олинган дастур нусхаси билан биргаликда прокатга берилиши, сотилиши ва бошқача тарзда бошқа бировга берилиши мумкин деб белгиланди. Мослаштирилган дастур фақат муаллифлик ҳуқуқи соҳибининг руҳсати билан берилиши мумкин¹.

Ўзбекистонда амалдаги Фуқаролик кодекси қабул қилингандан буён ўтган қисқа вақт мобайнида фан, адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда инсон ижодий фаолиятининг намоён бўлиш воситалари доираси кенгаймоқда, илмий-техника таракқиёти натижасида янгидан-янги объектлар вужудга келмоқда. Шу сабабли ҳам муаллифлик ҳуқуқи ҳам муаллифлик ҳуқуқлари объектларини икки хил маънода таърифлаш қўлланилди:

а) объектнинг бевосита ўзини кўрсатиш, санаб ўтиш (эски ГҚда шундай усул қўлланган). Бирок бунда янгидан-янги вужудга келадиган объектлар қонунларга ўз вақтида киритиб борилиши керак. Бу эса қонунларни барқарорлигига салбий таъсир қилади;

б) объектларни инсон томонидан қабул қилиниш ёки объективлаштирилган шакллари бўйича таъриф бериш. Бунда умумий белгиларга эга бўлган бир гуруҳ объектлар умумий мажмуага жамланади.

Тўғри, бунда объект муайян эмас, балки аниқроғи муайян объектлар гуруҳи сифатида мустаҳкамланади. Унинг афзаллиги

¹ Қаранг: Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран. –М.: Юр. лит. 1994. 376.

шундаки, у янги вужудга келадиган объектларни ҳам камраб олади ва ҳар сафар қонунларга қўшимчалар киритишга ҳожат қолмайди. БИМТ томонидан ишлаб чиқилган Намунавий қонунда, шунингдек Россиянинг “Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунда ҳар иккала усул ҳам қўлланилган. Бу халқаро тажриба ФКнинг 1041 ва 1042-моддаларида ўз ифодасини топди.

Маълумки, тасвирий санъат асарлари ва уларнинг саноат нусхалари (саноат ишлаб чиқаришда кўпайтирилган нусхалари) ҳам муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза этилади. Бироқ халқ амалий санъати маҳсулотлари (қуллочилик, наққошлик, ўймакорлик) ва айниқса чеварчилик-хунармандчилик маҳсулотлари (кашта, сўзана, палак, ва ҳ.к.) кўп ҳолларда муаллифлик ҳуқуқи доирасидан четда қолади. Ҳолбуки, кўп ҳолларда бундай маҳсулотни яратувчи шахслар ўз маҳсулотини яратишда ижодкорлик қобилиятларини намойиш этадилар, азалдан мавжуд нақшлар, тасвирларни ижодий бойитиб, янги, оригинал, кишига эстетик завқ, маънавий ҳузур бахш этувчи маҳсулотлар яратадилар. Афсуски, бундай ижодкорларнинг ўзлари ҳам ҳар доим ажойиб санъат дурдонасини яратганларини англаб етавермайдилар. Улар ҳам, шунингдек бундай маҳсулотлардан фойдаланувчилар ҳам биринчи галда бу маҳсулотларни истемол кийматига, фойдали хусусиятларига эътибор берадилар, нари борса безак буюми сифатида қарайдилар. Мана шундай маҳсулотлар чет элларда юксак қадрланади, уларнинг чинакам санъат асари сифатида кўпинча хорижда кўз-кўз қиладилар. Бироқ уларни ижодкорлари бу маҳсулотларга нисбатан ҳеч қандай шахсий ҳуқуқларга эга эмаслар. Худди шу сабабли ҳам чеварлик-хунармандчилик маҳсулотларининг бирламчи оригинал нусхалари муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза остига олинмоғи лозим.

Маълумки, кўпгина бадий асарлар ижрочилар орқали кишиларга етказадилар. Масалан, драматик асарлар, ашулалар актёрлар, артистлар орқали, ифодали ўқиш орқали, сахнада ижро этиш орқали кишиларга етказилади. Тўғри спектаклни ижро этган актёрлар бу драманинг муаллифи эмас. Бироқ уларнинг қобилиятлари, ижодий меҳнатлари туфайли асар сахнада танилади, кишиларнинг маънавий дунёсига етиб боради. Худди шу сабабли ҳам ижрочилар фонограмма тайёрловчилар, телевизион кўрсатувларни, радио эшиттиришларни кабеллар, симлар ва фазо орқали кузатувчилар ўз ижролари, фонограммалари, кўрсатув-эшиттиришларига нисбатан ўзига хос мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларга

эгадирлар. Бундай ҳуқуқлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари билан узвий боғлиқ, шу сабабли ҳам бутун дунё бўйича турдош ҳуқуқлар деб аталувчи ҳуқуқларни ташкил этади ва кўпгина мамлакатлар каби Ўзбекистонда ҳам ҳуқуқий муҳофаза остига олинди.

Муаллифлик ҳуқуқи тамойиллари деб унинг негизида ётган асосий қоидаларга айтилади. Бу тамойиллар ичида ЎЗР Конституциясининг 42-моддасида мустақкамлаб қўйилган ижод эркинлиги муҳим аҳамиятга эга. Унинг моҳияти шундан иборатки, ўз ижодий маҳсули мавзусини танлашда ижодкор эркин, уни шаклини белгилашда, уни яратиш услубларини танлашда, бу эркинлик қонун доирасида амалга оширилмоғи лозим. Ижодкор ўз асари орқали Конституциявий тузумга қарши, зўравонлик ёки беҳаёликни тарғиб қилиш, бошқаларни ҳуқуқларини бузиш мақсадларини кўзламаслиги лозим.

Яна бир муҳим Конституциявий тамойиллардан бири цензурага йўл қўйилмаслиги ҳақидаги қоидадир. Муаллиф асарни яратишда ёки эълон қилишда агарда у давлат сирлари, шахсий сирлар ёхуд бошқаларни қонуний манфаатлари билан боғлиқ бўлмаса, олдиндан рухсат олиш, асар мазмунини назоратдан ўтказиш талаб этилмайди.

Муаллифлик ҳуқуқини яна бир асосий қоидаларидан бири-муаллиф ҳуқуқларини вужудга келиши, уни муҳофаза этиш асарни яратиш факти асосида вужудга келиши, унда қандайдир расмийликларга риоя этилиши талаб этилмаслигидир. Ушбу тамойил ФКнинг 1041 моддаси ва муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонуннинг (бундан кейинги матнларда қонун деб юритилади) 5-моддасида ўз ифодасини топган.

Муаллифларни асарларни яратиш ва улардан фойдаланишда маънавий ва моддий манфаатдорлигини таъминлаш тамойили ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда муаллифларни маънавий рағбатлантириш: фахрий унвонлар (халқ шоири, халқ ёзувчиси, хизмат кўрсатган артист ва х.к.), шунингдек моддий рағбатлантириш, масалан, кенг китобхонлар оммаси томонидан талаб бўлган асарларни қайта нашр этиш, муаллифлик қалам ҳақи (гонорари) ни юқори ставкаларини белгилаш назарда тутилади. Фан, адабиёт, санъат соҳасида энг яхши асарларга давлат мукофотлари бериш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ушбу тамойилни амалдаги ифодасидир.

Муаллифларнинг шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатлар билан узвий боғлиқлиги тамойили ҳам мавжуд. Қонун муаллифнинг шахсий манфаатларини кўриқлаш билан бирга ижтимоий манфаатлар

мавжудлигини ҳам эътироф этади ва маълум ҳолатлар бўйича уларни мустаҳкамлаб қўяди. Масалан:

-асарни муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўламасдан шахсий мақсадларда такрорлаш;

-асарлардан муаллифнинг исми-шарифини кўрсатган ҳолда эркин фойдаланиш;

-асарлардан репрографик такрорлаш йўли билан фойдаланиш;

-ҳамма бемалол бора оладиган жойларда доимий жойлашган асарлардан эркин фойдаланиш (25,26,27,28-моддалар) шулар жумласидандир.

Муаллифларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳар томонлама муҳофаза қилиш ҳам қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу тамойил муаллифлик ҳуқуқий муносабатлари катнашчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгиловчи меъёрлардагина эмас, балки субъектив ҳуқуқларини муҳофаза қилиш бўйича давлат органлари зиммасига юкланган мажбуриятларда, бузилган муаллиф ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини таъминловчи меъёрларда ҳам ўз ифодасини топган.

Муаллифлик ҳуқуқи бўйича муносабатлар ЎЗР Конституцияси (27, 29, 42, 67-моддалари ва бошқалар), ЎЗР ФК (1041-1081-моддалари), муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун, ЭҶМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари ҳақидаги қонун, ноширлик фаолияти ҳақидаги қонун, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Бу борада айниқса ФК муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг бевосита муаллифлик ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи меъёрларидан ташқари бошқа меъёрлари ҳам бу соҳада тартибга солувчи вазифаларни бажаради. Масалан, фуқароларни ҳуқуқ лаёқати фан, адабиёт, санъат асарларига муаллиф бўлиш ҳуқуқи (ФКнинг 18-моддаси), моддий ва маънавий зарарларни ундириш бўйича қоидалари (ФКнинг 14,1021-моддалари), интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар ҳақидаги қоидалари (ФКнинг 97-моддаси) шулар жумласидандир.

Фуқаролик ҳуқуқининг 1041-моддасига асосан муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт, санъат асарларига уларнинг мақсади ва кадр-қиймати, шунингдек ифодаланиш усулидан қатъи назар жорий этилади.

Ҳар қандай асар муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида муҳофаза этилиши учун у ижодий фаолият маҳсули бўлиши шарт.

Шу сабабли ҳам оддий, кундалик ҳаётдаги сўзлашувлар, мулоқотлар муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиб ҳисобланмайди. Ижодий жараён бу энг аввало инсон тафаккури, ақлий фаолияти маҳсули, у ўзига хос, оригинал характерга эга. Ҳуқуқий адабиётларда ижодий жараёни икки ҳолати таъкидлаб кўрсатилади:

А) асар яратиш жараёнининг онгли, интеллектуал характери; Б) яратилган асарнинг янгилиги, оригиналлиги¹.

Ижодкор ижодий жараённинг онгли, интеллектуал характери шундан иборатки, асар яратилишидан олдин у ижодкорнинг онгида, ҳаёлида шаклланади, вужудга келади. Агар маълум бир ўй-фикр асосида пайдо бўлиб, у фикр-ғоя, фикр-режа, фикр-коралама тарзида босқичлардан ўтади, бунда яратилаётган асар етилиб, шаклланиб боради².

Асарнинг янгилиги ижодий фаолиятнинг зарур элементи сифатида асарнинг янги мазмунида, янги шаклида янги ғояларда, янги илмий концепцияларда ифодаланади³. Асарнинг янгилиги ҳақидаги мезон мутлақ характерга эга бўлмай, нисбий характерга эга. Илм-фан соҳаларидаги асарларда янги ғоялар, ечимлар муҳим аҳамиятга эга бўлса, адабий асарларда ва санъат асарларида шаклан янгилик муҳим ўринни эгаллайди. Масалан, ўтмишда “Ҳамса” – беш дoston сюжети бўйича А.Навойи, Низомий Ганжавий асарлари бунга яққол далилдир. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” ва Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” асарларида сюжет бўйича ўхшашлик мавжуд, бироқ асар шаклан бир-бирига ўхшамайди. Шу сабабли ҳам муаллифлик ҳуқуқида шакл бўйича янгилик ўзига хос тарзда “биринчи план”га чиқади дейиш мумкин.

Асарнинг муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида муҳофаза қилиш учун яна бир белгиси – бу унинг объектив шаклда ифодаланганлигидир. Асардаги ғоя, мазмун, ўй-фикр, образ учинчи шахслар идрок этиш, танишуви, қабул қилиш учун имкон берувчи маълум бир объектив шаклда ифодаланган бўлиши шарт. Шу маънода олганда ҳали муаллифнинг ўй-фикрида бўлган, бироқ бошқалар қабул қилиш учун объектив шаклга киритилмаган асар муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиб ҳисобланмайди.

ФКнинг 1041-моддасига асосан асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда

¹ Қаранг: Гражданское право. Т.2. –М.: БЕК. 1994. 321-6

² Қаранг: Шепеткова Л. А. Формирование художественного замысла в творческом процессе.: Автореф. Дис... канд. юрид. наук. –М.: ИГПАН. 1972. 10-б.

³ Қаранг: Серебровский В. И. Вопросы авторского права. М.: Наука. 1956. 35-б.

ифодаланган бўлиши лозим. Ёзма шаклда ёки моддий жисмда ўзгача усулда ифодаланган асар (қўлёзма, машинкаланган ёзув, нотали ёзувлар, техника воситалари ёрдамидаги ёзувлар, шу жумладан аудио ёки видео ёзув, икки ўлчовли ёки ҳажмий фазовий шаклда яратилган тасвир ва ҳ.к.) унинг учинчи шахслар учун фойдаланиш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, объектив шаклга эга ҳисобланади. Моддий жисмда ифодаланмаган оғзаки ёки бошқа хил асар, башарти у учинчи шахсларнинг идрок этиш учун мақбул келган, кифоя қилган бўлса (омма олдидан сўзлаш, оммавий ижрочилик ва ҳ.к.) у объектив шаклга эга ҳисобланади.

Ижодкор асарини учинчи шахслар томонидан идрок этиши, қабул қилиши ҳозирги инсонни кўриш ва эшитиш хусусиятлари, қобилияти асосида рўй беради.

Ёзма асарлар, видеотасвир, икки ўлчовли асарлар (расмлар), ҳажмий-фазовий шаклдаги тасвир (масалан ҳайкал, меъморий бинолар) қуриш туйғуси орқали қабул қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқини объекти бўлиш учун асар тугалланган бўлиши шарт эмас. Шу сабабли ҳам асарнинг қисмлари, шунингдек ҳосила асарлар, таржималар, тўпламлар ҳам, агарда уларда ижодийлик элементлари мавжуд бўлса, муаллифлик ҳуқуқининг мустақил объекти бўлиб ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи эълон этилган, ҳали (нашр этилган) ва шунингдек нашр этилмаган, ҳали қўлёзма ҳолатида бўлган асарларга бирдай жорий этилади.

Муаллифлик ҳуқуқини вужудга келиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бирор расмийликка риоя қилиш талаб этилмайди. Ҳолбуки интеллектуал фаолиятнинг бошқа объектлари бўйича ҳуқуқий муҳофаза бу объект ваколатли давлат идораси томонидан махсус муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома) олгандан кейин вужудга келади.

Муаллифлик ҳуқуқи ғоялар, концепциялар, принциплар, тизимлар, таклиф этилаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан (агарда улар объектив шаклга солинмаган бўлса) жорий этилмайди. Расмий ҳужжатлар (қонунлар, қарорлар, ажримлар ва ҳ.к.), шунингдек уларнинг расмий таржималари, расмий рамзлар, халқ ижодиёти асарлари, оддий матбуот ахбороти тусидаги кундалик янгиликларга доир ва жорий воқеалар ҳақидаги хабарлар, инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий фаолияти иштирокисиз, муайян турдаги ишлаб чиқариш учун

муъжалланган техника воситалари ёрдамида олинган натижалар ҳам муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиб ҳисобланмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи субъектлари ичида фан, адабиёт, саъат асарларини ижодий меҳнати билан яратган шахс – муаллиф алоҳида ўринни эгаллайди. Фуқарода муаллифлик субъектив ҳуқуқи вужудга келиш, фан, адабиёт ёки санъат асарининг муаллифи сифатида эътироф этилиш унинг ёшига, аклий ёки руҳий ҳолатига, асарни яратилиш жойига, нашр этилган-этилмаганлигига боғлиқ эмас.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган ёки объектив шаклда мавжуд бўлган асарни яратган шахснинг муаллифлик ҳуқуқи унинг қайси давлатнинг фуқаролигидан қатъи назар тан олинади.

Асарини хорижда нашр эттирган ёки қўлёзмаси ҳолида хорижда сақлаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг муаллифлик ҳуқуқлари ҳам тан олинади. Агарда бундай шахс хорижий давлат фуқароси бўлса, унинг муаллифлик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси томонидан тузилган халқаро шартномалар асосида белгиланади.

Гарчи асарни яратишда катнашмаган бўлса ҳам, лекин муаллифнинг ҳуқуқий ворислари бўлган шахслар ва юридик шахслар ҳам муаллифлик субъектив ҳуқуқларини субъекти саналади. Бундай тоифадаги субъектларга муаллифнинг барча ҳуқуқлари эмас, балки асардан фойдаланиш бўйича маълум ҳуқуқларгина ўтади ҳолос. Муаллифлик субъектив ҳуқуқининг бундай тарзда ўтиши мерос ёки муаллиф билан тузилган шартнома асосида рўй беради.

Хизмат топшириғини бажариш юзасидан яратилган хизмат асаридан топширик мақсадида тақозо этган усулда ва топшириқдан келиб чиқадиган доирада фойдаланиш ҳуқуқи, башарти иш берувчи билан муаллиф ўртасидаги шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асар яратиш ҳақида топширик берган ва муаллиф меҳнат муносабатлари ўрнатган шахсга (иш берувчига) тегишлидир. Иш берувчи бундай фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга беришга ҳақлидир (қонуннинг 35-модда)

Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахслар «қомус»ларнинг ноширлари, фильмларнинг продюсерлари, тайёрловчилари ва шу кабилар)тегишли асарларнинг муаллифи деб ҳисобланмайди. Бироқ қонунларда назарда тутилган ҳолларда бундай шахслар яна шундай асарлардан фойдаланишда мутлақ ҳуқуқларга эга бўладилар.

Энциклопедиялардан, қомусий луғатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомли тўпламларидан, газеталар, журналлар ва бошқа

даврий нашрлардан фойдаланишнинг мутлақ ҳукуки уларнинг ноширларига тегишлидир. Бундай нашрдан ҳар қандай тарзда фойдаланилганда ҳам ношир ўз номини кўрсатишга ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Аудиовизуал асар, шу жумладан фильм яратиш хусусида шартнома тузиш, башарти бундай шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, мазкур асар муаллифларининг асарни истеъфода этилишига, уни тарқатишга, омма олдидан ижро этишга, барчани эътиборига етказиш, кабель орқали беришга, эфир орқали узатишга ва асардан ҳар қандай тарзда оммавий фойдаланишига, фильм матнини субтитрлаш ва дубляж қилишга бўлган мутлақ ҳуқуқларнинг асарни тайёрловчига ўтказишга олиб келмайди.

Юқоридагидан кўриниб турибдики, асарлар яратилишини ташкил этувчи юридик шахслар, яъни газета, журнал, илмий тўпламлар чоп этувчи нашриётлар, кино-телестудиялар, эшиттириш ва кўрсатувлар тайёрловчи ташкилотлар муаллифлик ҳуқуқлари доираси муаллиф ҳуқуқларига нисбатан анча қисқа, асосан асарлардан фойдаланиш билан боғлиқ. Бошқача айтганда, асар муайян жисмоний шахснинг ижодий меҳнати билангина яратилади, шу сабабли ҳам юридик шахслар муаллиф бўла олмайдилар.

Муаллифлик ҳуқуқининг энг муҳим қоидаларидан бири бу ҳаммуаллифлик бўйича муносабатларни тартибга солувчи меъёрлардир. Қонуннинг 12-моддасига асосан икки ёки ундан ортиқ жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи, мазкур асар бўлинмас, бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъи назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади.

Ҳаммуаллифликнинг қуйидаги белгилари мавжуд: а) икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг биргаликдаги ижодий меҳнати; б) бундай биргаликдаги ижодий фаолият натижасида вужудга келган асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқини бундай фаолиятда иштирок этган барча шахсларга тааллуқли эканлиги; в) жамоа асарининг яратилганлиги.

Ҳаммуаллифлар томонидан яратилган ягона асарга нисбатан уларнинг ҳуқуқлари ва ўзаро муносабатларини умумий мулк институтини биргаликдаги мулк ва улушли мулкка нисбатан шерик мулкдорлар ҳуқуқлари ва ўзаро муносабатларига қиёслаш мумкин,

зеро бунда ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ўхшашликлар мавжуд.

Агар ҳаммуаллифлар томонидан яратилган асар мазмун яхлитлигига путур етмаган ҳолда таркибий қисмларга ажралиши мумкин бўлса, у ҳолда қонуннинг 12-моддаси 2-3 қисмларида назарда тутилган қоидалар қўлланилади. Унда айтилишича агар асарнинг муайян қисмидан унинг бошқа қисмларига боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлса, бу мустақил мазмунга эга бўлган қисм деб эътироф этилади. Бундай асарлар жумласига қўшиқ (муסיқа ва шеър матни билан биргаликда), китоб (матн ва унга ишланган расмлар билан биргаликда), спектакль (драма матни, муסיқаси ва сахна безаги) ва ш.к. киради. Бундай асарларда нисбий мустақил ҳаммуаллифлик мавжуд, чунки уларнинг ҳар бир қисми алоҳида бадий, илмий ёки адабий аҳамиятга эга, қонунга асосан ҳаммуаллифларнинг ҳар бири, башарти улар ўртасидаги битимда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, асарнинг ўзи яратган, мустақил мазмунга эга бўлган қисмидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга ҳақли. Адабиётларда бундай ҳолларда асарни яратувчилари ўртасида ҳаммуаллифлик мавжуд эмас, балки бу турли асарлардан биргаликда фойдаланиш ҳолати содир бўлади деган нуқтаи назарлар ҳам мавжуд¹. Бунга жавобан бошқа муаллифлар бундай асарларни ҳар бир қисми ижодий фаолиятнинг маълум тури маҳсули (масалан, қўшиқ шеъри матни поэтик асарни, муסיқаси эса бастакорлик фаолияти натижасида яратилган муסיқавий асарни ташкил этади, бироқ улар бирлаштирилганда муаллифлик ҳуқуқининг янги объекти-қўшиқ вужудга келади деб ҳақли равишда ҳисоблайдилар².

Нисбий мустақил ҳаммуаллифларнинг умумий ягона асар бўйича мажбуриятлар учун жавобгарлигига нисбатан ҳам улушли мажбуриятлар ҳақидаги қондани қўллаш мумкин. Бошқача айтганда бундай ҳаммуаллифларнинг бири томонидан ўз мажбуриятини бузганлиги бошқа ҳаммуаллифлар учун ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтирмайди. Ҳар бир ҳаммуаллиф ўз қисми бўйича жавоб беради.

Ҳаммуаллифликнинг яна бир тури мутлақ (абсолют) ҳаммуаллифликдир. Бунда ҳаммуаллифлар томонидан яратилган асар мазмунан бир бутун, яхлитликни ташкил этиб, у мустақил қисмларга ажратилмайди. Бунга Х.Нуъмон, Ш.Шорахметовнинг «Ота» романи

¹ Қаранг: Гаврилов Э. П. Советское авторское право. –М.: Юр. лит. 1984. 119-б.

² Қаранг: Гражданское право. Т.2. –М.: БЕК. 1994. 328-б.

якқол мисол бўла олади. Бунда барча асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи бир вақтнинг ўзида барча ҳаммуаллифларга тенг даражада тааллуқли бўлади. Қонуннинг 12-моддасига асосан бундай ҳолларда асардан фойдаланишини етарли асослар бўлмай туриб таъқиқлаб қўйишга ҳаммуаллифларнинг ҳеч бири ҳақли эмас. Бўлинмас асар яратиш бўйича ҳаммуаллифларни мажбурияти учун жавобгарлик масаласида ҳам биргаликдаги умумий мажбуриятлар ҳақидаги қоидаларни қўллаш мумкин. Бинобарин, бундай ҳолларда бир ҳаммуаллифнинг мажбурияти бўйича бошқа ҳаммуаллифлар ҳам ҳеч истисносиз жавобгар бўладилар.

Ҳаммуаллифлар ўртасидаги муносабатлар умумий қоида бўйича ўзаро келишув, битим асосида белгиланади. Бундай битимда турли масалалар, масалан асар нашр этилганда сарварақда қайси ҳаммуаллиф исми-шарифи қандай тартибда ёзилиш, қалам ҳақини тақсимлаш ва ҳ.к. кўзда тутилиши мумкин. Бундай битим бўлмаган тақдирда асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқини барча муаллифлар томонидан биргаликда амалга оширилади, қалам ҳақи улар ўртасида тенг тақсимланади. Агарда ҳаммуаллифлар ўзаро келишувга эриша олмасалар, низо суд томонидан ҳал этилади.

Қонунда фильмлар муаллифлари, ҳосила асарлар ҳаммуаллифлари, интервью муаллифлари ҳақидаги масалалар бевосита ўз ифодасини топган бўлиб, улар ҳам муаллифлик ҳуқуқини субъектлари ҳисобланадилар. Қонуннинг 15-моддасига асосан қуйидагилар кинофильм, телефильм, видеофильмнинг тўлиқ аудиовизуал асар муаллифлари ҳисобланадилар:

сахналаштирувчи режиссёр;

сценарий муаллифи;

муайян аудиовизуал асар учун махсус яратилган матнли ёки матнсиз мусика асарининг муаллифи;

сахналаштирувчи оператор;

сахналаштирувчи рассом¹.

Бундай асарларнинг ҳаммуаллифлари жумласига фильмда фойдаланилган бошқа асарларнинг муаллифи ҳам киритилиши мумкин.

Муқаддам мавжуд бўлиб, шунингдек фильм устида иш олиб бориш жараёнида яратилиб, фильмда фойдаланилган асарлар

¹ Б. Тошев ҳақли равишда "оператор табиат кўринишлари, алоҳида эпизодларни ўзи танлайди, ижодкор сифатида фильмда янги йуналишда ҳаётгиллик бағишлайди" деб жуда тўғри таъкидлайди. Тошев Б. Муаллифлик ҳуқуқи. -Т. Мерос. 1997. 30-31-б.

муаллифларининг ҳар бири умуман фильмга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан қатъи назар, мустакил мазмунга эга бўлган ўз асарига муаллифликни сақлаб қолади.

Ҳосила асарлар одатда бошқа бир асар асосида яратилади. Ҳосила асарни яратиш учун асос бўлган асар асосий ёки бирламчи асар сифатида қаралади. Масалан, А.Кодирийни “Ўтган кунлар” романи асосий асар бўлса, “Ўтган кунлар” радиопостановкаси ёки “Ўтган кунлар” бадиий фильми сценарийси ҳосила асар ҳисобланади.

Бошқа асарларни қайта ишлаган шахслар, таржимонлар, тўпламлар ва бошқа жамлама асарларни тузувчилари ҳосила асарларни муаллифи деб эътироф этилади. Ҳосила асарнинг муаллифи қайта ишланган, таржима қилинган ёки жамлама асарга киритилган асар муаллифларининг ҳуқуқларига риоя этган тақдирдагина ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Бир асосий асар асосида номуайян миқдорда ҳосила асарлар яратилиши мумкин, бошқача айтганда ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ҳам ўша асосий асар асосида ҳосила асарлар яратилишига асло тўсқинлик қилмайди.

Интервью (савол-жавоб) тарзидаги асар ҳисобланади. Бунда интервью берувчи ва интервью олувчи иштирок этади. Интервью ёзувига бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифлик асосида интервью берган шахс билан интервью ўтказган ёки уни ёзиб олган шахсга, башарти улар ўртасидаги келишувда бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, тегишлидир. Бирок интервью ёзувини эълон қилиш, кўрсатиш ёки эшиттиришга интервью берган шахснинг розилиги билангина йўл қўйилади.

Муаллифларнинг ҳуқуқлари ўз мазмунига кўра шахсий номулкӣ ва мулкӣ характердаги ҳуқуқларга бўлинади.

Қонуннинг 18-моддасига мувофиқ асар муаллифига куйидаги шахсий ҳуқуқлар тегишлидир:

муаллифлик ҳуқуқи;

асардан муаллифнинг ҳақиқий исми-шарифи, тахаллусини кўрсатган ҳолда ёхуд исми-шарифини кўрсатмасдан, яъни имзосиз фойдаланиш ёки фойдаланишга рухсат бериш ҳуқуқи (муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ);

асарни ҳар қандай шаклда ошкор қилиш ёки ошкор қилишга рухсат бериш ҳуқуқи (ошкор қилишга бўлган ҳуқуқ), шу жумладан чақириб олиш ҳуқуқи;

асарни, шу жумладан унинг номини муаллифнинг шаъни ва кадр-кимматига зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай тарзда бузиб кўрсатилишидан ёки ҳар қандай бошқача тарзда тажовуз этилишидан ҳимоя қилиш ҳукуқи (муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳукуқи).

Одатда, умумий қоида бўйича муаллифнинг шахсий ҳуқуқлари муаллифнинг ўзигагина тегишли бўлади, бу ҳуқуқлар муаллифдан бегоналаштирилиши ёки бошқача тарзда бошқа шахсга ўтказилиши мумкин эмас. Шу сабабли ҳам муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечиш ҳақида бошқа бирон-бир шахс билан тузган битим ва муаллифнинг бу ҳақдаги аризаси аҳамиятсиз ва ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқармайди. Бундай битимларга нисбатан мутлақо ярқисиз битимларга доир қоидалар қўлланилади.

Муаллифнинг шахсий ҳуқуқлари ичида муаллифлик ҳуқуқи асосий ўринни эгаллайди. Бу ҳуқуқ муаллифнинг бошқа ҳар қандай шахсий ёки мулкый ҳуқуқлари вужудга келиши учун бирламчи асосдир. Асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ўша шахс асар муаллифи деб эътироф этилади, тан олинади. Муаллиф (ҳаммуаллифлар) нинг ўзи яратган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг айни шу асарга муаллифлик ҳуқуқини эътироф этилишини истисно этади. Муаллифлик ҳуқуқини эътироф этиш учун асар ижодкорнинг ўз ташаббуси билан ёки буюртма асосида (иш берувчи топшириғига кўра ёки шартнома асосида) яратилганлиги аҳамиятга эга эмас. Бунда энг муҳими муаллифни асарни ўз ижодий меҳнати билан яратганлик факти ҳисобланади.

Муаллифнинг ҳуқуқини вужудга келиши учун асарни эълон этганлик ёки этмаганлик аҳамиятга эга эмас. Бироқ эълон қилинган асарларга нисбатан ўзига хос муаллифлик презумцияси (презумция-айби исботланмагунча ҳақиқат сифатида тан олиндиган ҳолат, факт) амал қилади. Бунга асосан асар биринчи марта эълон қилинганда муаллиф сифатида кўрсатилган шахс, башарти унинг муаллиф эмас эканлиги исбот қилиб берилмаган бўлса асар муаллифи ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқини белгилашда асар имзосиз ёхуд тахаллус остида эълон қилинганлиги маълум ўзига хосликларни келтириб чиқаради. Асар имзосиз (муаллиф номи кўрсатилмасдан-аноним тарзда) босиб чиқарилганда ижодкор бу асар ўзиники эканлигини ошкора-оммавий эълон қилиб, белгиланган тартибда исботлаб бериши лозим. Агарда асар тахаллус остида босиб чиқарилган бўлса

(муаллифнинг тахаллуси унинг ким эканлигига шубха қолдирмайдиган ҳоллар бундан мустасно, масалан, Ойбек тахаллуси остида босиб чиқарилган асар атокли адиб Мусо Тошмухамедовга тегишли эканлиги барчага аён) ҳам юқоридаги қоида амал қилади. “Муштум” журналида 20-йилларда ўз асарларини эълон қилган баъзи ижодкорлар кўплаб тахаллуслардан фойдаланганлар. Масалан, А.Қодирий Жулкунбой тахаллусидан ташқари Баттол, Думбул ва шу каби бир марталик тахаллуслар остида ҳам асарлар эълон қилган.

Муаллифнинг номга бўлган ҳуқуқининг моҳияти шундан иборатки муаллиф (хаммуаллифлар) асардан ўз исм-шарифи, тахаллусини кўрсатган ҳолда ёки имзосиз фойдаланиш ёки шу тарзда фойдаланишга руҳсат бериш борасидаги мутлақ ҳуқуққа эгадир.

Муаллиф асарни ўз исм-шарифи остида эълон қилганда у тегишли давлат органларида қайд этилган, туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома ёки паспортда ёзилган исм-шарифдан фойдаланади (масалан, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби).

Асар тахаллус остида эълон қилинганда муаллифнинг исм-шарифини билдирмайдиган шартли сўз бирикмаси остида эълон қилинади. Тахаллус бошқача ном (масалан, Жорж Санд, Комила, Нодира), муаллифнинг туғилган жой номи (ал-Бухорий, ал-Хоразмий, Чустий), касб-корига ишорат (Гулханий, Аскарый), ҳаёт тарзига ишорат (Муқимий, Фуркат), ижодкор асарлари руҳига ишорат (Тавалло, Ҳазиний) ёки бирор предмет номи билан боғлиқ тарзда танланиши мумкин. Умуман олганда ўзбек мумтоз адабиёти намоёндаларининг кўпчилиги тахаллусга эга бўлган. Муаллиф ўзи хоҳлаган тахаллусни танлаш ҳуқуқига эга бўлган. Бирок танланадиган тахаллус бошқаларнинг номларини, тахаллусларини улар билан муаллиф шахсини чалкаштиришга олиб келадиган даражада такрорланмаслиги, давлатнинг расмий рамзларига айнан бўлмаслиги мақсадга мувофиқ ва албатта одоб-ахлоқ қоидаларига ҳам риоя қилиниши лозим.

Асарни ўз исми-шарифи билан, тахаллус остида ёки имзосиз эълон муаллифнинг ўз шахсий ишидир, унинг ўз хоҳиш иродасига боғлиқ¹. Имзосиз ёки яширин тахаллус билан эълон қилиш мотивлари турлича бўлиши мумкин: асарни муаллиф шахсини билмаган ҳолда ўқувчи томонидан ҳолисона баҳоланишга имкон бериш, асарни

¹ Баъзан бу муаллиф хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, 50-йилларда совет космонавтикаси етакчи олими С. П. Королев, атомшунос олим И. В. Курчатов ўз илмий мақолаларини тахаллус орқали чоп этишган. Бу уларнинг шахси ҳақидаги маълумотлар давлат сирли бўлганлиги билан изоҳланади.

бадий савиясидан кўнгли тўлмаганлиги сабабли ўз исм-шарифи билан эълон қилишдан тортиниш, асарни у ёки бу сабабларга кўра ўз номидан эълон қилишдан келиб чиқиши мумкин бўлган ўзи учун ноқулай оқибатларга йўл қўймаслик ва ҳ.к. Бироқ асар имзосиз ёхуд яширин тахаллус (яширин тахаллус бу ўринда муаллифнинг шахсини очик-ойдин, ошкора айнанлаштиришга имкон бермайдиган тахаллус маъносига қўлланилмоқда) муаллиф учун бу асарга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишда маълум маънода қийинчиликлар туғдиришини таъкидлаб ўтиш лозим.

Муаллифнинг асар дахлсизлигига бўлган ҳуқуқининг мазмуни конуннинг 20-моддасида ўз ифодасини топган. Бунга асосан муаллиф ўз асарига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, ҳамда асарга ўзининг розилигисиз бирон-бир шахс томонидан ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилишидан асарни ҳимоя қилиш борасидаги мутлақ ҳуқуққа эгадир.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ошкора ижро этиш ёки ундан бошқача тарзда фойдаланиш чоғида асарнинг ўзига ҳам, унинг номига ҳам бирон-бир ўзгартириш киритишга фақат муаллифнинг розилиги билангина йўл қўйилади.

Муаллифнинг розилигисиз унинг асарини безаклар билан, сўзбоши, хотима, шарҳ ёки бирон-бир тушунтиришлар билан нашр этиш таъқиқланади.

Муаллифнинг асар дахлсизлигига бўлган ҳуқуқининг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай ижодий асар ижодкор шахсининг узвий таркибий қисмидир. Асарда муаллифнинг нафақат ўй-фикрлари, дунёқараши акс этади, балки асарнинг савияси, даражаси, ижодкорнинг шахсий лаёқати, ижодий қобилияти ҳам мужассамланади. Шу сабабли ҳам асар дахлсизлигини бузиш муаллифнинг шахсига қаратилган ҳуқуқбузарлик сифатида баҳоланади. Муаллифнинг вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатма бўлмаганида эса муаллифнинг меросхўрлари, шунингдек конунга мувофиқ зиммасига муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади.

Асарни эълон қилишга бўлган ҳуқуқ ўз мазмунига кўра ҳам шахсий, ҳам мулкӣй характерга эга бўлган ҳуқуқдир.

Муаллиф номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланишига, танишувига имкон яратиб бериш (асарни эълон қилиш) ҳуқуқига эгадир. Асарни нашр этиш, омма олдида ижро этиш,

оммага намойиш этиш йўли билан ёки бошқача тарзда оммавийлаштириш орқали муаллиф томонидан ёки унинг розилиги билан номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланиши учун биринчи бор имконият яратиб берилса, асар эълон қилинган ҳисобланади.

Муаллиф айна вақтда асарни эълон қилиш тўғрисида илгари қабул қилинган қарордан воз кечиш (асарни қайтариб олиш) ҳуқуқига ҳам эга. Бироқ бунда муаллиф асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга бунинг натижасида етказилган зарарни, шу жумладан бой берилган фойданинг ўрнини қоплаши шарт. Башарти асар эълон қилинган бўлса, муаллиф асарни қайтариб олинганлигини оммага маълум қилиши шарт. Бунда муаллиф асарнинг аввалдан тайёрлаб қўйилган қисмларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақли.

Муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланиш борасида мутлақ ҳуқуққа эгадир.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқи, шунингдек асарни эълон қилиш ҳуқуқи муаллифнинг асарни истеъфода қилиш (қўпайтириш, такрорлаш) ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзига хос тарзда асарни рўёбга чиқариш шакли ҳисобланади.

Асарни истеъфода қилиш (такрорлаш, қўпайтириш, тарқатиш) бошқача йўллар билан рўёбга чиқариш қуйидаги кўринишларда намоеън бўлади: асарни омма олдида намойиш этиш (кўргазмага қўйиш, экспонат сифатида кўрсатиш); асарни омма олдида ижро этиш (ўқиб бериш, чалиб бериш); асарни эфирга узатиш (радио ёки телевидение орқали трансляция қилиш), шу жумладан кабель ёки алоқа йўлдоши орқали узатиш; асарни техника ёрдамида ёзиб олиш; асарнинг техникавий ёзувини эшиттириш ёки кўрсатиш, шу жумладан радио ва телевидение орқали; асардан кейинчалик фойдаланиш мақсадида уни таржима қилиш ёки қайта ишлаш; шаҳарсозлик, меъморлик, дизайн лойиҳаларини амалий рўёбга чиқариш.

Асарга унинг объектив шаклини, ақалли асл нусхасида қандай бўлса, шу ҳолдаги шаклини қайта бериш (асарни нашр этиш, аудио ва видео (товуш ёки тасвир) ёзувлардан нусха қўпайтириш ва шу кабилар) асарни истеъфода қилиш, такрорлаш ҳисобланади.

Асар нусхаларини сотиш, алмаштириш, ижарага бериш ёки улар иштирокида бошқа амалларни бажариш, шу жумладан уларни импорт қилиш асарни тарқатиш ҳисобланади.

Башарти асарнинг нусхалари қонуний асосларда бошқа шахсга берилган бўлса, уларни кейинчалик муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўламаган ҳолда тарқатишига йўл қўйилади.

Асардан фойдаланиш фактини белгилашда асардан фойда (даромад) олиш мақсадини кўзлаб ёки кўзламасдан фойдаланиш аҳамиятга эга эмас.

Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қодаларни (кашфиётлар, ихтиролар, бошқа техникавий, иктисодий, ташкилий ва шу каби ечимларни) амалий қўллаш асардан муаллифлик ҳуқуқи маъносида фойдаланганликни англатмайди. Бошқача айтганда, масалан бирор шахс илмий монографияда берилган маълумотлар ва чизмалар асосида қурилма ёки ускуна ясаб, ундан фойдаланиши ушбу асардан муаллифлик ҳуқуқи нуктаи назаридан фойдаланган бўлиб ҳисобланмайди.

Муаллифнинг асардан фойдаланиш бўйича мутлақ ҳуқуқининг таркибий қисми бўлиб асардан бошқа шахсларга ҳақ эвазига фойдаланишга бериш ҳисобланади.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан иккинчи шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади. Масалан, муаллиф вафотидан кейин унинг мулкӣ ҳуқуқлари унинг ворисларига мерос тартибида ўтади.

Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома (лицензия) бериши мумкин. Бундай рухсатнома қайта ишланган шаклида, хусусан таржима, аранжировка тарзида ва шу каби усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади.

Асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади.

Тасвирий санъат асарлари (портрет, пейзаж, натюрморт ва ш.к.)нинг муаллифи агарда асар бошқа шахс томонидан сотиб олинган бўлса, асарга нисбатан мулк ҳуқуқининг соҳибидан ўзининг асарини такрорлаш (фойдаланиш ҳуқуқини) амалга ошириш имконини беришни талаб қилишга ҳақлидир. Бунда муаллиф асарни кўриш учун имконият берилишини талаб қилиши мумкин, бироқ асар мулкдоридан асарни ўзига етказиб берилишини талаб қила олмайди.

Муаллифнинг асардан бошқаларни фойдаланганлиги учун оладиган ҳақ (гонорар, қалам ҳақи) миқдори муаллиф билан асардан фойдаланувчилар (масалан, нашриёт, театр, кўргазма ташкилотчилари ва х.к.) ўртасидаги келишув асосида белгиланади. Турмушда бу ҳақ миқдори асарни биринчи марта ёки қайта нашр

этилиш, унинг тиражи, муаллифнинг машхурлик даражаси, асарни буюртма бўйича яратилганлиги ва шу каби ҳолатларга боғлиқ. Кўп ҳолларда ҳар бир нашриётларда асарлар учун илгаридан белгилаб қўйилган гонорар ставкалари амал қилади.

Қонунда асарлардан муаллифнинг розилигини олмасдан, лекин тегишли ҳақ тўлаган ҳолда, шунингдек асардан муаллифнинг розилигини олмасдан ва ҳақ тўламасдан учинчи шахслар томонидан фойдаланишга йўл қўйиладиган ҳолатлар аниқ белгилаб қўйилган (қонуннинг 25-32 моддалари). Муаллифнинг ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги мутлақ ҳуқуқларини бундай чеклашга асардан нормал фойдаланишга ўринсиз путур етказмаган ва муаллифларнинг қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина йўл қўйилади.

Муаллифлик ҳуқуқи амал қилиш муддатлари қонуннинг 35-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва вафот этганидан кейин эллик йил давомида амал қилади. Ҳаммуаллифликда яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифларнинг бутун ҳаёти давомида ва ҳаммуаллифлар орасида энг узоқ умр кўрган охириги шахс вақот этганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Тахаллус остида ёки имзосиз қонуний ошкор қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар ошкор қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади. Башарти, ана шу муддат ичида асар муаллифининг шахси очилиб қолса, у ҳолда юқоридаги умумий муддат қўлланилади.

Муаллифлик вафотидан кейин биринчи марта эълон қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар эълон қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи муддатсиз муҳофаза қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи соҳибининг мутлақ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари ФКнинг 11, 1040, 1070 ва 1072-моддаларида белгилаб берилган. Содир этилган ҳуқуқбузарлик характериға қараб ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг тегишли усули қўлланади. Масалан, муаллифлик ҳуқуқи соҳибидан руҳсат олмасдан, у билан шартнома тузмасдан унинг асарини нашр этган ношир бунинг натижасида етказилган зарарларни, шу жумладан бой берилган фойдани ҳам тўлаши лозим. Агар нашр этилган ушбу асарни бир қисми сотилган

бўлса, ундан олинган даромад ҳам ҳуқуқ соҳибига берилади. Асарни сотилмай қолган контрафакт нусхалари (контрафакт нусха деб гайриқонуний равишда тайёрланган ва муомалага киритиладиган муаллифлик ҳуқуқи объектларига айтилади) ҳуқуқбузарни ҳисобидан йўқ қилиб юборилиши лозим. Плагиатор (ўзганинг асари муаллифлигини ўзлаштирган шахс) етказилган ҳам моддий, ҳам маънавий зарарни қоплаши шарт. Бундан ташқари ҳақиқий муаллифнинг муаллифлик ҳуқуқи тегишли равишда эътироф этилиши лозим. Энг муҳими, бу ҳолда содир этилган ҳуқуқбузарлик усулига ҳуқуқни тиклаш усули тўла мувофиқ келиши шарт.

Муаллиф ёки унинг меросхўри муаллифлик шартномаси орқали асардан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиш мумкин. Бундай шартнома ҳақ бараварига тузиладиган шартнома ҳисобланади. Тайёр асар ёки яратилиши лозим бўлган асар учун муаллифлик буюртма шартномаси тузилади. Асардан у ёки бу доирада фойдаланишга рухсатнома бериш ҳақида муаллиф ёки унинг меросхўрлари тузадиган шартномага муаллифлик лицензия шартномаси дейилади.

Асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати тугаганидан кейин асар ижтимоий бойликка айланади. Ижтимоий бойлик (неъмат) ҳисобланадиган асардан, бошқа объектлардан ҳар бир шахс муаллифлик ҳақини тўламаган ва қандайдир рухсат олмаган ҳолда эркин фойдаланиши мумкин. Бироқ бунда муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқларига риоя этишлик шарт.

Кейинги вақтларда муаллифлик мутлақ ҳуқуқларини амал қилиш муддатлари узайиб бориш йўналиши кишида ташвиш уйғотади. Агар олдин 25 йил белгиланган бўлса, кейин 50 йилга етказилди ва баъзи мамлакатларда 70 йил давомида марҳум асарига нисбатан мутлақ ҳуқуқ товар сифатида муомалада бўлади. Ҳолбуки, патент ҳуқуқи (ихтирога нисбатан) бор-йўғи 20 йил амал қилади холос (берилган санадан бошлаб). Патент объектлари моддий дунёни ўзгартирувчи асосий манба ҳисобланади. Демак, бу борада ўзаро оқилона нисбат бўлиши, у инсоф ва адолат асосида белгиланиши лозим. Бу ўринда муаллифлик мутлақ ҳуқуқларини амал қилиш муддати узайтиришлар замирида «кўнгил очиш бизнеси» манфаатлари ётмайдими деган хавотир ҳам пайдо бўлади. Шу сабабли ҳам муаллифлик мутлақ ҳуқуқларини амал қилиш муддатини бутун дунё бўйича 50 йил доирасида ушлаб туриш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Плагиаторлик ва унинг турли кўринишларига қарши кураш ҳар доим энг муаммовий масалалардан бўлиб ҳисобланади. Тўғри муаллифлик ҳукукида мазмун эмас, балки унинг объектив ифодаланган шакли кўрикланади. Муаллифлик ҳукуки ва турдош ҳукуқлар тўғрисидаги қонунда (5-модда, 6-қисм) муаллифлик ҳукуки ғоялар, концепциялар, тамойиллар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд ҳодисаларни кашф этишга тааллуқли эмас деб кўрсатилади. Бироқ, бу компонентлар илмий асарнинг ўзагини ташкил этади. В.Я.Ионас таъкидлаганидек асарнинг мавзуи, материали, сюжет ўзаги, ғоявий мазмуни асарнинг кўрикланмайдиган элементлари ҳисобланади¹. Бу элементлар асарнинг мазмуни ҳисобланади, уни ўзлаштириш муаллифлик ҳукуқини бузиш ҳисобланмайди². Бинобарин, ўзгаларнинг ғоясини ўзлаштириб, уни бошқача объектив шаклларда эълон қилиш плагиат ҳисобланмайди. Бу ҳолат ижодкорларни муаллифлик ҳукуқига ихлосини сусайтириши табиий. Сўнгги вақтларда бир мамлакатда босилиб чиққан илмий асар ғоясини ўзлаштирган уни сал-пал ўзгартирган ҳолда бошқа мамлакатда бошқа тилда чоп этириб чиқариш ҳолатлари баъзан учрамоқда. Албатта, фанда ворислик мавжуд, ҳар бир ғоя бошқа бир ғоя негизида вужудга келади. Бироқ илмий асарлар муаллифлари ўз асарларида ўз ғоялари билан ўзгаларнинг ғояларини фарқлаш даражасида баён этишлари лозим. Эҳтимол муаллифлик ҳукуқи доирасида илмий асарлар учун алоҳида ҳукуқий режим жорий этиб, асар мазмунига нисбаган ҳам ҳукуқий муҳофаза, устуворлик санаси белгилаш лозим бўлар. Бу ижтимоий ва фундаментал фанлар учун алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, илм-фанда ғояларни ўғирлаш ҳолатларига барҳам берган бўлур эди.

Муаллифлик ҳукуқининг объекти бўлган баъзи асарлар бевосита учинчи шахслар томонидан ижро этилиши (балет, спектакль кўринишида) лозим бўлади. Ижрочилар ва ижрони ташкил этувчиларнинг фаолиятлари ҳам ўз характериға кўра ижодий фаолият ҳисобланади, бироқ бунда ижодий фаолият услуби, характери ва маҳсуллари ўзига хос хусусиятларға эга бўлади, шу сабабли ҳам муаллифлик ҳукуқига туташ, муштарак бўлган турдош ҳукуқлар орқали тартибға солинади. Турдош ҳукуқлар сахна асарларига, ижроға, ижронинг аудио ва видео ёзувига, эфир ва кабель орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатув ва

¹ Қаранг: Ионас В. Я. Произведения творчества в гражданском праве. –М.: Юр. лит. 1972. 26-б.

² Қаранг: Гражданское право. Ч.3. –М.: Проспект. 1998. 56-б.

эшиттиришларига татбиқ этилади. Бинобарин, асарларни ижролари, ижрони аудиовизуал ёзуви, радиоэшиттириш ва телевизион кўрсатувлар турдош ҳуқуқларнинг объекти ҳисобланадилар. Турдош ҳуқуқларнинг субъекти бўлиб асарларнинг ижрочилари, ижро ёзувини яратувчилари, радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар яратувчилари ва уларни узатувчи ташкилотлар ҳисобланади (шунингдек, уларнинг меросхўрлари ва ҳуқуқий ворислари ҳам).

Турдош ҳуқуқлар субъектлари ҳуқуқлари мазмуни ва ҳажми бир хил эмас, шу сабабли ҳам қонунда бу ҳуқуқлар алоҳида нормаларда ўз ифодасини топган. Бундай субъектлар ичида ижрочи алоҳида ўрин эгаллайди. Асарларни ижрочилари бўлиб ашула, рақс, фантомима ёхуд ифодали ўқишни амалга оширувчи артистлар, бундай ижроларни (спектаклларни) сахналаштирувчи режиссёрлар, мусиқа асарлари ижросининг дирижёрлари ҳисобланадилар. Ижрочилар меҳнати ҳам ижодий фаолият ҳисобланади. Ижрони амалга ошириш жараёнида улар асарни сўз, хатти-ҳаракат, қиёфа ёхуд имо-ишора орқали талқин этадилар, уни томошабинга етказишга ҳаракат қиладилар. Бинобарин, уларнинг маҳорати, қобилияти, тажрибаси улар ижодининг сифатини белгилайди. Худди шу сабабли ҳам ҳаваскорлар ижросидаги спектакл билан айнан шу спектаклни профессионал актёрлар ижроси бир-биридан кескин фарқ қилади. Ижрочи меҳнати ижодий жараён эканлигига С.Хўжаев ижросидаги Тошболта, О.Хўжаев ижросидаги Навоий, Ш.Бурҳонов ижросидаги Сулаймон ота, С.Эшонгўраева ижросидаги Жамила образларида яққол намоён бўлган.

Қонуннинг 47-моддасига асосан ижрочига қуйидаги ҳуқуқлар тегишлидир:

исм-шарифга бўлган ҳуқуқ;

ижрони ижрочининг шаъни ва қадр-қимматига зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай тарзда бузиб кўрсатилишидан ёки ҳар қандай бошқача тарзда тажовуз этилишидан ҳимоя қилиш ҳуқуқи;

ижродан ҳар қандай шаклда фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар, шу жумладан ижрочининг ижросидан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ олишга бўлган ҳуқуқ.

Ижрочи ижрога бўлган мутлақ ҳуқуқини бошқа шахсларга ўтказишга ҳақли (шартнома асосида). Ижродан фойдаланмоқчи бўлган ҳар қандай шахслар ижрога нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси руҳсатини олмоғи шарт.

Ашула, ракс, мусика ва бошқа турли ижролардан кенг доирадаги шахсларни фойдалана олишлари учун улар тегишли моддий воситаларда (пластинка, компакт-диск, аудиовидеокассета) ифодаланмоғи лозим. Бинобарин, турдош ҳуқуқлар субъектларидан бири бўлиб ижро ёзувини яратган шахс ўрин тутса, турдош ҳуқуқларда ижро ёзуви тайёрловчиси ҳам худди шундай ўрин эгаллайди. Ижро ёзувини яратиш жараёни икки томонлама характерга эга. Бир томондан у техник жараён, яъни ижро техник курилмалар ёрдамида ёзиб олинади. Бунда ижро ёзуви тайёрловчиси зиммасига техник курилмаларни тайёрлаш, уларга хизмат қилиш билан боғлиқ бўлган ва умуман бошқа моддий харажатлар юкланади. Иккинчи томондан, баъзи ҳолларда ижро ёзувини тайёрловчи фаолияти баъзи ижодий элементлардан ҳам холи эмас. Бироқ ижро ёзувини тайёрловчи ижро ёзувига нисбатан асосан мулкӣ ҳуқуқларга эга бўлади. Қонунга асосан ижронинг товуш-тасвир ёзувларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар унинг яратувчиси ва унинг ҳуқуқий ворисларига тегишли бўлади. Ижро ёзувидан фойдаланмоқчи бўлган бошқа шахслар ундан рухсат олишлари шарт. Бунда мутлақ ҳуқуқнинг мазмуни куйидагича ифодаланади:

ёзувдан оммавий қўйиб кўрсатиш ёки эшиттириш;

ёзувга тузатишлар киритиш ёки ўзга тарзда қайта ишлаш;

ёзув нусхаларини тарқатиш (сотиш, ижарага бериш, экспорт ва импорт қилиш) учун албатта мутлақ ҳуқуқ соҳиби розилиги талаб қилинади. Бу ўринда ижро ёзуви нусхасини сотиб олган шахс ва ижро ёзуви нусхасини сотиб олган шахс ва ижро ёзувини тайёрловчиси ҳуқуқларини чалкаштирмаслик лозим. Масалан, Тошкент грампластинка заводи ишлаб чиқарган грампластинкага нисбатан тайёрловчи сифатида мутлақ ҳуқуққа эга, ушбу пластинкалардан бирини сотиб олган шахс ўша пластинкага мулкдор сифатида ҳуқуқларга эга бўлади.

Ижро ёзуви тайёрловчиси ўз ҳуқуқларини амалга оширишда муаллифлик ва ижрочи ҳуқуқларини (масалан, фонограмма бўлса қўшиқ матни муаллифи, мусика матни муаллифи, қўшиқчи ва чолғучилар ҳуқуқларини) ҳисобга олган ва риоя қилган ҳолда амалга оширмоқлари шарт.

Эфир орқали кўрсатув ва эшиттиришлар берувчи ташкилот (радиомарказ ва телемарказлар) ҳам турдош ҳуқуқлар субъектлари ҳисобланадилар. Қонуннинг 52-моддасига асосан, ўз кўрсатув ва эшиттиришларидан исталган шаклда фойдаланиш ва учинчи

шахсларга бундай кўрсатув ва эшиттиришлардан фойдаланиш учун рухсат бериш бўйича мутлақ ҳуқуқлар эфир орқали кўрсатув ва эшиттиришлар берувчи ташкилотга тегишлидир. Кўрсатув ва эшиттиришлардан учинчи шахсларнинг фойдаланиши шартнома асосида амалга оширилади. Кўрсатув ва эшиттиришлар бунда қандай характерда бўлиши (масалан, “Табассум” радиожурнали, “Оталар сўзи-ақлнинг кўзи” кўрсатуви ёки “Ахборот” кўрсатуви) аҳамиятга эга эмас.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ўз кўрсатуви ёки эшиттиришидан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлари қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатларга рухсат бериш ҳуқуқини англатади:

кўрсатув ва эшиттириш ёзувини такрорлаш;

кўрсатув ёки эшиттириш ёзувининг асл нусхасини ёхуд нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш;

кўрсатув ёки эшиттириш ёзувини барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни ёзиб олиш (ёзиб олиш ҳуқуқи);

кириш пулли жойларда кўрсатув ёки эшиттиришни барчанинг эътибори учун юбориш (кириш пулли жойларда барчанинг эътибори учун юбориш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни ретрансляция қилиш (ретрансляция ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали барчанинг эътибори учун юбориш ёхуд кўрсатув ёки эшиттиришни эфирга узатиш (кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали юбориш ёки эфирга узатиш ҳуқуқи).

Маълумки, эшиттириш ва кўрсатувлар эфир оқалигина эмас, балки кабел, йўлдош орқали ҳам узатилиш мумкин. Бироқ бундан фойдаланиш учун учинчи шахс техник қурилма (радио ёки телевизор) кабел орқали уланган ёхуд бошқа махсус боғланиш имкониятига эга бўлиши лозим. Ўз кўрсатув ва эшиттиришларини эфир орқали узатувчи ташкилот ўз кўрсатув ва эшиттиришларига нисбатан қандай мутлақ ҳуқуқларга эга бўлса, қонуннинг 52-моддасига асосан кабел орқали кўрсатув ва эшиттиришлар берувчи ташкилот ҳам ўз эшиттириш ва кўрсатувларига нисбатан худди шундай ҳуқуқларга эгадир.

Кўрсатув ва эшиттиришларни берувчи ташкилотлар ўз фаолиятида муаллифларнинг, ижрочилар, ижро ёзуви тайёрловчиларнинг ҳуқуқларига риоя қилишлари лозим.

Қонуннинг 53-моддасида эфир ёки кабель орқали кўрсатув ва эшиттиришлар берувчи ташкилот томонидан ижрочининг, ижро ёзуви яратувчисининг ҳуқуқлари чекланишга йўл қўйиладиган асослар ва уни амалга ошириш тартиби белгилаб қўйилган. Бундай чеклаш рухсат олмасдан ва ҳақ тўламасдан фойдаланишда намоён бўлади. Масалан, ижро ёзуви яратувчисининг, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ва эшиттиришлар берувчи ташкилотнинг розилигисиз ва ҳақ тўламасдан, ижродан, сахна асаридан, эфир орқали берилган эшиттириш ва кўрсатувлардан ҳамда уларнинг ёзувларидан фақат ўқув мақсадларида ёки илмий-тадқиқот мақсадларида фойдаланишга йўл қўйилади.

Турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларни ҳимоя қилиш бўйича умумий усуллар (ФКнинг 11-моддаси) ва интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари (ФКнинг 1040-моддаси) орқали амалга оширилади.

9. Ошкор этилмаган ахборотлар ва ноу-хоу – интеллектуал мулк сифатида

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга. Фуқароларнинг бу ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29, 42 ва 67-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган фуқароларни фикр, сўз, эътиқод, ижод, матбуот эркинлигини амалга оширишнинг зарур шартидир. Айни вақтда бу ҳуқуқни амалга ошириш доираси ҳам Асосий қонунимизда белгилаб берилган. Бунда доираси, энг аввало, амалдаги қонунларга асосланади.

Фуқароларни ахборотларни излаш, топиш ва тарқатиш ҳуқуқини амалга ошириш асослари Конституциянинг 29-моддасида белгиланган. Икки хил турдаги ахборотларга нисбатан маълум истиснолар мавжуд.

Бу истиснолар:

а) амалдаги Конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборотлар;

б) сир бўлиб ҳисобланган маълумотлар билан боғлиқ.

Конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборотлар мазмуни, турлари ва характери энг аввало маъмурий ва жиноят ҳукуки меъёрлари билан белгиланади ва улар айнан қонуннинг бевосита мазмунидан келиб чиқиб, кенг маънода талкин этилишга йўл қўйилмайди.

Сир бўлиб ҳисобланган маълумотлар ўзларининг мазмуни, характери бўйича турлича ҳукуқий режимга эга ва шу сабабли ҳам ҳуқуқнинг турли соҳалари билан қуриқланади. Амалдаги қонунларга асосан сир бўлиб ҳисобланган маълумотларнинг характери бўйича қуйидаги турларга бўлинади:

а) давлат сирлари - давлат томонидан қуриқланадиган ва махсус рўйхатлар билан чеклаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли, мутлақ махфий, ҳарбий, сиёсий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар. Давлат сирлари Ўзбекистон Республикасининг мулки ҳисобланади. Давлат сирлари ўз таркибига кўра давлат, ҳарбий ва хизмат сирларига бўлинади. Давлат, ҳарбий ва хизмат сирлари тушунчаси, уларнинг ҳуқуқий режими Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”ги қонуни билан белгиланади, бундай сирларни ошқор қилганлик учун жавобгарлик тегишли қонунларда назарда тутилади;

б) маълум фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ сирлар. Одатда тижорат сирлари ҳам улар таркибига киради. Тижорат сирлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи корхоналар, хўжалик субъектлари, шу жумладан яқка тартибда, юридик шахс ташкил этмасдан фаолият юритувчи жисмоний шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Айни вақтда тижорат сирлари нотижорат ташкилотларга ҳам тегишли бўлиши истисно этилмайди.

Умумий қоидага кўра тижорат сирини дейилганда маълум субъект (юридик ёки жисмони шахс)нинг ишлаб чиқариш, технология ахбороти, бошқарув, режалаштириш, молия ва бошқа фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиш (топшириш, очилиб қолиши) унинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган маълумотлар тушунилади. Банк сирини ўз моҳиятига кўра тижорат сирларига яқин туради (баъзан у бевосита тижорат сирлари таркибига кириши ҳам мумкин). Бундай сирлар банкларнинг ўз мижозлари ва гумашталари (мижозлари) нинг операциялари, ҳисоб рақамлари ҳамда омонатлари бўйича маълумотлар ҳисобланиб, уларнинг махфийлигини сақлаш мажбурияти қонунга асосан банклар зиммасига юкланади.

Фаолият юртишда самарадорликни таъминлашга ёрдам берувчи ва эгаси томонидан учунчи шахсларга ошкор этилмайдиган илмий-техникавий характердаги бошка маълумотлар (ноу-хоу) ҳам ўз ҳуқуқий режими бўйича тижорат сирлари мақомига эга бўлади;

в) шахсий сирлар. Бундай сирлар хусусий шахсларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин, бироқ кўп ҳолларда бундай сирлар жисмоний шахслар билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Бундай сирлар ўз моҳиятига кўра турлича бўлиши мумкин, уларнинг баъзилари бевосита конун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Масалан, фарзандликка олиш сири, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сири ва шу кабилар. Умуман олганда конунларда шахсий сирлар билан боғлиқ ахборотларни ҳуқуқий режими, қандай маълумотлар шахсий сирлар деб ҳисобланиши аниқ белгилаб қўйилмаган. Мантиқан олганда шахсий сирлар ошкор этилиши учун шахс учун моддий ва маънавий кўринишдаги салбий оқибатлар, ноқулайликлар келтириб чиқариши мумкин бўлган маълумотлар деб ҳисоблаш мумкин¹. Шахсий сирларнинг барчаси ҳам конун билан кўриқланавермайди. Баъзи ҳолларда шахсий сирларни кўриқлаш ўша сирлар дахлдор бўлган фуқаронинг шахсий ишидир. Бундай сирлар ошкор этилган тақдирда манфаатларига путур етказилган шахсга сирларни ошкор этувчига нисбатан судга даъво билан мурожаат эта олмайди.

Шу сабабли ҳам шахсий сирларни кўриқлаш билан шахсни шаъни, қадр-қиймати ва касби-кор нуфузини конун йўли билан муҳофаза этишни фарқлаш керак. Агар шахснинг шаъни, қадр-қиймати ва касб-кор нуфузи фуқаролик ҳуқуқининг номоддий неъмат сифатида ҳуқуқ объекти бўлса, шахсий сирлар фуқаронинг шахсий ҳаёти дахлсизлигини ташкил этувчи маълумотлар билан боғлиқ бўлган ҳолдаги конуний муҳофаза объекти ҳисобланади. Бошқа томондан олганда шахсий сирлар ҳар доим шахс ҳаётидаги реал бўлиб ўтган фактлар билан боғлиқ бўлса, шаън, қадр-қиймат ва касб-кор нуфузини ҳимоя қилишнинг зарур шarti у билан боғлиқ равишда тарқатилган маълумотлар бадном этувчи бўлиши ва реал воқелик фактларига тўғри келмаслиги керак, шахс ҳақида реал воқеликка тўғри келувчи маълумотларни тарқатиш учун фуқаролик ҳуқуқий тартибда жавобгарлик ФКнинг 100-моддаси асосида вужудга келмайди.

¹ Қаранг: Красовчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона. -М.: Юр. лит. 1983. 32-33-б; Ярошенко Х. Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. -М.: Юр. лит. 1990. 206-б.

Сир бўлиб ҳисобланган маълумотларни характеридан келиб чиққан ҳолда қуйидаги сирлар фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида қаралиши мумкин:

-тижорат сирлари, шу жумладан банк сири ва ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хоу);

-фуқароларнинг шахсий сирлари (агарда уларни фуқаролик ҳуқуқий тартибда муҳофаза қилиш қонунда бевосита назарда тутилган бўлса);

-саноат мулки объектлари моҳиятига доир маълумотлар (агарда бу маълумотлар объектга ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилмасдан туриб учинчи шахслар томонидан ошкор этилса).

“Ноу-хоу” интеллектуал мулк объекти сифатида мамлакатимиз ҳуқуқий тизими учун янги ҳолатдир. Маълумки, тоталитар тузум даврида ижод маҳсуллари, айниқса фан ва техникага оид самарали ахборотлар умумхалқ мулкининг таркибий қисми эди ва бинобарин бу жамиятда алоҳида фаолиятга оид махфий маълумотлар бўлиши ғайри табиий эди. Шу сабабли ҳам “ноу-хоу” ҳуқуқий мақоми мамлакатимизда қай даражада мустаҳкамлаб қўйилганлигини тадқиқ этишдан олдин, унинг умумий тавсифномаси учун ривожланган мамлакатлар қонунларида қандай муҳофаза механизмига эга эканлиги билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Бозор тизимининг барча ривожланган мамлакатларида нафақат ихтироларга, айтилиши вақтда бошқача техник ечимларга доир маълумотлар (ахборотлар) ҳам ҳуқуқий муҳофаза билан таъминланади. Бу ахборотлар инглизча “to know to do it” (қандай қилишни билмоқ) сўзларини қисқартмаси сифатида “ноу-хоу” номини олди.

Адабиётларда кўпинча “билим ва тажриба” сифатида белгиланадиган “ноу-хоу”га доир маълумотлар нафақат техник ечимлар, балки ташкилий ва тижорат ахборотлари ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда улар ишлаб чиқаришни ва иктисодиётни, тижорат фаолиятини, молиялаштиришни ва ш.к.ни ташкил этиш билан боғлиқ бўлиши табиий. Бироқ “ноу-хоу”нинг катта қисмини, асосий таркибини ишлаб чиқаришда қўлланишда самара берадиган фойдали техник ва технологик маълумотлар ташкил этади. Бу маълумотлар ва қурилмалар, материаллар ва ш.к.ни тайёрлаш ва фойдаланиш, ишлаб чиқариш, қурилиш усуллари қўллаш ва ҳ.к. соҳаларда амалга оширилади.

“Ноу-хоу” сифатида баҳоланадиган кўп кўпгина техник ечимларда ихтиро белгилари мавжуд ва улар патентланиш лаёқатига эга, бироқ уларнинг соҳиблари уларни сир сақланиши, махфий қолишидан манфаатдор эканликлари сабабли патентламайди, чунки улар патентланадиган бўлса ишланма “моҳияти, мазмуни” ошкор этилишига олиб келади ва бинобарин бошқа рақобатчиларни ҳам улардан фойдаланиш имконияти вужудга келади. Бироқ “ноу-хоу”нинг анчагина қисми патентлашга лаёқатсиз ечимлар, бу уларнинг фаолият юритишдаги фойдали хусусиятларини асло инкор этмайди.

“Ноу-хоу” сифатида тан олинадиган ахборот одатда махфий характерга эга ишлаб чиқариш сирлари ҳисобланади ва улар эгалари томонидан учинчи шахсларга ошкор этилмайди. “Ноу-хоу”ни учинчи шахслардан махфий сақланадиган ахборот сифатидаги тижорат қиймати унинг соҳиби унинг орқасидан ишлаб чиқаришда ва бозордаги рақобатда эга бўладиган техник-иктисодий афзалликларда намоён бўлади. Айрим ҳолларда номуайян доирадаги кишилар танишиш имкониятига эга бўлган, бинобарин махфий бўлмаган техник ёки бошқача ахборотлар ҳам “ноу-хоу” бўлиши мумкин. Бу ҳолда унинг тижорат қиймати, энг аввало, унинг соҳиби томонидан техник ва технологик ҳужжатлар шаклига солингани ва бошқа қабул қилувчи томон фойдаланиши учун тайёрлаб кўйилганида ифодаланади. Шартномалар амалиётида “ноу-хоу” битим объекти сифатида тўлиқ ёки қисман ишлаб чиқариш сирлари ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларнинг барчасидаги ҳуқуқ тизимларида (қитъа-континентал ҳуқуқ тизимида ҳам, умумий ҳуқуқ тизимида ҳам) “ноу-хоу”ни саноат ва тижорат соҳаларида қўллашда унинг махфийлиги (конфиденциаллиги) ни таъминлаш учун тегишли чоратadbирлар кўрилишини талаб қилади. Шу сабабли ҳам “ноу-хоу”ни ўтказиш (бериш) ҳақидаги шартномага ҳар доим қабул қилувчи тараф томонидан ахборотдан сир сақланган ҳолда (конфиденциал ҳолда) фойдаланиш ҳақида махсус шартлар киритилади.

“Ноу-хоу”ни ҳуқуқий муҳофаза қилиш қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бироқ бу хусусиятлар ахборот соҳибини ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни анча мураккаблаштиради, шу сабабли ҳам ҳуқуқий муҳофаза самарадорлигини жиддий равишда камайтиради.

“Ноу-хоу” бўлиб ҳисобланадиган техник ечимлар давлат рўйхатидан ўтказиш объекти бўлиб ҳисобланмайди, у ёки бу махсус

муҳофаза ёрлиғи, масалан, патент асосида ҳимоя қилинмайди. “Ноу-хоу”ни патентланмаган ахборот тариқасидаги характери “ноу-хоу”ни муҳофаза объекти сифатидаги мазмунини аниқлашда жиддий қийинчиликни вужудга келтиради. Ушбу ҳолатдан ахборотни ўтказиш шартнома матнида шартнома предмети ҳақида низолар пайдо бўлмаслиги учун “ноу-хоу”га аниқ ва тўлиқ таъриф беришни талаб этади.

Ривожланган мамлакатларда ҳам “ноу-хоу” мутлақ ҳуқуқ объекти бўлиб ҳисобланмайди¹. Ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс, агарда ўз кучи билан ўзи мустақил равишда ишлаб чиққан ёки инсофли равишда бошқа шахслардан олган бўлса, “ноу-хоу”ни соҳиби бўлиши мумкин. Икки ёки ундан ортиқ муаллифлар (ишлаб чиқувчилар) бир вақтнинг ўзида, айнан бир хил бўлган “ноу-хоу”га нисбатан тенг, қонуний асосларда эгаллик қилиши, фойдаланиши, тасарруф этишлари мумкин. Илмий-техникавий ишлар доираси ҳаддан ташқари кенгайган ва интенсификациялашган шароитларда илмий-техник тараққиёт миқёслари шу даражага бориб етдики, икки ёки бир неча фирма бир-биридан хабарсиз ва мустақил равишда айний (идентик) техник ечимлар яратиш ҳоллари одатдаги ҳолга айланмоқда. Бундай “Ноу-хоу”ларнинг ҳар бир инсофли эгаси ундан ҳеч қандай чеклашларсиз фойдаланиш имконияти таъминланади ва ишлаб чиқариш сири сифатида уни ҳуқуқий муҳофазасига эга бўлади.

Ҳеч бир мамлакатда “ноу-хоу”ни муҳофаза қилиш бўйича махсус меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмаган: унинг ҳуқуқий ҳимояси ҳар доим фуқаролик ва (ёки) жиноят ҳуқуқи умумий қоидалари (меъёрлари) асосида амалга оширилади.

Бу меъёрлар (нормалар) қонун ёки шартномадан келиб чиқувчи ўз мажбуриятларини бузган шахсларга нисбатан қўлланади. Агарда шартнома бўйича “ноу-хоу”ни олган шахс ахборотлардан уларни махфийлигини (конфиденциаллигини) сақлаган ҳолда фойдаланиш ҳақидаги шартнома шартларини бузса, “ноу-хоу” эгаси ўз ҳуқуқи ва манфаатларини шартномалар (мажбурият) ҳуқуқи умумий қоидалари, жумладан, зарарларни тўлаш ҳақидаги меъёрларига таяниб, асосланиб ҳимоя қилади. Мана шундай контрагентларга нисбатан, шунингдек “ноу-хоу”ни контрагентлардан инсофсиз равишда олган шахсларга нисбатан фирром рақобатга қарши кураш ҳақидаги меъёрлар қўлланилади. Ниҳоят, ахборотларни ўғирлаб олган (саноат

¹ Каранг. Гражданское и торговое право капиталистических государств. –М.: Международный отношения. 1994. 495-б.

жосуслиги) шахсларга нисбатан ва ишлаб чиқариш сирларини ошкор қилган хизматчиларга нисбатан жиноят ҳуқуқи меъёрлари ҳам қўлланиши мумкин.

Хорижий юридик адабиётларда шартномавий муносабатларда “ноу-хоу” соҳиби ҳуқуқларини муҳофаза қилиш етарли даражада самарали эмаслиги, баъзан унинг ҳатто заифлиги қайд этиб ўтилади. Бу вазият шу билан изоҳланадики, “ноу-хоу”ни учинчи шахс ёки шахслар томонидан фойдаланганлик фактини аниқланишининг ўзи шартнома бўйича контрагент (тараф) ни жавобгарлиги ҳақидаги масалани қўйиш учун етарли эмас, бунда контрагент томонидан олинган маълумотларни махфийлигини сақлаган ҳолда фойдаланиш ҳақидаги шартнома шартларини бузиб ахборотларни учинчи шахсларга ғайриқонуний равишда берганлиги факти ҳам исботлаб берилиши лозим. Бу эса ўта мураккаб, баъзан эса ҳатто мумкин бўлмаган ҳолат, чунки “ноу-хоу”ни берувчи томон контрагентни ишлаб чиқариш ва тижорат алоқаларини устидан тўлиқ назорат қилиш, имкониятига эга эмас, бундан ташқари у ахборотларни олишда гумон қилинаётган учинчи шахс ишлаб чиқариш ва фаолиятининг бошқа соҳалари билан танишиш рухсат олиши ҳам амалда мумкин эмас (танишув учун ёпиқ бўлган корхоналарни инспекциявий текшириш, кўздан кечириш учун судларнинг рухсат бериш ҳоллари камдан-кам учрайди).

Шу сабабли ҳам адабиётларда таъкидлаб ўтилганидай маълумотларни қабул қилувчи тараф томонидан “ноу-хоу”дан унинг махфийлигини сақлаган ҳолда фойдаланиш тўғрисида шартнома шартларига риоя этилишининг реал гарантияси бўлиб, амалда контрагентларни ўзаро муносабатларида бир-бирига бўлган ишончи ва ахборот олувчининг ўз шартнома мажбуриятларини қатъий бажарилишидан хўжалик ва тижорат жиҳатдан манфаатдорлиги ҳисобланади ва бу ҳолат деярли ўзгармасдан келмоқда. “Ноу-хоу”ни ҳуқуқий муҳофаза қилиш механизмини ҳуқуқшунос олимлар томонидан такомиллаштириш устида жиддий, самарали воситалар ишлаб чиқилмаслиги сабабларидан бири “ноу-хоу”га муносабат масаласи билан боғлиқ. Кўпчилик ҳуқуқшунос олимлар гарчи “ноу-хоу” мавжудлигига қарши бўлмасаларда, бироқ унга салбий қарайдилар. “Ноу-хоу” инсон интеллектуал фаолияти самараларига нисбатан худбинлик, эгоизм билан муносабатда бўлишнинг ўзига хос тарзда намоён бўлиши деган қарашлар мавжуд. Ҳақиқатан ҳам патент ҳуқуқи объектлари ошқора, оммавий эълон қилинади, уларни

мазмунни сир сақланмайди ва ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи муддати ўтган у умуминсоният бойлиғи ҳисобланади. Умуминсоний бойликка айланган илмий-техникавий ютуқлар (ечимлар) дан барча ҳеч қандай чеклашларсиз ва руҳсат олмасдан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Бу ҳолат айниқса илмий-тадқиқотларни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга, чунки ҳар қандай тадқиқотчи ўзидан илгари ўтган утмиш тадқиқотчиларининг ғоялари, ечимлари, асарлари асосида янги ғоялар, ечимлар вужудга келтиради. Бошқача айтганда, илмий-интеллектуал фаолиятнинг ҳеч қандай натижаси ўз-ўзидан, куруқ ерда вужудга келмайди, балки жамиятдаги мавжуд билимларни ўзлаштириш натижасида, уларнинг негизида ва уларнинг ҳосиласи сифатида пайдо бўлади. Худди шу сабабли ҳам илмий-ижодий фаолият натижалари инсониятнинг илк даврлариданок “ноу-хоу” каби махфий сақланиши тартиби ҳукмронлик қиладиган бўлса, инсоният ҳали ҳам тош асрида яшар эди қабилидаги кинояларда жон бор. Бироқ шунга қарамай илмий интеллектуал фаолият иштирокчиларини бир қисми ўз фаолияти натижаларини ошкор қилмай махфий сақлашни ва улардан фақат ўзларини ёки тор доирадаги шахсларнигина фойдаланишини хоҳлар эканлар, бу уларнинг ижодкор, муаллиф сифатидаги қонуний ҳуқуқи.

АҚШ қонунларида тижорат сирларини, лойиҳаларини ва тижорат ишларига оид бошқа муҳим маълумотларни ғайриқонуний ўзлаштириб олиш учун ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд. Бунда ҳуқуқий муҳофаза объекти бўлиб ҳуқуқ соҳибининг:

а) янги оригинал ғоялари;

б) янги товарларнинг шакли, услуби ва ташқи кўринишига ёки уларни ўраш, тойлаш (упаковк а, маркировка) га;

в) тижорат сирларига ва лойиҳаларига ҳамда тижорат ишларига тегишли бошқа муҳим маълумотларга бўлган ҳуқуқини ўзбошимчалик билан, ғайриқонуний равишда ўзлаштириб юбориш тушунилади.

АҚШнинг кўпгина қонунларида (АҚШ намунавий савдо кодекси ва штатларнинг қонунлари назарда тутиляпти) берилган тижорат сирига таъриф “ноу-хоу”нинг деярли кўп белгиларини ўз ичига олади¹. Бироқ тижорат сирлари ўз моҳияти ва мазмунига кўра кенгрок ва ғоят маъно жиҳатдан сиғимдор тушунчадир. Бу тушунча таркибига мижозларнинг рўйхатини, чизмалар, тижорат ҳисоб-китоблари, нархномалар (баҳо ва кийматларни ҳисоблаш чиқиш,

¹ Рузиев Ж. АҚШда тадбиркорлик: ижтимоий иқтисодий ва ҳуқуқий масалалар. –Т.:Фан.1991.149-б.

белгилаш методикаси, кашфиётлар мазмунига доир маълумотлар, турли илмий-техникавий формулалар ва ҳоказоларни) ўз ичига олади. Тижорат сири бошқа шахсларнинг ғайриқонуний равишда уни ўзлаштириб олинишидан муҳофаза қилинади.

Бироқ тижорат сирига нисбатан ҳуқуқий муҳофазани қўллаш учун қуйидаги шартлар бир вақтнинг ўзида қатъий равишда бўлиши ёхуд уларга амал қилиниши лозим:

а) тижорат сири учинчи шахсларга маълум бўлмаслиги ва буни олдини олиш чора-тадбирлари кўрилган бўлиши;

б) сир сақланаётган мазкур маълумотлар унинг соҳибига бошқа рақобатчилар ёхуд истеъмолчилар олдида қандайдир имтиёз, устунлик, афзаллик бериши лозим;

в) ушбу маълумотлар мазкур тижорат корхонасидан ташқари кенг тарқаманган, бошқалар томонидан очиқ ва инсофли асосларда фойдаланимаётган бўлиши лозим;

г) учинчи шахслар бу маълумотларни қонуний асосларга кўра олиш имконияти мавжуд бўлмаслиги керак.

Юқоридаги шартлар мавжуд бўлган ҳолда бошқа бирон кимса ғайриқонуний йўл билан тижорат сиридан фойдаланган бўлса, тижорат сири эгаси ёки бошқача қонуний асосларда уни эгаллаб ва фойдаланиб турган шахс қуйидаги ҳуқуқларга эга:

а) тижорат сиридан ғайриқонуний фойдаланган шахсга нисбатан даъво билан судга мурожаат қилиш;

б) ўзида сир ҳисобланган маълумотларни акс эттирувчи илмий-техникавий ва бошқа ҳужжатларни, моддий-ашёвий шаклдаги воситаларни қайтариш олиш ёхуд йўқ қилиб ташлашни талаб қилиш;

в) тижорат сиридан ғайриқонуний фойдаланганлик натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни йўқ қилиб ташланиши ёхуд ўзига берилишини талаб қилиш;

г) тижорат сиридан ғайриқонуний фойдаланганлик оқибатида унинг соҳибига етказилган амалдаги, реал зарарларни ўрнини қопланишини;

д) тижорат сирини бошқалар томонидан ғайриқонуний ўзлаштирилиши ёхуд ошкор қилиниши сабабли тижорат сири соҳибига келажакда олиши мумкин бўлган, бироқ олинмай қолган ёки олиниш имкониятлари барбод бўлган, йўққа чиққан фойда (даромад) ларни ундиришни талаб қилиш.

Бу тартиб АҚШ суди амалиётида мавжуд қоидалар ҳисобланади. Бироқ қонун тижорат сирлари эгасини ҳуқуқларини қатъий ва сўзсиз

ҳуқуқий муҳофаза қилишни шарт қилиб қўймайди. Ҳуқуқий муҳофаза билан таъминлаш ҳақидаги меъёрлар куп ҳолларда императив эмас, балки диспозитив характерга эга. Масалан, Қўшма Штатлар қонунларида белгилаб қўйиладики, агар бирон-бир шахс бошқа фирманинг тижорат ишларига доир муҳим маълумотларини атайин ўзлаштириб олса ва бу маълумотлар патент ёки муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинмаган бўлса, суд муаллифнинг ёки мазкур маълумотлар эгасининг манфаатларини ҳимоя қилиб қарор қабул қилиши мумкин. Бу меъёрнинг мазмунидан кўриниб турибдики, тижорат сир соҳибини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳақидаги талабини суд инobatга олиши ҳам, олмаслиги ҳам мумкин. Бироқ гарчи тижорат сирларини ҳуқуқий муҳофазаси диспозитив норма билан белгиланганига қарамай, АҚШ судлов тизимида уни катъий амалга оширилишини таъминловчи механизм ишлаб чиқилгани ва уни ишлаб турганлигини кайд этиш лозим. АҚШда тижорат сирлари ва «ноу хоу»ни кенг тарқалганлиги сабабларидан яна бири, нафақат бунда сир соҳиби ҳуқуқларини муҳофаза қилиш механизмини мукамаллигида эмас, бизга маълумки бу механизмда ҳам қатор заифликлар мавжуд, балки энг асосийси сир сақланаётган ёки сир ҳисобланадиган маълумотларни ошкор этилмаслигини таъминлаш чора тadbирлари кўрилганлигидадир. Маълумки, тижорат сирлари ёки «ноу-хоу»дан нафақат унинг соҳиби (хусусий корхона эгаси ёки юридик шахс), балки купроқ корхоналарнинг бошқа ҳодимлари ҳам хабардор бўлишади. Кўп ҳолларда бу сирлардан ана шу ҳодимлар ишлаб чиқариш, технологик жараёнлар, соzлаш, таъмирлаш ва бошқа босқичларда фойдаланишади, бевосита амалиётда куллашади.

Бу ҳодимлар томонидан тижорат сирлари ва «ноу-хоу»га риоя қилиш улар билан тузилган, ўзида фуқаролик-ҳуқуқий баъзи элементларни мужассамлантирувчи меҳнат битими шартларида писанда қилиб қўйилади.

Албатта, ходим иш жараёнида сирларга катъий риоя қилади. Бунда унга таъсир қилувчи ўзига хос омиллар бўлиб, ишсиз қолишдан кўрқиб ва бошқа турли ахлоқий туйғулар бўлиши мумкин. Айни вақтда шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики ходим пенсияга чиқиши, бошқа соҳаларга ишга ўтиб кетиши ҳолларида ҳам тижорат сирлари ва «ноу-хоу»га катъий риоя қилади, ҳолбуки бу ҳолатда уни тийиб турувчи моддий қарамлик, боғлиқлик омиллари анча заифлашган ёхуд деярли таъсир кучини йўқотган бўлади. Бироқ шунга қарамай тижорат сирлари ёки «ноу-хоу»ни ошкор қилиш

холлари (корхона ходимлари ёки собик ходимлари томонидан) деярли кам учрайди.

Биз юқорида “ноу-хоу” социалистик ҳуқуқ тизимида муҳофаза объекти сифатида мавқега эга бўлмаганлигини кўрсатиб ўтган ва бунинг сабабини изоҳлаб ўтган эдик. Гарчи мамлакатимизда ўтмишда фуқаролик ички муомаласи (оборототида) “ноу-хоу” маълум бўлмаса ҳам ташки фуқаролик муомаласида у ёки бу даражада маълум эди. Одатда социалистик ҳуқуқ тизимида “ноу-хоу”ни легал тушунчаси мавжуд эмас эди. Бироқ шунга қарамай илмий-оммабоп адабиётларда унга доктринал таърифлар мавжуд бўлиб, асосан хорижий манбалардан олинган мезонлар асосида ишлаб чиқилган эди. Худди шундай таърифлардан бирида “ноу-хоу” тушунчаси шундай белгиланади: “ноу-хоу” дейилганда, чет элларда (хорижда) ҳуқуқий муҳофазага эга бўлмаган, махфий сақланадиган ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятида амалда қўлланиши мумкин бўлган турли туман техникавий билим ва тажриба тушунилади. У ўз таркибига қуйидагиларни олади:

-у ёки бу объектларни ёхуд буюмларни, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик, соzлашишга тушириш ва шу каби ишларни лойиҳалаштириш, ҳисоб китоб қилиш, кўриш ва тайёрлаш учун зарур бўлган усуллар, воситалар, маҳорат ва тажриба йўллари;

-технологик жараёнларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш;

-материаллар, моддалар, аралашмалар, қотишмалар таркиби ва рецептлари хақидаги маълумотлар;

-даволаш воситалари ва усуллари;

-фойдали қазилмаларни қидириш ва қазиб олиш воситалари ва усуллари;

-маъмурий, иқтисодий, молиявий ва бошқача тартибдаги тажриба ва битимлар¹.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатлари ҳуқуқий асосларини барпо этиш муносабати билан ноу-хоуга ҳам алоҳида эътибор берилди. Айни вақтда у қонунларда икки хил кўринишда намоён бўлди: тижорат сири ва ноу-хоу кўринишида. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1991 йил 15 феввалида қабул қилинган “Қорхоналар тўғрисида”ги қонуннинг 34-моддасида қорхонанинг тижорат сири легал тушунчаси мустаҳкамлаб қўйилди. Унга асосан, қорхонанинг тижорат сири деганда қорхона ишлаб чиқариши, технология ахбороти, бошқаруви, режалаштириш,

¹ Қаранг: Безсонов Н. В. Справочник изобретателя и рационализатора. -М.: Профиздат, 1983. 216-б.

молияси ва бошқа фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиш (топшириш, ошкор қилиши), унинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сири бўлмаган маълумотлар тушунилади. Ушбу қонун тижорат сирини ташкил этувчи маълумотлар таркиби ва ҳажми, уларни ҳимоя қилиш тартибини белгилашни корхона раҳбари зиммасига юклади. Шу билан бирга ушбу қонунда тижорат сири нуқоби остида ҳар-хил суиистеъмолликлар, ўзбошимчаликлар ва қонунбузарликлар содир этилиши мумкинлиги назарда тутиб, бу борада ўзига хос ҳуқуқий тўсиқлар белгиланди. Худди шу мақсадларда қонун корхоналар атроф-муҳитни ифлослантираётганлиги ёки жамиятга зарар етказиши мумкин бўлган бошқа салбий фаолиятлар ҳақидаги маълумотларни яширишини олдини олиш учун корхонани тижорат сири бўлиб ҳисобланмайдиган маълумотлар доираси ва турлари давлат статистикаси ҳақидаги қонун асосида белгиланади.

Ушбу қонунда илк бора корхонани тижорат сири бўлган маълумотларни эълон қилганлик (ошкор қилганлик) учунгина эмас, балки корхонани тижорат сири ҳисобланган маълумотларни сақлаш тартибини бузганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланиши лозимлигини назарда тутди. Бироқ афсуски бундай жавобгарлик ҳақидаги масала, жавобгарлик асоси, шакли ва ҳажми ҳақидаги масала қонунда бевосита ва атрофлича ҳал этилмади. Бунинг ўрнига қонуннинг 34-моддаси 3-қисмида бундай жавобгарликни белгилаш ЎЗРнинг бошқа қонун ҳужжатларига ҳавола этилди. Шу сабабли ҳам тижорат сирларини ошкор қилганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик то янги ФК қабул қилингунга қадар қўлланмади.

2000 йил 15-декабрда “Корхоналар тўғрисида”ги қонун бекор қилинди. Бироқ, 2000 йил 25 майда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 37-моддасида тадбиркорлик субъектларининг тижорат сири ва ошкор этилмаган ахборотини ҳимоя қилиш тўғрисида нормалар назарда тутилди. Ушбу қонунлар ўз мазмунига кўра ФКнинг 1095-1096-моддалари мазмунини механик равишда такрорлаб амалда тижорат сирлари бўйича бирон янги нормаларни вужудга келтирмади.

Маълумки, “ноу-хоу” (тижорат сирлари) соҳиби бу маълумотларни махфийлигини сақлаш учун тегишли чораларни кўрган бўлиши уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг зарур шарти ҳисобланади. Бироқ амалда уни таъминлаш анча мушкул ва уни ҳуқуқий механизми ҳам муқаммал эмас. Ишлаб чиқариш ва тижорат

фаолиятини амалга оширишнинг hozirgi замондаги хусусиятлари шундайки «Ноу хоу» соҳиби истайдими ёки йўқми у сир ҳисобланган маълумотларни бошқалар билан баҳам кўришга мажбур.

“Ноу-хоу” соҳибини бу маълумотларни бошқаларга билдириш асослари ўзининг характериға кўра гурлича бўлиши мумкин:

1) “ноу-хоу”дан фойдаланиш учун маълумотларни бошқаларға ошкор қилиш зарурати, яъни

а) ўзига хизмат бўйича тобе бўлган шахсларға маълумотларни билдириш;

б) лицензия шартномаси асосида бу маълумотларни учинчи шахсларға берилиши;

2) “ноу-хоу” соҳиби фаолиятини назорат қилувчи давлатнинг ваколатли органларига қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлганида маълумотларни билдириш мажбурияти.

“Ноу-хоу”дан фойдаланиш жараёнида маълумотларни унинг соҳиби томонидан объектив зарурат туфайли бошқаларға ошкор этиш “Ноу-хоу”ни махфийлигини учинчи шахслардан таъминлаш учун тегишли чораларни кўриш мажбуриятиға зид ҳисобланмайди. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, замонавий ишлаб чиқариш ва тижорат фаолияти кўп ҳолларда фақат якка шахс (“ноу-хоу” – тижорат сирлари соҳиби) томонидангина амалга оширилиши мумкин эмас. “Ноу-хоу” эгаси бу сирлардан фойдаланиш учун уни бошқаларға билдиришға объектив жиҳатидан мажбур бўлади, акс ҳолда маълумотлардан самарали фойдаланишни иложи бўлмайди. “Ноу-хоу” эгаси бўлган хўжалик юритувчи субъект бу маълумотларни ўз корхонаси (ташкилоти) да ишловчи ходимларға билдиришға ҳақлидир. Бирок бунинг учун қатор шартлар мавжуд бўлиши шарт:

а) маълумотлар билдирилаётган ходим билан “ноу-хоу” соҳиби ўртасида махсус шартнома тузилиши ва бу шартномада ходимға маълумотларни учинчи шахслардан сир сақлаш мажбурияти юкланиши ва бу мажбуриятни бузган тақдирда моддий жавобгарлик ҳақида огохлантирилган бўлиши лозим;

б) ходимни меҳнат муносабатларини амалга ошириши “ноу-хоу” маълумотларидан хабардор бўлган тақдирдагина самарали бўлиши ёки ижро этилиши шарт бўлиши керак.

Тижорат сирларини, “ноу-хоу”ни махфийлигини сақлаш ҳақидаги шарт умумий қонунда кўра меҳнат шартномасининг зарур шартларидан ҳисобланади. Тўғри, Меҳнат кодексининг меҳнат мазмунини белгиловчи 73-моддасида бевосита бу ҳолат ўз ифодасини

топмаган. Бирок ушбу Кодекснинг 202-моддаси 1-қисми 6-банди тижорат сирлари ошкор этилганда ходимга тулик моддий жавобгарлик мажбурияти юкланишини кўзда тутлади. Бирок ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар тижорат сирларини ошкор этганлик учун етказилган зарар миқдориди тулик жавобгар бўлмасдан балки чекланган миқдорда, яъни Меҳнат кодексининг 201-модда 1-қисмига асосан ўзининг ўртача иш ҳақининг уч ойлик ҳажмида жавобгар бўлади. Бирок ўн саккиз ёшга етмаган ходим тижорат сирларини қасддан, атайин, била туриб (масалан ғараз мақсадларда, яъни “ноу-хоу” эгасига зарар етказилиши ёхуд бирор моддий ёки бошқача шаклдаги манфаатни кўзлаб) ошкор этган ҳолларда унга тулик моддий жавобгарлик юкланиши мумкин. Аммо ўн саккиз ёшга тўлмаган ходим эҳтиётсизлик орқасида (масалан, ғўрлиги, тажрибасизлиги, алданиши) тижорат сирларини ошкор этса у ҳолда у тулик моддий жавобгар бўлмайди.

Меҳнат кодекси мазмунидан англашилишича, тижорат сирларини ошкор этганлик учун ходим бу ҳақда у билан “ноу-хоу” эгаси ўртасида махсус шартнома мавжудлигидан қатъи назар жавобгар бўлади. Назаримизда, имкон бўлган ҳолларда бундай махсус шартномани мавжуд бўлиши мақсадга мувофиқ. Бирок ҳар қандай ҳолатда ҳам иш берувчи соҳиб (ноу-хоу эгаси) ходимни ўз хизмат вазифасини амалга ошириш учун зарур бўлган махфий ҳисобланган маълумотларни билдираётганда уларни сир сақлаш ва ошкор қилмаслик ҳақида ёзма огоҳлантириб, бу ҳақда тилхат олиши лозим.

“Ноу-хоу” эгаси томонидан хизмат вазифасини бажариш учун сир ҳисобланган маълумотларни ўзига тобе ходимларга билдириш ва лицензия шартномаси асосида “ноу-хоу”ни конфиденциаллик сирини сақлаш шарти билан тегишли тарафга беришда “ноу-хоу” эгаси биринчи галда сир мазмунидан хабардор қилинаётган шахсларнинг ишончга сазоворлигидан келиб чиқиши керак. Шу сабабли ҳам бундай хабардор қилишни ўзига хос фидуциар (ишончга асосланган) битим тарзида қараш мумкин.

“Ноу-хоу” (тижорат сирлари) нинг ҳуқуқий муҳофаза шартини бузмайдиган ошкор қилувчи ҳолатлардан яна бири – сир ҳисобланган маълумотларни “ноу-хоу” эгасининг фаолиятини назорат қилувчи ваколатли давлат органларига уларнинг талаби бўйича билдириш ҳисобланади. “Ноу-хоу” мазмунидан хабардор қилишни талаб қилиш

хукукига эга бўлган давлат органлари доираси қатъий чегараланган бўлиб, уларга куйидагилар киради:

1) “ноу-хоу” эгаси бўлган хўжалик субъекти фаолиятини назорат қилувчи органлар (солиқ инспекциялари, молия-статистика идоралари, ёнгиндан муҳофаза қилиш, санитария-эпидемиология, ветеринария, метеорология-стандартлаштириш хизмати ва ҳ.к.);

2) хукукини муҳофаза қилиш органлари.

Бирок бу органлар ўз хоҳишига кўра “ноу-хоу” эгасидан сир сақланган маълумотларни ўзларига ошкор этилишини талаб этишга ҳақли эмаслар. Бунинг учун энг аввало уларнинг ўз ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ асослари мавжуд бўлиши лозим. Масалан, ишлаб чиқариш-технологик жараёнларда қўлланиладиган техник ечим характеридаги “ноу-хоу”ни ошкор этишни талаб этиш молия-солиқ органлари ваколоти доирасига кирмайди. Улар “ноу-хоу” эгаси фаолиятининг молиявий жиҳатлари билан боғлиқ сир хисобланган маълумотларнигина, шунда ҳам бунга заруратни асослантириб берган ҳолдагина ошкор этилишини талаб қилишга ҳақлидирлар. Санитария-эпидемиология хизмати органи масалан, “ноу-хоу” асосида ишлаб чиқариладиган маҳсулот тегишли талабларга жавоб бериши билан боғлиқ равишда ва зарурат тақозоси эканлигини асослаб берган ҳолларидагина “ноу-хоу” билан танишиш имкониятини бериш ҳақидаги уларни талаби қаноатлантирилиши мумкин. Хукукни муҳофаза қилувчи органлар (суд, прокуратура, ички ишлар, миллий хавфсизлик хизмати) ҳам агарда “ноу-хоу” улар томонидан амалга ошириладиган функцияларга бевосита дахлдор бўлсагина “ноу-хоу” дан хабардор қилинадилар. “Ноу-хоу”дан хабардор қилишни талаб этиш хукукига нодавлат тузилмалари ҳақли эмаслар. Бирок улар ўз фаолиятини амалга оширишда бунга зарурат вужудга келса, бунда “ноу-хоу” эгаси уларни илтимосини қаноатлантириши мумкин. Масалан, ташкилий, молиявий характердаги “ноу-хоу” унинг соҳиби фаолиятини текширишга жалб этилган аудиторлик хизмати ходимларига ошкор қилиниши мумкин.

Ўзларига юкланган хизмат вазифаларини амалга ошириш билан боғлиқ равишда “ноу-хоу” мазмунидан хабардор бўлган ваколатли давлат органларининг ходимлари зиммасига қонун бу маълумотларни учинчи шахсларга ошкор қилмаслик мажбуриятини юклайди.

Масалан, Навоий вилояти Хатирчи туманидаги қишлоқ хўжалик корхонаси устидан шу корхона ижарачиси ноу-хоудан ғайриқонуний равишда фойдаланганлик ва ошкор қилганлик бўйича даъво билан

судга мурожаат қилди. Ижарачи кишлоқ хўжалик корхонасидан ер ижарага олиб, ундан беда уруғи етиштирган, унинг бир қисмини шартнома асосида корхонага топшириб, ортигча қисмини эркин равишда тасарруф қилган. Маълумки, беда уруғи етиштириш унга нисбатан талаб юқори бўлганлиги ва машаққатли бўлгани сабабли сердаромад соҳа ҳисобланади. Ижарачи уч йил давомида ҳар йили ўртача нормадагидан ўн бараваригача кўп беда уруғи етиштирган, бироқ бунга қандай эришилганлигини сир сақлаган. Бироқ уч йил мобайнида ижарачи фаолиятини кузатиб борган хўжалик агрономи бу сирни пайқаб қолган. Маълум бўлишича, ижарачи беда уруғи етиштирувчи далаларга асалари қутилари жойлаштирган. Беда гуллаган вақтларда асаларилар нектар йиғиш жараёнида бедани чанглаштиришга жуда катта ёрдам берган экан ва натижада беда уруғи ҳосилдорлигини юқори бўлишини таъминлар экан. Тўртинчи йили ижарачини сирларидан вокиф бўлган хўжалик раҳбарлари у билан ижара шартномасини тузишдан воз кечадиган ва беда уруғи етиштиришни бошқа ижарачига топшириб, унга асалариларидан фойдаланишни тавсия этадилар. Собик ижарачи эса юқорида айтилган даъво билан судга мурожаат этади. Хўжалик агрономи судга берган тушунтиришида ижарачини беда уруғи етиштириш технологияси ошкора равишда амалга оширилганини, ижарачи уни сир сақлашни таъминлаш чораларини кўрмаганлигини, бу технология сирдан хабардор бўлиш учун оддий кузатувчанлик хусусияти кифоя қилишини билдирди. Суд ушбу технологияни “ноу-хоу” деб ҳисоблаш мумкинми? – деган саволга илмий-экспертиза бу технология фанга маълум, тегишли адабиётларда ошкора эълон этилган, шу сабабли ҳам уни “ноу-хоу” деб ҳисоблаш мумкин эмас, деган хулоса берди. Бироқ суд ҳал қилув қарорида бу технология адабиётларда эълон этилган бўлса ҳам ундан кўпчилик хабардор эмаслиги, хабардорлар ҳам эътиборсиз, аҳамиятсиз деб ҳисоблаб унинг самарали аҳамиятини тушуниб етмаганлигини ҳисобга олиб, уни илгари “ноу-хоу” бўлганлигини эътироф этди. Бироқ хўжалик агрономи бу технологиядан хизмат вазифасини бажариш билан боғлиқ равишда эмас, балки кузатувчан-қизиқувчанлиги сабабли мустақил равишда хабардор бўлган, шу сабабли бундай хабардор бўлиш учинчи шахсларни мустақил ва инсофли равишда “ноу-хоу”дан хабардор бўлиши ҳисобланиб, бу шахслар ўз хоҳишларига

кўра, “ноу-хоу” эгасидан махсус рухсат олмай ундан фойдаланишга ҳақли деб топди¹.

Умуман олганда, “ноу-хоу” ҳисобланувчи маълумотларга фактик монополия мавжудлиги белгиси билан “ноу-хоу”ни легал белгиларидан бири “ноу-хоу” бўйича махфий сақланувчи маълумотларни қонуний асосларда эркин олиш, танишиш имкониятини мавжуд эмаслиги айнан бир хилда эмаслигини, ҳатто улар ўртасидаги ўзаро коллизия (зиддият) борлигини қайд этиш лозим. Юқорида кўрсатганимиздек, беда уруғини олиш технологиясида ижарачининг фактик монопол олиш ҳолати мавжуд, айни вақтда технологик жараён очиқ-ошқора амалга оширилгани сабабли бошқа учинчи шахсларни у билан танишиб, сирни мустақил равишда, эгасидан сўрамай билиб олиш имконияти ҳам мавжуд.

Илмий адабиётларда ишлаб чиқариш ёки тижорат сирларидан фойдаланиш жараёни учинчи шахсларга бу сирлар мазмуни ҳақида етарли ва ишончга сазовор билимлар олиш имкониятини бермаслиги лозим, агар бу шарт бузилса “ноу-хоу” ҳуқуқий муҳофаза қилинмайдиган қарашлар ҳам² “ноу-хоу”га нисбатан фактик монополия ҳолатига тула мувофиқ эмас. Фактик монопол ҳолат-бу реал ҳолат. Бироқ шахс “ноу-хоу”дан юз йил давомида очиқ-ошқора фойдаланиши, теварак-атрофдагилар эса “ноу-хоу” сирини пайқамасликлари мумкин.

“Ноу-хоу” бўйича тадқиқотлар кейинги йилларда “ноу-хоу”ни ҳуқуқий муҳофаза механизмини шакллантириш ишларига туртки бўлди. Бироқ бу механизм ҳали узил-кесил шаклланган эмас. Унинг асосий сабаби “ноу-хоу”, тижорат сирлари тушунчалари ўртасидаги нисбат аниқ белгилаб берилмаганидир. “Ноу-хоу” тижорат сирларини таркибий қисми сифатида муҳофаза қилиниши керакми ёки ҳуқуқий муҳофазанинг мустақил объекtimi? – деган масала ҳал қилиб берилмаган. Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларини шакллантириш жараёнида бу масала муҳим принципиал аҳамиятга эга. Агар “ноу-хоу”ни интеллектуал мулк объекти сифатида қатор ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини назарда тутсак, у ҳолда уни тижорат сирлари сифатида муҳофаза қилиш ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ бўлавермаслиги аён бўлади. Маълумки, “ноу-хоу” кўп ҳолларда умумий ҳиссали мулк таркибига “ноу-хоу” эгасининг улуши сифатида киритилади. Бу ҳолат айниқса “ноу-хоу” хорижий

¹ Навоий вилоят суди архивидан. 1995 йил. 2Ф-613 сонли иш.

² Қаранг: Маерсон М. Коммерческие тайны. //Хозяйство и право. 1990. № 3. 17-6.

инвестиция (сармоя) сифатида мамлакатимиз иктисодиётига кириб келишида яққол намоён бўлади. Шу сабабли ҳам “ноу-хоу”ни илк бор интеллектуал мулкнинг таркибий қисми сифатида тан олинганлиги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонуни»¹да ўз ифодасини топганлиги тушунарли бўлади. Ушбу қонуннинг 2-моддасида хорижий сармоялар интеллектуал бойлиқлар шаклида бўлиши мумкинлиги ўз аксини топган эди. Қонуннинг 24-моддасида хорижий сармоядорлар иштирокидаги корхоналар фаолиятини назорат қилувчи давлат идоралари зиммасига бундай корхоналар тижорат сирларини ошкор қилиши қонун билан таъқиб этилади деб мустахкамланган эди. 1994 йил 5 майда «Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари ҳақида қонун»² қабул қилинди, бироқ бунда аввалги амалдаги қонуннинг интеллектуал мулк бўйича нормалари сақланиб қолди.

1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Чет эл инвестициялари тўғрисида қонуннинг 3-моддасида ҳам интеллектуал мулк инвестиция объекти сифатида назарда тутилди»³.

Ошкор этилмаган ахборотларни қонуний соҳиби уларнинг барчасини ёки бир қисмини лицензия шартномаси асосида бошқа шахсга беришга ҳақли. (ФК 1097-моддаси 1-қисми). Ушбу ҳуқуқий меъёр адабиётларда мавжуд карашларга тўла мувофиқ эмас. Масалан, И.А.Зениннинг фикрича, ноу-хоу (ёхуд ошкор этилмаган ахборотлар) соҳиби мутлақ ҳуқуқларга эга бўлмагани сабабли ноу-хоудан бошқаларга фойдаланишга рухсат бериш лицензия шартномаси бўлиб ҳисобланмайди. Балки ноу-хоу ёхуд ошкор этилмаган ахборотларни ўзини топшириш (шундай фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқни топшириш эмас) ҳақида шартнома бўлиб ҳисобланади⁴.

Ноу-хоу ҳақидаги маълумотларни топширувчи томон олувчи томонга ахборотларни тўлиқ ҳажмда бериши, уни техник жиҳатдан амалга ошириш мумкинлигини кафолатлайди ва уни ўзлаштиришда ёрдам беради.

Ноу-хоу учун ҳақ тўлаш миқдори лицензия шартномаси учун белгиланган миқдорда: паушал ҳажмда (қатъий белгиланган суммада)

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994й. 5-сон. 128-м.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1998й. 5-6 сон. 91-м.

⁴ Қарапг: Гражданское право. Т. 2. –М.: БЕК. 1994. 252-б.

ва роялти ҳажмида (фойдадан ажратиладиган фоиз ҳисобидаги улуш сифатида) белгиланиши мумкин.

Баъзи ҳолларда эса ҳақ миқдори поушал ва роялтини узвий боғлиқ ҳолда қўлланиш билан белгиланиши мумкин. Ҳақ миқдорини белгилашда ноу-хоу ҳисобланган маълумотларга нисбатан уни қонуний соҳибида қандай ҳажмда ҳуқуқлар сақланиб қолиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу энг аввало тарафларнинг қандай мақсадни кўзлаганликларига боғлиқдир. Ноу-хоуни берар экан унинг соҳиби ундан фойдаланиш ҳуқуқларини ўзида сақлаб қолиши ҳам мумкин. Ва ҳатто аксинча, шартномада ноу-хоуни олаётган шахсгина ундан фойдаланиши ва ҳатто бошқаларга, яъни учинчи шахсларга уни бериш ҳуқуқига эга бўлиши ҳам кўзда тутилиши мумкин. Шартномани турига қараб унинг баҳоси ҳам белгиланади. Худди мана шу ҳолатларга қараб ноу-хоуни мустасно ўтказиш, шунингдек “сублицензия” асосида ўтказиш шартномалари ҳақида сўз юритиш мумкин (агарда лицензия шартномаларига нисбатан қиёслайдиган бўлсак).

Ноу-хоунинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги соҳиби томонидан хориждаги субъектга ўтказилишида (ўзини алоҳида ҳолида ёки ихтирога ёхуд муҳофаза остидаги бошқа объектга лицензия бериш орқали) тарафлар валюта тўлови ҳисоб-китоблар тартибини, тарафлар ўртасида чиқиши мумкин бўлган низоларни ҳал этиш тартибини ва уларнинг қайси судловга тааллуқли эканлигини ҳам келишиб оладилар. Умумий қоидага қўра бундай ҳолларда шартнома Давлат Патент идорасида рўйхатдан ўтказилмоғи лозим.

Ноу-хоуни ўтказиш ҳақидаги шартноманинг тарафларнинг жавобгарлиги ҳақидаги масала муҳим аҳамиятга эга. Тарафлар қуйидаги ўзаро мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик шартларини шартномада кўзда тутишлари мумкин:

-ахборот (маълумот) ларни ўз вақтида тақдим этмаслик;

-ахборот (маълумот) ларни махфийлиги (конфденциаллиги) ҳақидаги шартларга риоя қилмаслик;

-тўловлар ўз вақтида бермаслик;

-ноу-хоуни ўзлаштирмаслик (фойдаланмаслик) агарда бу фойдани олинмаслигига ва роялти тўланмаслигига сабаб бўлса;

-кредиторга етказилган фактик зарарларни ва олинмай қолган фойдани ўрнини қоплаш;

-айбона (жарима, пеня) ҳажмлари ва ундириш тартиби ва ҳ.к.¹

¹ Қаранг: Штуинф Ф. Г. Договор о передаче ноу-хоу. -М.: Юр. лит. 1976. 81-б.

Янги ФК кабул қилиниши ва кучга кириши муносабати билан фукаролик муомаласидаги нафақат ноу-хоу (тижорат сирлари), балки қонуний асосдаги бошқа махфий ахборотлар ҳам ўзининг ҳуқуқий режимига эга бўлди. ФКнинг 1095-1097 моддаларида ошқор этилмаган ахборотлардан ғайриқонуний фойдаланганлик учун фукаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва ҳажми белгилаб қўйилди.

Ошқор этилмаган ахборот деганда учинчи шахслар учун маълум бўлмаган махфий, сир бўлиб ҳисобланувчи маълумотлар тушунилади.

Техникавий ахборот машина, механизмлар, қурилмалар, ускуналар, технологик жараёнларни яратиш, тайёрлаш улардан фойдаланиш, қўллашга оид бўлган маълумотлар ҳисобланади.

Ташкилий ахборот юридик шахснинг ташкилий структураси, хўжалик субъектларини ўзаро муносабатларини ташкилий механизмига, меҳнат (иш) жараёнларини ташкил этиш, уларга таъсир қилиш, бошқаришга оид маълумотлар тушунилади.

Тижорат ахбороти ёки қорхонанинг (хўжалик юритувчи субъектнинг) тижорат сирини деганда қорхона (субъект) ишлаб чиқариши, технология ахбороти, бошқаруви, режалаштириш, молияси ва бошқа фаолият билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиш (топшириш, очилиб қолиши) нинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирини бўлиб ҳисобланмайдиган маълумотлар тушунилади. Тижорат сирини ташкил этувчи маълумотлар таркиби, ҳажми, уларни ҳимоя қилиш тартиби қорхона раҳбари томонидан белгиланади.

Ноу-хоу деганда фукарога ёки юридик шахсга фактик монополия асосида тегишли бўлган, фойдани техникавий, ташкилий ёки бошқа маълумотлар тушунилади.

Ошқор этилмаган ахборотларга қонуний эгаллик қўйидаги асосларда вужудга келади:

- бундай ахборотларни ўзи яратган, ишлаб чиққан бўлса;
- бундай ахборотлар эгаллик қилувчининг топшириги, буюртмаси асосида яратилган, ишлаб чиқилган бўлса;
- бундай ахборотлар ҳуқуқий ворислик тартибида ўтган бўлса;
- бундай ахборотлар бошқа шахслардан инсофли асосларда олинган бўлса (сотиб олиш, лицензия олиш, текин фойдаланишга бериш ва х.к.).

Ҳар қандай маълумот ошкор этилмаган ахборот сифатидан тан олиними учун:

а) бу ахборот учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий тижорат тижорат қийматига эга бўлиши (яъни ахборот эга ушбу ахборотга эгаллиги сабабли ўзи ишлаб чиқарган маҳсулоти, курсатадиган хизмати, бажарадиган иш бошқа рақобатдаги субъектлар ёки уларни маҳсулотлари, хизматлари, ишларига нисбатан афзалликка, имтиёзга эга бўлиши) шарт;

б) ахборот эгаси уни махфийлиги, сирлигини сақлашга доир чоралар қурган (бундай ахборотлардан хабардор шахслар доираси қатъий чекланган, бу шахслар сир сақлаш мажбурияти ҳақида огоҳлантирилган, маълумотлардан фойдаланишни ёпиқ тизими ишлаб чиқилган ва ҳ.к.) бўлиши шарт.

Юқоридаги учала шарт ФКнинг 98-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, ушбу шартлар бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган ва уларга риоя қилинган ҳолларда ошкор қилинмаган ахборот эгаси ундан бошқа шахсларни ғайриқонуний фойдаланишидан муҳофазаланиш, ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Сир тутиладиган фан-техника, ишлаб чиқариш, иктисодиёт савдога оид ёки бошқа шу каби ахборотни эгасининг розилигисиз ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш мақсадида ҳар қандай усулда тўплаш учун ЎзР Жиноят кодексининг 191-моддасида жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ошкор этилмаган ахборот эгаси бу ахборотга нисбатан мутлақ ҳуқуққа эмас, балки фактик монополь мавқега эга. Шу сабабли ҳам у фақат бошқаларни ғайриқонуний фойдаланишидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга, айна вақтда бундай ахборотларни ўзлари мустақил равишда яратган, ишлаб чиққан, инсофли асосларда олган шахсларни ундан фойдаланишини ёки уни ошкор этишини, эълон қилишини тақиқлашга ҳақли эмас.

Ошкор қилинмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқи ахборот эгасида фактик монополия ҳолати вужудга келиши билан пайдо бўлади ва бунда бу ахборотга нисбатан бирон-бир расмийликни бажариши (уни рўйхатдан ўтказдириш, реестрга киритиш, патент ёки гувоҳнома олиш, экспертиза қилиш, сертификат олиш ва ҳ.к.) талаб этилмайди. Бироқ баъзи ҳолларда Ўзбекистон ҳудудига ноу-хоу лицензия асосида олиб кириш ёки олиб чиқиш ҳақидаги шартномалар ваколатли давлат идораларида рўйхатдан ўтказдириш шартлиги ҳақида қоида мавжуд. Бироқ бунда

давлат идораси зиммасига ноу-хоу махфийлигини сақлаш ва таъминлаш мажбурияти юкланади.

Ошкор қилинмаган ахборотни муҳофаза қилиш қондаси қонунга мувофиқ хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга нисбатан татбиқ этилмайди. Ушбу қонда хўжалик юритувчи субъектларни хизмат ёки тижорат сири никоби остида ҳар-хил суниестемолликлар, ўзбошимчаликлар ва бошқаларнинг манфаатларига зид ҳаракатлар содир этишини олдини олади, унга ҳуқуқий тўсиқлар қўяди.

Хизмат ёки тижорат сири бўлиб ҳисобланмайдиган маълумотлар таркибига мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар (банкларда омонатга қўйилган маблағлар ҳақидаги маълумотлардан ташқари) ва мол-мулк хусусида тузилиб, давлат рўйхатидан ўтказиладиган келишувлар, битимлар, шартномалар тўғрисидаги маълумотлар давлат статистика ҳисоботи тариқасида тақдим этиладиган маълумотлар, умуман назорат-контроль функциясини бажарувчи давлат идораларига даврий равишда тақдим этилиб турадиган)фуқаролар ва юридик шахслар томонидан) ҳар қандай маълумотлар ҳисоботлар киради. Худди шунингдек илгари ошқора-оммавий эълон қилинган маълумотлар, шунингдек ҳар бир шахс эркин топишини, билишни талаб қилиш ҳуқуқига ёки имкониятга эга бўлган маълумотлар ҳам хизмат ёки тижорат сирлари бўлиб ҳисобланмаслиги лозим. Хўжалик юритувчи субъект фаолияти ҳақидаги айрим маълумотлар (масалан, теварак-агрофни ифлослантираётганлиги ёки жамиятга зарар келтириши мумкин бўлган бошқа салбий фаолиятларни яширишни олдини олиш мақсадида) ошқор қилинмайдиган ахборотлар ҳуқуқий режимига эга бўла олмаслиги қонун ҳужжатларида алоҳида писанда қилиб қўйилган (масалан, корхоналар ҳақидаги қонуннинг 34-моддаси).

Ошқор қилинмаган ахборотни муҳофаза қилиш ҳуқуқи муддат билан чегараланмаган, бироқ ФЖнинг 98-моддасида назарда тутилган шартлар бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган ва қатъий риюя қилинган пайтга қадар амал қилади. Бу шартларни бирортаси мавжуд бўлмаса ёки бузилса ошқор этилмаган ахборотдан бошқа шахсларни фойдаланишдан ҳимояланиш ҳуқуқи ҳам ўз-ўзидан бекор бўлади.

Ошқор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмай туриб олган ёки тарқатган ёхуд ундан фойдаланаётган шахс ахборотни қонунан эга бўлиб турган шахсга ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик (олганлик, тарқатганлик) натижасида етказилган зарарни тўла ҳажмда

тўлаши шарт. Зарар ошкор этилмаган ахборотни ахборот эгаси учун мутлак ёки нисбий тижорат киймати (самараси)нинг пасайишида, камайишида ёки йўқолишида (касб-кор, нуфузи, маҳсулот (хизмат)ни рақобатдошлик даражасига, нархига салбий таъсир қилишда) намоён бўлади. Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланган шахс бунинг натижасида даромад олмаганлиги зарарни ундирмаслик учун асос бўлмайди. Агар даромад (фойда) олинган бўлса, у ахборотни қонуний эгасига ундириб берилиши лозим.

ФКнинг 1096-моддасида ошкор этилмаган ахборотни инсофли эгалловчи тушунчаси берилган ва уни ахборотдан ноқонуний фойдаланганда ахборот эгаси олдида жавобгарликни вужудга келиш вақти белгиланган. Ахборотни инсофли эгалловчи ахборотдан ноқонуний фойдаланаётганлигини билган вақтдан бошлаб, агар ахборотдан фойдаланишни давом эттирса ахборот эгаси олдида жавобгар бўлади ва унга зарарни тўлаши шарт. Шу сабабли ҳам ахборотни қонуний эгаси инсофли эгалловчини ахборотдан ноқонуний фойдаланаётганлигини ҳақида огоҳлантириши лозим.

Ошкор этилмаган ахборотни инсофсиз эгалловчи ахборотни олган, таркатган ёки ундан фойдаланган вақтдан бошлаб жавобгар бўлади. Ошкор этилмаган ахборотни инсофсиз эгаллашнинг кенг тарқалган усуллари -- бу саноат жосуслиги ва ахборот эгаси бўлган субъектнинг ишчи-хизматчисини сотиб олиш фирром рақобат ҳисобланади ва у фуқаролик-хукукий жавобгарликдан ташқари тегишли ҳолларда маъмурий ёки жиноий жавобгарликка ҳам сабаб бўлади. Афсуски дунё бозорида фирром рақобатнинг бу кўриниши турли шаклларда намоён бўлиб турмоқда¹.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахс бу ахборотдан бошқа шахслар ноқонуний фойдаланаётганлигини билган заҳоти бундай фойдаланишни тўхтатилишини талаб қилишга ҳақли. Айни вақтда ахборотни инсофли эгалловчи ундан фойдаланишни қонуний асосга ўтказилишини сўраб ахборот эгасига, у билан келишувга эриша олмаган тақдирда судга мурожаат қилишга ҳақли. Агарда инсофли эгалловчи бу ахборотлардан фойдаланиш учун сарф-харажатлар қилган (ускуналар, қурилмалар, иншоотлар тайёрлаган, қурган, сотиб олган бўлса), суд унга бу ахборотдан ҳақ тўлаб олинадиган мутлак лицензия асосида бундан буён ҳам фойдаланишга

¹ Қаранг: Промышленный шпионаж. //Известия, 27 ноябр 1991й. Шпионы держат нос по ветру. //Труд. 1999 йил 30 апрел.

рухсат беришга ҳақли. Ҳақ миқдори тарифлар ўртасида келишув асосида ёки суд томонидан белгиланади.

Ошкор этилмаган ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларни ўзи мустақил тарзда олган шахс (ўзи яратган, ишлаб чиққан, аниқлаган ёки унинг топшириғи, буюртмаси асосида бошқа шахслар яратган, ишлаб чиққан аниқланган бўлса ва бундай ахборотни қонунан олган шахс (ахборотни қонуний эгасидан ҳақ бараварига сотиб олган, фойдаланишга лицензия олган, ҳуқуқий ворислик тартибида олган ва ҳ.к.) бу маълумотлардан, тегишли ошкор этилмаган ахборот эгасининг ҳуқуқларидан қатъи назар фойдаланишга ҳақли ва бундай фойдаланиш учун унинг олдида жавоб бермайди. Ахборотни қонунан эгаси ахборотни мустақил ва қонунан олган бошқа шахсларга ундан фойдаланишларини таъқиқлаб қўйишга, ҳақ талаб қилишга, шунингдек бошқача тарзда эркин тасарруф қилишларига тўсқинлик қилишга ҳақли эмас.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эгалик қилувчи шахс бу ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини бошқа шахсга лицензия шартномаси асосида бериши мумкин. Лицензия олган шахсда ахборотлардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ билан бир вақтда ушбу ахборотдан бошқа шахсларни ноқонуний фойдаланишидан муҳофазаланиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади. Ошкор этилмаган ахборотлар ичида ноу-хоуни лицензия асосида ўтказиш кенг тарқалган. Ноу-хоуни ҳиссадорлик (акциядорлик) жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, қўшма корхоналар устав жамғармаларига эгаси томонидан улуш, ҳисса, пай сифатида қўшиши ҳоллари ҳам кўп учрайди.

Лицензия шартномасининг энг асосий шартларидан бири топшириладиган ахборотнинг махфийлигини, сирлигини сақлашни таъминлаш. Бунда лицензиат зиммасига ахборотларни конфидициалигини муҳофаза қилиш юзасидан тегишли чоралар кўриш мажбурияти юкланади.

Лицензиат ҳам ошкор этилмаган ахборотларни учинчи шахсларнинг ноқонуний фойдаланишидан муҳофаза қилинишида лицензиарларники каби ҳуқуқларга эга (ноқонуний фойдаланиш натижасида етказилган зарарни ундириш, ноқонуний фойдаланишни тўхтатишни талаб қилиш ҳуқуқи ва ҳ.к.)

Маълумки, лицензия шартномаси маълум муддат давомида амал қилади. Бироқ ошкор этилмаган ахборот моддий-ашёвий эмас, ғоявий негизга эга. Бундай ахборот у билан танишган, хабардор бўлган

шахсдан бегоналаштирилиши, хотирадан ўчириб ташлаш амалда деярли мумкин эмас. Шу сабабли ФКнинг 1097-моддасида ахборотларнинг махфийлигини сақлаш мажбурияти, башарти тегишли мажбуриятлар ошкор этилмаган ахборот тариқасида қолаверса, лицензия шартномаси бекор бўлганидан кейин ҳам лицензиат зиммасида қолиш ҳақидаги қоида назарда тутати (агар шартномада бошқача келишилган бўлмаса). Лицензиарнинг ошкор қилинмаган ахборотларга нисбатан фактик монополия мавқеини йўқотиш билангина лицензиатнинг бу мажбурияти бекор бўлиши мумкин.

10. Компьютер дастурлари – интеллектуал мулк объекти сифатида

Бугунги кунда ҳаётимизнинг барча жабҳаларида – ахборотларни сақлаш ва қайта ишлаш воситаси сифатида компьютер дастурларидан унумли фойдаланилмоқда. Мавжуд компьютер дастурлари фақатгина компьютерни ишлатиш учунгина эмас балки, инсон эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Замонавий дастурлар функционал, динамик хусусиятга эга бўлиб, инсон ҳаётининг барча соҳасида – иктисодий, илмий, таълим ва майший жабҳаларда кенг ишлатилмоқда.

Компьютер дастурларидан фойдаланиш натижасида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Компьютер дастурларини интеллектуал мулк объекти сифатида Фуқаролик кодексида (ФКнинг 1031-моддаси) нормаланиши унинг интеллектуал мулк объекти сифатида ҳуқуқий ҳимоя қилинишининг кафолати ҳисобланади.

Компьютер дастурларининг дастлабки пойдевори унинг алгоритми ҳисобланади. Алгоритм сўзи ва тушунчаси 9 асда яшаб ижод этган буюк бобокалонимиз Муҳаммад ал-Хоразмий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг арифметикага бағишланган “Ал-жабр ва ал-муқобала” номли асарининг дастлабки бетигаги “Dixit Algorithmic” (“Дедика Ал Хоразмий”нинг логинча ифодаси) деган жумлалардан келиб чиққан. Бу аини ҳақиқатдир. Бугунги кундаги компьютер дастурларининг бошланғич пойдевори, ғояси, мазмуни айнан буюк аждодимиз Ал-Хоразмий томонидан қўйилган эди. Лекин, замон силсилаларидан ўтиб, илмий тараққиёт ортда қолиш натижасида бу ғоялар китобларда қолиб кетган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, бизлар - мустақил Ўзбекистоннинг фарзандлари ўтмишда аجدодларимиз қолдирган меросдан унумли фойдаланиб, уларга муносиб фарзанд бўлишимиз давр талабидир. Дунё ҳамжамияти биздан факатгина аждодларимиздан фахрланиш, ғурурланишни эмас, балки амалда ҳақиқатан ҳам буюк инсонларнинг аждодлари эканлигимизни ахборот технологиялари борасида эришиладиган ютуқларимиз билан исботлашимиз керак бўлади.

Бошқа манбаларда таъкидланишича, “дастур” ибораси грекча, “programme” сўзидан олинган бўлиб, муайян фаолият, ишнинг қандайдир режаси ёки мазмунини англатади¹. XX асрда компьютерларнинг яратилиши натижасида “programme” ибораси алгоритмни тавсифи сифатида муайян вазифани ечишга қаратилган кетма-кетлик тушунила бошланди.

Дастлаб компьютер дастурларини ихтирочилик ҳуқуқи маҳсулларига тенглаштириш танлаб олинган. Кейинчалик эса патент ҳуқуқи ва муаллифлик ҳуқуқи элементларини ўз ичига олувчи мустақил муҳофаза шаклини қўллаш таклиф этилди. Бироқ сўнги йилларда компьютер дастурларини муаллифлик ҳуқуқи билан химоя қилиш мақсадга мувофиқлиги эътироф этила бошланди. Бу концепция ҳозир миллий қонунларда ва халқаро конвенцияларда ўз ифодасини топди ва 30дан ортиқ давлат, шу жумладан АҚШ ва Россия худди шундай йўл тутдилар.

Хорижий мамлакатларда ҳам компьютер дастурларини ҳуқуқий тартибга солишга оид қонун қабул қилинган. Масалан, АҚШнинг «Муаллифлик ҳуқуқини умумий қайта кўриб чиқиш ҳақида»ги 1976 йилги Федерал қонунда ЭХМ учун дастурларни муҳофаза қилиш кўзда тутилмаган эди. Бироқ тез орада дастурлар илмий-техникавий ва тижорат жиҳатидан жуда улкан аҳамиятга эга эканлиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам 1980 йилда юқорида кўрсатилган қонун ЭХМ дастурларини ҳуқуқий муҳофазаси ҳақидаги кўшимча билан тўлдирилди. Ушбу қонуннинг 101-моддасида ЭХМ дастурига «ЭХМларда маълум натижага эришиши мақсадларида бевосита ёки билвосита фойдаланиладиган маълумотлар ва қўлланмалар йиғиндиси» сифатида таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1994 йил 6 майда қабул қилинган “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий химояси

¹ www.russian-law.net/law/doc/al-17.htm.

тўғрисида”ги ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонуни дастурий таъминот соҳасидаги асосий масалаларни тартибга солувчи норматив акт бўлиб ҳисобланади. Бу қонунлар компьютер дастурларини ҳуқуқий ҳимоя қилишда бир-бири билан узвий боғланган ҳолда қўрилади ва мазкур қонунлар махсус норматив акт сифатида тўғридан-тўғри компьютер дастурларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилади ва устунлик мавқеига эга.

Ўзбекистон Республикасида компьютер дастурларини ҳуқуқий муҳофаза этиш бўйича қонунчилик муҳокама этилганда, у муаллифлик ҳуқуқи объектининг барча белгиларига мос тушишини асослаб берган назарий-юрис олимларнинг фикри муҳим роль ўйнади. Ҳақиқатан ҳам дастурлар ижодий фаолият натижаси бўлиб ҳисобланади ва объектив шаклда ифодаланади.

Амалдаги қонунимизда компьютер дастурига қуйидагича таъриф берилган. **Компьютер дастури** – муайян натижа олиш мақсадида компьютер, унинг шохобчалари ва бошқа компьютер воситаларининг ишлаши учун мўлжалланган маълумотлар ва курсатмалар мажмуи ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, компьютер дастурларини муаллифлик ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилишни мутлақ ва ягона, баҳссиз восита, деб бўлмайди. Компьютер дастурларига нисбатан нафақат муаллифлик ҳуқуқи, балки патент ҳуқуқи нормаларини ҳам қисман қўллаш лозим бўлади (масалан, АҚШда дастурий таъминотга нисбатан қисман патент ҳуқуқи нормалари қўлланилади).

Компьютернинг ишлаши учун фақатгина патент ҳуқуқи билан муҳофаза этиладиган техник воситаларгина эмас, балки инсон ижодий фаолияти натижалари ҳам зарур бўлади. Компьютер дастури компьютернинг ишлаши учун мўлжалланган бўлиб алгоритмнинг муайян кетма-кетлиги қодалари асосида буйруқни бажаради ҳамда дастурсиз компьютер “ўлик жон” ҳолида бўлади.

Замонавий компьютер дастури муайян мақсадга эришиш учун тузилиб, токи у муайян вазифани ечишга мўлжалланмаган экан, унинг ҳеч қандай қиммати бўлмайди. Дастур нафақат компьютерни ишлашини балки, унинг ёрдамида муайян натижаларга эришишни ҳам таъминлайди.

Компьютер дастури инсон интеллектуал салоҳияти натижасида яратилиб, доимо интеллектуал фаолият натижаси ҳисобланади. Бундай натижага ўйлаш, фикрлаш ва оқилона идрок қобилиятларини

ишлатмасдан туриб эришиб бўлмайди. Мазкур хусусиятлар барча интеллектуал мулк объектлари учун хос ва айрим қўшимчалар билан уни компьютер дастурлари учун ҳам татбиқ этиш мумкин. Объектив шаклда ифодаланган компьютер дастурларига нисбатан ҳуқуқий нормалар татбиқ этилади. Объектив ифодаланиши компьютер дастурининг ички, асосий ажралмас белгиси ҳисобланиб, объектив шаклсиз моҳиятсиздир, чунки дастур “тушунарли” шаклга эга бўлмас экан компьютер томонидан қабул қилинмайди. Объектив шаклда ифодаланган дастур ижтимоий қийматга эга – агар дастур техник восита ёрдамида қабул қилинса, демак унинг умумий шакли инсон томонидан ҳам қабул қилиниши мумкин. Объектив ифодаланиш хусусияти дастурни ҳимоя қилиш мезонидан бири ҳисобланади. Муаллифлик ҳуқуқининг бошқа объектларидан фарқли равишда компьютер дастури ўзининг объектив ифодаланиш шаклига кўра ўзига хос хусусиятга эга. Масалан, асар инсон томонидан идрок этиладиган исталган шаклда (оғзаки, ёзма, тасвирий ва ҳ.к.) ифодаланади. Компьютер дастури эса, муайян дастурлаш тилида ёзилган, компьютер томонидан қабул қилинадиган ахборотда ифодаланади. Ҳуқуқий ҳимоя дастур асосида ётувчи ғояларга, тамойилларга (алгоритмларга), объектнинг мазмунига эмас, балки, дастурнинг объектив шаклига татбиқ этилади.

Компьютер дастури аниқ шахс ёки шахслар гуруҳи томонидан яратилиб, ҳар қандай дастур ўзининг аниқ муаллифига эга. Дастурнинг муаллифи бўлиб махсус билимга эга бўлган, жинси, ёши ёки ижтимоий мавқеидан қатъи назар ҳар қандай жисмоний шахс бўлиши мумкин. Дастурни тузиш жараёнида махсус билимга эга бўлишлик амалий нуқтаи назардан муҳим ва бу ҳолатда ҳуқуқий ҳимояга лаёқатлилиқ мезони сифатида кўрилиши мумкин эмас. Бу ҳолатни “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддаси 2-қисмида “Асарнинг асл нусхасида ёки нусхасида муаллиф сифатида кўрсатилган шахс, агар бошқача ҳол исботланмаган бўлса, асар муаллифи ҳисобланади”.

Компьютер дастури интеллектуал мулк объекти сифатида учинчи шахслар томонидан қайта такрорланиши мумкин. Бироқ “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонуни қайта такрорлашни алоҳида хусусият сифатида кўрсатиб ўтмайди. Шунга кўра, айрим муаллифлар томонидан мазкур хусусият объектив шакл

билан бирга кўрилади¹. Мазкур хусусият интеллектуал маҳсулотларнинг асосий хусусияти – моддий элтувчисидан алоҳида ҳолда тарқатиш имконияти “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддасида “ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқи уларнинг моддий ашёсига нисбатан мулк эгаллиги ҳуқуқи билан алоқадор эмас” деб нормаланган ва бу дастурга хос бўлган хусусият сифатида кўрилиши керак.

Компьютер дастури муаллифнинг, яратувчининг шахсини, усулларини, турли хил алгоритмлар ва маълумотларни, ҳар хил кўринишларини ифодалайди. Компьютер дастуридан фойдаланишда ўз олдига қўйган вазифани сифатли ва тез еча оладиган дастурга устунлик берилади. “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида “Вазифаси ва афзалликларидан қатъи назар, объектив шаклда ифодаланган, босиб чиқарилган ҳамда босиб чиқарилмаган, муаллиф (ҳаммуаллифлар) ижодий фаолиятининг натижаси бўлган, ЭҲМ учун яратилган ҳар қандай дастурлар ва маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи татбиқ этилади деб нормаланган. Бунда ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқи токи акси исботланмагунга қадар сақланиб қолаверади. Айрим муаллифларнинг фикрича, ижодийлик- бир хил маъноли бўлмаган тушунча ва шаклан ноаниқ, шунинг учун фаолиятнинг ижодийлигини амалда исботлаш мумкин эмас. Шунинг учун юридик фанда ижодийлик тушунчасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас, унинг ўрнига интеллектуал фаолият тушунчаси қўлланилиши лозим².

Ҳозирги кунда нафақат компьютер дастурини ҳуқуқий ҳимоя қилиш балки, компьютер дастури ёрдамида яратиладиган масалан, шеър, мусика, ҳар хил графикадаги расмларга нисбатан ҳуқуқлар кимга тегишли бўлиши ҳақида ҳам баҳслар мавжуд. Ҳозирда сунъий интелект томонидан яратилган ижодий фаолият маҳсуллари ўзининг бадиий қиймати, етуклик даражаси бўйича инсониятнинг даҳо ижодкорлари томонидан дурдона асарлар жумласига кирмайди. Шунингдек, сунъий интелект ижодкорнинг энг муҳим хусусияти-

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности. –М.: Проспект. 1996.

² Усольцева С.В. Результаты интеллектуальной деятельности как правовая категория: автореф. дис...канд.юрид.наук. –Томск. 1997.

интуиция, яъни фахм-фаросатдан маҳрум, яна бунинг устига сунъий интелект «аклли» инсон томонидан аввалдан дастурий таъминланган, демак чегараланган. У ҳолда сунъий интелект яратган шеърга нисбатан шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлар кимга тегишли бўлади деган савол вужудга келади. Сунъий интелект ҳуқуқ субъекти эмас, у ўз эрки иродаси, манфаатларива мустақил онгига эга эмас. Демак, сунъий интелект субъект эмас, объект экан, у ҳолда у яратган асарларга нисбатан ким ҳуқуқ субъекти бўлиши қонунларда белгилаб қўйилганми деган масалани ҳал қилиш лозим бўлади.

Компьютер дастурининг ишлатилишида унинг қандай ва нима амаллар кила олиши мумкинлиги олдиндан яратувчиси томонидан белгилаб қўйилади. Дастурнинг ўзи мустақил равишда чегарадан чиқиб амал бажара олмайди.

Компьютер дастури интеллектуал мулкнинг алоҳида объекти сифатида ўзида бир қатор аниқ объектларни масалан, дастур, мультимедиа, интерфейс, маълумотлар базаси, дастурий мажмуаларни жамлаши мумкин. Мазкур объектлар миллий қонунчилигимизда тўғри ва батафсил ҳуқуқий тартибга солинса ҳуқуқ эгалари ҳуқуқларини қафолатлашда муҳим восита бўлар эди.

10.1. Компьютер дастурларига нисбатан ҳуқуқларни вужудга келиш асослари

Компьютер дастурлари муаллифлик ҳуқуқининг объекти бўлганлиги сабабли (бу ерда дастур бадиий асарларга тенглаштирилади) ҳам у яратилган вақтдан бошлаб унга нисбатан ҳуқуқлар вужудга келади.

Ҳуқуқий ҳимоя барча турдаги дастурларни камраб олади ва дастур исталган дастурлаш тилида ва исталган шаклда ифодаланиши мумкин. Муаллифлик ҳуқуқининг тамойилларидан келиб чиқадиган бўлсак, албатта ҳуқуқий ҳимоя компьютер дастури ёхуд уларнинг бирон-бир қисмига асос бўлган ғоялар ва принципларга, шу жумладан интерфейс ҳамда алгоритм ташкил қилиш ғоялари ва принципларига, усуллар, жараёнлар, тизимлар, воситалар, фактлар, концепцияларга, дастурлаш тилларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Компьютер дастурига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи унинг моддий элтувчиси (дискета, винчестер, компакт-диск)га нисбатан мулк ҳуқуқи билан боғлиқ эмас. Моддий элтувчига нисбатан мулк

ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши компьютер дастурига нисбатан ҳуқуқларни ўтишига олиб келмайди.

Маълумки, муаллифлик ҳуқуқининг вужудга келиши, амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши учун асарни рўйхатдан ўтказиш, бошқа усулда махсус рўйхатдан ўтказиш ёки бошқа расмийликларга риоя қилиш талаб этилмайди. Компьютер дастури муаллифлик ҳуқуқи нормаси билан ҳимоя қилинганлиги боис, муаллифлик ҳуқуқи яратилиш факти остида вужудга келади. Шу сабабли компьютер дастурига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи у яратилгач, вужудга келади.

Компьютер дастурини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқ эгасининг розилиги билан амалга оширилади ва у ҳуқуқни вужудга келтирувчи аҳамиятга эга эмас. Лекин, шундай бўлсада, дастурий таъминотга нисбатан бўлиши мумкин бўлган турли хил талаблардан ҳимояланиш учун, компьютер дастуридан ноқонуний фойдаланишдан ҳимоя қилиш учун уни давлат рўйхатидан ўтказиб қўйиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки муаллифлик ҳуқуқи биринчи бўлиб рўйхатдан ўтказтирган шахсга тегишли бўлади.

Вазифаси ва афзалликларидан қатъи назар, объектив шаклда ифодаланган, босиб чиқарилган ҳамда босиб чиқарилмаган, муаллиф (хаммуаллифлар) ижодий фаолиятининг натижаси бўлган, компьютер дастурига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи татбиқ этилади. Компьютер дастурига муаллифлик ҳуқуқи токи акси исботланмагунга қадар сақланиб қолаверади.

Компьютер дастурини рўйхатдан ўтказиш муаллифлик ҳуқуқий ҳимоянинг мажбурий шарти бўлиб ҳисобланмайди¹. Рўйхатдан ўтказиш муаллифлик ҳуқуқи амал қиладиган муддатда ихтиёрий бўлиб ҳисобланади ва исталган вақтда амалга оширилиши мумкин. Компьютер дастурлари комплекс ҳолда мавжуд бўлса, яъни, мустақил фойдаланилиши мумкин бўлмаган бир неча дастурлардан иборат бўлса, бундай ҳолда мазкур дастурлар биргаликда рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Муаллифлик ҳуқуқининг вужудга келиши уни қандайдир расмийликларга дуч келишидан ҳимояланган. Шу боис компьютер дастурига муаллифлик ҳуқуқи эътироф этилиши ва рўёбга чиқарилиши учун рўйхатдан ўтказиш ёки ўзга расмийликларга риоя этиш талаб қилинмайди.

¹ Антон Серго. Интернет и право. Бестселлер, 2003. -272 с.

Хуқуқ эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш мақсадида компьютер дастурини биринчи бор босиб чиқарилишидан эътиборан муаллифлик ҳуқуқининг уч қисмдан: доира ёки кичик қавс ичига олинган "С" харфи; ҳуқуқ эгасининг номи (исми); компьютер дастури биринчи бор босиб чиқарилган йил кўрсатилган ёзувдан таркиб топган ҳимоя белгисини қўллаши мумкин.

Компьютер дастурини расмий давлат рўйхатдан ўтказиш Давлат патент идорасига юклатилган. Компьютер дастурини давлат рўйхатидан ўтказиш учун Давлат патент идорасига қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилиши лозим:

-ариза;

-рўйхатдан ўтказиш йиғими тўланганлиги тўғрисида қвитанция;

-компьютер дастури реферати

-компьютер дастурини айнанлигини билдирувчи материаллар.

Аризада:

-муаллиф;

-ҳуқуқ эгаси;

-асарга нисбатан ҳуқуқни вужудга келтирган асос (агарда ариза берувчи муаллиф бўлмаса);

-компьютер дастурининг номи;

-ўзидан олдинги ёки муқобил номнинг мавжуд бўлиши;

-асарнинг ва унинг таркибига кирувчининг номи;

-асарни яратиш тугатилган сана;

-асар биринчи бор нашр этилган мамлакат ва сана.

Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси қонунларини амалга ошириш мақсадида, қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Патент божлари тўғрисидаги Низомни ва патент божлари ставкаларини тасдиқлаш ҳақида"¹ги Қарорининг 2-Иловасига мувофиқ, ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурларни рўйхатдан ўтказишга ва давлат экспертизаси ўтказишга буюртманомалар бериш, ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун рўйхатдан ўтказилган дастурлар тўғрисидаги маълумотларни расмий ахборотномада эълон қилиш, ЭҲМ ва маълумот базалари учун дастурга барча мулкый ҳуқуқларни бошқага тўлиқ бериш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатдан ўтказиш, ЭҲМ ва маълумотлар базалари

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Патент божлари тўғрисидаги Низомни ва патент божлари ставкаларини тасдиқлаш ҳақида"ги 14.10.2002 й. N 357-сонли Қарорига 2-Илова. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами" 2002 й. 19-сон.

учун дастурга мулкый ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказиш, Давлат экспертизаси қарори чиқарилгунгача ЭХМ ва маълумотлар базаси учун дастур юзасидан буюртманомага тузатишлар, тўлдиришлар ва аниқликлар киритиш учун бож ставкалари белгиланган¹.

Қонунда компьютер учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларидан фойдаланишга бўлган мулкый ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатга олиш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилиши белгиланган.

Хорижда компьютер дастурларини рўйхатдан ўтказиш масаласига тўхталадиган бўлсак, масалан АҚШда энг машҳур бўлган АҚШ Конгресси кутубхонаси мавжуд. Бу ташкилот Кутубхона таркибига кирувчи муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармаси бўлиб ҳисобланади. Бу ташкилотда рўйхатдан ўтказишлик АҚШ ҳудуди шунингдек, унинг ташқарисиди ҳам кўпгина муаммоларни ечишни енгиллаштиради. Америкада рўйхатдан ўтказиш халқаро мавқега эга бўлганлиги боис унга нисбатан бошқа мамлакатлар давлат органлари ҳам ҳурмат билан қарашади.

АҚШ Конгресси кутубхонасиди рўйхатдан ўтказиш яқинда яратилган компьютер дастури эгаси учун ҳам, ҳуқуқи бузилган муаллифга ҳам руҳсат берилади. Агарда яқинда яратилган компьютер дастури учун – 30 АҚШ доллари ҳажмда бож олинса, ҳуқуқи бузилган муаллифдан эса 200 АҚШ доллари ҳажмида бож олинади. Бу ерда шундай бир хусусият борки, бунда юқоридаги ташкилотнинг ариза қабул қилиши билан рўйхатдан ўтказилган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахслари компьютер учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказишга ёки уларни халқаро миқёсда рўйхатдан ўтказишга ҳақли ҳисобланади (Қонуннинг 10-моддаси).

¹ Масалан, ЭХМ ва маълумотлар базалари учун дастурларни рўйхатдан ўтказишга ва давлат экспертизаси ўтказишга буюртманомалар бериш учун энг кам ойлик иш ҳақи 5 баравари миқдориди, хорижий валютада (АҚШ доллари) 420 доллар, шунингдек, бож тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжатни буюртманомалар бериш билан бир вақтда тақдим этишлиги белгиланган. Шунингдек, мазкур иловага мувофиқ, ЭХМ ва маълумотлар базалари учун рўйхатдан ўтказилган дастурлар тўғрисидаги маълумотларни расмий ахборотномада эълон қилиш, ЭХМ ва маълумот базалари учун дастурга барча мулкый ҳуқуқларни бошқага тўлиқ бериш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатдан ўтказиш, ЭХМ ва маълумотлар базалари учун дастурга мулкый ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказиш, Давлат экспертизаси қарори чиқарилгунгача ЭХМ ва маълумотлар базаси учун дастур юзасидан буюртманомага тузатишлар, тўлдиришлар ва аниқликлар киритиш учун ҳам бож ставкалари белгиланган.

10.2. Компьютер дастурига нисбатан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш

Бугунги кунда ҳаётимизнинг кўплаб жабҳаларида кенг қўлланилаётган компьютер дастурларига нисбатан мулкий ҳуқуқларни бузилиш ҳоллари мавжуд. Компьютер дастурларига нисбатан ҳуқуқларни муаллифлик ҳуқуқининг бузилишига доир ишларнинг хусусияти шундаки, бунда муаллифга ёки ҳуқуқ эгасига мулкий зарар билан бир қаторда жиддий равишда маънавий зарар ҳам етказилади. Мазкур ҳолатда шахсий номулкий ҳуқуқлар бузилади. Яъни, ўз номидан фойдаланиш ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, интеллектуал фаолият натижаларини ҳимоя қилишга доир қонунга мувофиқ бошқа номулкий ҳуқуқлар. Мазкур ҳолатда маънавий зарарни қоплатиш ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги қонунчилик кенг қамровли чора кўрилишини назарда тутаяди. Жумладан, суд компьютер учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхаларини мусодара этиш ва уларни йўқ қилиб юбориш тўғрисида қарор чиқариши мумкин. Компьютер дастури ёки маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суднинг қарори билан бюджет даромадига ўтказилиши ёхуд даъвогарнинг илтимосига биноан зарарларни қоплаш ҳисобига берилиши мумкин (“Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддаси).

Талаб қилиб олинмаган компьютер учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхалари, компьютер дастури ёки маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суд қарорига мувофиқ йўқ қилиниши лозимлиги қонунда акс эттирилиши лозим.

Компьютер дастури ёки маълумотлар базаси муаллифи ҳуқуқини бузилиши билан боғлиқ даъво ни қаноатлантириш мақсадида суд муаллифлик ҳуқуқини бузувчи деб ҳисоблаш учун етарлича асос бўлган шахсга нисбатан муайян ҳаракатларни амалга оширишни таъқиқлаш тўғрисида қарор чиқариши мумкин.

Компьютер дастури ёки маълумотлар базаси яратиш, нусха олиш, сотиш, прокатга бериш, ижарага топшириш, импорт қилиш ёки

муаллифлик конунчилигида назарда тутилган тарзда фукаролик муомаласига чиқариш мақсадида контрафакт нусха сифатида эътироф этилиши учун асослар бўлган тақдирда фойдаланиш, транспортировка қилиш, сақлаш ёки эгалик қилиш таъқиқланиши мумкин.

Компьютер дастури ёки маълумотлар базасининг муаллифи ва ўзга ҳуқук эгалари:

-ҳуқуқлари тан олиними, яъни компьютер дастурига нисбатан мутлоқ ва мулкий ҳуқуқларнинг унга тегишлилигини тан олиш;

-ҳуқуқ бузилишига қадар мавжуд бўлган ҳолат тикланишини ва ҳуқуқни бузаётган ёки унинг бузилиши хавфини туғдираётган хатти-харакатлар тўхтатилишини;

-етказилган зарар унинг миқдорига ҳуқуқбузар томонидан гайриқонуний олинган даромад суммасини қўшган ҳолда қопланишини. Масалан, ҳуқуқ эгасига етказилган зарарни тегишли лицензиясиз ёки қалбаки лицензия билан сотган шахс томонидан олган даромадларини ҳам қўшиб тўлаши;

-фойда кўрган ҳуқуқбузардан етказилган зарар қопланиши ўрнига энг кам ойлик иш ҳақининг тегишли суд қарори билан белгиланадиган йигирма баробаридан минг баробаригача бўлган миқдорда товон тўланишини;

-уларнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилиниши билан боғлиқ конунларда назарда тутилган ўзга чоралар кўрилишини талаб қилишга ҳақлидир (“Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги конуннинг 14-моддаси).

Юқоридаги ҳуқуқий ҳимоя усуллари компьютер дастурларини ҳимоя қилишда чегара бўлиб ҳисобланмайди ва табиийки, муаллифликнинг ҳуқуқий табиатиغا кўра уларни ҳимоя қилиш субъектив фукаролик ҳуқуқни ҳимоя қилишда қўлланилиши мумкин бўлган ўзга усуллардан фойдаланиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Масалан, ФКнинг 11-моддасида кўрсатиб ўтилган, маънавий зарарни қоплаш, ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш, давлат органининг ёки фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш ва ҳ.к.

Компьютер дастурларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш чоралари кенг бўлсада, ўзига яраша ютуқ ва камчиликлари мавжуд. Масалан, муаллифлик ҳуқуқий ҳимоя шакли расмийликнинг мавжуд эмаслиги, ҳимоя муддатининг катталиги кабилар билан

характерланади. Бундай химоя шаклининг камчилиги эса, ғоя ва алгоритмларнинг, дастур мазмунининг химоя қилинмаслиги (Ўз навбатида компьютер дастурининг асосий қиммати ҳам айнан шунда) ҳисобланади.

Компьютер дастури технологик хусусиятидан келиб чикиб иккита таркибий қисмдан иборат. Яъни, шакл ва мазмун. Буларнинг ҳар бири алоҳида мустақил ҳуқуқий химоя объекти бўлиши ҳам мумкин. Шу боис компьютер дастурини ҳуқуқий муҳофаза қилишда муаллифлик ҳуқуқи ва патент ҳуқуқи нормаларини уйғун ҳолатда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Муҳофаза қилиш шаклини танлашда мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларни ҳажмини, бу ҳуқуқларни мавжуд фуқаролик-ҳуқуқий химоя қилиш усуллари, химоя қилиш муддати ва доираси, химояни олиш жараёни қай даражада қийин ва қимматлигини, ҳуқуқ бузилиш фактини ва химояни амалга оширишнинг реал имкониятларини ҳисобга олиш лозим бўлади.

11. Маълумотлар базаси тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари

Бугунги ахборот технологиялари ривожланган шароитда маълумотлар базаси йирик иқтисодий қийматга эга бўлганлиги боис одатдаги нашр этилган тўпламларни сиқиб чиқариб ахборот бозорида етакчи бўлиб бормоқда.

Ахборотлар фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида тан олиниши ҳам бежиз эмас. XXI асрда энг қимматбаҳо ва талаб кучли бўлган ресурс – бу ахборотлар ҳисобланади. Шу боис уларга нисбатан мулкӣ ҳуқуқларни вужудга келиши, уни амалга ошириш ва химоя қилиш долзарб аҳамиятга эга.

Илм-фан ва ахборот технологияларининг ривожланиши натижасида янгидан-янги объектлар яратилиб, жадаллик билан фуқаролик муомаласига кириб келмоқда. Ахборотларнинг ўзига хос кўриниши бўлган маълумотлар базаси ҳам шулар жумласидандир. Кейинги йилларда кўпгина ривожланган мамлакатлар маълумотлар базасини ҳуқуқий химоя қилиш шартларини ўзгартиришга интилишмоқда. Хўш, Ўзбекистонда маълумотлар базаси қандай ҳуқуқий химоя қилинади?

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий химояси тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, маълумотлар

базаси бу объектив шаклда ифодаланган ҳамда электрон ҳисоблаш машиналари ёрдамида топиш ва ишлов бериш мумкин бўладиган тарзда бир тизимга солинган маълумотлар (масалан, мақолалар, хисоб-китоблар) мажмуи бўлиб ҳисобланади.

Маълумотлар базаси учун фактик маълумотларни ёки асарларни тўплаш ўз ҳуқуқий режимига кўра “тўплам”га тенглаштирилади. Барча тўпламларда бўлгани сингари ижодий фаолиятнинг натижаси мазкур маълумотлар муаллифлик ҳуқуқи объекти ҳисобланишидан қатъи назар, маълумотларни ўзига хос тарзда танлаш ва ташкиллаштиришда намоён бўлади. Тўпламларнинг электрон версиялари маълумотлар базаси деб номланади.

Маълумотлар базаси инглизча “database”¹ сўзидан олинган бўлиб, ушбу тушунчалар муайян қоида асосида танланган ва тартибга солинган ҳамда компьютер ёрдамида қайта ишланадиган маълумотлар массивини ифодалайди.

Бугунги кунда «West law», «LexisNexis», «Гарант» каби маълумотлар базаси ҳуқуқий ахборот тизимидан, электрон кутубхоналардан, масалан, «Cornell University Library» ва кўпгина мамлакатларда ҳуқуқий ахборот тизимлари амалда кенг қўлланилмоқда. Бундан ташқари “On line” (интернет муҳитида ишлайдиган) электрон справочниклар, луғатлар (масалан, «Lingvo», «Prompt» луғати), библиотекалар, халқаро ташкилотлар, давлат органлари, хусусий компаниялар ва ҳ.к.лар сайтидаги маълумотлар базасидан кундалик фаолиятда кенг фойдаланилмоқда.

Мамлакатимизда ҳам муайян даражада электрон ахборот базалари яратилган (масалан, Norma, Pravo кабилар). Яқинда эса 120.000 сўзни ўзида жамлаган “Iboga” дастури истеъмолга чиқарилди. Бир қатор давлат органлари, олий ўқув юртлиари ҳам бугунги кунда ўз интернет сайтларига эга бўлиб, уларда мазкур ташкилотлар ҳақида кўплаб маълумотлар акс этган. Шу маънода маълумотлар базаларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Шу ўринда савол туғилиши мумкин. Ҳуш, маълумотлар базасининг қандай афзалликлари бор? Маълумотлар базаси ниҳоятда қулай маълумот манбаси ҳисобланади. Унинг ёрдамида зарур ахборот

¹ Мазкур тушунча кўпгина мамлакатлар қонунчилигида ўзининг қонуний ифодасини топган. Масалан, АҚШ кодекси 17 - китоб, 1 - боб, 101-моддасида; Буюк Британиянинг (1988 йилги) Муаллифлик ҳуқуқи ва дизайн ва патентларга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги Актнинг 1 бўлими 1-боби, 3-моддаси “а” банди; Европа Иттифоқида маълумотлар базаси тушунчаси 96/6/ЕС Директиваси 1-моддаси, 2-бандида; ҳамда Европа Иттифоқи иштирокчиси масала, Франция Интеллектуал мулк кодексининг (1998 йил 1 июлдаги таҳририда) 3 китоби, 4-қисмида берилган.

тезда топилиши мумкин, ахборотлар амалда муайян ҳажм билан чегараланиши мумкин эмас. Чоп этилган нашрлардан фаркли равишда осон ва нисбатан арзон қўлланилиши мумкин. Ҳажм жиҳатидан ниҳоятда катта бўлган ахборотларни моддий элтувчида мужассамлаш уни нашр этишга унчалик кўп маблағ талаб этмайди (масалан, CDларнинг нархи бугунги кунда унчалик қиммат эмас). Маълумотлар базасидаги ахборотлар рақамли шаклда бўлиб, осонгина намойиш этиладиган, кўпайтириладиган, жўнатиладиган, шунингдек бошқа шаклга ўтказирилиши (масалан, китоб ҳолида нашр этилиши) мумкин. Унда гиперматн¹ ҳаволалари ҳам ишлатилиб, унинг ёрдамида дарҳол маълумот олиниб, янги қизиқарли бўлган бўлимга ўтиш имкони мавжуд. Маълумотлар базаси локал тизим орқали (муайян доирадаги шахсларга) ёки Интернет воситасида (номуайян доирадаги шахсларга) тезда тақдим этиш имконияти мавжуд.

Жаҳон амалиётида маълумотлар базасини ҳимоя қилишнинг бир нечта асосий усуллари мавжуд. Маълумотлар базаси деярли бутун дунёда анъанавий равишда муаллифлик ҳуқуқи билан тўпламларнинг –асарларнинг бир тури сифатида муайян мезон асосида материаллар йиғиш ва мазкур материалларни қабул қилиш учун энгиллик яратадиган даражада бажарилганлиги учун ҳимоя қилинади². Муаллифлик ҳуқуқи нормалари билан маълумотлар базаси бошқа асар сингари фақатгина ижодий меҳнат натижасида яратилган бўлсагина ҳимоя қилинади.

Халқаро миқёсда маълумотлар базасини муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилинишига асос бўлиб Адабий ва бадий асарларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Берн Конвенцияси³ (1886 йилда тузилган, 24 июл 1970 йилда таҳлил қилинган) ҳисобланади. Унинг 2-моддаси 5-бандида адабий ва бадий асарлар тўплами уни ифода этиш усулидан қатъи назар ҳимояси белгиланган. Миллий қонунчиликда маълумотлар базасига ҳам компьютерлаштирилган тўпламларнинг бир шакли сифатида оддий тўпламлар сингари ўхшаш ҳуқуқий ҳимоя

¹ Гиперматн ҳавола (русча гипертекстовая ссылка) – электрон ҳужжатда компьютер ёрдамида тадқиқ этиладиган матннинг ёки график тасвирнинг ажратилган қисми бўлиб, унга ўтилганда дарҳол бошқа ахборотни ўрганиш имконияти юзага келади.

² Қаранг: Вайшнурс А.А. Современность и перспективы правовой охраны баз данных в России, США и Европейском союзе. //Юрист. 2003. №11. 47-б.

³ Мазкур халқаро ҳужжат 1886 йил 9 сентябрда Швейцариянинг Берн шаҳрида ишлаб чиқилган (38 моддадан иборат) бўлиб, муаллифлик ҳуқуқларини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш имконини беради. Ўзбекистон Республикасида “Адабий ва бадий асарларни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Берн Конвенциясига 2005 йил 19 январда қўшилди ва шу йилнинг 19 апрелдан бошлаб амалга киритилди. Мазкур Конвенцияга бугунги кунда 159 мамлакат аъзо бўлган.

қўлланилади. Унинг 2-параграфи 10-моддасига кўра, интеллектуал мулк билан боғлиқ ҳуқуқлар тўғрисидаги келишув (ТРИПС) БСТ доирасида, (унга 144 давлат иштирокчи) иштирокчи давлатлар зиммасига маълумотлар базасини муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилиш юклатилган.

Айрим олимлар маълумотлар базаси амалда интеллектуал фаолият натижаси бўлиб ҳисобланмаганлиги боис, муаллифлик ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилишни мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблайдилар¹. Масалан, шаҳар телефон справочниги – бу телефон тармоғига уланган абонентлар ҳақидаги маълумотларни оддий тўплашдан иборат.

Амалиётга мурожаат этадиган бўлсак, “Фист паблишинг” компаниясининг “Рурал телефон сервисез”га қилган даъвоси бўйича суд телефон справочнигини тузувчиларнинг меҳнати ижодий фаолият натижаси бўлмаганлиги боис, ҳатто мазкур телефон справочниги интеллектуал мулк объекти сифатида расмий рўйхатдан ўтган бўлишига қарамадан ҳимоя қилинмайди, деб топди².

Замонавий маълумот базаларининг хусусияти шундаки, уларни яратиш ва доимий такомиллаштириш учун тузувчилар муайян маънода ижодий бўлмаган инвестиция сарфлайдилар. Бу ерда маълумотлар базасига сарфланган инвестиция деганда маълумотлар базасини тузувчининг меҳнати, молиявий, техник ёки исталган бошқа харажатлари тушунилади³. Масалан, ўзида сўнгги 100 йил ичида қабул қилинган қонун ва қонуности актларини жамлаган компьютер ҳуқуқий базасини яратиш учун кўп маблағ сарф қилинади. Муайян маънода бундай маълумот базасига нисбатан ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқлари шартнома ҳуқуқи билан ҳам ҳимоя қилинади. Агарда база “On line” муҳитида ишласа, фойдаланувчи базага кириш учун кодни олгунига қадар шартнома тузиши керак бўлади. Бошқа тарафдан олиб қараганда, агарда база компакт дискка ёзилиб дўконларда сотилса, ҳар бир харидор билан шартнома тузиш учун имконият бўлмайди. Маълумотлар базасини тузувчилар (матн ҳолида ёзилган ёки компакт

¹ Қаранг: Мэггс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. –М.: Юристъ. 2000. –С.327.

² Қаранг: Вайшнурс А.А. Современность и перспективы правовой охраны баз данных в России, США и Европейском союзе. //Юрист, 2003, №11; Мазкур позиция кейинги қарорларда ҳам сақланиб қолган. Arica Institute, Inc. v. Palmer, 970 F.2d 1067 (2d. Cir. 1992); Key Publications v. Chinatown Today Pub. Ent, 945 F.2d 509 (2d. Cir. 1991); Victor Lalli Enterprises v. Big Red Apple, Inc., 936F.2d671 (2d. Cir. 1991); Mason v. Montgomery Data, Inc., 967 F.2d 135 (5thCir. 1992); BellSouth Advertising & Pub. v. Donnelley Inf. Pub., 933 F.2d 952(11th Cir. 1991); BellSouth Adv. & Pub. Corp. v. Donnelley Info. Pub., 999 F.2d 1436 (11 th Cir. 1993); Cable News Network v. Video Monitoring Services, 940F.2d 1471 (11th Cir. 1991)/Ralph C Losey. 1995.

³ Европа иттифоқининг 11.03.1996 даги (№ 96/9/ЕС.) Директиваси преамбуласи 7 банди.

дискда чиқарилганлигидан – унинг шаклидан қағъи назар) уларга нисбатан ҳуқуқлари ҳимояланиши хоҳлашади. Келгусида БИМТ маълумотлар базасини ҳимоя қилиш бўйича мустақил халқаро шартномани ишлаб чиқиши мумкин. Эҳтимол, мазкур шартномага 1996 йил марг ойидаги Европа Иттифоқининг маълумотлар базасини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Директиваси қоидалари ҳам киритилиши мумкин. Мазкур Директивага мувофиқ, гарчи маълумотлар базаси муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиб ҳисобланмаса ҳам, муайян маънода куч сарфланишининг натижаси бўлгани учун маълумотлар базасига нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилиш 15 йил этиб белгиланган. Маълумотлар базасидан фойдаланувчилар мазкур базанинг катта бўлмаган ҳажмдаги қисмидан эркин нусха олиши ва фойдаланиши мумкин. Агарда маълумот базасини тузувчиси унга асосий ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритса, у ҳолда модификацияланган база кейинги 15 йилда ҳам ҳимоя қилинади¹.

Шундай бўлса-да, исталган тўпلامни яратиш учун меҳнат қилган шахс албатта етарли даражада муқофот олиши ва иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиниши учун ҳаракат қилади ва унга муаллифлик ҳуқуқи унинг меҳнатини ижодий ёки ижодий эмас деб баҳолаши аҳамиятга эга эмасдек. Лекин шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий ҳимоя остига олинмаган объектдан иқтисодий маънода фойдаланиш, уни тасарруф этиш қийинчиликларни юзага келтиради. Бу эса, маълумотлар базасини яратувчилар учун ноқулай вазият бўлиб, келгусида кизиқишларини сўндириши мумкин.

Бугунги кунда дунё амалиётида маълумотлар базасини ҳимоя қилишда шартнома ҳуқуқи тижорат сири, фирром рақобат ва асоссиз бойлик орттиришдан келиб чиқадиган мажбуриятларга доир нормалар ҳам қўлланилмоқда².

Яқинда Европа амалиётида маълумотлар базасини ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг мустақил институти - *sui generis* вужудга келди ва илмий доирада *database right*³ - маълумотлар базасига бўлган ҳуқуқ деб номланади. Маълумотлар базасига нисбатан мазкур ҳуқуқ ижодий бўлмаган ҳолда яратилган маълумотлар базасининг асосий қисмини ёки қисмларидан уни тузувчининг руҳсатисиз фойдаланишни таъқиқлайди. Маълумотлар базасига бўлган ҳуқуқни

¹ Қаранг: Мэгс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. –М.: Юристъ. 2000. –С.327.

² Қаранг: Вайшнурс А.А. Современность и перспективы правовой охраны баз данных в России, США и Европейском союзе. //Юрист, № 11. 2003 й. 47 б.

³ The New Database Right: Early Case Law from Europe. P. Bernt Hugenholtz. [http://www.ivir.nl/publications/hughholtz/fordham2001.html].

жорий этилиши жамоатчилик томонидан бир хил баҳоланмади. Бир томондан “ижодий фаолият натижаси бўлмаган” маълумотлар базасининг химоя қилиниши уни тузувчиларнинг бу соҳадаги кейинги фаолиятлари учун ҳамда омма учун фойдали бўлган билимларни тизимлаштириш ва тўплаш соҳасидаги касбий маҳоратини ўсишига туртки бўлиб хизмат қилади.

АҚШда маълумотлар базаси 1) муаллифлик ҳуқуқи; 2) тижорат сири институти; 3) шартнома ҳуқуқи; 4) ғайриқонуний рақобат тўғрисидаги қонунчилик; 5) асосий бойлик орттириш тўғрисидаги қонунчилик билан химоя қилинади¹.

Маълумотлар базасини муаллифлик ҳуқуқи билан химоя қилишда АҚШда ва Ўзбекистон Республикасида ўхшаш мезон қўлланилади. Асосий мезон бўлиб тузувчининг иждодий хусусиятга эга бўлган меҳнати ҳисобланади. АҚШда бизнинг қонунчилигимиздан фарқли равишда ҳуқуқий химоя шаклан химоя қилинадиган, яъни тугалланган объектив шаклга эга бўлган ва муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида рўйхатдан ўтказилган маълумотлар базасига нисбатан татбиқ этилади².

Маълумотлар базасига бўлган ҳуқуқни ёки мазкур ҳуқуқни бузилиш фактини судда исботлаш жараёнини енгиллаштириш учун маълумотлар базасини яратишда ўзларига маълум бўлган ҳолда ахборотларда унчалик аҳамиятга эга бўлмаган хатоларни мавжуд бўлишига йўл қўяди ва бу ҳақида фақат тузувчиларнинг ўзигина билади. Маълумотлар базасидан ноқонуний равишда нусха олинганда мазкур хатоларни ҳам кўчириб олади. Иккиламчи нусхадан эса уларни топиш ва шу билан оригиналдан олинганлигини исботлаш унчалик қийинчилик туғдирмайди.

¹ Қаранг: Вайшнурс А.А. Современность и перспективы правовой охраны баз данных в России, Спб и Европейском союзе. //Юрист, № 11. 2003 й. 49 б.

² Қаранг: ЭХМ дастурлари ва маълумотлар базаларини Рўйхатга олиш тартиби тўғрисида. Рўйхатдан ўтказиш учун матн ҳолидаги машина коди ва дастур матни ҳам илова қилинади. Дастурнинг ва маълумот базасининг нусхаси депонлаштирилади, ахборот янгиланиб турилиши натижасида рўйхатга олинганлик муайян муддатга узайтирилади. Шунингдек, ЭХМ ва маълумотлар базалари учун дастурларни рўйхатдан ўтказишга ва давлат экспертизаси ўтказишга буюртманомалар бериш учун энг кам ойлик иш ҳақи 5 баравра микдорда, хорижий валютада (АҚШ доллари) 420 доллар, шунингдек, бож тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжатни буюртманомалар бериш билан бир вақтда тақдим этилиши белгиланган. Шунингдек, мазкур иловага мувофиқ, маълумотлар базалари учун рўйхатдан ўтказилган дастурлар тўғрисидаги маълумотларни расмий ахборотномада эълон қилиш, маълумот базалари учун дастурга барча мулкый ҳуқуқларни бошқага тўлиқ бериш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатдан ўтказиш, маълумотлар базалари учун дастурга мулкый ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказиш, Давлат экспертизаси қарори чиқарилгунгача маълумотлар базаси учун дастур юзасидан буюртманомага тузатишлар, тўлдиришлар ва аниқликлар киритиш учун ҳам бож ставкалари белгиланган.

Масалан, «Rockford Map Inc.» компаниясининг телефон справочнигида исмларнинг Ф.И.Ш.ни ёзишда хатолик мавжуд бўлади ва муайян тартибда справочникни кўрганда ношир-компаниянинг номи ҳосил қилинган, бу ҳолат ноқонуний нусха олинганликнинг сўзсиз исботи бўлиб хизмат қилган¹.

Маълумотлар базаси Ўзбекистон Республикасида “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, муайян шартларга жавоб берса муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида ҳимоя қилиниши мумкин. Агар асар муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида тан олинса, демак унга фуқаролик, маъмурий ва жиноят қонунчилиги томонидан ҳам бошқа муаллифлик ҳуқуқи объектлари сингари ҳуқуқий ҳимоя жорий қилинади.

Маълумотлар базаси муаллифлик ҳуқуқининг объекти сифатида тан олинishi учун икки мезонга яъни, 1) маълумотлар базаси ижодий ташкиллаштирилган бўлиши ёки (ижодий бўлган) элементларни танлаши ва 2) маълумотлар базаси тузилаётганда ҳуқуқий ҳимоя қилинадиган фан, адабиёт ёки санъат асарлари муаллифларининг ҳуқуқлари бузилмаслиги лозим. Агарда маълумотлар базаси мазкур шартларга жавоб бермаса, у ҳолда муаллифлик ҳуқуқининг объекти ҳисобланмайди ва ҳимоя қилинмайди.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, маълумотлар базасини тузувчиларининг ҳуқуқларини бузганлик учун айбдор шахс фуқаролик, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий хусусиятини 1) муаллифлик ҳуқуқини бузган ҳолда яратилган маълумотлар базаси ҳуқуқий ҳимоя қилинмаслигида; 2) асосан таъқиқловчи ва қоплаш характерида эканлигида кўришимиз мумкин. Буларга, ҳақиқий муаллифнинг ҳуқуқларини тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш, ҳуқуқ бузилишига ёки бузилиш хавфини келтириб чиқарадиган ҳаракатларни тўхтатишга, зарарни шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаш; ҳуқуқбузарнинг муаллифлик ёки турдош ҳуқуқларни бузиш оқибатида олган фойдасини зарарни қоплаш ўрнига ундириб олиш, қонун билан ўрнатилган ва суд ёки хўжалик суди қарори билан белгиланадиган суммада фойдани ундириш ёки зарарни қоплаш ўрнига компенсация тўловини тўлаш ва ҳ.к.

Суд маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхаларини мусодара этиш ва уларни йўқ қилиб

¹ Rockford Map Pub. v. Dir. Service Co. of Colorado, 768 F.2d 145, 147 (7th Cir., 1985).

юбориш тугрисида қарор чиқариши мумкин. Шунингдек, маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суднинг қарори билан бюджет даромадига ўтказилиши ёхуд даввогарнинг илтимосига биноан зарарларни қоплаш ҳисобига берилиши ҳам мумкин. Бундан ташқари суд ҳуқуқ эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ қонунда белгиланган бошқа чораларни ҳам қўллашга ҳақли.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш мумкинки, маълумотлар базасини ҳимоя қилишда нафақат муаллифлик ҳуқуқи балки, тижорат сири, фирмом рақобатга қарши кураш, шартнома ҳуқуқи институтларини ҳам уйғунликда қўллаш чорасини кўриш мақсадга мувофиқдир.

Маълумотлар базаси яратилаётган вақтдаёқ келгусида ҳуқуқ бузилиш ҳоллари вужудга келганида маълумотлар базасига нисбатан ҳуқуқлар мавжудлигини ёки бу ҳуқуқнинг бузилганлигини исботлаш жараёнини енгиллаштирувчи чоралар кўрилса оқилона иш бўлар эди. Келажакда Ўзбекистон Республикасида ҳам маълумотлар базасини ўзига хос тарзда танлаш, ташкиллаштириш ёки ахборотни жойлаштириш тизими тарзида ижодий меҳнат сарфланмаган бўлса-да, муайян вақт ва материал ресурслари сарфланганлиги боис алоҳида ҳимоя қилишни жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

8-БОБ. АШЁВИЙ ХУҚУҚЛАР

1. Ашёвий ҳуқуқ тушунчаси ва турлари

Мулкӣ ҳуқуқлар тизимида мулк ҳуқуқи билан бир қаторда ашёвий ҳуқуқлар муҳим ўрин эгаллайди. Маълумки, мулкдор ҳар доим ўз мол-мулкига нисбатан шахсан ўзи барча ваколатларини амалга ошириш имкониятига эга бўлавермайди. Баъзи ҳолларда объектив сабабларга кўра (масалан, давлат мулкни идора қилишда) ёхуд мулкдорнинг вояга етмаганлиги, мулкни шахсан ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятига эга эмаслиги ва бошқалар сабабли мол-мулк бошқа шахслар ихтиёрига вақтинчаликка топширилиши мумкин. Ана шундай ҳолларда мулкдор бўлмаган шахс бошқаларнинг мол-мулкига эгалик қилиши, фойдаланиши ва мулкдор рухсат берган доирада тасарруф қилиши ашёвий ҳуқуқлар орқали амалга оширилади. Бинобарин, ашёвий ҳуқуқлар мулкдорнинг розилиги билан унинг мол-мулкни бошқа шахслар томонидан эгаллаш, фойдаланиш тартибини белгиловчи ҳуқуқий воситалар сифатида тузилиши мумкин.

Ашёвий ҳуқуқлар-чегараланган характер ва таркибга эга бўлиши, мулкӣ ҳуқуқлардан келиб чиқиб, унга боғлиқ бўлиши, мутлақ тартибда ҳимоя қилиниши каби хусусиятлари билан характерланади¹.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига асосан ашёвий ҳуқуқларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- ҳўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи;
- мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи;
- ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи;
- сервитут ҳуқуқи.

2. Ҳўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ҳар бир ҳуқуқ соҳиби (ҳуқуқдор шахс) ўзига тегишли ҳуқуқларни ўз хоҳиш-иродасига асосланади. Бу эса ўз навбатида, субъектив ҳуқуқ билан боғлиқ барча масалалар, шу жумладан, уларни амалга ошириш ҳажми

¹ Гражданское право. //Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. -М.: ТЕИС. 1996. -312-317 б.

ва усуллари, шунингдек субъектив ҳуқуқдан воз кечиш, ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқ соҳибининг эркига кўра ҳал этилишини билдиради¹.

Давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш ҳам давлат ва унинг ваколатли органларининг субъектив фуқаролик ҳуқуқлари бўлиб, улар ҳам, ФКнинг 9-моддасига мувофиқ фуқаролар ва юридик шахслар каби ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Шундай экан, давлат ихтиёридаги мол-мулкни бошқариш, улардан фойдаланиш ва мулк ҳуқуқини амалга ошириш билан боғлиқ бошқа ҳаракатлар²нинг содир этилишида турли-туман мулк эгаси ҳисобланган ва бир қанча органлар орқали ўз фаолиятини юритадиган давлатнинг ваколатлари нималардан иборат бўлади? – деган савол туғилади. Зеро, бозор муносабатларига ўтиш шароитида давлат мулкни амалга ошириш масаласи жиддий аҳамият касб этади. Бундай жиддийлик куйидагиларда намоён бўлади:

1) давлат мулк объектларининг хилма-хиллиги уларга нисбатан мулк ҳуқуқини амалга оширишда турли усул ва воситалари қўллашни талаб этади. Масалан, табиий ресурсларга нисбатан ўзгача (масалан, давлатнинг бевосита ўзи томонидан ёки учинчи шахсларга концессия бериш орқали³) усуллар орқали мулк ҳуқуқи амалга оширилса, давлат муассасаларида оператив бошқарув ва ҳ.к;

2) муайян мол-мулкни бошқаришда ва ўзига бириктирилган мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини амалга оширишда ҳар бир давлат органи ўз фаолиятининг йўналишидан келиб чиқиб, турли ваколатларга эга бўлади. Бу эса давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг мураккаб жараён эканлигидан далолат беради;

3) халқ ва жамият манфаатлари давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишда устувор, энг муҳим ва бирламчи вазифа ҳисобланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам давлат ва у ваколат берган бошқа шахслар давлат мулк ҳуқуқини халқ ва жамият манфаатларидан келиб чиқиб амалга оширишлари лозим бўлади;

4) давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш усул ва воситалари фуқаролик-ҳуқуқий аҳамият касб этиши билан бирга, маъмурий-

¹ Гражданское право: Учеб.: В 3 т. Т.1. -6-е изд., дораб. Г75 и доп./Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев и др.; Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой.-М.: ТК Велби, Изд-во Проспект. 2003. -315 с.

² Умумий қоидага кўра, мулк ҳуқуқи уч асосий унсур (элемент): эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этишдан иборат. Шундай экан, мулк ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган барча ҳаракатлар ана шу уч унсур аснофида бўлади ва уларни рўйбга чиқаришга хизмат қилади.

³ Ҳамроев С. Ўзбекистонда табиий бойликлардан фойдаланиш шартномалари (концессия) нинг ҳуқуқий тартибга солиниши. -Т.: НПО Восток. 1999. -3-24 б.

ҳукукий аҳамиятга ҳам эга бўлади. Зеро, давлат ҳамма вақт ҳокимият органи сифатида муайян тартиб ва қоидаларга асосан фаолият юритади;

5) давлатнинг фуқаролик ҳукукида ўзига хос субъект эканлигини ҳисобга олган ҳолда, мулк ҳукуқини амалга оширишда ҳам ўзига хосликларга эга, деган хулосага келиш мумкин ва бу ўзига хослик давлат ўз мулк ҳукуқини амалга ошириш жараёнида кузатилади¹;

б) давлат ўзига тегишли мулк ҳукуқини соф субъектив ҳуқуқ сифатида амалга ошира олмайди. Зеро, давлат объектив нормалар яратувчиси сифатида субъектив ҳуқуқни тўлиқ ва бевосита амалга ошириш имкониятига эга бўлмайди.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб, мулк ҳуқуқини амалга оширишда давлат мулкдор шахс каби ўзига тегишли мол-мулкни бевосита ўзи (давлат ҳокимияти органлари, муниципал органлар) ва ўзи ташкил этган юридик шахслари орқали бошқаришини таъкидлаб ўтиш жоиз. Биринчи ҳолатда (яъни, давлатнинг мулк ҳуқуқи бевосита амалга оширилганда) давлат органлари давлатнинг юридик шахсларга бириктирилмаган мол-мулкига² нисбатан эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларини амалга оширсалар, иккинчи ҳолатда, давлат томонидан ташкил этилган юридик шахслар ўзларига муайян мақсадни амалга ошириш учун бириктирилган мол-мулкка нисбатан давлат мулк ҳуқуқини бевосита амалга оширадilar. Бунда ушбу юридик шахслар бир вақтнинг ўзида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ўз номидан иштирок этишини ҳисобга олиб, қайси вақтда улар давлат мулк ҳуқуқини, қайси вақтда эса ўзларининг мулк ҳуқуқини амалга оширишларини аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Мазкур ҳолат юзасидан ФК ва бошқа қонун ҳужжатлари аниқ меъёрларни белгиламайди³. Давлат томонидан ташкил этилган юридик шахсларнинг давлат ва ўзларининг мулк ҳуқуқларини амалга ошираётганликларини аниқлашда, уларнинг қайси вазифа ва мақсад юзасидан мулкий муносабатларга киришганликларини белгилаб

¹ Давлат ўз мулк ҳуқуқини амалга ошириш жараёнида турли хилдаги норматив характердаги ҳужжатлар қабул қилади ҳамда уларнинг ижросини тегишли ваколатли органга юклайди. Фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари эса ўзларига тегишли мулк ҳуқуқини амалга оширишда бундай ҳужжатларни қабул қилмайдилар.

² Давлат бюджетни ва давлат захирасидаги, шунингдек ҳали бирор-бир органга ёки юридик шахсга бириктирилмаган мол-мулклар.

³ Зеро, давлат мулкни бошқариш ва тасарруф этиш тўғрисида Республикамизда қонун ҳужжатлари мавжуд эмас (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 5 июлдаги “Давлат мулкни бошқаришни такомиллаштириш чора-табирлари тўғрисида”ги қарори бундан мустасно).

олиш ва шундан сўнг бир тўхтамга келиш мумкин. Акс ҳолда кўп киррали фаолият олиб борадиган юридик шахсларнинг қайси мулк ҳуқуқини (давлатнинг ёхуд ўзининг) амалга ошираётганликларини аниқлаш турли чалкашликларни вужудга келтириши мумкин.

Ҳозирги кунда давлат мулк ҳуқуқи давлат мулки бириктириб қўйилган юридик шахслар (давлат томонидан ташкил этилган, лекин фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг мустакил иштирокчиси бўладиган субъект) ва давлат органлари томонидан амалга оширилади. Зеро, ФКнинг 214-моддаси 3-қисмига мувофиқ, Республика мулки бўлган давлат мол-мулки давлат юридик шахсларига хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилиши мумкин.

Шу муносабат билан амалиётда давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг икки асосий шакли мавжуд бўлиб, улар хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқидир. Умуман олганда, хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқи совет ҳуқуқидаги давлат мулкини бошқаришнинг ўзига хос шакли сифатида вужудга келган. Зеро, собиқ Иттифоқ давридаги мулкий муносабатларнинг давлат мулки билан чамбарчас боғлиқлиги, марказлашган бошқарув ва маъмурий-буйруқбозликка асосланган давлатда мулкни бошқаришнинг ўзга мақбул усулини танлашнинг имкони ҳам мавжуд эмас эди.

Ю.К.Толстой фикрича, оператив бошқариш ҳуқуқи фуқаролик-ҳуқуқий ва маъмурий-ҳуқуқий унсурларни ўзида камраб олган аралаш характерли ҳуқуқдир¹, деган хулосага келади.

Ш.М.Асяновнинг фикрига кўра, оператив бошқариш ҳуқуқи ашёвий ҳуқуқлар тизимига кирмайди. Бу ҳуқуқ мулкдор давлатнинг ўз органларига мол-мулкни бириктириб, уни бошқариш, ундан фойдаланиш тартиби ва шартларини белгилловчи ҳуқуқдир. Оператив бошқариш ҳуқуқи мутлақ ҳуқуқ ҳисобланмайди².

У.А.Арипджановнинг фикрича, оператив бошқариш ҳуқуқида давлат корхонаси ва муассасасига бириктирилган мол-мулкни бошқаришга нисбатан ҳар қандай фармойиш фақатгина мулкдорнинг розилиги билан амалга оширилади, бундай мол-мулкнинг ортиқча қисми ёки фойдаланилмаётган қисми мулкдор томонидан олиб қўйилиши мумкин. Бунда давлат ўзига тегишли корхона ёки

¹ Толстой Ю. К. Основы гражданско-правового законодательства.-М.: 1964. -59-63 с.

² Асянов Ш. М. Право публичной собственности. /Материалы практической конференции Совершенствование законодательства в условиях рыночной экономики. -Т.: ГПЦ, 1995. -25 с.

муассасага бириктирилган мол-мулкка нисбатан тўлиқ ашёвий ҳуқуқларни сақлаб қолади, бунга кўшимча равишда мажбуриятлари юзасидан мол-мулк билан жавобгарликни ҳам ўзи ташкил қилган юридик шахсларга юклайди¹.

Ушбу фикрларнинг ҳар бири турли нуқтаи-назардан билдирилган бўлиб, муайян маънода тўғри ҳисобланади. Лекин уларнинг барчаси оператив бошқариш ҳуқуқини давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш усули сифатида эмас, давлат органлари, муассасалари ва корхоналарининг мулкий ҳуқуқи сифатида тушунтиришга ҳаракат қилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 178-моддасига мувофиқ, давлат корхонаси, шунингдек муассасаси ўзларига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан қонунда белгилаб қўйилган доирада, ўз фаолиятининг мақсадларига, мулкдорнинг топшириқларига ҳамда мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ ҳолда эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини амалга оширадилар. Айнан ана шу амалга ошириладиган ҳуқуқлар давлатга тегишлидир². Давлат ўзига тегишли мол-мулкни ва унга нисбатан мулкий (ашёвий) ҳуқуқларни ўз органига ёки ўзи ташкил этган юридик шахсга топширар экан, уларни амалга оширишга нисбатан бир қатор талабларни белгилайди. Бундай талаблар жумласига:

- 1) қонунда белгилаб қўйилган доирада ҳаракат қилиш;
- 2) ўз фаолиятининг мақсадларига кўра мулкий ҳуқуқларни амалга ошириш;
- 3) мулкдор (давлат) нинг топшириқларига амал қилиш;
- 4) мол-мулкнинг вазифасини ҳисобга олган ҳолда унга нисбатан ҳуқуқларни амалга ошириш.

Давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишда қонунда белгиланган доира – давлат юридик шахсларининг давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш юзасидан уларга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажмига асосланилади. Бундай ҳуқуқ ва мажбуриятлар юридик шахс (давлат корхонаси ва давлат муассасаси) нинг Устави ёки Низомида белгиланади. Устав ёки Низом мулкдор (давлат) томонидан

¹ Арипджанов У. А. Право собственности в системе вещных прав. Автореф. дисс.... к. ю. н. -Т.: -ООО NISIM. 2000. -22 с.

² Зеро, давлат корхонаси ва муассасасига бириктириб қўйилган мол-мулкнинг мулкдори давлат бўлганлиги сабабли, бундай мол-мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам давлатга тегишлидир. Шу муносабат билан оператив бошқариш шубҳасиз, давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

тайёрланади ва давлатнинг ваколатли органи (Адлия вазирлиги) томонидан рўйхатга олинади. Давлат корхонаси ва давлат муассасаси давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишда ана шу ҳуқуқ ва мажбуриятлар доирасида ҳаракат қилишлари керак.

Агар оператив бошқариш ҳуқуқи берилган давлат корхонаси ёки муассасаси давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишда ўз ваколатлари доирасидан четга чиқса, у ҳолда мулкдор ўз мулккий ҳуқуқларини амалга ошириш ҳуқуқини ўз зиммасига олиши мумкин.

Маълумки, давлат корхонаси ва муассасасига мулк муайян фаолиятни амалга ошириш учун бириктирилади. Ҳар қандай ҳолларда ҳам оператив бошқариш ҳуқуқидан фойдаланаётган давлат юридик шахслари мулкдан ўзларининг фаолият мақсадлари йўлида фойдаланишлари ва мулккий ҳуқуқнинг бошқа элементларини амалга оширишлари лозим. Масалан, Тошкент Давлат юридик институтига бино талабаларни ўқитиш ва ўқитишни ташкил этиш учун бириктирилган ва бу муассасанинг фаолият мақсади қилиб, мамлакатимизга ҳуқуқшунос кадрлар етиштириб бериш вазифаси қўйилган. Агар Тошкент Давлат юридик институти бинодан ўзга мақсадларда (қонун ҳужжатлари, Низом ёки Уставда белгиланган ҳолатлар бундан мустасно) фойдаланса ёки умуман фойдаланмаётган бўлса, мол-мулкнинг эгаси мол-мулкни олиб қўйиш ҳамда уни ўзи хоҳлаган тарзда тасарруф этишга ҳақли (ФКнинг 178-моддаси 2-қисми мазмунидан). Зеро, бундай тасарруф этиш суд тартибиде эмас, мулкдор (давлат) нинг ўз хоҳиши билан амалга оширилади¹.

Агар таъсис ҳужжатларига мувофиқ муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлса, бундай фаолиятдан олинган даромадлар бу даромадлар ҳисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасанинг мустақил тасарруфига ўтади ва алоҳида балансда ҳисобга олиб борилади (масалан, давлатга қарашли олий ўқув юрти кафедраси томонидан шартнома асосида тадқиқотлар ўтказилиб, ишлаб топилган маблағлар худди шундай тартибда тасарруф қилинади).

Оператив бошқариш орқали давлат мулк ҳуқуқини амалга ошираётган давлат корхонаси ёки муассасаси мулкдорнинг, яъни давлатнинг топшириқларини бажариши лозим. Зеро, мулкдор-давлат бу ҳолатда фуқаролик ҳуқуқининг бошқа мустақил субъекти билан эмас, ўзининг мол-мулки асосида фаолият юритаётган ва давлатнинг

¹ Раҳмонқулов Х. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997. -323 б.

мулк ҳукукини амалга ошираётган субъект ва қолаверса, фуқаролик-хукукий муносабатларда ўз мулки ҳисобланган объект¹ билан муносабатга киришади. Шу сабабли давлат ўз мулки² ҳисобланган корхона ва муассаса юзасидан ҳар қандай қонуний топшириқни беришга ҳақли. Бунда давлат ўз мол-мулкига нисбатан мулккий ҳуқуқнинг исталгани юзасидан топшириқ бера олади. Айнан давлатнинг ана шундай топшириғи унинг ўз мулк ҳукукини бевосита амалга ошириши ҳисобланади. Зеро, мулкдор ўз мол-мулкининг ягона ҳўжайини ва ўз ашёсининг ҳукмдори сифатида ўз хоҳиш-иродаси асосида мулк ҳукукини амалга оширади.

ФКнинг 179-моддасига мувофиқ давлат корхонаси ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкни мулкдорнинг розилиғи билангина бошқа шахсга беришга ёки уни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақли. Кўриниб турибдики, оператив бошқариш ҳуқуқи мулкдорнинг ўз мулк ҳукукини тўлиқ равишда ўз корхонасига топшириш ҳолати эмас. Агар оператив бошқариш ҳуқуқи асосида ўтиши лозим бўлган ашёвий ҳуқуқларнинг нисбатига эътибор қаратадиган бўлсак, мулкни эгаллаш ҳуқуқи давлат корхонаси ёки муассасасига тўлиқ ўтказилишини, фойдаланиш ҳуқуқи ҳам эғалик ҳуқуқи каби тўлиқ ўтказилса-да, бу ҳуқуқнинг амалга оширилиши мулкдор томонидан назорат этилишини (ФКнинг 178-моддаси 2-қисми), тасарруф этиш ҳуқуқи эса тўлиқ мулкдорнинг ўзида сақланиб қолишини кўриш мумкин. ФКнинг 180-моддасига мувофиқ, муассаса ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкни ва смета бўйича унга ажратилган маблағларга сотиб олинган мол-мулкни бошқа шахсга беришга ёки ўзгача усул билан тасарруф этишга ҳақли эмас.

Гарчи ФКнинг 178-моддаси 1-қисми давлат корхонаси ва муассасаси бир неча шартлар асосида мол-мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқукини амалга оширишини баён этса-да, бу шартлар орасида устувор ўринни мулкдорнинг топшириғи эгаллайди. Қолаверса, 178-моддада белгиланган барча шартлар давлат корхонаси ва муассасасининг оператив бошқариш ҳуқуқи асосида оладиган ашёвий (ёхуд мулккий³) ҳуқуқларига нисбатан чеклов ҳисобланади.

¹ Давлат корхонаси ёки муассасаси ёхуд барча юридик шахслар (давлатга тегишли ёки нодавлат юридик шахс эканлигининг аҳамияти йўқ) бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ва объекти эканлигини эсдан чиқармаслик лозим.

² Корхона ёки муассасанинг ёхуд ўзга юридик шахс давлат мулки эканлиги шубҳасиздир.

³ Давлат корхонаси ва муассасасига бериладиган оператив бошқариш ҳуқуқини ашёвий ҳуқуқлар жумласига киритиш анча баҳсли. Гарчи, ФКнинг 165-моддаси бу ҳуқуқни ашёвий ҳуқуқ сифатида эътироф этса-да, давлат корхонаси ва муассасаси бир вақтнинг ўзида ҳам фуқаролик ҳуқуқининг

Давлат корхонаси ва муассасасига бириктирилган мол-мулкнинг вазифаси унинг хўжалик фаолиятида тайинланиш мақсади билан аникланади. Масалан, Олий ўқув юртига стол-стуллар талабалар дарс жараёнида ўтиришлари учун фойдаланилади ёхуд компьютер вазифаси давлат корхонаси ёки муассасасининг ўз фаолиятини амалга оширишда хизмат қилиш ҳисобланади.

Умумий қоидага кўра, оператив бошқариш ҳуқуқи давлат корхоналари (ФКнинг 72-моддаси) ва муассасаларига берилади. Булар жумласига, маданий-маърифий, оқартув, таълим, маориф, бошқарув соҳасида фаолият юритадиган давлат муассаса ва ташкилотлари киради.

Юқорида таъкидланганидек, оператив бошқариш ҳуқуқи совет ҳуқуқининг давлат мулкни бошқаришдаги ўзига хос усули сифатида вужудга келган¹ ва асосан социалистик принциплар (хусусий мулкка йўл қўйилмаслиги, планли бошқарув, маъмурий-буйруқбозлик, ҳудудли ихтисослашув ва бошқалар) га таянган ҳолда амалда бўлган. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида талаб ва таклиф, рақобат асосида шаклланадиган муносабатларда оператив бошқариш ҳуқуқининг амалда бўлиши анча баҳсли масаладир.

Ҳ.Раҳмонкуловнинг фикрича, оператив бошқариш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига хали корхоналарнинг асосий қисми давлат мулки бўлган пайтда киритилган. Бундай корхоналар мулкдор бўлмаганлиги сабабли, давлат мулкни ашёвий ҳуқуқларга (ФКнинг 165-моддаси) мувофиқ эгалларди, фойдаланарди ва тасарруф этардилар. ФК қабул қилинганидан сўнг ўтган даврда мобайнида кўплаб давлат корхоналари хусусийлаштирилди. Бу жараён ҳозирги кунда ҳам жадал давом этмоқда. Бу ҳолатларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси келгусида такомиллаштирилиши ва оператив бошқариш ҳуқуқи совет давридаги ҳуқуқ тизимининг институти сифатида ўз аҳамиятини йўқотганлиги

субъекти, ҳам объекти бўлганлиги сабабли уларга берилган оператив бошқариш ҳуқуқини мулк ҳуқуқини амалга ошириш усули, деб қараш жоиз. Ш. М. Асьяновнинг фикрича, оператив бошқариш ҳуқуқини мулк ҳуқуқлар таркибига киритиш мумкин эмас. Оператив бошқариш ҳуқуқининг вужудга келиш ҳолати, уни титул мулкдор-давлат номидан давлат ташкилоти амалга оширилиши унинг мулк эмаслиги тўғрисида ҳулосани вужудга келтиради. Асьянов Ш. М. Право публичной собственности. /Материалы практической конференции Совершенствование законодательства в условиях рыночной экономики. –Т.: ГТЦ, 1995. – 24-25 с. Қўриниб турибдики, Ш. М. Асьянов бу ўринда оператив бошқариш ҳуқуқини нисбий ҳуқуқлар жумласига, яъни мажбурият ҳуқуқига киритади. Бу ҳусусда Ш. М. Асьяновнинг фикрига қўшилиб бўлмайди. Назаримизда, оператив бошқариш ҳуқуқи мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг бир кўриниши, холос. Бу ҳуқуқни ўзгача талқин этиш, барча ҳолатларда ҳам ўз баҳслилигини сақлаб қолаверди.

¹ Ўзбекистон ССРнинг 1963 йил 1 январдан кучга киритилган Гражданлик кодексининг 106-моддаси.

сабабли фуқаролик-ҳуқуқий қонунчиликда ифодаланмаслиги лозимлиги тўғрисида ҳулоса чиқаришга асос бўлади¹.

Назаримизда, бу ўринда Х.Раҳмонқуловнинг фикрларига қўшилмасликнинг иложи йук. Зеро, юқорида таъкидланганидек, давлат мулк ҳуқуқининг объекти ва давлат мулк ҳуқуқини амалга оширувчи субъект ҳисобланган давлат муассасаси мулкдор томонидан берилган мулкый ҳуқуқларни амалга оширар экан, ҳуқуқларни беришни фуқаролик-ҳуқуқий тартибда эмас, маъмурий-ҳуқуқий тартибда, жорий меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш орқали амалга ошириши мумкин.

Ҳўжалик юритиш ҳуқуқи ҳам оператив бошқариш ҳуқуқи каби давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш усули ҳисобланади. Маълумки, ҳўжалик юритиш ҳуқуқи оператив бошқариш ҳуқуқига қараганда анча кейин пайдо бўлган. Агар оператив бошқариш ҳуқуқи ўтган асрнинг 40-йилларида назарий жиҳатдан вужудга келиб, амалиётда 60-йилларда қўлланила бошланган бўлса, ҳўжалик юритиш ҳуқуқи 80-йилларнинг ўрталаридан (унгача тўла оператив бошқарув ҳуқуқи) амалиётда қўлланилиб келинмоқда².

Ҳўжалик юритиш ҳуқуқи 1963 йилги Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодексида ўз ифодасини топмаган. Давлат мулкни амалга оширишнинг бу усули собиқ Иттифоқдаги қонуности ҳужжатлари билан тартибга солинган.

Шу ўринда давлат мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг усуллари ҳисобланган ҳўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари тўғрисида тўхталиб ўтиш жоиз. Ушбу ҳуқуқларнинг ўзаро ўхшаш жиҳатлари қуйидагиларда кўринади:

-ҳўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқи соф маънодаги мулк ҳуқуқи эмас, балки давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш шаклидир³;

¹ Раҳманқулов Х. Законодательные источники гражданского права РУз и задача по их совершенствованию. /Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари мавзусидаги конференция материаллари тўплами. -Т.: ТДЮИ. -12 б.

² Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. -М.: Проспект. 2003. -485 с.

³ Ю. К. Толстой ҳўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқини чекланган ашёвий ҳуқуқлар жумласига оид деб ҳисоблайди ва уларнинг давлат мулк ҳуқуқини амалга ошириш усуллари эканлигини таъкидлаб ўтади. Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. -М.: Проспект. 2003. -481 с. Назаримизда, Ю. К. Толстой бу ерда совет ҳуқуқ тизимидаги аъёнлардан келиб чиқиб, шундай фикр билдиради. Зеро, мулкдор ўзининг мулкый ҳуқуқларини бошқа субъектга ўтказса, бундай ҳуқуқ ашёвий (ёки мулкый) ҳуқуқ саналади. Ҳўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқлари эса бундай ҳолатни вужудга келтирмайди. Чунки битта субъектга тегишли бир неча шахслар ўртасидаги мулкый ёки ашёвий ҳуқуқлар ҳаракати, мулкдор бир шахс бўлганлиги сабабли соф маънодаги мутлак ашёвий ҳуқуқ эмас.

-иккала ҳолатда ҳам давлат ўзининг мулкый ҳуқуқлари таркибига кирувчи ҳуқуқларнинг маълум бир қисмини беради;

-хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқлари мулкый ҳуқуқнинг чекланиши билан боғлиқ;

-мулк ҳуқуқининг асосий элементи – тасарруф этиш элементи ҳар доим мулкдорда қолади.

Хўжалик юритиш ҳуқуқи оператив бошқариш ҳуқуқидан фарқли томонлари куйидагиларда намоён бўлади:

-хўжалик юритиш ҳуқуқи оператив бошқариш ҳуқуқидан фарқли равишда одатда, давлатнинг тижоратчи юридик шахсларига бериладиган ҳуқуқдир. Масалан, давлат унитар корхонаси тижорат ташкилотидир (ФКнинг 70-моддаси);

-хўжалик юритиш ҳуқуқига эга субъект оператив бошқариш ҳуқуқига эга шахсга қараганда давлат мулкни бошқаришда кенгрок ҳуқуқ ва имтиёзга эга бўлади¹;

-хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида фаолият юритаётган унитар корхона давлат муассасасидан фарқ қилиб, ўзининг хўжалик юритишида бўлган мол-мулкни ишлатишдан келган фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эга (ФКнинг 177-моддаси 2-қисми);

-хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида фаолият юритаётган корхона муассасадан фарқ қилиб, ўз мажбуриятлари юзасидан мустақил жавобгар бўлади (ФКнинг 177-моддаси 3-қисми).

ФКнинг 176-моддасига мувофиқ хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ихтиёрида мол-мулк бўлган унитар корхона бу мол-мулкка ушбу Кодексда белгиланган доирада эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Х.Раҳмонқуловнинг фикрича, хўжалик юритиш ҳуқуқининг субъектлари (корхоналар) ўз ихтиёридаги мол-мулкка нисбатан мулк эгаси ҳуқуқларига эга эмаслар, лекин улар мулк эгаси тузган тартиб бўйича, ушбу мол-мулкдан фақат ўзларининг эмас, балки мулк эгасининг ҳам манфаатларини кўзлаб эгаллайдилар, ундан фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар.

Хўжалик юритиш ҳуқуқига эга корхоналар ўз фаолиятини оммавий шаклдаги, яъни давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларига тегишли мулк асосида... амалга оширадилар². Дарҳақиқат, хўжалик юритиш ҳуқуқи фуқароларнинг ўзини ўзи

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Ч1. /отв. ред. О. Н. Садиқов. -М.: Юриформцентр. 1997. -316 с.

² Раҳмонқулов Х. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997. -321-322 б.

бошқариш органлари томонидан ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг 1990 йил 31 октябрдаги “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни 10-моддаси 2-қисмига мувофиқ, маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкининг субъектидир. Ўзи сайлаб қўйган органлар – маҳалла мулкни тўла ҳўжалик юритиш асосида эгаллайди, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Гарчи ФК ҳўжалик юритиш ҳукуки фақат давлат унитар корхонасига тегишли, – деган нормани белгиламаса-да, амалиётда мулкдорнинг мулк ҳукуқини амалга ошириш усули сифатида ҳўжалик юритиш ҳукуки фақат давлат унитар корхоналарига нисбатан қўлланилади. Фикримизча, амалда ҳўжалик юритиш ҳукуқини мулкнинг бошқа шакллариغا нисбатан татбиқ этиш бир қатор тушунарсиз ҳолатларни келтириб чиқарарди.

Маълумки, ҳўжалик юритиш ҳукуки совет ҳукуқининг маҳсули ҳисобланади ва ўша даврларда фақат давлат мулкига нисбатан ишлаб чиқилган мулк ҳукуқини амалга ошириш усули сифатида татбиқ этилган. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан вужудга келган турли мулк шаклларида мулкдор ўз мулкый ҳукуқларини амалга оширишнинг бошқа ўзи учун кўпроқ фойдали усуллари танлайди (масалан, ижара, ишончли бошқариш, ишончнома ва х.к.). Шу сабабли ҳўжалик юритиш ҳукуки ҳали-ҳануз давлат мулкни амалга ошириш усули сифатида фақат давлат корхоналарига татбиқ этилмоқда.

В.В.Лаптев кооператив, жамоат ва диний ташкилот шўъба корхона ташкил этиб, ўз мулкининг муайян қисмини ҳўжалик юритиш ҳукуки асосида унга бириктириб қўйиши мумкин эмаслигини тушуниш қийин ҳолат, нега энди улар муайян фаолиятни амалга оширишлари учун айнан ҳўжалик жамияти ва ширкати тузишлари ва унга мулк ҳукуқини беришлари лозим¹, – дейди.

Дарҳақиқат, ушбу ҳолат анчайин тушунарсиздир. Зеро, қонун йўл қўйган ҳаракаларни субъектларнинг ўзлари амалга оширмасликлари уларнинг субъектив эрк-иродасига боғлиқ. Шу сабабли ҳўжалик юритиш ҳукуқидан фойдаланиш ёки фойдаланмаслик бу турли мулк шакллари субъектларининг субъектив ҳукуқи, бу ҳукуқни амалга ошириш юзасидан таъсир кўрсатиш мумкин эмас.

В.В.Чубаровнинг фикрича, ушбу ашёвий ҳукуқнинг объектини ташкил этувчи мол-мулк жумласига, бинолар, иншоотлар, асбоб-

¹ Лаптев В. В. Предпринимательское право. -М.: 1997. -58 с.

ускуналар, талаб килиш ҳукуки ва бошқалар кирди¹. Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, бу ҳуқуқ асосида бериладиган мол-мулклар жумласига яна, корхонага берилиши мумкин бўлган қимматли қоғозлар, турли хилдаги ўзга ашёларни киритиш мумкин.

Маълумки, хўжалик юритиш ҳукуки асосида бириктирилган мулккий ҳуқуқлар турли кўринишда бўлади.

Хўжалик юритиш ҳуқуқида мулккий ҳуқуқлар ўз мазмунига кўра икки қисмдан иборат бўлади:

а) хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида қорхонага бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдорнинг ҳуқуқлари;

б) хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ўзига мол-мулк бириктирилган қорхона бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишга ҳақли. Яъни, қорхонага қарашли мол-мулкни мустақил тасарруф этади.

ФКнинг 177-моддасига мувофиқ, хўжалик юритишида бўлган мол-мулкнинг эгаси қонунга мувофиқ қорхона ташкил этиш, унинг фаолият соҳасини ва мақсадларини аниқлаш, уни қайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини ҳал қилади, қорхона директорини (раҳбарини) тайинлайди, қорхонага қарашли мол-мулкдан белгиланган мақсадларда фойдаланилиши ва унинг сақланишини назорат қилади, қорхонанинг хўжалик юритишида бўлган мол-мулкни ишлатишдан келган фойданинг бир қисмини олади.

Мулкдорнинг ушбу ҳуқуқлари айни вақтда хўжалик юритиш қорхонасининг мажбуриятлари ҳамдир. Шу муносабат билан унитар қорхона хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ўзига қарашли бўлган қўчмас мулкни мулкдорнинг розилигисиз сотишга, ижарага беришга, гаров қўйишга, хўжалик ширкатлари ва жамиятларининг устав фондига ҳисса сифатида тошширишга ёки бу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақли эмас.

Лекин оператив бошқариш ҳуқуқидан фарқ қилиб, хўжалик юритиш ҳуқуқида қорхона ўзига қарашли мол-мулкни мустақил тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлади.

Ю.К.Толстойнинг таъкидлашича, хўжалик юритиш ҳуқуқи ўз мазмунига кўра чегараланган ҳуқуқдир. Бу ҳолат унинг республика ва муниципал мулк билан узвий боғлиқлигидан келиб чиқади².

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Ч1. /отв. ред. О. Н. Садилов-М.: Юриформцентр. 1997. -317 с.

² Гражданское право. Учебник. 6-е изд. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой Т. 1. -М.: Проспект. 2003. -483 с.

Ҳақиқатан ҳўжалик юрителиш ҳукуқи ўз моҳиятига кўра ушбу ҳукук эгасига нисбатан бир неча талаблар кўяди. Гарчи ҳўжалик юрителиш ҳукуқининг соҳиби мулкдорнинг розилигисиз корхонага қарашли бўлган кўчмас мулкни сотишга, ижарага беришга, гаровга кўйишга, ҳўжалик ширкатлари ва жамиятларининг устав фондига ҳисса сифатида топширишга ёки бу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақли бўлмаса-да, қонун ёки ўзга меъёрий ҳужжатларда таъжикланмаган ҳолларда корхонага тегишли кўчар мол-мулкларни мустақил тасарруф этишга ҳақли бўлади.

Мулкдор ҳўжалик юрителиш ҳукуқи бўйича фаолият юритаётган корхона мажбуриятлари учун жавобгар бўлмайди (ФКнинг 48-моддаси 3-қисми бундан мустасно).

Маълумки, унитар корхона ҳўжалик юрителиш ҳукуқи асосида фаолият юритадиган субъектларнинг типик намунаси ҳисобланади. Ҳўжалик юрителиш ҳукуқига асосланган унитар корхона мулкдорнинг ёки у вакил қилган органнинг қарорига мувофиқ ташкил этилади ва бундай унитар корхона ўз мол-мулкнинг бир қисмини ҳўжалик юрителиш учун белгиланган тартибда топшириш йўли билан юридик шахс бўлган бошқа унитар корхона (шўъба корхона) ташкил этиши мумкин. Бу ҳолатда шўъба корхонасида унга берилган мулкка нисбатан иккиламчи ҳўжалик юрителиш ҳукуқи вужудга келади. Лекин уларнинг бир-бирига нисбатан жавобгарлигига нисбатан ФКнинг 48-моддаси 3-қисми талаблари қўлланилади¹.

Ҳукуқшунос олим Ш.Рўзиназаровнинг таъжидлашича, унитар корхонанинг мол-мулки унга ҳўжалик юрителиш ёки оператив бошқариш тартибида қарашли бўлади. Унитар корхонанинг фирма номида унинг мол-мулкнинг эгаси кўрсатилган бўлиши керак².

Мазкур фикрдан шуни англаш мумкин-ки, унитар корхона фуқаролик ҳукуқининг субъекти ҳисобланса-да, соф маънодаги мулкдор ҳисобланмайди. Чунки унинг фирма номида эгаси (мулкдори) кўрсатилиши лозим. Шу билан бирга, унитар корхона ашёвий ҳукук соҳиби эмас, балки мулкдорнинг мулкый ҳукуқларини амалга оширувчи субъектдир.

¹ Юридик шахс муассиси (иштирокчиси) ёки унинг мол-мулкнинг эгаси юридик шахсинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, юридик шахс эса муассис (иштирокчи) ёки мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, ушбу Кодексда ёки юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 48-моддаси 3-қисми).

² Рўзиназаров Ш. Бозор шароитида қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик ҳукуқий мақоми. -Т.:Адолт. 1997. -143 б.

Умуман олганда, давлат мулк ҳукукини амалга оширишнинг бу шакли давлат мол-мулки асосида фаолият юритаётган юридик шахс ва органлар мулкининг ҳукукий мақомини белгилаб беради. Шу муносабат билан биз уларни ашёвий ҳуқуқ ёки мажбурият ҳуқуқи деб эмас, мулк ҳуқуқини (давлат мулк ҳуқуқини) амалга ошириш усули, деб ҳисоблаймиз.

3. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари

Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига эгалик қилиш ҳуқуқи бу ашёвий ҳуқуқнинг бир тури бўлиб, фуқаронинг белгиланган ўлчамдаги ва қонунда назарда тутилган ҳолларда эҳтиёжларни қондириш мақсадида ер участкасига нисбатан бевосита эгалик қилиш ҳуқуқидир.

Бундай ашёвий ҳуқуқ тури фуқароларга ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун (деҳқон хўжалиги, боғдорчилик, чорвачилик, миллий халқ хунармандчилиги), шахсий эҳтиёжларни қондириш учун (турар жой, дала ҳовли қуриш ва таъмирлаш учун) нохўжалик фаолият юритиш учун берилиши ва турар жойни мерос сифатида қабул қилиш билан вужудга келади. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқининг объекти – бериладиган мақсадлардан келиб чиқиб, ўлчами қонун билан тартибга солинадиган ер участкаси ҳисобланади. Субъект-жисмоний шахслардир. Шуни айтиш керакки, деҳқон хўжалигига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга берилган томорқа ер участкалари хусусийлаштирилиши ва олди-сотди, гаров, ҳадя, айирбошлаш объекти бўлиши мумкин эмас. Аммо бу ҳуқуқ кредит олиш учун гаровга қўйилиши мумкин¹.

4. Ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи

Ер участкасига доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи қонунда юридик шахсларга берилиб, у ҳам ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида тури сифатида кўринади. Ер кодекси²нинг 17-моддасига

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 5-6-сон. 88-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон, 82-модда. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. -Т.: Адолат. 1999. -18 б.

қўра, юридик шахслар ер участкасидан доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай ҳолатда ердан фойдаланиш ҳуқуқи шартномадан келиб чиқади ҳамда муглак ҳимоя қилинади. Бунда субъект юридик шахслар бўлиб, объекти-конкрет белгиланган ер участкасидир. Ушбу кодексга қўра, ер участкаси ижара шартномаси асосида муддатли, ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун қуйидагиларга берилиши мумкин:

-Ўзбекистон Республикаси фуқароларига ва юридик шахсларига;

-чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга, халқаро бирлашмалар ва ташкилотларга, чет эллик юридик ва жисмоний шахсларга.

Бундай ашёвий ҳуқуқ турида ер фойдаланувчиларга қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, диний ташкилотлар, мудофаа эҳтиёжлари учун берилиши мумкин. Улар бунда белгиланган ер участкасида мустақил хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлишади, шунингдек етиштирилган ҳосилдан тушган даромадларни эркин реализация қилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Ер участкалари эллик йилгача бўлган, лекин ўн йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага берилади¹.

5. Сервитут ҳуқуқи

Сервитут ҳақида сўз юритганда, унинг дастлабки вужудга келиши Рим ҳуқуқи билан боғлиқ ҳодиса эканлигини таъкидлаш лозим. Маълумки, Рим жамиятида хўжалик ҳаётининг кескин ривожланиб бориши, ижтимоий ва хўжалик муносабатларининг мураккаблашиши ва ҳуқуқий маданиятнинг ошиб бориши Рим фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларини янада ривожланишига ва такомиллашишига олиб келди. Шу сабабли, Рим ҳуқуқида мулк ҳуқуқи билан бир қаторда субъектлари ашё билан тўғридан-тўғри муносабатда бўладиган ва айрим ҳолатларда бошқа учинчи шахсларни инкор этиш имкониятига эга бўлган махсус ашёвий ҳуқуқлар ҳам тан олинган ва амалда бўлган².

Мулк ҳуқуқидан фарқли ўларок махсус ашёвий ҳуқуқларнинг предмети мулк ёки ашё эмас, балки унинг алоҳида вазифаси – ўзганинг мулкидан чекланган тарзда бевосита ва тўғридан-тўғри

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил, 5-6 сон, 82-модда.

² Косарев И.А. Римское частное право. Учебник. -Москва: Закон и право. 1998.

фойдаланиш ҳисобланади. Бу вазифадан ҳатто мулкдорнинг ўзи ҳам (сервитут ҳуқуқининг объекти сифатида) фойдалана олмаслиги ёки аксинча, ўзида мулкдор ваколатларидан бирининг предметини ифодалаши мумкин бўлган. Бундай ҳолатда мулкдор мулк ҳуқуқини чеклаётган махсус ашёвий ҳуқуқ тугатилиб мулк ҳуқуқи тўла шаклда тикланмагунча ўз ҳуқуқларида чекланиб қолаверади.

Ашёвий ҳуқуқни мулк ҳуқуқи билан солиштириш цивилистикада махсус ашёвий ҳуқуқларни чекланган ёки қисман чекланган ашёвий ҳуқуқ сифатида талқин қилинишининг тарқалишига ўз таъсирини ўтказди. Уларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, мазкур чекланган ашёвий ҳуқуқ мулккий ҳуқуқ билан рақобатлаша олмайди. Лекин, шу билан биргаликда бошқа шахснинг айнан шу мулкка ёки ашёга эгалик ҳуқуқи борлигини назарда тутади¹.

Сервитут ҳуқуқига бўлган эҳтиёжнинг зарурлиги асосан хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиши билан ифодаланади. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, айрим ер майдонлари ҳар доим ҳам ундан фойдаланишдаги зарур хусусиятларга эга бўлавермайди. Масалан, муайян ер майдонида сув бўлмаганлиги сабабли қўшни ердан ариқ қовлаб сув ўтказишга эҳтиёж туғилади. Шунинг учун ҳам шу ернинг хўжаликда иктисодий самарадорлигини ошириш мақсадида қўшни ер майдонидан қисман фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлишга эришиш каби муаммолари пайдо бўла бошлаган. Бундай муаммолар ер жамоа мулки ҳисобланган даврда осонгина ҳал қилинган². Аммо, хусусий ер мулкчилиги вужудга келиши билан ернинг мулкдори қўшни ернинг эгасига ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод бўлади. Шу тариқа ўзганинг ер мулкидан сервитут асосида фойдаланиш ҳуқуқини ўрнатишга зарурат пайдо бўла бошлаган. Сервитутнинг мазмун бировнинг мулкидан маълум мақсадларда фойдаланиш ҳуқуқи ёки ўз мулкидан бошқаларнинг чекланган тарзда фойдаланишга имкон беришдан иборат.

Қатор мутахассислар, масалан, З.И.Пуҳан ва М.П.Акимовскаялар чекланган ашёвий ҳуқуқларни назарий жиҳатдан умумий хусусиятларига кўра уч гуруҳга ажратади: сервитутлар, узок муддатли ер ижараси шартномаси ва гаров шартномаси³.

¹ Дождева Д.В. Римское частное право. -Москва: Норма, 1997.

² Навицкий И.Б. Римское право. -Москва: Гуманитарное право, 1994.

³ Пуҳан З.И., Акимовская М.П. Римское право. -Москва: Зерцало, 1999.

Е.А.Суханов эса, чекланган ашёвий ҳуқуқларни умумий вазибаларига кўра куйидагича таснифлашни таклиф қилади: мулкдорнинг мулкни бошқариш сифатида юридик шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари, сервитутга ҳос ҳуқуқ (истеъмолад мақсадларига кўра мулкдан чекланган тарзда фойдаланиш қандай бўлса, ҳўжалик мақсадларига кўра ҳам худди шундай) ва ер мулкидан фойдаланишга тааллуқли бўлган ашёвий ҳуқуқлар¹. Бинобарин, ашёвий ҳуқуқларни уларга тўлиқ эгаллик қилишга кўра таснифлаш яъни ваколатли шахсга мулкдан фойдаланишга рухсат берилган максимал даражада ашёвий ҳуқуққа эгаллик қилиш ва кейинчалик унинг чекланишига қараб таснифлаш мақсадга мувофиқ.

Узоқ муддатли ер ижараси шартномаси икки турга эмфитевзис (юнонча “*emphiteuzis*” - “ўрнатмок” деган маънони англатади) ва суперфицийга ажратилади. Бу иккала ҳуқуқ узоқ муддатли ер ижараси шартномасининг таркибий қисми ҳисобланади. Мазкур ҳуқуқларнинг сервитут билан ўзгаш томонлари шундаки, эмфитевзис ҳам, суперфиций ҳам ўзганинг мулкдан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи ҳисобланади. Уларнинг сервитутдан ажралиб турадиган хусусиятлари эса ҳар иккаласидаги ҳуқуқий ваколатлар ҳажмининг кенглиги ва муддати билан белгиланади. Ерга нисбатан шу иккала ҳуқуқлардан бирининг ўрнатилиши айнан шу ерга ўрнатилган мулк ҳуқуқининг номигагина сакланиб қолишини англатади.

Эмфитевзис ниҳоятда кенг ҳажмга эга бўлган ҳуқуқ бўлиб, ижарага берувчи ўз мулкни бошқариш ҳуқуқида жиддий даражада чекланадиган алоҳида умрбод ижаравий ашё ҳуқуқи ҳисобланади. Эмфитевзис низоли вазиятларда виндикацион даъво усули ва претор интердиктлари билан ҳимоя қилинган. Ижарага олинган ерга жиддий даражада зарар етказилиши, уч йил давомида ижара ҳаққи тўланмаслиги ва эмфитевзисга оид қонунларнинг бузилиши оқибатида эмфитевзис барҳам топгандан кейингина шу ерга нисбатан мулк ҳуқуқи тўлиқ қайта тикланган.

Сервитут ва узурфрукт ўртасидаги фарқ ҳақида француз цивилист олими Жюллио Л. Де ла Морандьер шундай ёзади: “узурфрукт муайян шахс фойдасига хизмат қилиб, шу асосда айнан шу шахсни кўчар ва кўчмас мулкдан фойдаланиш ва улардан ҳосил ундириш ваколатини берадиган ашёвий ҳуқуқдир. Сервитут эса, муддати чекланмаган кўчмас мулкдан фойдаланиш шароитига кўра

¹ Гражданское право: учебник: В 2 т. /Отв.ред. Е.А.Суханов. Т.1.-Москва: 1993.

турли мазмунга эга бўлган шунга ўхшаш бошқа мулкдан фойдаланадиган ва унинг манфаатини кўзлаб ўрнатиладиган ашёвий ҳуқуқлар ҳисобланади¹.

Кўчмас мулк эгаси кўшни ер участкасининг эгасидан, зарур ҳолларда эса бошқа ер участкасининг эгасидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақли.

Ўзганинг ер участкасидан пиёда ва транспортда ўта олишни таъминлаш, электр узатгич, алоқа ва қувур линияларини ўтказиш, улардан фойдаланиш, сув билан таъминлаш учун, шунингдек кўчмас мулк эгасининг эҳтиёжларини сервитут белгиламай туриб таъминлаши мумкин бўлмаган бошқа эҳтиёжларини қондириш учун сервитут белгиланиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер участкаси эгасининг ушбу участкага эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан маҳрум этмайди.

Сервитут белгилашни талаб қилаётган шахс билан ўзга ер участкасининг эгаси ўртасидаги битимга кўра, сервитут белгиланади ва у кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши лозим. Сервитутни белгилаш хусусида келиша олинмаса, баҳс сервитутни талаб қилаётган шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади. Фуқароларнинг сервитут ҳуқуқлари тижорат мақсадларидан ҳоли бўлганлиги учун кенг мулккий ҳуқуқларни талаб қилмайди.

Шунингдек, гаров ҳам ашёвий ҳуқуқ тури ҳисобланади. Унинг нарсаси ҳар қандай мол-мулк, шунингдек ашёлар ва мулккий ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Муомаладан чиқарилган мол-мулк, кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ бўлган талабномалар, хусусан, ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни коплаш тўғрисидаги талаблар, алиментлар тўғрисидаги талаблар ҳамда бошқа шахсга берилиши қонун билан ман этилган бошқа талаблар бундан мустаснодир. Гаров турларига ипотека, яъни кўчмас мулкни гаровга қўйиш ҳамда закатат киради.

¹ Жюлио Л. Де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Т.1.-М.: ИЛ. 1958.

9-БОБ. ЧЕТ ЭЛ ФУҚАРОЛАРИ, ЮРИДИК ШАХСЛАРИ ВА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МУЛК ҲУҚУҚИ

1. Чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи

Чет эл фуқаролари ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги мулкларига эгалик ҳуқуқига эгадирлар. Давлат бу мулкнинг дахлсизлигини ва бошқа давлатларга эркин ўтказилишини кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 17 ва 22-моддаларига кўра, фуқароларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати тушунчаларига қуйидагича нормаланган: барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқларига ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди.

Фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати (муомала лаёқати) у вояга етгач, яъни ўн саккиз ёшга тўлгач тўла ҳажмда вужудга келади.

Жисмоний шахснинг битимлар ва зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан фуқаролик муомала лаёқати битимлар тузилган ёки зарар етказилишидан келиб чиқадиган мажбуриятлар юзага келган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Жисмоний шахснинг хусусий тadbиркор бўлиши ҳамда бу билан боғлиқ ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати жисмоний шахс хусусий тadbиркор сифатида рўйхатга олинган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади. Рўйхатга олиш мамлақати бўлмаганда, хусусий тadbиркорлик фаолияти амалга ошириладиган асосий жой бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Жисмоний шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш суд қайси мамлакатники бўлса, шу мамлакат ҳуқуқига бўйсунди (ФКнинг 1169-моддаси, 3-5-қисми).

Шахсий номулкий ҳуқуқларга нисбатан бундай ҳуқуқларни химоя қилиш тўғрисидаги талаб учун асос бўлиб хизмат қилган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади (ФКнинг 1179-моддаси).

Интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга нисбатан бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш сўраладиган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади (ФКнинг 1180- моддаси, 1-қисми).

Ворисликка доир муносабатлар, мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини танлаган бўлмаса, мерос қолдирувчи охириги доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади (ФКнинг 1197-моддаси).

Кўчмас мулкка ворислик мазкур мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи бўйича, Ўзбекистон Республикасининг реестрида қайд этилган мол-мулкка ворислик эса, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади (ФКнинг 1199-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасида қуйидагилар белгиланган: “Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади.

Улар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалар билан белгиланган мажбуриятларни бажарадилар”.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий равишда истиқомат қилувчи чет эл фуқаросининг ҳуқуқий ҳолати республика ҳудудида вақтинча яшовчи чет элликнинг ҳуқуқий ҳолатидан фарқланади.

ФКнинг 1169-моддаси 2-қисмига асосан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида унинг фуқаролари билан бир қаторда тенг ҳуқуқ лаёқатига эгадирлар.

Келтирилган ҳолат Ўзбекистон Республикасида чет элликларга миллий тартибнинг тақдим этилишини мустаҳкамлайди. Шу боис чет элликлар республикамизда ўзбекистонлик фуқаролар билан бир фуқаролик ҳуқуқий лаёқатидан фойдаланадилар. Бу дегани, Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқаросининг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати асосан Ўзбекистон қонунчилиги билан белгиланади.

Чет элликларга миллий тартибнинг тақдим этилишидан шу ҳолат ҳам келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикасида чет элликлар маҳаллий фуқароларга берилган фуқаролик ҳуқуқларидан ўзга ҳуқуқларга даъво этолмайдилар; чет эл фуқароси унга имтиёзлар берилишини ёки маҳаллий қонундан истиснолар белгилашни талаб қилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида мустаҳкамланган ва чет элликларнинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқатига нисбатан қўлланувчи миллий тартиб қатъий характерга эга, яъни у чет эл фуқаросига ҳар

бир маълум ҳолатда ўзароликни талаб қилмаган ҳолда тақдим этилади. Чет эл фуқаросининг турли соҳалардаги ҳуқуқини тартибга солувчи бошқа қонунчилик актлари ҳам ушбу тамойилдан келиб чиқади.

Чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир хил фуқаролик ҳуқуқий лаёқатларнинг тақдим қилиниши, одатда, чет эл фуқаросининг республикамизда турар жойга эга бўлиши билан боғлиқ эмас. Бирок қонунда тўғридан тўғри кўзда тутилган айрим ҳолларда чет эл фуқаросига маълум ҳуқуқларнинг берилиши унинг Ўзбекистон Республикасида доимий равишда истиқомат қилиши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг фуқаролар мулки тўғрисидаги умумий қоидалар чет эл фуқароларига ҳам тааллуқлидир. Чет элликлар, худди Ўзбекистон Республикаси фуқаролари каби ўзларига тегишли бўлган мулкка, албатта қонунда белгиланган чегарадан чиқмаган ҳолда эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилишлари мумкин¹.

Бу ҳолат чет эл фуқаросига умуман тегишли бўлиши мумкин предметлар доираси ва чет элликнинг ўз мулк ҳуқуқларини амалга ошириш чегараларига тааллуқлидир. Шу борада, қонунчиликда белгиланган қоидаларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча шахслар ва шу билан бирга чет элликлар ҳам риоя қилишлари зарур.

ФКнинг 1169-моддасининг 2-қисми қонун томонидан чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларнинг берилиши борасида айрим истиснолар белгилаш имкониятини кўзда тутди.

Чет эл фуқароларига миллий тартибнинг тақдим этилиши, уларни нафақат фуқаролик ҳуқуқи соҳасида ўзбекистонлик фуқаролар билан тенглаштириш, балки, фуқаролик муносабатлари иштирокчилари сифатида уларга миллий қонунчилик қоидаларидан келиб чиқувчи мажбуриятларни юклаш демакдир. Масалан, ФКнинг 1194-моддасига асосан фуқаро (ёки ташкилот) ҳаёти, соғлиғи, мулкига зарар етказилиши оқибатида зарарни ундириш мажбуриятлари келиб чиқади. Бундай мажбуриятлар чет эл фуқароларига зарар етказилиши ҳолларида ҳам келиб чиқади.

¹ Ўзбекистон Республикаси "Мулкчилик тўғрисида" 1990 й. 31 октябр қонуни (Ўзбекистон Республикасининг 1993 й. 7 май, 1994 й. 23 сентябр, 1995 й. 6 май, 1996 й. 27 декабр қонунарига мувофиқ киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

2. Чет эл юридик шахсларининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳукуки

Маълумки, мулкӣ муносабатларга чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик ҳукуки субъекти сифатида нафақат жисмоний, балки юридик шахслар ҳам қатнашишлари мумкин.

Ҳозирги замонда юридик шахсларнинг фаолиятлари фақатгина бир давлат минтақаси билан чегараланмаган. Капитал экспорти шундай ҳолатга олиб келадикӣ, бир давлатда тузилган юридик шахс иккинчи давлатга бутунлай ёки қисман мансубдир. Монополияларнинг (трансмиллий компаниялар) асосий фаолиятлари эса умуман бир неча давлат минтақала рида амалга оширилади. Бундай монополиялар бир неча гуруҳларга бўлинади. Биринчи гуруҳга чет элда кўпгина филиаллар, шўъба корхоналарга эга бўлган миллий жамиятлар, трест, компаниялар киради (“Женерал моторз”, “Форд моторз”, “Интернейшнл бизнес мэшинз”, “Фольксваген”, “Филипс”, “Нестле” ва бошқ.) Биринчи гуруҳнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу ташкилотлар капитал бўйича миллий, фаолияти бўйича халқаро ташкилот ҳисобланади.

Иккинчи ТМК гуруҳига ҳам фаолият, ҳам капитал бўйича халқаро ҳисобланадиган трест ва концернлар киради (Англия-голландия нефть концерни “Ройял датч-Шелл”, Германия-Бельгия фото-кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи “Агфа-Геверт” ва бошқ.).

Юқоридаги гуруҳларнинг умумийлиги шундан иборатки, улар юридик шахс сифатида бирон бир давлатда рўйхатга олинган (тузилган) бўлиб, бошқа давлатларда эса улар кўпгина филиал, бўлимлар, шўъба корхоналарига эгадирлар.

Ва, ниҳоят, учинчи гуруҳга юридик шахс мақомига эга бўлмаган картел, синдикат, турли хил бирлашмалар киради¹.

Юридик шахслар (*Juristische person, personne civile, personne morale, persone juridique, corporation, legal person, juridical person*) – бу аввалам бор, турли хилдаги тадбиркорлик бирлашмалари бўлиб, улар ҳар бир давлатнинг иқтисодида муҳим роль ўйнайди.

Юридик шахс фақатгина ўзига мансуб бўлган мулкӣ ҳукуки ва мажбуриятлари соҳибӣ сифатида кўриб чиқилади, у таркибига кирувчи шахслардан мустақил равишда ва ўз номидан ҳаракат қилади.

¹ Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Междунар. отношения, 1994 й., 118 - б.

Хўжалик юритишнинг замонавий шароитларида юридик шахсларнинг фаолияти битта давлатнинг ўзи билан чегараланиб қолмайди ва бундай юридик шахсларнинг сони доимий равишда ўсиб бормоқда. Шунинг таъкидлаш лозимки, капитални экспорт қилиш, бир давлатда тузилган корхоналарни тўлиқ ёки қисман равишда бошқа давлат компанияларига тегишли бўлиб қолишига олиб келади, чунки йирик монополияларнинг асосий фаолияти бир вақтнинг ўзида бир неча мамлакатда амалга оширилади.

Юридик шахс тўғрисида аниқроқ ва кенгроқ тушунча олиш учун Фукаролик кодексининг 39-моддасига мурожаат қиламиз: “ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади.

Юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак”.

Қонундаги шу тушунчани асос қилиб олиб ва ундаги асосий ўзига хос хусусиятларга эътибор қаратсак. Фикримизча, уларга қуйидагиларни киритса бўлади: албатта, мол-мулкнинг мавжудлиги (эгалликнинг уч турининг бири асосида), бу мол-мулкнинг алоҳида бўлиши ва мажбуриятлар юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб бериши ва мустақил баланс ёки сметага эга бўлиши. Мана шу асосий ўзига хос белгилар юридик шахс тушунчасини ифода қилади, унинг жисмоний шахс ёки давлат каби субъектлардан фарқини билдириб туради.

Бу борада миллий қонунчилик ҳамда доктрина (таълимот) Европа мамлакатлариникига ўхшашиб кетади. Бунда турли иборалар қўлланилса ҳам улар маъно жиҳатдан айнан бир ёки жуда яқин. Масалан, Англия қонунчилиги юридик шахсларга муносабатда уларга мустақил иш фаолияти олиб бориш тамойилини қўллайди ва бунинг натижасида уларда хилма-хил фукаролик-ҳуқуқий муносабатларда ишгирок этишга имконият туғилади.

Чет эллик юридик шахслари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик фаолиятларини ва Ўзбекистон қонунларида ман этилмаган бошқа фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўладиган ўз мулкларига эга бўлишга ҳақлидирлар. Чет эллик юридик

шахсларининг мулки давлат тамонидан муҳофиза қилинади. Мулкни қўлайгириш ва бошқа давлатларга ўтказиш қонуан таъминланади.

Юридик шахслар асосан мулккий ҳуқуқи ва фаолиятининг хусусиятларига қараб таснифланади: шунга қараб улар бир неча гуруҳларга бўлинади.

Ғарб мамлакатларида юридик шахслар оммавий ҳуқуққа ва хусусий ҳуқуққа тегишли юридик шахсларга бўлинади. Бунда оммавий ҳуқуққа тегишли юридик шахсларга давлат, маъмурий-худудий бўлинмалар, давлат муассасалари, савдо-саноат палаталари, айрим давлат корхоналари киритилади.

Германия ҳуқуқида (Германия Фукаролик тузуклари) юридик шахслар иттифоқлар ва муассасаларга бўлинади. Иттифоқлар ўз навбатида хўжалик иттифоқлари ва нохўжалик иттифоқларига бўлинади.

Бунда Иттифоқлар деб, икки ва ундан ортиқ муассасалар томонидан таъсис этиладиган турли хил ташкилотлар тушунилса, муассасаларга яқка таъсисчи томонидан таъсис этиладиган юридик шахслар (хусусий фирмалар) киради.

Франция қонунчилиги юридик шахсларга классификация берар экан, уларни асосан хўжалик жамиятлари ва ассоциацияларга ажратади. Хўжалик жамиятлари – хусусий ҳуқуқ юридик шахслари, ассоциациялар эса – оммавий ҳуқуқ юридик шахслари ҳисобланади.

Англияда юридик шахслар корпорациялар (хўжалик фаолиятини юритувчи юридик шахслар) ва яққаоқим корпорациялари а бўлинади.

АҚШда юридик шахслар оммавий, нофиқорат (non-profit corporations) ва тижоратчи турлари а бўлинади¹.

ФКнинг 40-моддаси юридик шахсларни, уларнинг мақсадига қараб, тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган юридик шахсларга бўлиб кўрсатади. Ўз навбатида бу икки турнинг ҳар хил шаклларда мавжуд бўлиши кўзда тутилган. Шундай қилиб, тижоратчи ташкилотлар хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва бошқа қонун доирасидаги юридик шахслар бўлса, тижоратчи бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб гуриладиган муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник.-3-е изд., перераб. и доп. - М.: Междунар. отношения, 1993 й., 79-84-о.

Миллий коллизия нормаларида қуйидаги меъёр мустаҳкамлаб қўйилган: “агар Ўзбекистон Республикасининг қонунларида чет эл юридик шахслари учун бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, чет эл юридик шахслари Ўзбекистон Республикасида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган тадбиркорлик фаолиятини ва бошқа фаолиятни амалга оширадilar” (ФКнинг 1177-моддаси).

Хорижий юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати ЎЗР қонунчилиги ҳамда бошқа давлатлар билан тузилган халқаро шартномалар нормалари томонидан тартибга солинади.

1993 йил 22 январдаги МДХ давлатларининг кўп томонлама Конвенциясига¹ биноан, юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати у тузилган давлат қонунлари томонидан белгиланади.

Савдо шартномаларида шартнома тузаётган давлатлар ўз юридик шахсларига маълум бир ҳолат (мақом), ҳамда юридик шахсларнинг ҳуқуқ субъектлиги ўзаро тан олинганлиги тўғрисида келишиб оладилар.

Юридик шахсларнинг миллиятини аниқлаш асосан уларнинг ҳуқуқ субъектлигини тан олиш учун зарур. Бу эса улар билан битим тузиш-тузмасликка асос бўлади.

Чет эл корхона ва ташкилотлари Ўзбекистон Республикасида махсус рухсатсиз Ўзбекистон Республикаси миллий корхона ва ташкилотлари билан турли хил ташқи иқтисодий битимлар тузишга ҳақли, улар бўйича ҳисоб-китобларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Чет эл юридик шахслари ўзларининг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Барча ҳолатларда чет эл фирмаларига улар тузаётган битимлар, ёки уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш доирасида махсус рухсатномалар талаб қилинмайди.

Маълум бир масалалар бўйича, юқорида таъкидланганидек, юридик шахслар ўзларининг шахсий қонунларига бўйсунадилар.

Бу ерда назаримизда, алоҳида эътиборни чет эл корхона, ташкилотларининг ваколатхоналари ва филиаллар ҳамда шўъба корхоналарига қаратсак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

ФКнинг 47-моддасига биноан ваколатхона юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодаладиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмасидир.

Филиал юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазибаларини ёки вазибаларининг бир қисмини,

¹ Норма маълумотлар базаси. 2005 йил 24 ноябрдаги версияси.

шу жумладан ваколатхона вазифаларини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир.

Агар қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, ваколатхона ва филиаллар юридик шахс ҳисобланмайди. Улар ўзларини ташкил этган юридик шахс томонидан мол-мулк билан таъминланадилар ҳамда у тасдиқлаган низомлар асосида иш олиб борадилар. Ваколатхона ва филиалларнинг раҳбарлари юридик шахс томонидан таъминланади ҳамда унинг ишончномаси асосида иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги хорижий тижорат ташкилотларининг ваколатхоналарининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 октябрдаги 410-сонли Қарори билан тартибга солинади.

Мазкур Қарор билан хорижий тижорат ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатхоналарини аккредитация қилиш таркиби ва уларнинг фаолияти тўғрисида Низом тасдиқланади.

Ушбу Низом хорижий тижорат ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатхоналарини аккредитация қилиш тартибини ва уларнинг фаолиятини белгилайди.

Ушбу Низом бўйича хорижий тижорат ташкилотлари дейилганда фирмалар, компаниялар, корпорациялар, жамиятлар, шериклар ва хорижий давлат қонун ҳужжатларига мувофиқ чет элда ваколатхона очиш ҳуқуқига эга бўлган, тadbиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг бошқа ташкилий-ҳуқуқий шакллари тушунилади.

Ушбу Низом шунингдек, давлатнинг тегишли ваколатли органи руҳсатномаси мавжуд бўлган тақдирда, хорижий давлатлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг (вазирликлари, федерал округлари ва шу кабиларнинг) савдо (тижорат) ваколатхоналарига ҳам татбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий банклар ваколатхоналарини аккредитация қилиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланадиган тартибда амалга оширилади.

Хорижий фирмалар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз ваколатхоналарини Ўзбекистон ҳудудида ўз манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш мақсадида очадилар.

Ваколатхоналарни очиш уларни Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, савдо ва хорижий инвестициялар вазирлигида аккредитация қилиш йўли билан амалга оширилади.

Ваколатхоналар юридик шахслар ҳисобланмайди, ҳўжалик ёки бошқа тижорат фаолиятини амалга оширмайдилар.

Ваколатхона солиқ тўловчи ҳисобланмайди. Хорижий фирмага, ваколатхоналарнинг хорижий ва маҳаллий ходимларига солиқ солиш Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Аккредитация қилувчи орган аккредитация қилинган ваколатхоналар тўғрисидаги ахборотни, унда уларнинг манзилни ва ваколатхонани аккредитация қилиш тўғрисида сертификатнинг муддатини кўрсатган ҳолда, ҳар чорақда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига жўнатади (1-9-бандлари).

Ўзбекистон Республикасида ҳўжалик фаолиятнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари турлича бўлиши мумкин, лекин бу ерда мақсад уларнинг қатнашчиларининг маблағларини бирлаштиришдир. Булар қуйидагича: консорциум, маблағи юз фоиз чет эл мулкларига тегишли бўлган корхона, аралаш ва қўшма корхоналардир.

Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари иштирокидаги (хорижий сармоялар) корхоналарнинг мақоми ва фаолиятини тартибга солувчи асосий норматив актлар “Чет эл инвестициялари тўғрисида”¹, “Чет эл инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги² Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарига берилган қўшимча рағбатлантириш ва имтиёзлар тўғрисида”ги Фармони (ўзгартиришлар билан)³, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ташкил қилиш, давлат томонидан рўйхатга олиш ва фаолиятини тўхтатиш тўғрисида”ги Қарори⁴ (ўзгартиришлар билан) ва ҳоказолар ҳисобланади.

“Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасига кўра, чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига инвестицияларни қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин:

- Ўзбекистон Республикасининг юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган ҳўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа

¹ Халқ сўзи, 1998 й. 20 май.

² Ўша жойда, 21 май.

³ Норма маълумотлар базаси. 2005 йил 24 ноябрдаги версияси.

⁴ Ўша жойда.

корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкида улуш кўшиб қатнашиш;

- чет эллик инвесторларга тўлиқ қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларини, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш;

- мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

- интеллектуал мулкка, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хоуга, шунингдек ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш;

- концессиялар, шу жумладан, табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш;

- савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар жой биноларига, улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда мулк ҳуқуқини, шунингдек ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш (шу жумладан ижара асосида фойдаланиш) ҳамда табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш орқали.

Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестицияларни амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шакл-ларда ҳам амалга оширишлари мумкин.

Чет эл инвестициялари бирламчи ёки такронан амалга оширилаётган шаклларининг ўзгартирилиши уларнинг инвестиция сифатидаги моҳияти ўзгаришига олиб келмайди.

Чет эл инвестицияли корхоналарига қуйидагилар киради:

- устав жамғармасидаги пай (ҳиссаси) чет эл юридик ва jisмоний шахсларига тегишли бўлган қўшма корхоналар, хўжалик жамиятлари ва ширкатлар;

- устав жамғармасининг 100 фоизини чет эл инвестициялари ташкил қилган чет эл корхоналари;

- бош корхонаси республика ҳудудидан ташқарида жойлашган ва хўжалик фаолиятини амалга ошираётган шўба корхоналар ва филиаллар;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган чет эл инвестицияли корхоналарнинг шўба корхоналари ва филиаллари.

Давлат томонидан рўйхатга олиниши керак бўлган чет эл инвестицияли корхоналарига қуйидаги шартларга жавоб берган корхоналар қиради:

- корхонанинг устав жамғармаси миқдори 150 минг АҚШ долларига эквивалент бўлган суммадан кам бўлмаслиги лозим;
- корхонанинг биронта иштирокчиси албатта чет эл юридик шахси бўлиши керак;
- чет эл инвестицияларининг корхона устав жамғармасидаги ҳиссаси 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак.

Қўшма корхона – маълум ташкилий-ҳуқуқий шаклга киритилган корхона бўлиб, Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра юридик шахс ҳуқуқларига эга ва унинг устав жамғармаси ўзбек ва чет эллик шериклар улуши асосида шаклланган. Бу ҳол уларга ушбу корхонани биргаликда бошқариш ва унинг ишлаб чиқариш, ҳўжалик ва бошқа фаолиятидан тушган даромаднинг улушларига мутаносиб равишда тақсимлаш имкониятини беради.

Қўшма корхонани ташкил қилишда за унинг фаолиятида “чет эл элементи” иштирок этгани учун, ушбу ҳолда қандай ҳуқуқ қўлланади, деган савол туғилиши табиийдир. Ушбу саволга жавобни Фуқаролик кодексининг 1175-моддасидан топиш мумкин: “Юридик шахс қайси мамлакатда таъсис этилган бўлса, шу мамлакатнинг ҳуқуқи мазкур юридик шахснинг қонуни ҳисобланади”.

3. Чет эл давлатининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи

Ажнабий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида халқаро шартномаларда ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда дипломатик, консуллик, ижтимоий-маданий, хайрия ва бошқа халқаро муносабатларни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар, уларнинг моль-мулкни асраши, кўпайтириши ва бошқа давлатларга ўтказиш имконияти кафолатланади.

Маълумки, давлатлар халқаро ҳуқуқнинг асосий субъектлари ҳисобланади. Давлатлар бор экан, уларга ҳуқуқий субъектлик хосдир. Давлатлар ҳокимият ва бошқарув аппаратлари ҳамда ўз ҳудуди, аҳолиси ва, энг муҳими, суверенитетга эгадирлар.

Давлат ўз ваколатхоналари учун чет элда мол-мулк орттириши, чет эл юридик шахслари ва фуқаролари билан мулкый характерга эга

бўлган битимларни тузиш, чет элда очилган меросни қабул қилиш вақтида давлат, ўз навбатида, халқаро-хусусий ҳуқуқий муносабатларда қатнашади.

Фуқаролик қонунчилиги томонидан тартибга солинувчи муносабатларда иштирок этаётган давлат, бошқа қатнашчилар билан тенг равишда қатнашади.

Ушбу муносабатларда давлат номидан давлат ҳокимият ва бошқарув органлари ёки улар томонидан тайинланган махсус органлар қатнашадилар.

ФКнинг 79-моддаси 3-қисмига мувофиқ давлат ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради.

Шунингдек, ФКнинг 1178-моддасига кўра, давлатнинг чет эл элементли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштирок этиши эҳтимоли кўрсатилган.

Юқорида қайд этилганлар асосида таъкидлаб ўтиш жоизки, давлат нафақат халқаро оммавий ҳуқуқ, балки турли хил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисидир. Шу билан бирга, у чет эл элементи мавжуд фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қатнашади ва, бу ҳолатда, унинг суверенлиги тўлиқ равишда сақланади, яъни у бутунлай мустақил бўлиб қолади: бошқа давлатлар ва уларнинг органларига бўйсунмайди (кейинги ўринда қайд этилувчи ҳолатлар бундан истисно).

Давлат ўзи чиқарган заёмлар бўйича облигацияларни чет эл фуқароларига сотиши жараёнида вужудга келган ҳуқуқий муносабатларда тарафлардан бири бўлиб чиқиши мумкин. У концессия шартномаларининг, ва умуман олганда, давлат томонидан чет эл хусусий компанияларга концессиялар берилиши жараёнида тарафлардан бири бўлиши мумкин.

Масалан, 1995 йил 30 августда қабул қилинган “Концессиялар тўғрисида”ги ЎзР Қонунининг 5-моддасига кўра, қуйидагилар концессиявий ҳуқуқ муносабатларининг субъектларидир:

- концессия органлари – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси вакил қилган давлат бошқаруви органи, шунингдек жойлардаги давлат ҳокимияти органлари;

- концессиячи – концессия шартномаси тузган чет эллик инвестор.

Хорижий мамлакатда элчихона учун бино қуриш, ер участкаси ва турар жой биносини ижарага олиш вақтида давлатнинг ўзи ҳам

мулкий муносабатлар субъекти сифатида қатнашади. Бу ҳолда битимлар у ёки бу давлат номидан унинг элчихонаси томонидан тузилади.

Шунингдек, давлат чет элда фуқаролик муомаласида унинг фуқароси вафотидан сўнг қолган эгасиз мол-мулкнинг вориси ёки васиятнома бўйича ворис сифатида қатнашиши мумкин.

Мулкий муносабатлар соҳасида давлатга, юридик шахс бўлмагани сабабли, ҳуқуқнинг алоҳида субъекти сифатида қаралади.

Юридик шахс тоифаси – ҳар бир давлат ички миллий ҳуқуқининг тоифасидир. Давлатнинг ўзи у ёки бу тузилмага юридик шахс ҳуқуқини бериши мумкин, яъни давлатнинг ўзи у ёки бу тузилманинг юридик шахс бўлиш-бўлмаслигини белгилайди. Бу ерда эътиборни давлат юридик шахслари ва нафақат улар, балки улар ҳуқуқий ҳолатининг давлат ҳуқуқий ҳолатига ўхшаш-ўхшамаслигига қаратиш лозим. Назаримизда, бу саволга тўлиқ жавобни ФКнинг 80-моддасидан олиш мумкин: давлат томонидан тузилган юридик шахс давлат мажбурияти бўйича жавоб бермайди. Давлат ҳам, ўз ўрнида, у томонидан тузилган юридик шахс мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Агар давлат, ўзи тузган шартномага кўра юридик шахс мажбуриятлари бўйича кафилликни ўз зиммасига олган бўлса, ёки аксинча, юридик шахс давлат мажбуриятлари бўйича кафилликларни ўз зиммасига олса, қайд этилган қоидалар татбиқ қилинмайди. Масалан, “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 15-моддаси 2-бандига кўра, “Ўзбекистон Республикаси ҳуқумати кафолати остида чет эл инвестициялари ва кредитларини жалб этган ҳолда амалга ошириладиган инвестиция марказлаштирилган инвестиция ҳисобланади”.

“Давлат, давлат бошқарув органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари чет эл инвестори билан тузилган тегишли шартномаларда ўз зиммасига олган, ваколатлари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланган шахслар имзолаган мажбуриятлар бўйичагина жавоб берадилар.

Давлат чет эл инвестицияларини жалб этаётган Ўзбекистон Республикаси резидентларининг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайди, бундай мажбуриятлар қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан кафолатланган ҳоллар бундан мустасно”, деб белгиланади “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонунда.

“Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни химоя қилиш чоралари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 4-моддаси 4-бандида эса қуйидаги ҳолат белгиланган: “Чет эллик инвесторларга қўшимча кафолатлар ва уларни химоя қилиш чоралари ... Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан ҳам берилади”. Масалан, 1998 йил 26 октябрда аккумулятор батареяларини ишлаб чиқарувчи “УзЭксайд” ўзбек-америка қўшма корхонасини тузиш ҳақида”ги ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 453-сонли Қарори қабул қилинди.

Ушбу Қарорнинг 10-банди ЎЗР Молия вазирига белгиланган тартибда, ушбу лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўлган жалб этилаётган кредитлар бўйича ЎЗР ҳукуматининг кафолатини тақдим қилиш ваколатини беради.

Демак, бу вазиятда давлат Молия вазирлиги орқали юқорида кўрсатилган лойиҳани амалга ошириш борасида мажбуриятлар бўйича жавобгарликни ўз зиммасига олади ва бу дегани, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиси ҳисобланади.

Шундай қилиб, умумий қоидага кўра, юридик шахслар, улар давлат томонидан тузилган бўлса-да, чет эл элементли хусусий-ҳуқуқий муносабатларда қатнашганда, иммунитетга (дахлсизликка) эга бўлмайди ҳамда давлат, юридик шахс мажбуриятини ўз зиммасига олган ҳолда, ўз иммунитетини автоматик равишда чеклайди.

Кўпинча давлатни, фуқаролик обороти тартибини, ўзининг ҳуқуқий лаёқати мазмунини ва чегарасини шакллантириши мумкинлиги сабабли, ҳуқуқнинг алоҳида субъекти деб аташади. Лекин, бир томондан давлат махсус ҳокимият ваколатларига эга бўлиб, бошқа томондан хўжалик субъекти бўлиши эҳтимолининг мавжудлиги, давлатнинг махсус ҳуқуқий субъектлиги натижасидир, ammo бу ҳол, унинг иштирок этаётган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг табиатини ўзгартирмайди ва уларни ҳокимият ва бўйсунуш элементларини ўз ичига оладиган муносабатларга айлантиришга асос бўла олмайди.

Бошқача айтганда, бозор шароитида давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда жисмоний ва юридик шахсларга тенг бўлган ҳуқуқ субъекти бўлиб қатнашади. Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатидаги ҳуқуқий ҳолатининг замонавий тушунчаси шундан иборатдир ва бундан ички фуқаролик оборотида давлат иммунитет ҳуқуқига эга эмаслиги келиб чиқади.

Давлат чет эл элементли фуқаролик-хуқуқий муносабатлар катнашчиси сифатида келганда, вазият мураккаблашади. Бу ерда, давлатнинг мутлақ иммунитети амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида фақат халқаро оммавий хуқуқ субъекти бўлиб қолмасдан, балки фуқаролик-хуқуқий муносабатларнинг ҳам алоҳида субъекти бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси чет эл элементи билан боғлиқ фуқаролик-хуқуқий муносабатларида ҳам ўз суверенлигини, мустақиллигини сақлаб қолади ва ҳеч қандай бошқа давлатларга ёки унинг органларига бўйсунмайди.

Шундай қилиб, юридик доктринада, одатда, давлат иммунитетининг иккита: мутлақ ва чекланган (у ҳақда кейинги ўринларда баён қилинади) концепциялари мавжуд. Мутлақ иммунитет концепцияси қуйидагилардан келиб чиқади:

- а) чет эл давлатига нисбатан даъволар, уларнинг розилигисиз бошқа давлатларнинг судида кўриб чиқилиши мумкин эмас;
- б) даъвони таъминлаш мақсадида у ёки бу давлатнинг мулкига нисбатан бошқа бирон бир давлат мажбурий чора кўра олмайди;
- в) давлатнинг розилигисиз унинг мулкига нисбатан мажбуран қўлланувчи чоралар кўрилиши мумкин эмас.

Шунга кўра, одатда, дахлсизлик хуқуқининг қуйидаги турлари фарқланади: судловдан дахлсизлик, олдиндан даъвони таъминлашга дахлсизлик, қарорни мажбурий ижро этишга дахлсизлик.

Судга дахлсизлик шундан иборатки, давлат бошқа давлатларнинг судловига тегишли эмас (бир давлат иккинчи давлатнинг суди томонидан судлана олмайди). Бир давлат иккинчи давлатнинг суди томонидан жавобгар сифатида жалб этилмайди, давлат томонидан бунга аниқ-равшан розилик берилган ҳоллар бундан мустасно.

Олдиндан даъвони таъминлашга дахлсизлик шундан иборатки, давлат мулки даъвони таъминлаш предмети бўла олмайди.

Қарорни ижро этишга дахлсизликка кўра, давлатнинг ихтиёрисиз (розилигисиз) давлатга қарши чиқарилган қарорни мажбурий ижро этишни амалга ошириш мумкин эмас.

Яна тарихий ракурсга қайтамиз. Бу ҳақда шуни айтса бўладики, мутлақ иммунитет доктринаси биринчи Жаҳон урушига қадар амалда бўлган. Давлат иқтисодий жараёнларда фаол қатнашаётганлиги сабабли (бу ҳолат кескин равишда биринчи Жаҳон уруши даврида ривожлана бошлади) мутлақ иммунитет доктринаси аста-секин

парчалана бошлади. Айниқса, Европа континентал мамлакатларида (Бельгия, Германия) мутлақ иммунитетнинг ўрнига нисбий, секторал иммунитетни вужудга келтирган доктрина пайдо бўлди. Шундан кейин, Олий ҳокимият актлари (*acta jure imperii*) ва иқтисодий (хўжалик) обороти доирасидаги ҳаракатлар (*acta jure qestions*) фарқлана бошлади. Ҳозирги вақтда, ҳеч қандай шак-шубҳасиз, белгиланадики, мутлақ давлат иммунитетининг эски доктринаси бутунлай енгиландир. Бу ҳолат, муҳим аҳамиятга эгадир, чунки бир вақтда у шуни кўрсатадики, миллий қонунда чет эл давлати иммунитетига чек қўйган миллий қонун чиқарувчи халқаро ҳуқуққа зид эмасдир.

Ушбу ривожланиш маълум бир вақтда турли хил элементлар ёрдамида амалга оширилди. Унинг ечими суд қарорлари асосида бошланди. Кейинчалик, биринчи халқаро ҳужжат, яъни 1972 йил 16 май “Давлатлар иммунитетни тўғрисида”ги Базел Европа келишуви вужудга келди. Шу билан бирга, биринчи қонунлар қабул қилинди: *Foreign Sovereign Immunities Act* (АҚШ, 1976 йил), *State Immunity Act* (Буюк Британия, 1978 йил). Давлатлар уюшмаси “Халқаро давлатлар иммунитетни Конвенцияси”ни ишлаб чиқишга тайёрлана бошладилар.

Чекланган иммунитет концепциясига биноан, чет эл давлатлари, унинг органлари ва мулки иммунитет ҳуқуқи билан фақатгина давлатлар суверен вазифаларини, яъни *jure imperii* ҳаракатларини амалга оширганда фойдаланадилар. Агар давлат, тижорат характеридаги (ташки савдо битимлар тузиш, концессия ва бошқа битимлар ва ҳ.к.) (*jure gestiones*) ҳаракатларни амалга оширса, у иммунитет ҳуқуқидан фойдаланмайди. Бошқача қилиб айтганда, чекланган иммунитет концепцияси тарафдорлари шуни таъкидлашадики, агар давлат ўзини хусусий шахс ҳолатига қўйса, унга нисбатан даъво кўзгатиш ва унинг мулкига нисбатан мажбурий чоралар кўриш мумкиндир.

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб чекланган иммунитет концепцияси турли хил мамлакатларнинг қонунчилик, суд ва шартномавий амалиётида кенг тарқалди. Бу эса давлатнинг иқтисодий фаолиятида қатнашиш доираси кенгайганидан далолатдир.

Натижада, чет эл давлати иммунитетини чекловчи шартномавий ва халқаро ҳуқуқий нормаларни татбиқ қилиш доираси тобора кенгаймоқда. Шу билан бирга, давлатнинг мутлақ иммунитетига тегишли халқаро ҳуқуқий нормаларни татбиқ қилиш доираси эса торайиб бормоқда. Маълум бир ишларга нисбатан мутлақ иммунитет

концепция тарафдорлари бўлган давлатлар ундан воз кечаётган ҳоллари тез-тез учраб турибди. Бу ҳол улар томонидан қабул қилинган қонунларда ўз аксини топаяпти. Масалан, юқорида кўрсатилган иммунитет тўғрисидаги қонунлардан ташқари, АҚШ (1976), Буюк Британия (1978), шундай қонунлар Австрия (1979), Канада (1981), Покистон (1981) ва бошқаларда қабул қилинган.

Баъзи бир МДХ давлатларининг фуқаролик процессуал кодексларида қайси чет эл мамлакатида давлат иммунитетни тақдим этилмаса, унга жавобан чоралар кўрилиши кўзда тутилган ҳолатлар бириктирилган бўлса-да (масалан, Украина ФПКнинг 425-моддаси), бу имкониятнинг белгиланиши ўзаролик принципини қўллашга олиб келмайди ва амалиётда ўз самарасини йўқотади, деган фикрга қўшилиш мумкин. Ҳеч бўлмаганда, бу ҳолат иммунитетни чеклайдиган қонунлар (юқорида айтилганидек) қабул қилган ёки суд амалиёти чекланган иммунитет концепцияси тарафдори бўлган (Германия, Австрия, Франция, Бельгия, Швейцария, Италия, Дания, Финляндия, Греция, Норвегия ва бошқ.) мамлакатларга нисбатан тааллуқлидир.

Шундай қилиб, у ёки бу МДХ давлатининг қонунчилигида чет эл давлатининг мутлақ иммунитетни мустаҳкамланган бўлсада, бу чет эл давлати судларида ҳам МДХ давлатларининг иммунитетни автоматик равишда тан олинади дегани эмасдир. Чет эл судлари ҳар бир конкрет вазиятда, бошқа давлат ва унинг органлари иммунитет ҳуқуқидан фойдаланиш – фойдаланмаслигини ўз миллий қонуни асосида ўзлари ҳал қиладилар ва бу маълум бир вазиятда ҳар қандай давлат чет эл суди юрисдикциясига бўйсунуши имкониятига олиб келади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида “Давлат иммунитетни тўғрисида”ги қонун устида изланиш ишлари олиб борилмоқда. Унинг мақсади Ўзбекистон Республикаси суд ишларини кўриб чиқиш, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатларига нисбатан даъво кўзғатиши ва чет эл давлатларининг Ўзбекистон Республикасига нисбатан даъво кўзғатиши, мазкур даъволар бўйича суд қарорларини бажариш ҳамда уларнинг вакилларининг иммунитет ва имтиёзларига тегишли қоида ва тартибларини ўрнатишга қаратилиши лозим.

Ушбу қонунни ишлаб чиқиш ва уни қабул қилиш суд амалиётининг тажрибаси етарли бўлмаган мамлакатларга фойдаси кўпроқ тегади. Шундай мамлакатларга МДХ давлатлари ҳам киради,

лекин асосийси, албатта, бу борада янги мустақил давлатларнинг халқаро иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги ривожланишини иммунитет, чет эл инвестициялари барқарор ҳуқуқий муҳит яратишни ўз олдига мақсад қилган ва, бошқа томондан, миллий корхона ва ташкилотларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳуқуқий тартибга солишни барпо этишдир.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат иммунитети тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши Ўзбекистоннинг Жаҳон Савдо Ташкилоти (WTO) да қатнашишликка ундайди ва чет эл инвестицияларини жалб этишга кўмак беради.

4. Концессия. Маҳсулот тақсимотига оид битимлар

Ҳар қандай мажбуриятда икки тараф иштирок этади ва мажбурият субъектлари деб юритилади. Мажбурият субъектлари муайян ҳуқуқларга эга бўлган ва зиммасига мажбурият олган шахслардир. Муайян бир ҳаракатнинг қилиниши ёки муайян ҳаракатни қилишдан сакланишни талаб этишга ҳақли бўлган тараф – кредитор деб аталади. Муайян ҳаракатни қилишга ёки ҳаракат қилишдан сакланишга мажбур бўлган тараф эса – қарздор деб аталади.

Давлатнинг мажбурият муносабатларида иштироки масаласини айнан ана шу икки ҳолат (кредитор ва қарздор) юзасидан кўриб чиқиш лозим. Бунда, мажбурият муносабатларида давлат органларининг давлат номидан иштирок этишлари кўплаб учрайдиган муносабат бўлса, давлатнинг ўз номидан (Ўзбекистон Республикаси номидан) мажбурият муносабатларида иштироки (мамлакатнинг ички муомаласида) кўп кузатиладиган ҳолат ҳисобланади.

Маълумки, мажбурият шартномали мажбуриятлар ва шартномадан ташқари мажбуриятларга бўлинади. Давлатнинг шартномали мажбуриятларда иштирок этиши, одатда, унинг органлари томонидан давлат номидан турли шартнома ва битимлар тузиш орқали амалга оширилади. Бунда давлат фуқаролик-ҳуқуқий характердаги ҳар қандай битим ва шартноманинг тарафи сифатида иштирок этиши мумкин. Лекин фақатгина юридик шахслар ва фуқаролар ўртасида тузилиши мумкин бўлган шартнома ва битимларда давлат иштирок эта олмайди. Масалан, давлат битим ва шартномаларда истеъмолчи (чакана олди-сотди шартномасида

харидор, маиший пудрат шартномасида буюртмачи, прокат шартномасида ижарачи бўлиши мумкин эмас). Шунингдек, давлат битимларда махсус субъект –суғурталовчи, банк, молия агенти сифатида ҳам қатнашмайди. Давлат тадбиркор бўлмаганлиги сабабли у тадбиркорлик фаолиятида амал қиладиган битимларда ҳам иштирок этмайди (ишончли бошқарувчи бўлиши мумкин эмас ва комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномасининг тарафи сифатида қатнашмайди)¹.

Мажбурият муносабатларида давлат мулкдор сифатида ўз мулкни бошқариш, тасарруф этиш ёки хусусийлаштириш юзасидан турли битимлар тузиши мумкин.

Бозор иктисодиёти шароитида давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг тенг ҳуқуқли махсус субъекти ҳисобланар экан, у ўз функцияларини амалга ошириш юзасидан турли шартномаларни тузади. Масалан, давлат инвестиция фаолиятида, сармоя киритиш орқали тўғридан-тўғри иштирок этиб битимлар тузади. Бу ҳолат нафақат чет эл давлатларига инвестиция киритиш, балки чет эл инвесторларини мамлакат иктисодиётига жалб қилишда ҳам кузатилади. Давлатнинг инвестиция муносабатларида иштирок этиши ўзига хос жиҳатларга эга. Зеро, давлат бу борада фуқаролар ва халқаро хусусий ҳуқуқ субъектлари (юридик ва жисмоний шахслар) эга бўлмаган муҳим имкониятларга эга. Аниқроқ айтганда, давлат бир вақтнинг ўзида халқ ҳокимияти номидан иш кўради (ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилайди, стратегик дастурларни қабул қиладди, иктисодиётнинг стратегик масалаларини ечишга қаратилган инвестиция дастурларини кўриб чиқади), хусусий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади (бу ерда инвестиция фаолиятида қатнашиш ҳам кўзда тутилган)².

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 7-моддасига мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлари ва давлат бошқарув органлари инвестиция фаолиятининг субъекти ҳисобланади ва айнан улар давлат номидан ушбу фаолиятда иштирок этадилар. Мазкур қонуннинг 10-моддасига мувофиқ, давлат инвестиция фаолиятининг иштирокчиси сифатида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

-танлов (тендер) савдосининг иштирокчиси бўлиш;

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./Отв.ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. Т.1. -М.: Проспект. 2003. -236 с.

² Самархўжаев Б. Ўзбекистонда инвестиция сиёсати//Жамият ва бошқарув. 2002. №2. -49 б.

-инвесторлар билан уларнинг буюртмаларини бажариш учун шартномалар тузиш;

-агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, инвестор олдидаги ўз мажбуриятини бажаришга бошқа шахсларни жалб этиш ва ҳ.к.

Давлат ва унинг ваколатли органлари юқорида кўзда тутилган шартнома муносабатларига киришганда, инвестиция фаолиятининг бошқа субъектлари билан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Албатта, давлат бундай муносабатларда иштирок этар экан, ҳуқуқ ва мажбурият соҳиби сифатида мажбурият субъекти ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан давлатнинг мажбурият муносабатлардаги иштироки кенгайиб бормоқда. Бу ҳолат айниқса, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш муносабатларида, концессия муносабатларида, маҳсулот тақсимотига оид битимларда яққол намоён бўлмоқда.

Давлатнинг концессия мажбуриятларидаги иштироки ўзига хосдир. Зеро, давлат бу муносабатларда бевосита иштирок этиш орқали мажбурият муносабатларининг том маънодаги иштирокчисига айланади. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги қонуни 13-моддасига мувофиқ, чет эллик инвесторларга табиий ресурсларни қидириш, қазиб олиш ва улардан фойдаланиш ҳамда бошқа хўжалик фаолиятини юритиш учун концессиялар бериш чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувининг ваколатли органлари билан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тузадиган концессия шартномалари асосида амалга оширилади.

Концессияларга, агар улар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бўлса ва тузиладиган концессия шартномаларининг мақсадларига жавоб берса, фаолиятнинг барча соҳалари ва турларида йўл қўйилади.

Дарҳақиқат, концессия давлат иштирок этувчи мажбурият муносабати сифатида аҳмиятлидир. С.С.Ҳамроевнинг фикрича, концессия шартномаси ўз ичига фуқаролик-ҳуқуқий аҳамият касб этувчи мажбуриятлардан ташқари, оммавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиб турилувчи бошқа мажбуриятларни ҳам қамраб олади¹. Бунда оммавий ҳуқуқ субъекти сифатида давлат ва унинг ваколатли

¹ Ҳамроев С. Ўзбекистонда табиий бойликлардан фойдаланиш шартномаларини (концессия) нинг ҳуқуқий тартибга солиниши. -Т.: НПО Восток. 1999. -54 б.

органлари иштирок этганлиги муносабати билан ушбу шартномага оммавий ҳуқуқ нормалари татбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси вакил қилган давлат бошқаруви органи, шунингдек жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимияти органлари – концессиячи органлар сифатида давлат номидан концессия шартномаларида иштирок этадилар.

Конуннинг 9-моддасига мувофиқ, ваколатли давлат органлари концессия муносабатларида давлат номидан қуйидаги ҳуқуқларга эга бўладилар:

- 1) танловлар ва аукционлар ташкил этиш ҳамда уларни ўтказиш;
- 2) ўзига берилган ваколатлар доирасида концессия шартномаларини тузиш ва ҳ.к.

Жойлардаги давлат ҳокимияти органлари эса ушбу муносабатларда қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- 1) концессия шартномалари тузилиши мумкин бўлган ўз ихтиёрларидаги объектларни аниқлаш;
- 2) ўз ихтиёрларидаги объектлар бўйича танловлар ва аукционлар ташкил этиш ҳамда уларни ўтказиш;
- 3) ўзларига берилган ваколатлар доирасида концессия шартномалари тузиш, шунингдек ўзларига қарашли ҳудудлардаги объектлар бўйича бошқа концессия шартномаларининг шартларини келишиш ва бошқалар.

Концессия шартномалари танлов, аукцион асосида тузилади. Бунда шартнома танлов ёки аукционда ғолиб чиққан чет эллик инвестор (концессор) билан тегишли концессия органи ўртасида тузилади ва рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб кучга киради. Концессия шартномаларида давлат номидан иштирок этувчи ваколатли давлат органи ёки маҳаллий ҳокимият органининг энг асосий мажбурияти ер ва ер ости участкаларини хўжалик фаолиятининг муайян тури (ер ости бойликларини қидириб топиш ва уларни қазиб олиш) билан шуғулланиш учун чет эллик инвесторга топшириш ҳисобланади.

Давлат маҳсулот тақсимотига оид битимларда ҳам бевосита иштирок этади. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 7 декабрдаги “Маҳсулот тақсимотига оид битимлар тўғрисида”ги қонуни 3-моддасига мувофиқ, маҳсулот тақсимотига оид битим шартнома ҳисобланиб, унга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳақ олиш асосида ва муайян муддатга чет эллик инвесторга битимда кўрсатилган ер қазри участкасида конларни аниқлаш, қидириш ва

фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ҳамда шулар билан боғлиқ бўлган ишларни олиб бориш учун мутлақ ҳуқуқлар беради, инвестор эса мазкур ишларни ўз маблағлари ҳисобига ва таваккал қилиб амалга ошириш мажбуриятини олади.

Битимнинг тарафлари бўлиб, Ўзбекистон Республикаси, унинг номидан битимда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган, конларни аниқлаш, қидиришга ва фойдали қазилмаларни кавлаб олишга ўз маблағларини, қарзга олган ёки жалб этган маблағларини (мол-мулкни ва (ёки) мулкый ҳуқуқларини) киритаётган инвестор иштирок этади. Маҳсулот тақсимотига оид битим қоидага мувофиқ конкурс (аукцион) асосида тузилади. Қазиб олинган (ишлаб чиқарилган) маҳсулот давлат билан инвестор ўртасидаги битимга мувофиқ тақсимланади. Зеро, бу битим (шартнома) нинг номидан кўриниб турибдики, ишлаб чиқарилган (олинган) маҳсулот тарафлар ўртасида тақсимланади. Бунда давлат компенсация маҳсулотини, шунингдек фойдага қолган маҳсулотнинг битим шартларига мувофиқ инвестор улуши ҳисобланувчи қисмини (у томонидан қилинган харажатлар қийматини қоплаш мақсадида) инвесторга мулк қилиб беради. Битим шартларига мувофиқ инвесторнинг мулкига ўтадиган маҳсулот ҳеч қандай чеклашларсиз Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетилиши ёки инвестор томонидан ички бозорда битимда белгиланган шартлар ва тартибда реализация қилиниши мумкин. Давлат эса, ўзининг “фойдали” маҳсулотларидан келган фойдани олади.

Давлатнинг шартномавий муносабатлардаги фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги бевосита шу шартномаларнинг ўзида ифодаланади. Халқаро муносабатларда давлатнинг чет эл давлатлари билан фуқаролик-ҳуқуқий характердаги шартнома ва битимлари юзасидан жавобгарлиги халқаро шартнома ва битимлардан келиб чиқиб белгиланади. Давлат номидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи субъектлар, бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг мустақил субъекти ҳисобланадилар ва уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги давлатдан алоҳида ҳолда кўрилади. Лекин бевосита давлат ўзи иштирок этадиган муносабатларда шартномали мажбуриятларнинг бузилиши учун давлат жавобгардир. Масалан, “Маҳсулот тақсимотига оид битимлар тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддасига мувофиқ, тарафлар битим бўйича ўз мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада

бажармаганлиги учун битимга ва конун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Қонуннинг 4-моддасида эса тарафлардан бири Ўзбекистон Республикаси давлати ҳисобланиши белгиланган. Лекин бу ерда инвесторнинг маҳсулот тақсимотига оид битим бўйича мажбуриятларни бажармаганлик учун жавобгарлик ҳолати ёритилмаганидек, давлатнинг жавобгарлиги юзасидан ҳам аниқ конун нормалари ифодаланмаган. Бу хусусда С.С.Ҳамроевнинг фикрлари жуда ўринли¹.

Худди шундай ҳолатни концессия шартномаларида ҳам кузатиш мумкин. “Концессиялар тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддасига кўра, концессия шартномасини тузган томонлар унинг бажарилиши учун Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва шартномаларда кўзда тутилган тартибда жавобгар бўладилар. Кўриниб турибдики, концессия шартномаларини бажармаганлик учун жавобгарлик масаласи ҳам ноаниқ қонун ҳужжатида хавола қилиш йўли билан ҳал қилинмоқда. Ҳаттоки, қайси турдаги юридик жавобгарликни қўллаш мумкинлиги ҳам аниқ белгиланмаган. Лекин шартнома тузган томон (яъни, давлатнинг ваколатли органи ёки маҳаллий ҳокимият органи ва инвестор) жавобгар эканлиги аниқ ифодаланган².

¹ Ҳамроев С. С. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2003. -245-262 б.

² Ҳамроев С. Ўзбекистонда табиий бойликлардан фойдаланиш шартномаларини (концессия) нинг ҳуқуқий тартибга солиниши. . -Т.: НПО Восток. 1999. -131 б.

10-БОБ. МУЛК ҲУҚУҚИНИНГ КАФОЛАТИ ВА ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ УСУЛЛАРИ

1. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда Фуқаролик ҳуқуқи нормалари муҳим роль ўйнайди. Фуқаролик ҳуқуқи йўли билан мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг асосий усуллари куйидагилардир: мулкни бировнинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъволар); мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар); мулк ҳуқуқини бузишга қаратилган ғайриқонуний битимлар (шартномалар)ни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида қарорлар чиқариш билан қўриқлаш; асоссиз олинган мулкни қайтариш йўли билан қўриқлаш.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг юқорида кўрсатилган усуллари билан биринчи ва иккинчиси ашёвий ҳуқуқ нормаларига асосланиб қилинадиган даъволар бўлса, учинчи ва тўртинчи усуллари мажбурият ҳуқуқи нормаларига асосланиб қилинадиган даъволар ҳисобланади.

Ашёвий ҳуқуққа асосланган даъволар – ашёнинг (мулкнинг) асл ҳолида қайтарилишига ёки мулкдан фойдаланишда қилинаётган тўсқинликларни йўқотишга қаратилади.

Мажбурият ҳуқуқига асосланган даъволар эса битимда (шартномада) иштирок этувчи мулк эгасининг (кредиторнинг) манфаатини қўриқлашга ғайриқонуний равишда тузилган шартнома юзасидан олинган нарсани мулк эгасига қайтаришга, зарар кўрган шахснинг (жабрланган шахснинг) зарарларини тўлатишга, асоссиз олинган нарсаларни қайтариш ёки унинг қийматини қайтаришга қаратилади. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 233-моддасида мулкдорнинг ҳуқуқий қонуний равишда тўхтатилган тақдирда унинг манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатлари белгилаб қўйилган. Айни вақтда қонунда мулкдор ҳуқуқини бузувчи ҳужжатларнинг қабул қилиниши ҳуқуқий оқибатлари ҳам ўз ифодасини топган. Бинобарин, юқоридаги асослар мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ўзига хос мустақил тури сифатида қаралиши мумкин. Бундай ҳолатларда мулкдор ҳуқуқининг бузилиши давлат идораси томонидан норматив ёки ҳуқуқни қўлловчи ҳужжат қабул қилиниши орқали рўй беради. Бунда мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши қонуний асосларга эга бўлиши ёхуд ғайриқонуний бўлиши мумкин.

Лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам мулкдорнинг қонуний манфаатлари қафолатланади. Масалан, мулкдорга қарашли уй, бошқа бинолар, иншоотлар, дов-дарахтлар жойлашган ер участкасини олиб қўйиш ҳақида қарор қабул қилиниши муносабати билан ёки давлат идорасининг мулкдор мол-мулкни бевосита олиб қўйишга қаратилмаган бошқа қарори муносабати билан мулкдор ҳуқуқини тўхтатиб қўйишга қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина йўл қўйилади. Бунда мулк ҳуқуқи бекор бўлиши муносабати билан мулкдорга етказилган барча зарарлар мулкдорга батамом тўланади. Агар мулкдор бундай қарордан норози бўлса, у ҳолда низо суд томонидан ҳал этилмагунча мулк ҳуқуқини бекор қилишга сабаб бўлувчи қарори ижроси тўхтатилади.

Давлат бошқарув идораси ёки давлат ҳокимияти маҳаллий идораси томонидан қонунга хилоф бўлган ҳужжатнинг қабул қилиниши натижасида мулкдорнинг мулкый ҳуқуқлари бузилган тақдирда, бундай ҳужжат мулкдорнинг даъвосига кўра суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилади. Мазкур ҳужжатни қабул қилган давлат органи ўз ихтиёридаги маблағ ҳисобидан мулкдорга етказилган зарарларни тўлаши лозим.

2. Мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъво)

Мулкдорга қарашли мулк бирон-бир шахс (фуқаро ёки юридик шахс)нинг қонунсиз эғалигида бўлса, мулкдор ўз мулкни асл ҳолатида қайтариш ҳақида судда бу шахсга нисбатан даъво кўзғатишга ҳақли. ФКнинг 228-моддасида айтилганидек, мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олишга ҳақлидир. Фуқаролик ҳуқуқи назариясида бундай даъволарга виндикацион¹ даъволар дейилади.

Виндикацион даъво мулкни инсофсиз эғалловчиларга ҳам қилиниши мумкин. Инсофсиз эғалловчи деб мулкнинг ўзига ғайриқонуний йўл билан ўтишини билган ёки билиши лозим бўлган эғалловчига айтилади. Инсофли эғалловчи деганда, мулкнинг ўзига ғайриқонуний йўл билан ўтганини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган эғалловчи тушунилади.

ФКнинг 229-моддасида кўрсатилганидек, агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўлаб

¹ "Виндикация" лотинча сўз бўлиб, талаб қилиб олиш маъносини англатади.

олинган бўлса, олувчи буни билмаган ва билиши мумкин бўлмаган (инсофли эгалловчи) бўлса, мол-мулк мулкдор томонидан ёки эгалик қилиш учун мулкдор берган шахс томонидан йўқотилиб қўйилган ёхуд мулкдордан ёки у мол-мулкни берган шахсдан ўғирланган ё бўлмаса уларнинг ихтиёридан ташқари бошқача йўл билан уларнинг эгалигидан чиқиб кетган бўлса, мулкдор бу мол-мулкни олган шахсдан талаб қилиб олишга ҳақли.

ФКнинг мазкур 229-моддасидаги умумий қоидада баъзи истиснолар ҳам назарда тутилган, чунончи, агар мулк суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда сотилган бўлса, мол-мулкни юқорида кўрсатилган асослар бўйича талаб қилиб олишга йўл қўйилмайди; агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўламасдан олинган бўлса, мулкдор мол-мулкни барча ҳолларда ҳам талаб қилиб олишга ҳақли. Пул, шунингдек тақдим этувчига деб ёзилган қимматли қоғозлар инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиниши мумкин эмас.

Ўзларининг ғайриқонуний равишда бошқа шахсга ўтказилган мулкларини талаб қилиб олишда мулкдор бир вақтнинг ўзида қуйидагиларни талаб қилишга ҳақли:

биринчидан, инсофсиз эгалловчидан, масалан сотиб олувчидан мулкни эгаллаган барча вақти мобайнида олган ёки олиниши лозим бўлган ҳамма даромадларининг қайтарилиши ёки тўланишини;

иккинчидан, инсофли эгалловчидан эса – унинг мулкни эгаллаши ғайриқонуний эканлигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан бошлаб ёки мулкнинг қайтарилиши тўғрисида мулк эгасининг даъвоси бўйича чақирув қоғози олган пайтдан бошлаб олган ёки чақириб олиши лозим бўлган ҳамма даромадларнинг қайтарилишини ёки тўланишини талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 230-моддаси).

Ўз навбатида инсофли эгалловчи ҳам, инсофсиз эгалловчи ҳам, мол-мулкдан қанча вақт давомида олинган даромад мулкдорга қайтарилиши керак бўлса, шунча вақт давомида мол-мулкка қилинган зарур ҳаражатларни тўлашни мулкдордан талаб қилишга ҳақли.

Қонунда мулк учун сарфланган нарсаларни, агар ашёдан уни бузмасдан ажратиб олиш мумкин бўлса, инсофли эгалловчи ўзида қолдиришга ҳақли эканлиги кўрсатилган. Агар мулкдан ажратиб олиш мумкин бўлмаса, инсофли эгалловчи мулкнинг қўпайиши учун сарф қилинган ҳаражатларнинг ўзига тўланишини талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик кодексида мулк ҳуқуқлари ҳимоя қилинишининг кучайтирилишини таъминловчи қатор муҳим қондалар белгиланган. Бундай қондалар жумласига қуйидагилар киради:

биринчидан, мулк эгаси мулкни ўзи йўқотган ёки ўзи ўғирлатган ҳолларда инсофли эгалловчидан талаб қилиб олишдан ташқари яна мулк унинг ихтиёридан ташқари эгаллигидан (қўлидан) кетган тақдирда ҳам талаб қилиб олиш;

иккинчидан, мулк бировга ишониб топшириб қўйилганда унинг ихтиёридан ташқари қўлидан чиқиб кетган бўлса ҳам, бу мулкни инсофли равишда оловчидан талаб қилиб олиш;

учинчидан, агар мулк бировга топшириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан бепул олинган бўлса, у вақтда мулк эгаси барча ҳолларда ўз мулкни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, виндикацион даъво – бировнинг қонунсиз эгаллигида бўлган ашёни қайтариб олиш ҳақидаги мулк эгасининг даъвосидир. Виндикацион даъвони бошқа турдаги даъволардан ажратиб турадиган асосий белгилари: даъволашувчи тарафлар, даъво асоси ва даъво нарсаси, шунингдек унинг мақсадидир.

Ашёга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлган, лекин ашёси қўлида бўлмаган шахс виндикацион даъво бўйича даъвогар бўлади. Виндикацион даъвони қилишга айрим мулк эгасигина ҳақли бўлмай, улушлари бўлган мулкдорларнинг ҳар қайсиси ҳам даъво қилишга ҳақли. Бундан ташқари мулкни қонун ва шартномага биноан эгаллаб (саклаб) турган шакллар ҳам виндикацион даъво бўйича даъвогар бўладилар.

Эгалик ҳуқуқи виндикацион даъвони қилишга асос бўлади. Мулкдор мулк ҳуқуқи асосида ўзига тегишли ашёга бўлган субъектив ҳуқуқи билан бу мулкни эгаллаш (қўлида саклаш), ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлганида-бу ҳуқуқларнинг ўзига қайтарилишини талаб қила олади.

Виндикацион даъвонинг мақсади – бузилган мулкый ҳуқуқни тиклашдан, ашёни бевосита мулк эгаси ихтиёрига қайтаришдан иборатдир.

Виндикацион даъвонинг предмети (нарсаси) турга хос аломатлар (сон, оғирлик, ўлчов) билан белгиланадиган, шунингдек индивидуал (хусусий) аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бўлиши мумкин.

Виндикацион даъво бўйича фақат индивидуал ашёлар эмас, балки бошқа барча мулклар, асл ҳолатда қонунсиз эгалловчидан талаб қилиб олинishi мумкин.

Мулк эгасига унга қарашли ашё ўрнига, унинг қийматини тўлаш, барча ҳолларда ҳам мулк эгасининг манфаатларини таъминлай олмайди. Бинобарин, мазкур масалани ҳал қилишда жисмоний ёки индивидуал аломатли мулкларни эгалловчидан мажбурий тарзда олиб бериш ҳуқуқининг судларга берилиши-мажбуриятларининг турмушда реал ижро этилишини, шунингдек мулкый ҳуқуқнинг янада тўлароқ ҳимоя қилинишини таъминлашга қаратилади.

Виндикацион даъво ҳуқуқини бузиш фактидан келиб чикса ҳам, зарар етказишдан келиб чиқадиган даъво ҳисобланмайди. Виндикацион даъвога биноан ашё асл ҳолатда қайтарилиши талаб қилинса, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятда эса, ашё ўрнига унинг қиймати талаб қилиниши мумкин.

Агар ишни ҳал қилишда шартномага оид жавобгарлик белгилаш учун асослар бўлса, у вақтда даъво шартнома мажбуриятлари тўғрисидаги нормаларнинг қондаси бўйича ҳал қилинади. Бинобарин, виндикацион даъво ашёвий ҳуқуқий даъво сифатида кўрилганлиги туфайли шартнома юзасидан қилинадиган даъво билан аралаштириб юбормаслиги лозим. Масалан, ашёни қайтариш ҳақидаги даъво шартнома мажбуриятларини, чунончи, ижара ёки омонат шартномалари юзасидан мулк эгаси ашёни асли ҳолида қайтариш тўғрисида даъво қилганида, ашёни қайтариб олиш ҳақидаги талаб шу шартномани тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар асосида қаноатлантирилади. Демак, бундай ҳолларда мулк эгаси шартнома даъвоси ўрнига виндикацион даъво қилишга ҳақли бўлмайди.

Мулкни эгаллаш қонуний ва қонунсиз бўлиши мумкин. Мулкни ҳуқуқ нормалари ёки шартномага асосланган ҳолда эгаллаш қонуний эгаллаш ҳисобланади. Бунда мулк ижозат этилган (қонун ёки бошқа ҳуқуқий акт билан йўл қўйилган) усул билан қўлга киритилади.

Қонунсиз эгаллаш ашёни етарли ҳуқуқий асосларга эга бўлмай қўлда сақлаб туришга айтилади. Қонунсиз эгалловчи деб ўзбошимчалик билан эгаллаб олувчи, ўғирловчи ёки топиб олинган нарсани ўзлаштирувчи, шунингдек ашёни эгасидан қонун ёки шартнома асосида олмайдиган шахсга айтилади. Мулк қонун йўл қўймайдиган усул билан сотиб олинганда, қўлга киритилганида ҳам уни эгаллаш учун ҳуқуқий асос бўлмаса, бундай эгаллаш ҳам

қонунсиз эгаллаш бўлади. Масалан, фуқаро А. фуқаро Б.дан бир ашё сотиб олади. Аммо кейинчалик фуқаро Б. сотилган ашёнинг эгаси эмаслиги туфайли харидор А.га мулкка бўлган ҳуқуқни ўтказма олмаслиги маълум бўлади. Фуқаро А. ҳуқуқий нуқтаи назардан караганда, гарчи ашёни фуқаро Б. иштироки билан тегишли суратда ўзига олган бўлса-да, қонунсиз эгалловчи бўлиб кўрилади.

Фақат қонунсиз эгалловчи, яъни даъво кўзғатилган вақтда низоли мулк қонунсиз эгалигида бўлган шахсгина даъво бўйича жавобгар ҳисобланиши мумкин.

3. Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар)

Баъзи ҳолларда мулкрий ҳуқуқнинг бузилиши ашёни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Ашё мулк эгасининг ихтиёрида, эгалигида бўлган бир вақтда мазкур ашёни бирон-бир шахснинг ҳаракати тўсқинлик қилиши оқибатида фойдаланиш қийналиши ёки умуман фойдаланишга имкони бўлмай қолиши мумкин. Масалан, фуқаро А.нинг қарзи учун фуқаро Б.нинг мулки нотўғри хатланганида фуқаро Б. мулкнинг рўйхатдан чиқарилишини ва шу билан ўз мулкидан фойдаланишга қилинган тўсқинликнинг бартараф этилишини талаб қила олади.

Мулк эгаларининг мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бузиш, гарчи бу эгалик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам йўқотиш ҳақидаги талабларни ҳуқуқ назариясида негатор даъволар деб айтилади. ФКнинг 231-моддасида мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузилиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қила олиши кўрсатилган. Мазкур даъвонинг нарсаи мулк эгасининг бундай ҳалақитни (тўсқинликни) йўқ қилиш ҳақидаги талаби ҳисобланади. У мулк эгасига мулкидан фойдаланишда, ўз ҳуқуқини амалга оширишда тўсқинлик қилади.

Судда негатор даъвони мулк эгасигина эмас, балки ашёни қонуний асослар бўйича, масалан, қонун ёки шартномага асосан эгалловчи шахс ҳам кўзғатишга ҳақли. Бундай қонуний эгалловчилар ўзларининг талабларини ФКнинг 231-моддаси асосида эмас, балки мулкни эгаллашларининг қонунийлигини белгиловчи ҳуқуқ нормалари (ФКнинг 232-моддаси) асосида қўя оладилар. Масалан, мулкрий ижарага олувчи, яъни мулк эгаси билан тузилган шартнома

бўйича ашёдан вақтинча фойдаланувчи шахс бу мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бузилганида ҳар кимга, шу жумладан, мулк эгасига нисбатан ҳам даъво кўзғатишга ҳақли. ФКнинг 232-моддасида айтилишича, гарчи мулкдор бўлмаса ҳам қонун ёхуд шартномада назарда тутилган бошқа асосга мол-мулкка эгалик қилаётган шахс ҳам ФКнинг 228-231-моддаларида назарда тутилган ҳуқуқларга, яъни виндикацион ва негатор даъволар кўзғатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Суд тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳозирги вақтда негатор даъво деб аталган даъво билан судга камдан-кам мурожаат қилинади. Аммо бундан мулк эгаларининг ҳуқуқларини бузишдан маълум даражада ҳимоя қилувчи мазкур ҳуқуқ нормаси ўз аҳамиятини йўқотади, деган хулоса мутлақо келиб чикмайди. Амалда бировнинг мулкий ҳуқуқини бузишга уринган ҳар қандай шахсни тартибга чақириб турувчи бундай нормаларнинг бўлиши мақсадга мувофиқдир.

4. Мулкий ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқини нормалари билан ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари

Юқорида биз мулк ҳуқуқининг ашёвий-ҳуқуқий воситалари ёрдамида (виндикацион ва негатор даъволар билан) ҳимоя қилиниши масалалари билан танишдик. Мулкий ҳуқуқни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганишда мулк эгаларининг мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи мажбурият ҳуқуқига оид воситалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мулк ҳуқуқининг ҳимоя қилишнинг бундай мажбурий-ҳуқуқий усуллари икки кўринишда: 1) шартномали муносабатлар; 2) шартномадан ташқари муносабатларда бўлади.

Шартномали муносабатларда мулкий ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида шуни айтиш керакки, тузиладиган хилма-хил шартномалар аксарият ҳолларда қонунга, шартнома шартларига риоя қилиниб, тўғри ва инсофли равишда бажарилади. Аммо баъзи ҳолларда шартноманинг айрим интизомсиз иштирокчилари шартнома юзасидан олган ўз мажбуриятларини бутунлай бажармасликлари ёки лозим даражада бажармасликлари ҳоллари ҳам учрайди. Бундай пайтларда табиий бузилган мулкий ҳуқуқларни тиклаш ҳамда шунинг ўзи билан мулкий ҳуқуқларни ҳар томонлама ва тўла ҳимоя қилиш масаласи қўйилади.

Шартномали муносабатларда мулкӣ ҳуқуқларни бузиш куйидагича кўринишларда бўлиши мумкин:

-қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги битим, шунингдек ҳуқуқ-тартибот ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим ўз-ўзидан ҳақиқий эмас ва у ФКнинг 116-моддасига биноан ҳақиқий саналмайди ҳамда ҳар икки тарафнинг ёки бир тарафнинг бундай шартнома юзасидан олган даромадлари давлат даромадларига ўтказилади;

-муомалага лаёқатсиз шахслар (ёш болалар, руҳий касаллар) билан битим тузилиши натижасида мазкур шахслар мулкӣ зарар кўрсалар, қонун (ФКнинг 117-119-моддалари) тузилган битимларни ҳақиқий эмас деб топиши билан бирга бузилган мулкӣ ҳуқуқнинг тикланиши лозимлигини ҳам кўрсатади. Масалан, 13 яшар бола ўзига ҳадя қилинган фотоаппаратни ота-онасининг руҳсатисиз бировга сотса, шартнома ҳақиқий саналмаслиги ва бундай шартноманинг тузилиши натижасида вояга етмаган шахс мулкӣ зарар кўрган бўлса, зарар ҳақи ундирилиши мумкин;

-жиддий янглишиш, алданиш, зўрлик қилиниши таъсирида тузилган битимлар (шартномалар) суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бундай битимлар тузилиши натижасида бузилган мулкӣ ҳуқуқлар ҳам қонун (ФКнинг 122-123-моддала

ри) бўйича ҳимоя қилинади;

-айрим шартномалар масалан, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, ижара, пудрат, юк ташиш ва бошқа қатор шартномалар бўйича олинган мажбуриятлар бутунлай ёки лозим даражада бажармаслиги натижасида ташкилотлар ёки айрим фуқаролар мулкӣ зарар кўришлари мумкин. Бундай ҳолларда ҳам қонун (бундай шартномалар)нинг ҳар қайсисини бузиш оқибатлари тўғрисида, ҳуқуқий нормалар бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилинишини назарда тутати.

Шартномалардан ташқари бўладиган мажбурият муносабатларида мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишига келсак, баъзи ҳолларда мажбурият муносабатлари юқорида айтилганидек, ўзаро келишув асосида тузилган шартномалардан келиб чиқмай, бевосита қонун билан ҳам белгиланиши мумкин. Бундай ҳолларда ташкилотлар ва фуқаролар қонунга асосан ўзаро мажбурият муносабатларида бўлади ва ҳуқуқ субъектлари (юридик шахслар ва фуқаролар) бир-бирларига нисбатан муайян мажбуриятлар олади. Агар қонун билан белгиланган мажбуриятларни бажармаслик

натижасида мулкый зарар кўрилса-бузилган мулкый ҳуқуқларни ҳимоя қилиш масаласи вужудга келади.

Шартномалардан ташқари бўладиган мажбурият муносабатларида мулкый ҳуқуқнинг бузилиши асосан қуйидаги ҳолларда учраши мумкин:

-баъзи ҳолларда айрим шахслар (юридик шахслар ёхуд фуқаролар)нинг мулкига қасддан ёки эҳтиётсизлик билан зарар етказиш туфайли мулкый ҳуқуқлар бузилади. Масалан, давлат ёки ташкилот мол-мулкани талон-тарож қилиш, фуқаронинг мулкани ўғирлаш, фуқарога зарар етказилиши натижасида мулкый ҳуқуқлар бузилиши мумкин. Бундай ҳолларда қонун бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши, мулкый ҳуқуқларнинг ҳар томонлама ва тўла ҳимоя қилинишини белгилайди;

-амалда бировдан топшириқ олмай, унинг манфаатларини кўзлаб, баъзи ҳаражатлар қилиш ҳоллари ҳам бўлиши, масалан, бировнинг тўсатдан касал бўлиб қолган боласини шифохонага такси машинасида олиб бориб жойлаштиришда маълум ҳаражат қилиниши мумкин. Қонун бундай ҳолларда ҳам зарарнинг тўланиши лозимлигини кўрсатиб, мулкый ҳуқуқни ҳимоя қилади;

-хатолик билан бировнинг мулки олинган ёки тежалган бўлса, яъни бировнинг мулкани олиб қолиш ёки тежаш учун қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмаса – олинган ёки тежалган мулк эгасига қайтарилиши лозимлиги қонунда белгиланади. Масалан, хатолик билан иккинчи марта такрор тўланган қарз ёки олинмаган маҳсулот учун ташкилотнинг тўланган пули қайтарилиши лозим.

Қонун (ФКнинг нормалари) яна бошқа баъзи ҳолларда ҳам шартномалардан ташқари вужудга келадиган мажбуриятларда мулкый ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини белгилайди.

11-БОБ. ЗАРАРНИ УНДИРИШ ВА АСОССИЗ ОЛИНГАН МУЛКНИ ҚАЙТАРИШ –МУЛКНИ ҚЎРИҚЛАШ ВОСИТАЛАРИ СИФАТИДА

1. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар тушунчаси, аҳамияти

Жамиятимиз ҳаётининг энг муҳим тамойилларидан бири қонун устуворлиги ҳисобланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, “асосий ижтимоий, энг аввало иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун жавобгар бўлади”¹ бозор механизмнинг энг асосий хусусиятидан бири “хўжалиқ юритувчи субъектлар ўртасида уларнинг иқтисодий жавобгарлиги ва тўлиқ иқтисодий мустақиллиги асосида” қонун ва шартномалар интизомига қатъий риоя қилиш ҳисобланади.

ФКнинг 234-моддаси иккинчи қисмида кўрсатилганидек, мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда ушбу кодексида кўрсатилган бошқа асосларда келиб чиқади.

Мажбурият фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлиб, унда бир томон иккинчи томон фойдасига маълум бир ишни ёки муайян бир ҳаракатни амалга ошириш ёхуд муайян бир ҳаракатдан ўзини сақлашни ўз зиммасига олади.

Бозор иқтисодиёти шаклланаётган шароитда корхона, муассаса ва ташкилотларга ҳамда фуқароларга етказилган моддий зиённи ундиришга қаратилган қонунларнинг ижросини текшириш алоҳида аҳамиятга эга.

“Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида, барча жабҳаларда амалга оширилаётган инкилобларнинг кучли ижтимоий асосларини, республиканинг барча аҳолисининг манфаатларини таъминлаш, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини хал қилишга қаратилган қонунлар мавжуд бўлиши лозим”².

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар фуқаролик ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бу мажбуриятлар шартномавий муносабатлардан ташқари, шахсга ёки

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Биздан озод ва обод Ватан қолсин тўпламида. -Т.: Ўзбекистон. 1994. 48-б.

² Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Адолат. 1995. 296-б.

мол-мулкка ғайриқонуний хатти-харакат натижасида етказилган зарарларни қоплашга қаратилган.

Кишиларнинг бир-бири билан доимий равишда ўзаро муносабатларида баъзан уларнинг моддий ёки номоддий манфаатларига зарар етиш оқибатлари келиб чиқади. Бу зарарлар турли тасодифлар, эҳтиётсизлик, қасд орқали, табиий офатлар натижасида юзага келади. Шундай ҳолатда етказилган зарар ким томонидан тўланиши (зарар етказган шахс ёки жабрланган шахс ёхуд учинчи шахс томонидан) масаласи юзага келади. Ҳозирги вақтда юридик ва жисмоний шахслар кутилмаган зарарлардан ҳимояланиш мақсадида суғурта хизматидан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Аммо ҳар доим ҳам вақтидан суғурта хизматидан фойдаланишнинг иложи бўлавермайди. Натижада кутилмаган зарар келиб чиқади. Шунини таъкидлаш лозимки, суғурта товони ҳар доим ҳам етказилган зарарни тўла қопламайди. Шунинг учун етказилган зарарни бир ҳуқуқий институт ёрдамида тартибга солишнинг иложи йўқ. Бу борада кенгроқ фаолият кўрсатиш учун бир қанча институтлардан фойдаланишга тўғри келади. Улардан энг салмоқлиси, деликт ёки зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлардир.

“Зарар етказилган келиб чиқадиган мажбуриятларнинг роли ва аҳамиятини аниқлашда қуйидаги икки асосий анъанага эътибор бериш керак. Биринчидан, ишлаб чиқаришнинг ўсиши илгари номаълум бўлган зарарли омиллар вужудга келиши ва тарқалиши, улардан фойдаланиш ва бошқалар. Масалан, Англия юқори суди томонидан кўрилаётган даъволи ишларнинг 70-80%ни зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлардан келиб чиқмоқда. Бундай мажбуриятларнинг аҳамияти ортиб бораётганлиги фуқаролик қонунчиликларида деликт мажбуриятларга эътибор берилаётганлигида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Наполен кодексига зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар учун бор йўғи бешта қисқа модда киритилган бўлса, Германия фуқаролик тузукларида бу институтга 31 параграф бағишланган”¹.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар ўзига хос белгиларга эга бўлиб, ҳуқуқшунос олимлар бу хусусда бир хил фикр билдирадилар. Жумладан, Ю.К.Толстой бу белгиларни қуйидагича кўрсатади:

¹ Костин А.А., Яфаев А.И. Обязательства из причинения вреда.//Гражданское и торговое право капиталистических государств китобида. -М.: Международные отношения. 1993. 427-6.

а) бу мажбуриятларнинг таъсир доираси зарарни қоплаш моддий хусусиятларга эга бўлишига қарамасдан мулккий ҳамда шахсий номулкий муносабатларни қамраб олади;

б) улар мутлақ характерга эга бўлган мулккий ҳуқуқлар ёки шахсий номулкий манфаатларни бузилиши натижасида келиб чиқади;

в) гарчи ҳуқуқ жабрланувчи билан шартномавий муносабатларда бўлган шахс томонидан бузилган бўлсада, мажбуриятлар мутлақ ҳуқуқлар бузилганлиги туфайли шартномасиз характерга эга;

г) бу мажбуриятлар зарар ким томонидан етказилганлиги, қандай кўринишда етказилганлиги ва қоплаш усулларида қатъи назар тўлиқ қопланишини назарда тутати;

д) қонунда назарда тутилган ҳолларда зарарни тўлаш мажбурияти бошқа шахсларга ҳам юклатилиши мумкин¹.

Зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятга биноан жабрланган шахс етказилган зарар учун жавобгар бўлган шахсдан ўзининг аввалги ҳолати тикланишини ёки кўрган зарарни қоплашни талаб қила олади. Бу мажбурият субъектлари бўлиб зарар етказилган шахс ва етказилган зарар учун жавобгар шахс ҳисобланади. Бу субъектлар сифатида фуқаролар ва ташкилотлар бўлиши мумкин. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг мазмунини жабрланган шахснинг аввалги ҳолати тикланишини ёки кўрган зарарларининг тўланишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқи ва етказилган зарар учун жавобгар бўлган шахснинг мазкур ҳаракатларни амалга оширишга қаратилган бурчи ташкил этади. Етказилган зарарни тўлашга қаратилган мазкур мажбурият юзасидан жавобгарлик шартномадан ташқари вужудга келадиган жавобгарлик ҳисобланади. Бу туфайли вужудга келадиган мажбуриятлар ҳуқуқи институти икки турдаги вазифани: биринчидан, аввалги ҳолатни тиклаш ёки зарарни тиклаш вазифасини; иккинчидан, тарбиявий функцияни, яъни қонунга хилоф хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш вазифасини бажаради. Мазкур институтнинг аввалги ҳолатни тиклаш вазифаси гайриқонуний ҳаракат натижасида вужудга келадиган салбий мулккий оқибатларни тугатишга, чунончи, соғлиқни тиклашга, нобуд қилинган ашё ўрнига янги ашё олишга ёки зарарланган ашёни тиклаш имконини беради. Унинг тарбиявий функцияси етказилган зарарни ундириш имкониятини бериш билан қонунчиликка риоя

¹ Толстой Ю. К. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда.//Гражданское право дарслигида. Ч.2. -М.: Проспект. 1997. 695-б.

қилишга, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ва манфаатларига шунингдек, ижтимоий ва хусусий мулкка нисбатан эҳтиётлик билан муносабатда бўлишга қаратилган ғайриқонуний ҳаракатларни олдини олишга қаратилади.

2. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик асослари

Зарар етказишдан келиб чиқадиган жавобгарликни белгилайдиган юридик манбалар ФКнинг 985-1022-моддалари ва бошқа баъзи махсус ҳуқуқий ҳужжатлардан иборат. Мазкур масалага оид бир қанча нормалар ишчи ва хизматчиларнинг иш билан боғлиқ ҳолда шикастланганликлари ёки саломатликларига бошқача тарзда зарар етказилганда зарарнинг иш берувчи томонидан тўланиши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 1 февралдаги 48-сон қарори билан тасдиқланган ва 1997 йил 11 феврал 74-сонли қарорининг 6-банди билан ўзгаришлар киритилган қоидаларда берилган¹.

Зарар етказганлик учун вужудга келадиган мажбуриятлар тўғрисидаги қонун нормаларини татбиқ этишда бундай муносабатларни ҳуқуқнинг бошқа бир қатор институтлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардан ажрата билиш лозим.

Мулкка бўлган ҳуқуқ бузилган тақдирда баъзан фуқаролик ҳуқуқининг қайси институти қоидалари билан масалани ҳал қилиш тўғрисида (виндикацион даъво бўйича ҳуқуқни ҳимоя қилиниши ёки етказилган зарарни тўлатиш тўғрисидаги мажбурият ҳуқуқи қоидалари бўйича ҳимоя қилиш) ги масала вужудга келади.

Агар бировнинг мулккий ҳуқуқини бузиш натижасида мулк эгаси кўлидан чиққан бўлса, ва уни ФКнинг 228-232-моддаларига асосан натура шаклида 3-шахсдан талаб қилиш имконияти йўқотилмаган бўлса, бу ҳолларда шартномалардан ташқари вужудга келадиган жавобгарликни тартибга соладиган қоидалар (ФКнинг 985-1022-моддалари) қўлланилмайди. Ҳуқуқшунос олимлар томонидан фуқаролик қонунчилигида зарар етказишдан вужудга келадиган мажбуриятларни умумий асослари атрофлича ўрганилиб чиқилиб бир қатор шартлар бўлишлиги кўрсатилган. Биринчидан, мулккий зарарнинг бўлиши, иккинчидан, зарар етказувчининг хатти-ҳаракати

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлар тўплами. 1994 йил, 2-сон; 1997 йил, 2-сон.

қонунга ҳилоф бўлиши, учинчидан, қонунга ҳилоф ҳаракат билан зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши, тўртинчидан, зарар етказган шахснинг айби бўлиши талаб қилинади¹.

3. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгарлик

Фуқаронинг соғлиғига зарар етказиш, шунингдек, уни ҳаётидан маҳрум қилиш зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни вужудга келтиради.

1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги Қонуни ҳам фуқароларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларини – уларнинг шаъни қадр қиммати ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунчиликни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга².

Шартнома мажбуриятларини бажаришда, шунингдек ҳарбий хизмат мажбуриятларини, ички ишлар органларидаги хизматни ва бошқа шунга ўхшаш мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар, агар қонунда ёки шартномада жавобгарликнинг анча юқори миқдори назарда тутилмаган бўлса, ФКнинг 57-боби қоидаларига мувофиқ қопланади.

Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғи жуда ҳам бебаҳо неъмат ҳисобланиб унга етказилган ҳар қандай зарар ғайриқонуний ҳисобланади. қонун йўл қўйган ҳолатларда инсон ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар ҳуқуққа ҳилоф бўлмаслиги мумкин (зарурий мудофаа ҳолатида ёки хавfli жиноятчини ушлаш чоғида етказилган зарар) фуқаронинг соғлиғига зарар етказиш унинг майиб бўлиши, касалликка йўлиқиши ёки бошқача ҳолатларда етказилиши мумкин. Майиб бўлиш қандайдир ички омиллар таъсирида келиб чиқадиган жисмоний зарарланишда ифодаланади.

Фуқаро майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек, саломатлиғига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча

¹ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. Дарслик. 2-қисм. -Т.: Ўқитувчи. 1988. 202-б.

² Ўзбекистоннинг янги қонуллари. 11-сон. -Т.: Адолат. 112-б.

ҳаражатлари, шу жумладан, даволаниш, қўшимча овқатланиш, доридармонлар сотиб олиш, санаторий-курортда даволаниш, махсус транспорт воситаларини сотиб олиш, протез қўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, бошқа касбга тайёргарликдан ўтиш ҳаражатлари, агар жабрланувчининг ана шу ёрдам ва парвариш турларига муҳтожлиги ҳамда уларни бепул олиш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқланса, ўрни қопланиши лозим.

Зарарни қоплаш усулларида бирини танлаш ҳуқуқи ишнинг аҳволига қараб жабрланган шахсга берилади. Амалда етказилган зарарни тўла ҳажмда қоплаш назарда тутилади.

Фуқаронинг соғлиғига зарар етказганлик учун мулкый жавобгарликка тортилиш шартлари ва тўланадиган зарар миқдорини белгилаш тартиби жабрланган шахснинг ижтимоий суғурта қилинган ёки қилинмаган шахс бўлишига, шунингдек, зарарнинг ким томонидан – жабрланган шахсни суғурта қилдирган шахс ёки уни суғурта қилдирувчи бўлиб ҳисобланмаган шахс томонидан етказилган бўлишига қараб белгиланади.

Ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот органлари томонидан нафақа ва пенсиялар тўланиши учун асос бўлиб суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Суғурта қилинган шахснинг меҳнат қобилияти вақтинча ёки доимий йўқотилиш ёхуд ўлимига сабаб бўлган ва амалдаги қонунларга биноан нафақат ёки пенсиялар олиш ҳуқуқини берадиган (суғурта қилинган шахс вафот этган тақдирда эса унинг оила аъзоларига пенсия олиш ҳуқуқини берадиган) ҳодиса суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Бунда ижтимоий суғурта ёки ижтимоий таъминот органлари томонидан нафақа ва пенсиялар тўланишида зарар етказувчининг ҳам, зарар кўрган шахснинг ҳам айби тўғрисида масала қўйилмайди.

Соғлиқнинг зарарлантирилиши меҳнат қобилиятини вақтинча ёки доимий, тўла ёки қисман йўқотилишига олиб келиши мумкин. Зарар етказган шахс томонидан зарарнинг тўлатилиши тўғрисидаги масала меҳнат қобилияти вақтинча йўқотилганида юқорида кўрсатилганидек, суғурта қилинган шахс ўртача иш ҳақининг 100 % миқдоридан нафақа олади. Меҳнат қобилиятининг доимий йўқотилиши даражаси ВТЭК, яъни меҳнат қобилиятини белгиловчи врач-эксперт комиссияси томонидан белгиланади.

Меҳнат қобилиятининг йўқотилиши ёки камайтирилиши иш ҳақини йўқоттиш ва соғлиқни тиклаш мақсадларида қилинган бошқа ҳаражатлардан иборат мулкый зарарнинг келишига сабаб бўлади.

Оила аъзоларини боқувчи шахс вафот этишида унинг боқимида бўлганларнинг олиб турган моддий таъминоғти йўқотилиши мулкий зарарни ташкил этади.

Бундан ташқари фуқароларга асоссиз ишдан бўшатиш ҳолатларида ҳам моддий ва номоддий характердаги зарар келиб чиқади. 1998 йил 17 апрел Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарори 46-бандига асосан, ходимга етказилган зарарни қоплаш қўйидагилардан иборат эканлиги кўрсатилади:

-мажбурий прогул вақти учун сўзсиз ҳақ тўлаш;

-меҳнат шартномасини бекор қилиш ё бошқа ишга ўтказиш юзасидан шикоят қилиш билан боғлиқ қўшимча харажатларни қоплаш;

-маънавий зарарни қоплаш¹.

Етказилган зарар учун жавобгар шахсга нисбатан қўйиладиган талабларнинг миқдори қўйидагиларга қараб белгиланади:

-жабрланувчининг то соғлиғига зарар етказилишига қадар олган иш ҳақининг ўртача миқдорига қаралади. Жабрланувчининг иш ҳақини йўқотиш билан боғлиқ бўлган зарар жабрланган шахснинг зарар етказилиш қунига олган ўртача иш ҳақининг 100 %и ҳисобидан белгиланади;

-умумий ёки касбга доир меҳнат қобилиятининг йўқотилишига қаратилади. Умумий меҳнат қобилияти деб малакасиз меҳнатга бўлган қобилият тушунилади. Касбга доир қобилият деб ўз мутахассислиги бўйича меҳнат қилишга бўлган қобилият тушунилади;

-пенсия таъминотининг суммасига қаралади. Бу ҳолда шикастланиш муносабати билан тўлунадиган пенсия ҳам, шунингдек зарар етказилиши пайтига қадар жабрланувчи томонидан олиниб келинган пенсия ҳам қўшиб ҳисобланади.

Боқувчиси вафот этган тақдирда қўйидагилар зарарни ундириш ҳуқуқига эга:

-марҳумнинг қарамоғида турган ёки у вафот этган кунгача ундан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлган меҳнатга лаёқатсиз шахслар;

-марҳумнинг вафотидан кейин туғилган фарзанди;

-меҳнат қобилиятидан қатъи назар, марҳумнинг қарамоғида бўлган ўн тўрт ёшга тўлмаган ёхуд кўрсатилган ёшга тўлган бўлса ҳам тиббиёт муассасасининг хулосасига кўра саломатлиги бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленум қарорлари. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди.1998. 49-б.

бошкаларнинг парваришига муҳтож бўлган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришlashда банд бўлган ва ишламайдиган ота-онасидан бири, эри (хотини) ёки оиланинг бошқа аъзоси;

-мархумнинг қарамоғида бўлган ва унинг вафотидан кейин 5 йил ичида меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган шахслар.

Зарар қуйидагиларга тўланади:

-вояга етмаганларга – ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар;

-ўн саккиз ёшдан ошган ўқувчиларга – ўқувнинг кундузги шаклида ўқишни тугатгунга қадар, бироқ 23 ёшдан ошмагунча;

-эллиқ беш ёшдан ошган аёлларга ва олтмиш ёшдан ошган эркакларга – умрбод;

-ногиронларга – ногиронлик муддатига;

-мархумнинг қарамоғида бўлган болалари, неваралари, ака-укалари, опа-сингилларини улар ўн тўрт ёшга тўлгунга қадар парваришlashда банд бўлган ота-онасидан бири, эри (хотини) ёки оиласининг бошқа аъзосига¹.

Зарарнинг ўрнини қоплаш миқдорини аниқlashда боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан шахсларга тайинланган пенсия, шунингдек боқувчисининг вафотидан олдин ҳам, вафотидан кейин ҳам тайинланган бошқа турдаги пенсиялар ҳамда иш ҳақи (даромад), стипендия қоплаш ҳисобига киритилмайди. Агар боқувчи меҳнат ва меҳнат шартномасида назарда тутилган мажбуриятларни бажариш пайтида вафот этган бўлса, бу ҳолда иш берувчи зарарни ундириб олиш ҳуқуқи бор фуқароларга беш йил давомида ўртача иш ҳақини тўлаб туради.

Жабрланувчининг меҳнат қобилияти пасайиши ёки унинг вафот этганлиги билан боғлиқ зарарни қоплаш ҳар ойлик тўловлар билан амалга оширилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда суд зарар етказувчининг имкониятларини ҳисобга олиб, ундириш ҳуқуқига эга бўлган фуқаронинг талаби билан унга тегишли тўловларни бир йўла, лекин уч йилдан ошмаган вақт учун тўлашни белгилаши мумкин.

Жабрланувчининг соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбурияти зиммасига юкланган шахс, агар жабрланувчининг меҳнат қобилияти зарарни ундириш белгиланган

¹ Сергеев А. П. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда // Гражданское право. Учебник. Ч.2. – М.: Проспект. 1997. 699-751-б.

пайтда бўлгандагига нисбатан ошган бўлса, қоплаш миқдорини тегишлича камайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Суд зарар етказган фуқаронинг талабига биноан агар унинг мулкий аҳволи, ногиронлиги ёхуд пенсия ёшига етганлиги сабабли зарарнинг ўрнини қоплаш белгиланган пайтдагига нисбатан ёмонлашган бўлса, зарарнинг ўрнини қоплаш миқдорини камайтириши мумкин. Зарар қасддан етказилган ҳоллар бундан мустасно.

“Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги 1993 йил 6 май 840-сонли қарорини бажариш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг 1994 йил 7 февралда ходимларга, уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликни бошқача хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўлаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилган¹.

Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиш, касб касалликларига чалиниш ёки саломатликнинг бошқача хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни иш берувчилар томонидан тўлаш билан боғлиқ муносабатлар махсус қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Ҳужжатлар ва гувоҳларнинг кўрсатмалари иш берувчининг етказилган зарар учун айбдорлигини ва жавобдорлигини исботловчи далил бўлиши мумкин, чунончи ишлаб чиқаришда содир бўлган бахтсиз ҳодиса ҳақида далолатнома, суд ҳукми ва қарори, прокуратура, суриштирув ва дастлабки тергов органининг қарори меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат ҳақидаги қонунчиликка риоя этилишини, саломатликка етказилган зарар сабабларини назорат қилишни амалга оширувчи меҳнат техника инспекторининг ёки бошқа мансабдор шахсларнинг ҳулосаси ва бошқалар.

Лекин фуқароларнинг миллий қонунчиликда фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати, ишчанлик обрўсини химоя қилиш дастакларида бузилган ҳуқуқни тиклаш тартиби муфассал белгилаб берилмаганлиги сабабли амалиётда шахснинг бу ҳуқуқларини амалда тиклаш бирмунча мураккаб бўлиб қолмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами. 1994 йил, 2-сон.

Масалан, 1997 йил 8 мартда “Народное слово” рўзномасида “О кей мистер Расулов” мақоласи чоп этилиб, 2 кун ўтгач, фуқаро Расулов мақолада ўзининг шаънига пугур етказувчи ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотлар тарқатилганлиги учун раддия беришни оғзаки талаб этади. Тахририят бу талабни бажармагач, у қайта ёзма равишда 10 кун ичида раддия эълон қилинмаса, судга мурожаат этишини билдиради. Бу талаб ҳам бажарилмагач, ФКнинг 100-моддасига асосан 1997 йил 16 мартда Тошкент шаҳар Миробод туман судига мурожаат этади. Суд даъвои қондириб, тахририятга раддия эълон қилиш ва кечирим сўраш тўғрисида қарор қабул қилади. Кассация шикоятни Тошкент шаҳар судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатида ўзгаришсиз қолдирилади. Шунга қарамасдан жавобгар фақатгина 1998 йил 13 февралда шакли ва мазмуни, баён этиш усули бўйича шаъни ва қадр-қимматни ҳимоя қилишга хизмат қилмайдиган даражада раддия эълон қилиб суд ҳал қилув қарорини ижро этган¹.

Товарлар (ишлар, хизматлар) нинг конструктив, рецептуравий ёки бошқа нуқсонлар оқибатида, шунингдек товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисидаги маълумотлар нотўғри ёки етарли эмаслиги оқибатида фуқаронинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига, шу билан бирга юридик шахснинг мол-мулкига етказилган зарар сотувчи ёки тайёрловчи томонидан уларнинг айбидан ва жабрланувчи улар билан шартномавий муносабатларда бўлгани ёки бўлмаганлигидан қатъи назар қопланиши лозим (ФКнинг 1017-моддаси).

Бу қоида ФКга янги киритилган бўлиб у истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Бу тўғрида “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунда ҳам таъкидлаб ўтилган. Бу қоида бўйича жавобгарлик белгиланиши учун бир қанча шартлар бўлиши лозим. Аввало, сотувчи ёки тайёрловчининг (ижрочининг) ҳаракатлари ҳуқуққа ҳилоф бўлиши керак. Ҳуқуққа ҳилоф ҳаракат деб топилиши учун товарни ҳар қандай камчилик билан эмас, балки инсон ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки, шунингдек юридик шахс мол-мулкига зарар етказиши мумкин бўлган камчиликлар билан топшириш тушунилади. Бу камчиликлар яширин характерга эга бўлиб, улар товарни (ишни ва хизматларни) истеъмол қилиш жараёнида намоён бўлади. Зарар бу ҳолатда жавобгарлик шарти сифатида муҳим аҳамиятга эга эмас. У жабрланувчи мол-

¹ Умаров Т. Ўзбекистонда шахсий номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий воситаларда ҳимоя қилиш масалалари. -Т.: Адолат. 2000. 87-6.

мулкининг зарарланиши, йўқотилган соғлиғини тиклаш учун қилган ҳаражатлари ва ҳоказолардан иборат бўлиши мумкин.

Сотувчи ёки тайёрловчига жавобгарликни белгилаш учун етказилган зарар ва товарлар камчилиги ёки жабрланувчидан товар ҳақида тўла маълумот бўлмаганлиги ўртасида сабабий боғланиш бўлиши керак. Шу сабабий боғланиш товарнинг ярқилик муддати мобайнида агар у белгиланмаган бўлса товар ишлаб чиқарилган кундан бошлаб 10 йиллик муддат мобайнида топилгандагина юридик кучга эга бўлади.

Ярқилик муддати озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон, парфюмерия маҳсулотлари ва бошқалар учун давлат стандартлари асосида қонун билан белгиланади.

ФКнинг 1019-моддасида ярқилик тўғрисидаги муддатдан истисно тариқасида зарарнинг қопланиши лозим бўлган ҳолатларни кўрсатади. Улар куйидагилардир:

биринчидан, қонун талаблари бузилиб ярқилик муддати белгиланмаган бўлса;

иккинчидан, товарни сотиб олган, ишни бажартирган ёки хизматдан фойдаланган шахс ярқилик муддати туганидан сўнг зарур бўлган ҳаракатларни қилиш тўғрисида ва кўрсатилган ҳаракатлар бажарилмаган тақдирда келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисида огоҳлантирилмаган бўлса.

Бу мажбуриятлар субъектив томонининг ўзига хос хусусияти шундаки, зарар сотувчи ёки тайёрловчининг айби бўлиш-бўлмаглигидан қатъи назар тўланиши лозим. Шунинг учун зарар етказган шахснинг товарнинг камчилиги бор-йўқлигини билган-билмаганлигини аҳамияти йўқ. Борди-ю, жабрланувчи ва зарар етказувчи шартномавий муносабатларга киришган бўлса, у ҳолда шартнома улар ўртасидаги қайси ҳуқуқ ва мажбуриятларни тартибга солишга қаратилганлигига эътибор бериш лозим бўлади. Мисол тариқасида олди-сотди шартномасини келтириб ўтишимиз мумкин. Сотувчи ёки тайёрловчи (ижрочи) куйидаги икки ҳолатда жавобгарликдан озод қилинади:

биринчидан, зарар енгиб бўлмас куч таъсирида келиб чиккан бўлса;

иккинчидан, истеъмолчи товарларни сақлаш ёки улардан (ишнинг натижаларидан, хизматлардан) фойдаланиш юзасидан белгиланган қоидаларни бузиш оқибатида етказилганлиги исботланган ҳолда.

Бу ҳар икки жавобгарликдан озод қилувчи ҳолатлар зарар етказган шахс томонидан исботлаб берилиши лозим.

Маънавий зарарни моддий қоплаш тушунчаси фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида янги тушунча бўлиб ҳисобланади. Уни ҳуқуқий жамият куриш учун қилинган ҳаракатлардан бири деб тушуниш мумкин.

Бундан асосий мақсад Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ (7-боб) фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилишини ва ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Маънавий зарар бўйича жавобгарлик шартномага асосланмаган яъни, ҳуқуқбузарлик билан боғлиқ деликт тарзда эга бўлган жавобгарликдан иборат. Шунинг учун ҳам бундай жавобгарликка оид қоидалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда алоҳида параграфда берилган ва зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар сифатида ФКнинг 57-бобига киритилган.

ФКнинг 11-моддасида маънавий зарарни қоплаш фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усулларида иборат эканлиги тан олинди. Кодекснинг 100-моддасида қандай ҳолатларда маънавий зарарни қоплаш мумкинлиги аниқ кўрсатилган. Бунга кўра, маънавий зарарни қоплаш фуқаронинг шахсий номулкӣ ҳуқуқларига етказилган зарар учун қўлланилади.

Германияда маънавий зарарни қоплашда реституция принципи амал қилади. Унга мувофиқ жабрланувчи ҳуқуқбузарлик бўлмаганда қайҳолатда бўлган бўлса, шу ҳолда қайтарилади. Агар реституция принципини қўллаш имкони бўлмаса ёки унинг натижасида зарарни тўла ҳажмда қоплаш имкони бўлмаса, ҳуқуқбузар келтирган зарар пул билан қопланиши шарт¹.

Маънавий зарар Англияда руҳий зарар, психиатрик зарар, nervous shock, ordinary shock каби турлари учрайди.

Маънавий зарар бир неча асосларда вужудга келиши мумкин. ФКнинг 1021-моддасида таъкидланишича маънавий зарар зарар етказувчининг айби бўлган тақдирдагина қопланади. Етказилган маънавий зарар зарар етказувчининг айби бўлган ёки бўлмаганлигидан қатъи назар қуйидаги ҳолларда ҳам қопланиши зарур:

¹ Анисимов А. Л. Честь достоинство деловой репутация гражданско-правовая защита. -М.: Юрист. 1994. 65-6.

биринчидан, зарар фукаронинг хаёти ва соғлиғига ошикча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса;

иккинчидан, зарар фукарога уни қонунга хилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф тарзда қўлланиш, қонунга хилоф тарзда маъмурий жазо қўлланиш ва қонунга хилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса;

учинчидан, зарар ор-номус, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳақоратловчи маълумотларни тарқатиш туфайли етказилган бўлса.

Шунинг билан бирга, маънавий зарарни қоплаш қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам юз бериши назарда тутилади. Ушбу бошқа ҳоллар сифатида маънавий зарар фукаронинг нафақат шахсига, шунингдек унинг мулкий ҳуқуқига путур етказиш натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 22-моддаси иккинчи қисмига биноан маънавий зарар мулкий ҳуқуқ бузилганда ҳам қопланиши мумкинлиги назарда тутилади.

Маънавий зарар моддий неъматларга зиён етказиш оқибатида ҳам келиб чиқиши мумкин. Агар йўқ қилиб ташланган ёки шикаст етказилган ашё жабрланувчи учун муҳим аҳамиятга эга бўлса, шахс маънавий азоб чекиши мумкин¹.

Жабрланувчининг хаёти ва соғлиғига зарар етказиш орқали етказилган маънавий зарар моддий зарардан алоҳида тарзда қопланиши лозим.

Маънавий зарарни қоплаш пул билан амалга оширилади. Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айб даражаси (қасддан ёки эҳтиётсизликдан) га қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинаши лозим. Суд маънавий зарарни қоплашда зарар етказувчининг етказилган зарарга бўлган муносабатини ижтимоий аҳволини ва етказилган зарарнинг жамият учун ижтимоий хавфлилик аражасини ҳисобга олиш лозим. Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар

¹ Белецкий С. А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. -М.: Юридическое бюро.//Городец. 1996. 16-6.

етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятларихисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

“Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, товарнинг ишнинг хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар ҳам мулкӣ (моддий), ҳам маънавий (номоддий) бўлиши мумкин. Тўланиши лозим бўлган мулкӣ зарардан қатъи назар, маънавий зарар қопланиши назарда тутилади. Демак, маънавий ва моддий зарарнинг ҳар бирини алоҳида, шунингдек иккаласини бирга ҳам қопланишини талаб қилиш мумкин.

“Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда сотувчи(ишлаб чиқарувчи, ижрочи) зарарни қоплаши лозим бўлган ҳолат сифатида истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкнинг хавфсизлигини таъмин эта олмайдиган материаллар, ускуналар асбоб-анжомлар ёки бошқа воситалар қўлланилиши оқибатида истеъмолчининг ҳаётига, соғлиғига ёки мол-мулкига етказилган зарарни келтириб ўтади. Истеъмолчига тақдим этилаётган ҳар қандай товар, иш, хизмат ёки бошқа нарсалар унинг ҳаётига, соғлиғига ва мол-мулкига зарар етиши хавфини туғдирмаслиги лозим. Шу жумладан, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишда ижрочи томонидан қўлланилаётган материаллар, ускуналар, асбоб-анжомлар ва бошқа воситалар(масалан, иш бажаришда ижрочи томонидан фойдаланилаётган транспорт воситаси ёки бошқа ошиқча хавф манбаи) ҳам истеъмолчининг юқорида санаб ўтилган субъектив ҳуқуқларига зарар етказмаслиги зарур.

Қонунда истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг қопланиши лозим бўлган муддатларини белгилайди:

- 1) Норматив ҳужжатларда назарда тутилган товарнинг хизмат(яроқлилиқ) муддати мобайнида;
- 2) Бундай муддатлар белгиланмаган тақдирда эса, товар ишлаб чиқарилган(иш, хизмат қабул қилинган) пайтдан эътиборан ўн йил мобайнида.

Маълумки, яроқлиқ муддати ва хизмат муддати давомида товар(иш ёки хизмат)нинг бенуқсон ишлаши ва хизмат қилиши юзасидан жавобгарликни сотувчи(ишлаб чиқарувчи, ижрочи) ўз зиммасига олади. Зеро бундай ҳолатлар норматив ҳужжатларда қатъий ўрнатилиб қўйилади. Ана шу муддат давомида истеъмолчига етказилган зарар учун Қонунда жавобгарлик белгиланган. Бундай

муддат ўтгандан вужудга келган зарар учун жавобгарлик юзага келмайди.

Хар қандай товарларга нисбатан ҳам норматив ҳужжатларда хизма(яроқлилик) муддатлари белгиланмаслиги сабабли Қонун, узоқ муддат фойдаланишга мулжалланган товарларни назарда тутиб, бундай товарларнинг нуқсонлари туфайли етказилга зарарни қоплаш учун ўн йиллик(анча узоқ) муддатни белгилайди. Ана шу ўн йил мобайнида товар(иш, хизмат)даги нуқсонлар туфайли истеъмолчига етказилган зарар қопланса, ўн йилдан сўнг етказилган зарар қопланмайди¹.

Маълумки, аксарият ҳолларда мажбуриятларни амалга амалга ошириш жараёнида ёзага келган ҳуқуқбузарлик натижасида муайян субъектга мулкый талофат етади. Шу сабабли ҳам зарарни ундириш, бартараф этиш – бу ҳуқуқбузар зиммасига юклатиладиган энг асосий чоралардан биридир. Бу жиноят, маъмурий, меҳнат ҳуқуқида, бошқа тармоқларда ҳам назарда тутилган. Бирок зарарни ундириш – бу фуқаролик ҳуқуқида энг асосий категория ҳисобланади, фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг муҳим усули сифатида мавқега эга. Ҳатто кўпчилик цивилист олимлар унга жавобгарлик чораси эмас, ҳимоя усули сифатида қарашадилар. Одатда, жавобгарлик – бу ҳуқуқбузарлик учун, ҳуқуқбузарлик содир этгани учун қўлланиладиган, салбий оқибатлар, муайян маҳрумликлар, чеклашлар келтириб чиқарадиган мажбурлов чоралари ҳисобланади. Шу маънода олганда, зарарни тўлатиш – жавобгарлик чораси эмас, балки ҳуқуқбузарлик оқибатларни бартараф этиш, ҳуқуқбузарликдан аввалги ҳолатни тиклаш ҳисобланади. Бу адолат ва одилликнинг доимий талабидир.

Президентимиз И.А.Каримов қонунчилигимизда иқтисодий соҳадаги жиноятлар ва унинг учун жавобгарлик тушунчасини замон талабига мос равишда идрок этишга асосланган янгича ёндашув моҳиятини кўрсатиб берди. Бу иқтисодий таъсир чораларни қўллаш имкониятларини кенгайтириш, озодликдан маҳрум этиш ўрнига жаримани қўллашни кенгайтириш, унинг миқдорини ошириш, етказилган моддий зарарни қоплашга қаратилган бошқа таъсир чораларидан фойдаланишни англатади.

ФКнинг 14-моддаси 3-қисмида “агар ҳуқуқни бузган шахс бунинг натижасида даромад олган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс

¹ Муаллифлар жамоаси. “Ўзбекистон Республикасининг Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунига шарҳ. –Т.: Ўзбекистон. 2005. -222 б.

бошқа зарар билан бир қаторда бой берилган фойда бундай даромаддан кам бўлмаган миқдорда тўланишини талаб қилишга ҳақли” деб кўрсатилади. Зарарни ундиришда ушбу қоида ҳам ҳисобга олинмоғи шарт.

Зарарни ундириш, тўлаш жараёнида ФКнинг мажбуриятларни бажариш тўғрисидаги қоидалари қўлланиши лозим. Бунга қуйидагилар киради:

-жабрланувчига етказилган мулкий зарар асл ҳолича, натура шаклида қопланиши, ўрнига қўйилиши лозим. Агар натура шаклида тўлашга нисбатан жабрланувчини қизиқиши бўлмаса ёхуд натура шаклда тўлашни имкони бўлмаса (турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашё нобуд бўлган ва уни тиклаб бўлмаса) зарар қиймат шаклида тўланиши лозим;

-зарар қиймат, пул кўринишида тўланганда ФКнинг 324, 327-моддаси қўлланади. Зарар қиймати талаб қўйилган ёки пул тўлови тўланган вақтдаги нархлар бўйича ҳисобга олиниши лозим.

Ҳозир фуқаролик судларида пул мажбуриятларини амалга оширишда валюта турига, инфляция жараёнига ҳам эътибор берилади. Бунда турли судьялар турли усулларни қўллайдилар (масалан, минимал иш ҳақи миқдорини қай даражада ўзгарганлиги, Марказий банк фоиз ставкалари, статистика хизматининг истеъмол товарлари қийматининг ўсиш даражаси ҳақидаги маълумотлари ва ҳ.к.).

Зарарни тўлаш – бу энг аввало ҳуқуқбузар томонидан амалга ошириладиган ихтиёрий ҳаракатдир. Агар у буни амалга оширса, унинг учун жуда қулай оқибатлар вужудга келади: унга нисбатан озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинланмаслиги ёки у умуман жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Зарарни тўлаш суд ҳукми чиккунча ёки тергов, суриштирув жараёнида амалга оширилиши шарт.

Зарарни қиймати тўғрисида тарафлар ўртасида низо бўлган тақдирда тергов, суд аралашishi мақсадга мувофиқдир. Зарур ҳолларда баҳоловчи экспертлар хизматидан фойдаланиш мумкин. Зарарни тўлашда жабрланувчи ва ҳуқуқбузар инсоф ва адолат асосида иш кўриши лозим. Амалиётда баъзан жабрланувчи ҳуқуқбузарга нисбатан шантаж, товламачилик қилиши, асоссиз талаб қўйиши рўй бериши мумкин. Назаримизда, суд ва тергов органлари бу ўринда жабрланувчи талабларини асослантирилганлигини назорат қилиб туришлари мақсадга мувофиқ.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар тўғрисида умумий тушунчалар. Мулк ҳуқуқининг конституцион асослари	
1. Мулкнинг иқтисодий ва юридик маънодаги тушунчалари	5
2. Мулк ҳуқуқининг мазмуни.....	8
3. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари.....	12
4. Мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллари.....	17
5. Мулк шакллари.....	18
2-БОБ. Хусусий мулк ҳуқуқи	
1. Хусусий мулк ҳуқуқининг тушунчаси, мазмуни ва аҳамияти	19
2.Хусусий мулк ҳуқуқига оид қонун ҳужжатлари ривожланиши ва уни такомиллаштириш муаммолари	27
3. Хусусий мулк ҳуқуқи субъектларининг ваколатлари	45
4.Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти тушунчаси	68
5. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объектларини турларга бўлиниши (классификацияси).....	78
6. Мулк объектларига нисбатан фуқароларда хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари.....	84
7. Хусусий мулк ҳуқуқи алоҳида объектларининг ҳуқуқий режими	90
3-БОБ. Нодавлат юридик шахслар хусусий мулк ҳуқуқи	96
4-БОБ. Оммавий мулк ҳуқуқи	
1. Оммавий (давлат) мулкнинг турлари.....	123
2.Оммавий мулк – мулкнинг алоҳида шакли сифатида.....	123
5-БОБ. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш муаммолари	
1.Бозор муносабатлари шароитида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг зарурлиги ва унинг моҳияти	140
1.1.Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қонунчилигининг вужудга келиши ва ривожланиши.....	140
1.2.Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш босқичлари	148
2. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари.....	159
2.1.Давлат корхоналари акцияларини эркин сотиш.....	159
2.2. Давлат корхоналари акцияларини аукционда сотиш.....	165
2.3. Давлат корхоналарига хусусий инвестиция киритиш орқали сотиш.....	173
2.4.Давлат корхоналарини турли қисмларга бўлиб, уларни алоҳида-алоҳида сотиш	178

2.5. Корхонани унинг раҳбар ёки меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиниши.....	184
2.6. Давлат корхоналарини ижарага бериш ёки уни бошқаришни шартнома асосида муайян хусусий корхонага топшириш.....	189
3. Мудкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари.....	196
3.1. Давлат корхонасини хўжалик жамияти ёки ширкатига айлантириш.....	196
3.2. Ижарага олинган корхона келгусида ҳақ тўлаб сотиб олиш шarti билан давлат корхонасини ижара корхонасига айлаштириш.....	202
3.3. Давлат корхонасини танлов йўли билан ёки ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик ва жисмоний шахсларга сотиш.....	209
6-БОБ. Умумий мулк ҳуқуқи	
1. Умумий мулк ҳуқуқи тушунчаси ва турлари.....	216
2. Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш.....	218
3. Умумий мулкдан улуш ажратиш ва уни тақсимлаш.....	220
4. Эр-хотинлар ўртасидаги мулк ҳуқуқи.....	221
7-БОБ. Интеллектуал мулк ҳуқуқи	
1. Интеллектуал мулк объектларининг ўзига хос хусусиятлари.....	224
2. Интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш асослари.....	227
3. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий ва мулкый ҳуқуқлар.....	231
4. Мутлақ ҳуқуқ тушунчаси ва унинг мазмуни.....	234
5. Саноат мулки тушунчаси, турлари ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш.....	244
6. Патент объектига нисбатан мулкый ҳуқуқ ва шахсий ҳуқуқлар турлари.....	252
7. Патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсларга ўтказиш тартиби.....	256
8. Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқ объектларининг интеллектуал мулк сифатидаги ўзига хос хусусиятлари.....	259
9. Ошқор этилмаган ахборотлар ва ноу-хоу – интеллектуал мулк сифатида.....	286
10. Компьютер дастурлари – интеллектуал мулк объекти сифатида.....	310
10.1. Компьютер дастурларига нисбатан ҳуқуқларни вужудга келиш асослари.....	315
10.2. Компьютер дастурига нисбатан мулкый ва шахсий номулкий ҳуқуқларни химоя қилиш.....	319
11. Маълумотлар базаси тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари.....	321

8-БОБ. Ашёвий ҳуқуқлар

1. Ашёвий ҳуқуқ тушунчаси ва турлари	329
2. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи	329
3. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эғалик қилиш ҳуқуқлари.....	342
4. Ер участкасига доимий эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи.....	342
5. Сервитут ҳуқуқи.....	343

9-БОБ. Чет эл фуқаролари, юридик шахслари ва хорижий давлатларнинг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи

1. Чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи	347
2. Чет эл юридик шахсларининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи.....	350
3. Чет эл давлатининг Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи	357
4. Концессия. Маҳсулот тақсимотига оид битимлар	364

10-БОБ. Мулк ҳуқуқининг кафолати ва ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий усуллари

1. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари.....	370
2. Мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъво).....	371
3. Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар)	375
4. Мулккий ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари	376

11-БОБ. Зарарни ундириш ва асосиз олинган мулкни қайтариш –мулкни қўриқлаш воситалари сифатида

1. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар тушунчаси, аҳамияти.....	379
2. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик асослари.....	382
3. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгарлик.....	383

**Зокиров Икром Бекенович,
Окюлов Омон,
Баратов Миродил Хамидович,
Меҳмонов Қамбариддин Мирадхамович**

МУЛК ҲУҚУҚИ

**Ҳуқуқшунослик ихтисослиги бўйича олий ўқув юртлари
магистратура талабалари учун дарслик**

**Муҳаррир: С.Салимова.
Техник муҳаррир: Ж.Абдужалилов.
Мусаххих: Н.Мирзаџонова.**

**Босишга рухсат этилди: 25.10.2006.
Ҳажми: 24,9. Адади: 500. Буюртма: № 910.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.**

